

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф.КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2010 5(49)

вересень-жовтень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. — книжкова серія; з 2009 р. — періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* — доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* — доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* — кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. — доктор історичних наук

Войналович В. А. — доктор політичних наук

Кармазіна М.С. — доктор політичних наук

Котигоренко В.О. — доктор політичних наук

Михальченко М.І. — доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. — доктор історичних наук

Панчук М.І. — доктор історичних наук

Пахарев А.Д. — доктор політичних наук

Рафальський О.О. — доктор історичних наук

Рудич Ф.М. — доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. — доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. — доктор політичних наук

**Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол №6 від 2.11.2010 р.**

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010

ШАНОВНІ КОЛЕГИ,

звертаємо Вашу увагу на те, що, починаючи з №4/2010, вступають у дію нові правила до оформлення матеріалів, що претендують на публікацію у «Наукових записках»

Зверху праворуч вказується **прізвище, ім'я і по батькові** автора, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи (без скорочень). По центру — назва статті. Далі обов'язково подається коротка **анотація (abstract)** українською й англійською мовами, а також **ключові слова (keywords)** обома мовами; Англійська анотація містить також ім'я та прізвище автора і назву статті.

Згідно з вимогами ВАК України, матеріали повинні містити:

- постановку проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується зазначена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки і перспективи подальших досліджень.

Обсяг статті — **до 0,5 друк. арк.** (до 20 000 знаків із пробілами)

Формат файлу — WORD (doc, rtf). Формат сторінки — А4. Поля: ліве — 3 см, праве — 1 см, верхнє — 2 см, нижнє — 2 см. Рекомендований шрифт — **Times New Roman**, кегль — **14**, відстань між рядками — **1,5** інтервали;

Графіки, рисунки (формат JPG, EPS) і таблиці (формат WORD) можуть бути безпосередньо в тексті або міститися в окремих файлах.

Посилання на літературу та номер сторінок вказуються у квадратних дужках [**12**; с. **123**]. Список літератури подається у кінці статті й оформлюється згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Приклади оформлення подані на сайті ВАК у наказі «Про внесення змін до переліків та форм документів, що використовуються під час атестації наукових та науково-педагогічних працівників» (за посиланням).

У кінці статті автор надає **інформацію для контактів**: 1) адреса, 2) телефон, 3) e-mail.

ЗМІСТ

Передмова 6

І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

Самчук З. Генеалогія і архітектоніка ціннісної сфери
суспільної дійсності 8

Шайгородський Ю. Ціннісний вимір політичної
реальності 33

Бушанський В. Нігілізм і цінності 41

Ковалевський В. Ціннісні виміри політичної взаємодії,
опосередкованої засобами масової інформації
та комунікації 51

Опанасенко Ю. Проблема «суспільної згоди» в світлі
сучасних теорій політичного дискурсу 63

Шевченко О. Симулятивні ціннісні утворення
в пострадянських державах як показник глобальної
ціннісної кризи 73

Михальченко М. Кланово-олігархічний режим:
негативи і позитиви функціонування 83

Ткаченко В. Ціннісні ідеологеми лібералізму: державний
суверенітет, вільний ринок, суспільний прогрес 94

Куц Г. Лібералізм класичний і сучасний:
спільне та відмінне 120

Лозовицький О. Політичне лідерство — втілення
соціальних інтересів національних еліт
у державотворенні 131

Посєдинок В., Полторак Н. Етапи розвитку російської
елітології як віддзеркалення еволюції суспільних
цінностей політичної еліти 144

Цепенда І. Проблема «першої хвилі» розширення НАТО
в суспільно-політичній думці країн Альянсу
та країн-кандидатів 152

Яковлева О. Мовне середовище у контексті процесів
трансформації та глобалізації 161

Козерод О. Розвиток єврейської думки як чинник формування суспільних цінностей у світі: історіографія 90-х років ХХ століття	173
Подольський А. Володимир Жаботинський та українські національні змагання першої чверті ХХ століття: дискусія щодо цінностей міжетнічних взаємин	185

ІІ. ПРАКТИЧНІ ВИМІРИ ВИВЧЕННЯ СУЧАСНИХ ЦІННОСТЕЙ

Горелов М., Рафальський О. Цивілізаційна парадигма української державності: деякі аспекти цивілізаційного підходу у висвітленні історичного процесу	193
Кривицька О. Ціннісно-ідеологічні орієнтації українського суспільства: відмінності та перспективи єднання	212
Рудакевич О. Ціннісний трикутник національної політичної культури	220
Балабан Р. Українські суспільні цінності	231
Кармазіна М. Українські Президенти: ідеї й іміджі	239
Рудяков П. Гуманитарний базис української демократії	248
Щербенко Е. Генерація Майдану: загальнонаціональний рух і пакт еліт	260
Фурманюк М. Політичні цінності у форматі державницької ідеології як стратегії розвитку сучасного українського суспільства	269
Федоренко О. Проблемні тенденції ствердження політичної ідентичності в українському суспільстві на початку ХХІ століття	278
Дегтеренко А. Культурні цінності етнічних груп Українського Північного Приазов'я	289
Кирюшко М. Поліваріативність розвитку культури як суспільна цінність в Україні ХХІ ст.	309
Грицина О. Релігійно-історичні корені проявів віктимності в українській суспільній свідомості	320
Єфимищ Н. Мовнокультурне середовище як цінність у політичному дискурсі регіонів Росії (на прикладі Мордовії)	330
Погребинська І. Механізми і форми реалізації політичних інтересів (на прикладі українсько-єврейських інтеракцій у період ЗУНР)	340

ІІІ. СТУДІЇ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Чабанна М. Застосування моделі політико-управлінського циклу до дослідження процесу прийняття політичних рішень	355
Курилич М. Трансформація та політизація міграційних процесів під впливом глобалізації	364
Малюська А. Вплив національних меншин походженням з прикордонних з Україною держав на формування внутрішньої і зовнішньої політики України	380
Панаріна О. Багатосторонній вимір польсько-німецького співробітництва в рамках «Веймарського трикутника»	396
Коцан Р. Геополітичні чинники виникнення і розвитку транскордонного співробітництва в українсько-польському прикордонні	403
Мищак І. Соціальні перетворення в Західній Україні у повоєнні роки: історіографія	416
Відомості про авторів	426

ПЕРЕДМОВА

Багато мислителів у працях, промовах констатують небезпеку для функціонування суспільств і окремих людей в епоху кардинальних змін у суспільних відносинах. Україна вступила у ХХІ ст. в таку епоху ціннісно розколотою за багатьма лініями розломів.

У запропонованому збірнику наукових праць значне місце належить роздумам і висновкам з приводу того, які цінності є для українських політичних сил і політиків визначальними, базовими, термінальними, а які є похідними, інколи штучними, які зміни в політичній системі стимулюються цими класами і які результати політичного розвитку ми маємо.

Цінності і оцінки суб'єктів політичного розвитку тісно пов'язані і відображаються в ідеологічних і політичних конфліктах, в ціннісних орієнтаціях на майбутнє політичних гравців на різних рівнях. Наприклад, ціннісна орієнтація на «захист національних інтересів України» декларується майже усіма політичними силами. Але надзвичайно засмучують їх конкретні дії з захисту національних інтересів, прав і свобод особи. Ця максима політичної свідомості і політичної діяльності залишається лише засобом публічної риторики.

У деяких працях, що ввійшли до збірника, відчувається песимізм щодо результатів двадцятирічного досвіду політичного, економічного і культурного розвитку країни. Він базується на аналізі реальних настроїв населення України, особливо активного політичного класу, який, слідом за М.Вебером, можна назвати колективним політиком. Свого часу той же М.Вебер писав, що «жити можна і для політики, і за рахунок політики». На жаль, для України більше характерне друге, а це не сприяє консолідації суспільства, реалізації статті 1 Конституції України.

Частина матеріалів цього збірника лише побічно виходить на ціннісно-оціночну проблематику. Але вони потрібні для розуміння ціннісного розколу в Україні, особливо в ситуації ідеологічного межичасся. Хоча й зберігається деякою мірою ортодоксальне марксистське розуміння ідеології з чітко окресленим духом протистояння класів буржуазії і пролетаріату, в теперішній ситуації ідеологія більше трактується як соціально значима, теоретично оформлена система ідей не тільки в інтересах верств і великих

груп, а й демократичної, соціально-правової держави, де громадянин — і суб'єкт, і об'єкт розвитку та прогресу.

Тому головна мета цього збірника наукових праць — сприяти виробленню ефективної політики, яка спроможна досягати довгострокових і фундаментальних цілей, політики, що ґрунтується на реальних цінностях, реальних ідеологіях, які запліднюють конструктивні переконання і дії.

*Член-кореспондент
НАН України
М. Михальченко*

I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

Зореслав Самчук

ГЕНЕАЛОГІЯ І АРХІТЕКТОНІКА ЦІННІСНОЇ СФЕРИ СУСПІЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ

*Здійснено систематизацію змістовних аспектів ціннісної сфери суспільної дійсності. Проаналізовано фактори генезису і функціонування аксіологічного інструментарію, його вплив на функціонування світоглядних пріоритетів індивідуальної та групової свідомості. З'ясовано особливості понятійної демаркації і взаємодії цінностей, ідей, ідеалів, потреб, інтересів, ідеології та телеології. **Ключові слова:** суспільне буття, суспільна свідомість, ціннісна сфера, суспільний ідеал, потреби, інтереси, світоглядні орієнтири, ціннісне та пізнавальне оперування дійсністю.*

*Samchuk Z.F. Genealogy and architectonic of values and social reality. Article «Genealogy and architectonic of values and social reality», written by Samchuk Zoreslav examines systematization of substantive aspects of values and social reality. The factors of the genesis and functioning of axiological instruments, its impact on ideological priorities of individual and group consciousness have been analyzed. The features of conceptual demarcation and interaction of values, ideas, ideals, needs, interests, ideology and teleology have been defined. **Keywords:** social being, social consciousness, value field, social ideal, needs, interests, ideological orientations, values and cognitive handling of reality.*

Розставляючи змістовно-функціональні акценти щодо особливостей новітньої філософії, одна з ключових постатей вітчизняної суспільної думки зазначає: «Філософія є системою ідей, поглядів на світ і на місце людини в ньому. Ця наука досліджує різні форми відношення людини до світу: пізнавальну, ціннісну, етичну, естетичну. Предметом сучасної філософії є світогляд людини, суспільство та особистість. У межах цієї тріади філософи можуть знайти безліч проблем пізнання» [22, с. 8–9]. Саме ціннісна сфера є імперативним спільним знаменником тріади у вигляді світогляду людини, суспільства та особистості. Ця особливість

з'ясовує її онтологічну і функціонально-інструментальну значущість, унікальність і визначальність, а також надає її дослідженням статусу трансчасової актуальності [52; с. 15].

Як правило, відношення людини до світу містить оцінку всього, з чим людина має справу в процесі свого життя. Ціннісні регулятори органічно пов'язані зі світоглядом індивіда. Точніше кажучи, вони є смисловими компонентами світогляду, в них відображається динаміка соціальних змін, вловлюються і закріплюються значущі для суб'єкта тенденції. Власне, світогляд утворює більш чи менш концентровану систему цінностей — на відміну від світорозуміння як системи знань [48, с. 117].

Світоглядний формат життя полягає в наступному: якщо поза життям нема нічого значущого, то не може бути нічого, що судить життя і надає йому масштабів цінностей та оцінок. Природа цінностей полягає в тому, що вони породжені життям, існують в ньому і для нього [50, с. 109]. Безперечно, прагнення пояснити дійсність, виходячи з цінностей, які утворюють основу і визначають своєрідність різних буттєвих форматів, неухильно наптовхується на дискусивне світоглядне запитання про основи самих цінностей, про ґрунт, в якому вкорінені цінності, та про метафізичні основи мислення про цінності.

Цінності не створюються в процесі цілеспрямованої рефлексії. Свідомість може їх лише тією чи іншою мірою відобразити. Основна трудність полягає в тому, що свідомість знаходить їх у реальному процесі свого функціонування. Сучасні суспільні науки виокремлюють чотири періоди рефлексії над цінностями: паскалівський, «шотландський», кантівський та лотцевський. До речі, саме Рудольф Герман Лотце (1817–1871) ввів у філософський обіг поняття «цінність».

У сучасних підходах до феномену цінностей домінують дві тенденції [1, с. 5]. Перша умовно йменується «предметною». Її прихильники вважають цінностями певні фрагменти світу, які сприяють задоволенню людських потреб і реалізації інтересів. У такому реїстичному дусі висловився, зокрема, О.Дробницький, відрекомендувавши цінності людським, соціальним і культурним значенням явищ дійсності.

З незначними відмінностями подібним способом цінності визначав і А.Здравомислов: цінність — це суспільне відношення, завдяки якому потреби й інтереси людини або соціальної групи переносяться на світ речей, предметів, духовних явищ, надаючи

їм певних соціальних властивостей, безпосередньо не пов'язаних з утилітарним призначенням тих речей, предметів та духовних явищ. Слід зауважити, що в цьому підході як однотипні феномени розглядаються потреби та інтереси, а це не зовсім коректно.

Другий підхід полягає у визначенні цінностей крізь призму поняття значенневих відносин між індивідом та світом [3, с. 22–23]. Він виник внаслідок усвідомлення суперечності першого підходу. Як наслідок — словацький учений В.Брожик запропонував розрізняти «ціннісну предметність» та власне цінності, вважаючи, що останні є конкретним суб'єктивним способом вияву ціннісної предметності. Під цим кутом зору цінності набувають статусу суто суб'єктивних явищ. З огляду на таку обставину зазначений підхід все ж недостатньо повно розкриває смисл феномену цінностей.

XX століття висунуло проблему цінностей на передній план, а початок XXI століття не бачить потреби переглянути такий статус-кво [11, с. 26]. Феноменологи, герменевтики, аналітики і пост-модерністи сперечаються між собою насамперед щодо цінностей [18, с. 16]: **що саме людина вважає цінним, які цінності обираються нею як інструмент досягнення тих чи інших ідеалів.**

Ціннісна свідомість як осереддя ціннісного світу людини не цікавиться, чим є предмет насправді; для неї важливо лише те, яке значення він має, в чому полягає його значущість. Саме завдяки ціннісній свідомості предмети і явища сприймаються потрібними, важливими, бажаними, приваблюючи людей і спонукаючи їх до відповідних дій. Створення ціннісного образу — це перш за все втілення в індивідуальній свідомості певного соціокультурного досвіду. Ключовим питанням теорії цінностей є сократівське «що є благо?» [10, с. 6]

Детермінуючи мотивацію особистості, цінності забезпечують спадкоємність певного типу потреб, інтересів, поведінки та діяльності [23, с. 124]. Вони вказують на значення (людське, культурне, соціальне і т.п.) явищ суспільної дійсності. Розвиток ціннісних орієнтацій — ознака зрілості особистості, показник міри її соціалізації. Між іншим, саме глобальна криза, розбалансованість цінностей зумовлює архітектоніку і напрями мегатенденцій протистояння (глобального, світоглядного, аксіологічного, геополітичного, мілітарного, етичного, естетичного, міжконфесійного тощо) на зламі II–III тисячоліть.

Нерозвиненість ціннісного стрижня індивіда призводить до посиленого засвоєння ним тих ідей і пріоритетів, які переважають

у конкретному соціальному середовищі. Як зауважив Теодюль Арман Рібо, «в кожній дії індивіда зі слабкою волею частина його вчинків, що визначається індивідуальним характером, є мінімальною, натомість частина, детермінована зовнішніми обставинами, виявляється максимальною» [33, с. 100]. Розвиваючи цю думку, Сципіон Сігеле додавав: «У натовпі, як і у випадку окремого індивіда, будь-яка дія зумовлена двома типами факторів: антропологічними та соціальними. Натовп потенційно може бути чим завгодно, і лише гра випадку структурує ту чи іншу конфігурацію його потенціалу. Однак існує деяка особливість: випадок — тобто якесь слово чи крик — по відношенню до натовпу є значно важливішим, ніж по відношенню до окремої людини. Окрема людина завжди не дуже горюча матерія: піднесіть до неї вогонь — і вона загориться, але горітиме повільно, а може й узагалі згасне. Натовп же, навпаки, завжди схожий на купу сухого пороху: якщо ви наблизите до нього гніт, то вибух не змусить себе довго чекати. Тому значення випадку для натовпу є надзвичайно істотним з огляду на непередбачуваність наслідків» [33, с. 52].

Як зауважив Еміль Дюркгейм, будь-яка дія чи мотивація людини, розглянута поза соціальним контекстом, є аксіологічно нейтральною. Поза соціальним контекстом дії людини уподібнюються діям тварини, а оскільки ніхто не наважиться тлумачити тваринну мотивацію як злочинну, то й людина за таких обставин не може бути звинувачена в чомусь протизаконному чи етично неприйнятному. Суспільна неприйнятність набуває виразних ознак лише у разі умонтування такої дії чи мотивації в конкретно-історичний суспільний контекст, який володіє структурованою системою ціннісних, моральних та інших критеріїв і нормативів.

«Не варто стверджувати, — пише Е. Дюркгейм, — нібито дія обурує нашу свідомість, оскільки вона злочинна; навпаки — наміри та зусилля злочинні саме тому, що обувають нашу свідомість. Ми засуджуємо децю як злочин не тому, що це — справді злочин, а вважаємо це злочином, бо засуджуємо його» [9, с. 82–83]. До подібного висновку прийшов і Бенедикт Спіноза, зауваживши: ми любимо речі не тому, що вони мають певну об'єктивну цінність; навпаки — така «об'єктивна» цінність речей насправді зумовлена нашим суб'єктивним ставленням до них. Артур Шопенгауер також привертав увагу до зазначеної особливості людської свідомості: «Щасливими чи нещасними робить нас не те, якими речі існують на рівні об'єктивної дійсності, а те, якими вони формуються в нашій уяві» [39, с. 271].

Значним внеском в інтерпретацію проблеми цінностей зробила стаття Патріка Маллахі «Цінності, науковий метод і психоаналіз» [47, с. 27–39], у якій, зокрема, зазначалося: якщо потреба — це ставлення суб'єкта (людини, групи, нації) до умов його існування, то інтерес є відносинами між суб'єктами з приводу існування (співіснування). Отже, потреби первинні та визначальні щодо інтересів, оскільки ставлення до умов існування лежить в основі взаємин між суб'єктами. Інтересу притаманні об'єктивність, зв'язок з історичною необхідністю, з діяльністю та засобами її здійснення. Суспільний (політичний) інтерес завжди є інтересом лише деякої частини суспільства, виразником відносин соціальних груп (професійних, етнічних, вікових) до соціальної дійсності [12, с. 4].

Марксизм радив шукати причини економічного піднесення Європи в порівнянні з іншими регіонами у виробничих силах. Натомість з'ясувалося, що економічне зростання виявилось результатом насамперед і здебільшого системи цінностей, яка, не маючи нібито ніяких регулятивних функцій щодо сфери економіки, все ж виконала функцію дієвої спонуки для посилення економічної динаміки. Результат виявився цілком логічним, закономірним і прогнозованим: попри те, що ринкові відносини в країнах Сходу мали значно тривалішу історію, за економічними показниками Європа вирвалася набагато вперед. Між іншим, значення, аналогічне впливу системи цінностей на розвиток економіки у сенсі загальносуспільного поступу, має ідеологія: якщо вона ефективна (теоретично переконлива і дієва в прикладному значенні), то їй до снаги компенсувати навіть нестачу деяких інших важливих чинників суспільного розвитку.

Як зазначав Абрахам Маслоу, «з усією категоричністю треба заявити, що в наш час «наука економіка» сприяє математичному, технологічному обґрунтуванню хибної теорії потреб і цінностей; вона визнає право на існування лише за нижчими, матеріальними потребами» [20, с. 336]. Теорія людської мотивації Маслоу розрізняє базові потреби та метапотреби. Базові потреби — це необхідність їжі, безпеки і т.ін. До метапотреб належать прагнення вищого ґатунку, а саме: гармонії, краси, справедливості. Вищі цінності необхідні людині так само, як вітаміни і любов, за відсутності яких люди хоч і не помирають, але з усією очевидністю стають інертними, пригніченими і загалом неповноцінними [46, с. 107].

За великим рахунком, метапотреби є адекватними категорією належне, ігнорування якої призводить до того, що Ерїх Фромм,

Карен Хорні та Абрахам Маслоу називали «сутнісною провинною», тобто самопокаранням за зраду свого автентичного «Я». Незадоволення мегапотреб тягне за собою розвиток метапатологій (недовіри, скептицизму, ненависті, апатії, безнадії, відчаю, відсутності інтересу до життя, сенсу буття та особистісної дезінтеграції). «Це нагадує біль, яка сигналізує, що деякі тенденції шкодять нашому здоров'ю. Під таким кутом зору біль варто інтерпретувати як благо. Аналогічним чином сутнісна провинна сигналізує людині: якщо індивід зраджує вищі цінності, то це шкодить його «Я» [20, с. 353].

Намагаючись надати соціальним дисциплінам параметрів строкої науки, Макс Вебер наполягав на необхідності звільнити її від ціннісних суджень. Разом з тим він визнавав, що в основі соціального знання знаходяться раціонально недоведені й неверифіковані цінності цілей і стратегічних орієнтацій. Отже, його постулат передбачає виявлення і дослідження оцінок, яких дослідник не може позбутися. На переконання Вебера, відповідь на запитання, чи виправдує мета засоби, є справою вибору або компромісу, а не науки, оскільки не існує жодних наукових (раціональних, емпіричних і т. ін.) методів, які можуть запропонувати бездоганне розв'язання проблем ціннісного ґатунку.

Є дві фундаментальні світоглядні традиції: «Перша, сповнена ціннісним пафосом, походить від Аристотеля. Вона загострює питання щодо того, який політичний режим, система владних відносин і суспільного устрою найбільшою мірою відповідають природі людини і найповніше задовольняють її життєві потреби. Друга традиція концептуалізована Ніколо Макіавеллі. Вона зосередила увагу на проблемах ефективності функціонування політичних систем і унікала будь-якого втручання в драматургію відносин двох принципових філософських категорій: *дійсного* та *належного*. Поширення саме цієї політологічної концепції свідчить про небезпечну хворобу сучасної культури й моралі, що полягає в готовності виправдати будь-який політичний режим — аж до злочинного, якщо той демонструє функціональну ефективність. Але людині притаманна не лише здатність до цілеспрямування, а й спроможність піднятися над суєтністю буття, протиставити йому світ своїх цінностей та ідеалів» [40, с. 19].

Важко не погодитися з тезою, що «соціальне буття людини є не що інше, як втілена в духовні та матеріальні форми Ідея. І вже в цій реалізованій, «оречевленій» формі, ставши буттям, ідея виявляє зворотню дію на свідомість людини» [27, с. 13]. Енріко Феррі

мав рацію, коли стверджував: внаслідок поєднання справжніх особистостей ніколи не буває суми, рівної числу її одиниць. Аналогічний принцип функціонування має місце і у випадку з ідеями: ефект їхньої взаємодії завжди виявляється істотно відмінним від арифметичної суми потенціалів. Як наслідок, поєднання ідей перетворюється на мистецтво взаємопотенціювання багатьох ідейних пріоритетів та цінностей.

Чимало ідей, які поодиноці є соціально ефективними, поєднуючись у ту чи іншу ієрархічну систему, втрачають свою ефективність і виявляються неідездатними. І навпаки — ідеям нібито незначним, проте вміло поєднаним і вмонтованим у соціальну сферу, цілком до снаги істотно підвищити як індивідуальну, так і загальносуспільну мотивацію, забезпечити стабільний приріст основних показників суспільного буття. Таким чином, методи і принципи синтезування ідейно-теоретичних пріоритетів набувають ознак ледве не вирішального фактора суспільного розвитку.

Ідеологія — це завжди втілення певної ціннісної чи загалом світоглядної ідеї. Питання полягає лише в тому, яка саме ідея втілюється. Кожне соціальне явище — це також результат здійснення певних ідей. Спочатку соціальне явище існує на рівні ідей, і лише реалізувавши їх на практиці, воно набуває ознак соціального факту. Таким чином, будь-яке недосконале соціальне явище є наслідком недосконалих ідей, а значить — якщо ми намагаємося досягти суспільної досконалості, то маємо потурбуватися про досконалий ідейний (ідеологічний) супровід цієї мети.

Кожна ідеологія базується на уявленні про досконале суспільство. Потреба в ідеологічному супроводі суспільної практики актуалізує аспект високих суспільних цінностей, необхідних людині для повноцінного життя.

Ідеологія оволодіває суспільною свідомістю через поширення певних ідейно-світоглядних і телеологічних критеріїв оцінки минулого, сучасного та майбутнього, через створення позитивного образу запропонованих нею завдань і мети розвитку суспільства. Зловживання ідеологією відбувається (формалізується, інституціалізується) тоді, коли ігнорується істотна функціонально-телеологічна особливість: ідеологічна сфера (інструментарій) є класичним засобом для досягнення деякої мети, а не навпаки. Проблеми набувають виразних ознак у тому разі, якщо ідеологія заступає собою мету суспільного розвитку.

Як зазначав Семен Франк, «оскільки на фізіологічному рівні життя є перманентним відтворенням, то жити — означає водночас

дещо більше, ніж просто жити, адже на духовному рівні життя постійно породжує дещо істотно більше, ніж просто життя: мету, яка містить цінність і смисл. Властивість життя підніматися до вищих за себе взірців не є чимось зовнішнім — це його справжнє єство, взяте у своїй безпосередності» [51, с. 94]. Звичайно, не кожен, хто робить спробу, апостеріорі досягає мети; однак кожен, хто спробою нехтує, мети не досягає апіорі.

Альфред Вебер переконливо довів, що «факти життя перетворюються на цінності лише тоді, коли переростають межі свого природного існування і, будучи розглянутими з точки зору певних ідеалів, опиняються в культурному контексті» [4, с. 287]. Під цим кутом зору і в такому статусі вони актуалізують аспект взаємозумовленості, ієрархії та субординації цінностей. Оцінка об'єкта (феномена, явища, процесу) відбувається на підставі міри його значущості для суб'єкта оцінки, яка, в свою чергу, зумовлена причетністю суб'єкта до певної культурної парадигми, детермінована нею. Тому цілком коректно стверджувати, що віднесення до цінностей є неодмінною умовою понятійного впорядкування культурної дійсності.

Утім, як спосіб концептуалізації зазначена процедура породжує проблему суб'єктивної основи вибору ціннісного інструментарію наукового пізнання, фундамент якого складають апіорні, ірреальні, незмінні системи цінностей платонівського типу. Генріх Ріккерт стверджував, що «поняття культурної цінності як визначальної точки зору під час вибору істотного зовсім не загрожує об'єктивності історичного дослідження, оскільки історик може послатися на фактично всезагальне визнання цінності, чим досягне найвищого ступеня емпіричної об'єктивності, яка в принципі доступна науці» [30, с. 125].

Інший вихованець історичної школи і послідовник Ріккерта — Макс Вебер — вважав, що основою виокремлення цінностей є ідеї, що лежать в основі історичної епохи. Саме ідеї ціннісного ґатунку впорядковують хаос емпіричних явищ, надаючи їм осмислених, закономірних та інтерпретаційно каузальних ознак. Зазначений аспект пояснює, чому «під «ідеями» ми звикли розуміти думки та ідеали, які панували над масами і мали найбільше історичне значення для певної епохи, чому вони вважалися найбільш значущими компонентами культурної своєрідності. Між «ідеєю» в розумінні практичної або теоретичної спрямованості та «ідеєю» в сенсі конструйованого нами як понятійного допоміжного засобу

ідеального типу епохи існує істотний зв'язок: ідеальний тип суспільства набуває ознак або практичного ідеалу, до якого слід прагнути, або максими, котра регулює соціальні зв'язки» [5, с. 585].

Макс Вебер привернув увагу до проблеми аксіологічної демаркації індивідів, культур та епох. Акцент його світоглядного зауваження полягав у тому, що важко поділяти ті цінності, яких ми не розуміємо. Отже, особливого значення набуває завдання пояснення, тлумачення і популяризації цінностей, які відкривають перед суспільством широкі перспективи. Щоб визначити цінність об'єкта соціального пізнання, необхідно а) співвіднести його з деяким ідеалом (зразком, нормою), б) встановити ступінь відповідності цим еталонам. Ідеали формуються культурою і передаються засобом культурно-історичної та наукової традиції.

По суті, в оперуванні соціальною дійсністю виникають два паралельні види відношення суб'єкта до об'єкта: ціннісне та пізнавальне [32, с. 11]. Вони мають різну мету: зокрема, в процедурі оцінювання, у виборі мети та ідеалів виразно дає про себе знати невизначеність, вольові аспекти, вибіркова активність суб'єкта, яка може базуватися на інтуїтивних, ірраціональних та інших чинниках. Як наслідок — ціннісне відношення постає своєрідною протилежністю пізнавальному, деяким антиподом об'єктивно-істинного пізнання.

Останнім часом ідеал «ціннісно нейтрального дослідження» зазнав значних трансформацій: ефективне тлумачення людиномірних об'єктів не лише припускає, а й передбачає як обов'язкову вимогу включення аксіологічних факторів до складу пояснювальних положень. Ціннісна нейтральність усе частіше вироджується в деетизацію, світоглядно-етичну індиферентність, байдужість і невибагливість, що, в свою чергу, призводить до надзвичайно негативних наслідків на рівні суспільного пр�ксису. Людство не може керуватися лише «ціннісно нейтральними» науковими знаннями, бо ті не розпізнають і не ієрархізують всезагальних проблем, тому можуть призвести (і часто призводять!) до значних телеологічних і управлінських проблем.

Георг Гегель наполягав: «Вільним слід вважати мислення, яке не має жодних передумов» [7, с. 154]. Але чи може мислення соціального суб'єкта — нехай навіть такого, який не прагне створювати собі кумирів, — бути повністю неупередженим? Відповідь очевидна: ні. Тим більше, що «люди у переважній більшості налаштовані настільки по-жіночому: їхніми думками і діями

значно частіше керують чуттєві сприйняття, ніж раціональні міркування. Між іншим, вони аж ніяк не вишукані, в них немає нюансів — лише позитивні та негативні поняття любові або ненависті, справедливості або несправедливості, правди або брехні. Напівпочуттів нема взагалі» [44, с. 61].

Одним з ключових факторів соціального пізнання завжди було співвідношення активності суб'єкта та об'єктивності соціального дослідження. Річ у тім, що суспільство має виразно двоїстий характер: йому притаманні об'єктивна фактичність і водночас суб'єктивні значення. З цього приводу Макс Вебер зазначав: «Об'єктивність» пізнання у сфері соціальних наук характеризується тим, що емпірично дане завжди співвідноситься з ціннісними ідеями, які, власне, й задають пізнавальну цінність цих наук, дозволяють зрозуміти значущість такого пізнання, але не можуть слугувати основою для емпіричного обґрунтування. Притаманна всім нам віра в значущість найважливіших для нас ціннісних ідей, в яких ми вбачаємо смисл нашого буття, не лише не виключає постійної зміни точок зору, які надають значення емпіричній дійсності, а й включає її в себе як атрибутивну ознаку» [5, с. 601].

Це пояснює, чому «з точки зору соціальних досліджень немає значення, чи істинні закони природи в об'єктивному сенсі; важливо інше: чи рахуються з ними люди, чи послуговуються ними в своїх діях. Якщо в суспільстві «науковий» багаж включає переконання, що земля не родитиме доти, доки не будуть виконані певні обряди або не будуть вимовлені певні заклинання, то нам слід вважати це настільки ж важливим, як і будь-який закон природи, з яким ми рахуємося» [37, с. 14].

Наведене пояснення Фрідріха Хайєка слугує не лише блискою апологією ідеології, міфу, аксіології, телеології і т. ін., а й відзеркалює об'єктивну істотність і визначальність цих нібито суто суб'єктивних світоглядних вердиктів. Адже «речі — однакові чи різні з точки зору наших почуттів — здаються нам саме такими не тому, що в дійсності це відповідає їхньому співвідношенню, а лише тому, що вони певним чином впливають на наші почуття. Класифікація людиною зовнішніх сигналів відповідним чином є істотним фактом нашого досвіду» [37, с. 12]. І здійснюється вона насамперед і головним чином внаслідок (на підставі) ціннісної ієрархізації.

Для з'ясування механізму формування ідеалів необхідно їх змістовно і функціонально співвіднести з мрією та метою [31, с. 43].

Їхній розвиток тісно взаємопов'язаний, однак трапляються істотні відмінності. Зокрема, якщо ідеал — це оформлений образ бажаного світу і людини, то мрія в змістовно-цілепокладаючому вимірі більш латентна й аморфна, менш виразна. Реалізація мрії майже ніколи не вичерпує її змісту: між теоретико-телеологічним образом бажаного та предметними формами практики завжди існує деяка відмінність. Натомість ідеал недосяжний як апіорі, так і апостеріорі: він постійно перебуває дещо попереду телеологічних рубежів, на яких практиці вдалося закріпитися. Ідеал динамічніший, ніж мрія, бо зазнає відчутних змін внаслідок реалізації суспільних пріоритетів або перегляду їх ієрархії.

Генералу де Голлю належить визнання: «Життя було надзвичайно драматичним, однак мені вдалося певною мірою опанувати його, оскільки я мав можливість, як висловився Франсуа-Рене де Шатобріан, «вести французів, спираючись на їхні мрії» [43, с. 121]. Коли людина позначена Божим провидінням мати своїм життєвим опертям мрії народу, то вона, на переконання Сержа Московічі, «пропонує масам аргументовані відповіді на актуальні запитання і навіть надає ім'я їхній анонімності. Маса хапаються за такого індивіда як за абсолютну істину, дарунок нового світу, обіцянку нового щастя. Сказавши «так» вождю, екзальтована маса здійснює самоперетворення в повному розумінні цього слова. Емоційна енергія кидає її вперед і надає мужності витримати будь-які страждання» [24, с. 65].

Ідеал (від франц. *ideal* — зразок та від грецьк. *idea* — ідея, поняття, уявлення) — це поняття, що виражає найвищу мету прагнень та побажань людини; своєрідний прообраз дійсності, на який доцільно орієнтуватись як на оптимум; досконалий зразок об'єкта, явища та процесу. На його рівні закарбовується суспільний зміст культурних цілей. Кожен ідеал володіє деякою соціальною нормативністю. Дослідницька інтрига полягає у з'ясуванні його конкретно-історичної міри.

Ідеал — найвища мета, яка визначає прагнення і поведінку окремої людини, групи, прошарку, суспільства в цілому. Його матеріальною основою є випереджувальний і планувальний характер телеологічних установок. Він акумулює «вічні проблеми», тому й не може бути «заземленим», зведеним до швидкоплинної тут-і-тепер конкретики. Ідеали також містять знання про майбутнє — щоправда, змістовні параметри зазначеного когнітивного масиву здебільшого є не дійсними, а ймовірнісними, вірогіднісними.

Ідеал не може бути ані детально окресленим, ані орієнтуватися на наочно зримі елементи бажаного облаштування життя. Він задає світоглядно-буттєву стратегію. Алгоритм його дії полягає в наступному: «Від усвідомлення диференційованого окремого (свого потенціалу та статусу в суспільстві) свідомість через формування ідеалів особистості виходить на інтегроване загальне (розуміння того, що в цілісному світі підвищення власного статусу можливе лише з урахуванням усіх суспільних умов і за участю інших суб'єктів суспільної діяльності). Однак такий процес не є простим: соціальна диференціація підвищує вірогідність нехтування інтересами й потребами як окремих людей, так і цілих спільнот, що призводить до відчуження особистості від ідеалу у вигляді надіндивідуальної мети, а девальвація мети часто виводить спроби особистісної реалізації за межі моральних, правових та соціальних норм» [17, с. 30].

Якщо диференціація є передумовою формування ідеалів, то інтеграція — її результируючим ефектом. У середовищі фахівців поширена теза, згідно з якою «функцію ідеалу може виконувати тільки загальнозначуща і загальноприйнятна цінність. Для кожної конкретної особистості ідеалом може бути лише те, що нею прийнято вільно та свідомо. Осмисленість — основний аспект процесу привласнення ідеалу особистістю» [38, с. 10]. Ерік Фромм започаткував поняття «схема орієнтації і поклоніння», на рівні якого узагальнив усе, що має «релігійний корінь» і запліднює життя сенсом існування: релігії, центральним поняттям яких є Бог, нетейстичні системи (буддизм), котрі не містять поняття Бога, філософські системи (зокрема, стоїцизм), ідеологічні концепції, анімізм, тотемізм тощо. За великим рахунком, «людина не вільна у виборі мати чи не мати «ідеали». Але вона вільна у виборі між різними ідеалами: схилитися перед руйнівними силами чи перед розумом та любов'ю» [36, с. 53].

Ерік Еріксон зазначав, що «під «ідеологіями супер-его» Фройд мав на увазі дещо підсвідоме — з огляду на близькість «супер-его» до архаїки. Водночас він наділяв їх ознаками примусовості магичного штибу» [41, с. 220]. Між іншим, держава Ізраїль заснована на принципах достеменного відновлення архаїчної традиції, на етнічній та расовій диференціації, на відродженні каст тощо. Унікальність та пікантність цьому явищу надає та обставина, що успішний соціальний експеримент з актуалізацією архаїки було проведено не в епоху середньовіччя, а в середині ХХ століття.

Е.Еріксон зауважив, що З.Фройд розмежував терміни «супер-его» та «его-ідеал», виходячи з їх різного ставлення до онтогенетичного та філогенетичного становлення. Зокрема, «супер-его» розуміється як «дещо більш архаїчне, цілковито інтерналізоване і таке, що безсвідомо репрезентує вроджену схильність людини до розвитку примітивної свідомості. «Супер-его», яке змістовно перегукується з ранніми інтродекціями, залишається ригідно мстивим і караючим внутрішнім агентом «сліпої» моралі. А от «его-ідеал» більш гнучко і свідомо пов'язаний із засвоєними в дитинстві ідеалами історичної епохи» [41, с. 220].

Розгортаючи цю тезу, Еріх Фромм додає: «Всі люди є «ідеалістами» в тому сенсі, що прагнуть до чогось більшого, ніж досягнення фізичного задоволення. Субстанційно вони відрізняються саме ідеалами, в які вірять. Як найвеличніші чесноти, так і найбільш сатанинські вияви людини виявляються породженням не її плоті, а «ідеалізму» духу. Отже, коли кажуть, що мати ідеали або релігійні почуття апіорі бажано, то це не лише помилково, а й небезпечно: ми повинні розуміти ідеали та світські ідеології як вираження непідвладної викоріненню людської потреби і оцінювати їх адекватно, з'ясовуючи, якою мірою вони слугують дороговказом у справі реалізації сутнісних сил людини, а також з точки зору того, наскільки вони справді є відповіддю на людську потребу гармонізації взаємин зі світом» [36, с. 53].

Цілком коректним і закономірним є визначення ідеології через суспільний ідеал (зразок, норму, оптимум). Коли Альфред Розенберг у «Міфі ХХ століття» констатував, що «ідеал любові до ближнього має бути підпорядкований ідеї національної честі», то він сформулював не партикулярний пріоритет німецького націоналізму, расизму чи фашизму, а універсальну методологічну вимогу будь-якої ідеологічної концептуалістики. Це зовсім не означає генеалогічної спорідненості ідеологічної концептуалістики із найменш людяними зразками ксенофобії, расизму чи фашизму — йдеться винятково про внутрішню логіку та закономірність розгортання кожної ідеології, котра мусить або замістити фундаментальні концепти панівної релігії власною концептуалістикою (набувши ознак своєрідного секуляризованого різновиду релігії), або визнати непереконаливість і безпорадність своїх претензій на місце в духовній сфері суспільного життя [6, с. 20–21].

Інтерес — сутнісний чинник взаємодії особистісної та суспільної структур. Він детермінує не лише специфіку статусу індивіда

в суспільстві, а й значення суспільства для системи світорозуміння і світосприймання особистості, яка спрямована в майбутнє і виражається переважно в ідеалах, котрі ґрунтуються не стільки на поточних, кон'юнктурних аспектах, скільки на усвідомленні перспективності та соціальної значущості. Можна погодитися з тезою, що «тривалість реалізації ідеалу перевищує терміни задоволення інтересу та потреб особистості. Потреби, інтереси й ідеали відрізняються багатоманітністю своєї сутності та спонукальності. Вони по-різному впливають на формування міжособистісних та суспільних відносин. Зокрема, інтереси і потреби націлені на сучасність, на зміну теперішньої життєдіяльності людини. Вони точніше і докладніше виражають соціальну реальність та динаміку її перетворення, більш ефективно впливають на свідомість і поведінку людей, ніж ідеали, що апелюють до перспективи» [17, с. 29].

Показовою є ситуація з теорією граничної корисності, яка виникла наприкінці XIX століття. Вона пояснювала процеси ціноутворення, виходячи із суб'єктивно-психологічних позицій. На противагу трудовій теорії вартості, Вільям Джевонс, Леон Вальрас, Карл Менґер та Ейґен Бьом-Баверк вважали, що цінність благ визначається не затратами суспільно-корисної праці, а суб'єктивними оцінками покупця та продавця. Інтегралом, котрий робить товари сумірними, визнавалася корисність. Під граничною корисністю розумілася суб'єктивна корисність того чи іншого блага, за допомогою якого задовольняється потреба. На переконання представників теорії граничної корисності, ринкова ціна формується під впливом граничної корисності та оригінальності товару. На підставі таких світоглядних акцентів було зроблено висновок: цінність — це якість, ціна — її кількісний сурогат, а потреба — суб'єктивний аналог [45, с. 117].

Не випадково Макс Шелер зазначав: саме ідеали поєднують ідеї з життям, надають ідеям спонукальну енергію, «ідеюють» життя. Суспільні ідеали є невід'ємною складовою частиною мотиваційної структури особистості — тієї ціннісно-сенсожиттєвої матриці індивіда, яка обумовлює, детермінує, визначає в деталях алгоритм сприйняття і світоперетворення. Що стосується політичного ідеалу, то він є «ціннісно-світоглядним відображенням та впорядкуванням соціально-політичних реалій у вигляді мети, образів, уявлень про майбутнє; взірцем досконалості, який слугує для суб'єктів політики і широких верств населення моделлю бажаного, критерієм оцінки дійсності з позицій віддаленої мети» [28, с. 139–140].

Не слід ігнорувати факти на догоду цінностям чи наслідки на користь ідеалів. Зрештою, не варто вибудовувати дослідницькі процедури й зворотним чином, ігноруючи цінності та ідеали під час оперування фактами та наслідками. Безперечно, основну увагу варто приділяти цінностям та ідеалам, але зовсім не з метою утвердити їх статусно-функціональну зверхність, самодостатність і автономність, а задля виявлення тенденцій і закономірностей, а саме: до яких фактів і наслідків цінності та ідеали об'єктивно і закономірно призводять [49, с. 14–15].

Дехто з дослідників наполягає на розмежуванні ідеалів особистості та ідеалів суспільства. При цьому ідеали суспільства витлумачують як загальнозначущі й абстрактні, а ідеали особистості — як конкретні та сповнені особистісно значущих деталей. У кожному разі, діючи головним чином «у соціокультурному середовищі особистості, ідеал відтворює прагнення людей до кращого, досконалішого майбутнього, спонукає їх до прогнозування шляхів еволюції суспільного середовища та особистої користі від результатів своєї діяльності. Ідеал особистості формується насамперед завдяки творчій активності свідомості. Проте активність свідомості базується на певній суспільній системі, яка локалізує розуміння і вплив суспільного середовища на соціальну структуру особистості. За допомогою ідеалів особистості суспільна система покликана зняти протиріччя між потребами, нереалізованими інтересами та історично обмеженими умовами їх цілковитого задоволення» [17, с. 30–31].

Згідно з Еріхом Фроммом, основне завдання людського життя — здійснити потенційні можливості. З цією тезою солідаризується Михайло Бахтін, на переконання якого центр ваги людського самовизначення завжди знаходиться в майбутньому. Справді, перш ніж можливість здійснюється, вона постає в ідеально-духовному форматі. У філософській та психологічній літературі значного поширення набуло поняття «випереджаюче відображення», яке вживається для з'ясування спроможності свідомості людини передбачати майбутнє. З ним пов'язують різноманітні способи наукового прогнозування, соціально-політичний та етичний ідеал, особливості цілепокладання і т. ін. Як аргументовано доводить Микола Михальченко, «ідеали не можуть не випереджати дійсність, оскільки слугують їй специфічним відображенням у формі ідеального. В них у концентрованій формі виражено перспективи прогресивного розвитку суспільства, генералізовано прообраз майбутнього суспільного устрою» [21, с. 87].

Формою випереджаючого відображення дійсності вважається також суспільний ідеал, який «екстраполює істотні тенденції суспільного розвитку в майбутнє, дооформлюючи їх у сфері свідомості до ступеня довершеності» [13, с. 42], а також закликає до «всебічного осмислення випереджаючого відображення дійсності засобами мистецтва» [42, с. 104]. Така точка зору набула доволі поширених ознак [34, с. 55]. Зокрема, «до суспільного ідеалу належать політичні, економічні, моральні, правові, естетичні та інші ідеали, що виступають як його органічні вияви. Політичні ідеали є одними з основних у системі суспільних ідеалів. Зауважена обставина визначає домінуюче становище політичної ідеології в системі ідеологічних норм. Політичні ідеали — це уявлення політичного суб'єкта про досконалість політичного устрою суспільства» [8, с. 159].

Слід зазначити, що суспільний ідеал, по-перше, неможливо декретувати, по-друге, не варто заганяти в рамки категоричних вимог: його треба по-філософськи обґрунтувати, вивести або з певного світогляду, або з аналізу природи суспільства і людини. «По-справжньому обґрунтований суспільний ідеал не може ані суперечити сутності суспільного буття, ані бути незалежним від нього. Він повинен витікати із пізнання цієї сутності. Тому для нього не може бути індиферентним історичний досвід людства, адже саме в ньому і через нього пізнається онтологічна сутність людини і суспільства. Плани майбутнього ідеального устрою суспільства заслуговують на увагу лише в тому разі, якщо вони враховують увесь попередній досвід людства і вибудовуються на розумінні іманентної сутності суспільного життя, а не протиставляють йому самочинні побудови власної думки» [35, с. 24–25].

Актуальним і надзвичайно резонансним аспектом соціально-філософських досліджень залишається питання щодо міри мінливості та коригованості ідеалів факторами соціальної дійсності [29, с. 72]. Безперечно, ідеал історично мінливий; він істотно залежить від соціальної ситуації, політичних, геополітичних, економічних та інших особливостей. Порівняння ідеалів з реальністю і виявлення можливостей (факторів) наближення до канонізованого ідеалом статус-кво створюють передумови ефективного цілепокладання, яке здійснюється на основі аналізу дійсності, екстраполяції її тенденцій на майбутнє з урахуванням змін, які відбуваються на рівні умов та засобів. У цьому процесі взаємодіють розрахунок, аналіз, фантазія та інтуїція дослідника. Під час дослідження

необхідно враховувати й чимало загальносоціальних закономірностей, які мають стохастичний, приблизний характер, відображають невиразні тенденції, що залежать від збігу багатьох обставин евентуального гатунку [53, с. 16].

Томас Стернз Еліот влучно зауважив: рід людський не може витримати великих обсягів реалізму. Справді, реалістом важко бути вже хоча б з тієї простої причини, що невідомо, які саме феномени належать до категорії реальність. На додаток до цього чимало з них ще й взаємовиключають один одного! Річ у тім, що реальність не є остаточною: навпаки — вона пластична і відкрита для нових можливостей. Її слід розуміти плюралістично, а не моністично. Реальність недосконала. Отже, бути реалістом вельми сумнівний комплімент. Послідовна громадянська позиція завжди вважала неприйнятною розкіш реалізму, спонукала бути більш відповідальним, послідовним і наполегливим, ніж вимагає голий реалізм.

Про співвідношення ідеального та реального переконливо висловився Семен Франк: «Справжнім реалістом слід вважати не того, хто сприймає лише те, що безпосередньо знаходиться перед ним; у дійсності така людина приречена бути доктринером, бо бачить не широкий Божий світ, яким той є насправді, а лише маленьке, штучне буття, обмежене вузькими інтересами та особистим становищем. Справжнім реалістом є той, хто вміє, піднявшись на висоту, оглянути всю широчінь і збагнути реальність у її повноті та об'єктивності» [35, с. 18].

Ідеали не настільки непримиренні до реальності, як це може здатися на перший погляд. Порівнянно з предметно спрямованими потребами й інтересами, вони є винятково складним духовно-практичним феноменом, який важко виміряти навіть за допомогою найбільш надійних інструментів соціально-філософського аналізу. Хоча ідеали «формується особистістю, однак народжуються вони в тісній взаємодії із суспільним середовищем — інтерсуб'єктивними та об'єктно-суб'єктивними відносинами» [17, с. 32]. Безперечно, «спроможність формувати ідеали є однією з родових ознак людини» [14, с. 18], а будь-яке по-справжньому життєздатне суспільство живе «не хлібом єдиним», тому генерує певні ідеали: зокрема, для Заходу таким ідеалом є свобода, а для Сходу — авторитет і традиція. Можна погодитися з тезою, що «ідеал поєднує теорію та практику, раціональне та ірраціональне» [14, с. 25].

Слід враховувати, що «ідеалізація майбутнього суспільного розвитку не є відривом від реальності, а являє собою форму концент-

рації прогресивних зразків, рис, характеристик новонародженого суспільства, які в майбутньому мають максимально розкритися, увібравши в себе все нове й прогресивне від попередніх етапів суспільного розвитку» [21, с. 88]. Тут ми підходимо до явища політичного ідеалу — складової частини ідеалу суспільного: «Як правило, в основі політичного ідеалу лежить різне уявлення суб'єктів про політику, яка виконує функцію цементуючої основи суспільства. В цьому відношенні політичний ідеал є явищем мозаїчним і водночас інтегративним» [15, с. 59]. Як аргументовано розтлумачує Микола Михальченко, «політичний ідеал активно впливає на розвиток суспільних відносин, на свідомість і світогляд людей, є критерієм оцінки їх політичної діяльності. Його найважливіша характеристика — випереджаюче відображення дійсності на основі передбачення» [21, с. 87].

Будь-яка цінність — це предметна форма вияву соціальних відносин. Наприклад, міжнаціональна згода виражає певну систему ціннісних відносин, об'єктом яких є як зовнішні по відношенню до суб'єкта явища, так і внутрішні, що становлять основу його існування [16, с. 5]. Однак як в одному, так і в іншому випадку це пов'язано зі збереженням суб'єкта ціннісного відношення його цілісності. Позитивною стороною суспільних цінностей є формування в межах суспільства природного, об'єктивного механізму трансляції цих цінностей [2, с. 4]. У цьому відношенні суспільні цінності краще захищені й чіткіше сформульовані; вони мають досконало відпрацьовані механізми заохочення з боку суспільства, ніж цінності індивідуальні та загальнолюдські.

Аналіз ціннісних протиріч з'ясовує, що реалізація будь-якого рішення щодо тієї чи іншої суспільної цінності може викликати негативні наслідки. Очевидно, несуперечливих рішень, які містять лише «плюси», в цій сфері взагалі не існує. Тому не слід шукати рішення, яке мало б виключно позитивні наслідки, як і було б помилкою відмовлятися від у цілому прогресивних змін на підставі того, що деякі з них позначені вірогідністю негативних наслідків. Тут можна погодитися з Ісайєю Берлінім, який стверджував, що ми повинні застосовувати «бухгалтерію», згідно з якою в кожному конкретному випадку неможливо приділити рівну увагу всім цінностям та принципам. Найкраще в такому випадку — дотримуватися деякого нехай навіть хиткого, але балансу, який стоїть на заваді виникненню надзвичайних ситуацій і неприйнятних альтернатив. Власне, відповідальні політичні сили якраз і прагнуть створити такі баланси на практиці.

Що стосується політичних цінностей, то це — об'єкти, ідеї, явища і процеси політичного життя, а також їхні властивості, які покликані задовольняти соціальні потреби й інтереси індивіда. Вони є невід'ємною складовою частиною політичної культури суспільства і віддзеркалюються у політичній свідомості людей. Система політичних цінностей складається з соціально-політичних ідеалів і цілей, принципів і норм політичного життя, політичних традицій і символів, зразків політичної поведінки тощо.

Щоб стати орієнтирами і цілями суспільства, політичні цінності потребують обґрунтування, доказів своєї прийнятності. Існують такі варіанти обґрунтування цінностей взагалі й політичних цінностей зокрема:

1. **Натуралістичний.** При цьому підході цінності виводяться насамперед із природи людини, на підставі апеляцій до потреб індивіда. Однак такий підхід не гарантує остаточного розв'язання мінливих та суперечливих проблем. До натуралістичного варіанту належить і обґрунтування цінностей, виходячи з потреб функціонування суспільства. Але останнім, як і потребам людини, притаманне тлумачення.

2. **Інституційний.** У цьому разі цінності обґрунтовуються шляхом освячення деяким безумовним авторитетом (приміром, у часи середньовіччя це був авторитет релігії, нині ж — авторитет науки). Недолік цього підходу також очевидний: різні положення релігії часто суперечать одна одній, а наука також неоднозначна в своїх висновках.

3. **Інтуїтивний.** Тут має місце відмова від раціонального обґрунтування цінностей: завдання науки вбачається лише в змалюванні наявного змісту і телеологічної акцентованості цінностей.

4. **Діалоговий.** Зміст цінностей виявляється шляхом постійної дискусії між різними зацікавленими суб'єктами, засобом взаємного узгодження позицій.

Усі наведені підходи мають як позитивні, так і негативні аспекти, хоча в науковій і політичній практиці плюралістичного суспільства найбільш поширений діалоговий підхід до обґрунтування цінностей.

Політичні цінності існують у вигляді принципів, ідей, цілей (наприклад, гуманізму, справедливості, демократії, свободи, порядку тощо). Ці принципи і цілі можуть бути теоретично оформлені різною мірою. В широкому діапазоні може коливатися питома вага емоційного та образного компонентів. Поєднання інтенцій

політичних цінностей є рухом у напрямі генерування політичних ідеологій. Власне, у стислому визначенні політична ідеологія є якраз теоретично оформленою ієрархією політичних цінностей. В ідеології соціальні групи намагаються обґрунтувати всезагальність характеру своїх політичних цінностей, довести їх правочинність та універсальну прийнятність, значущість. По суті, боротьба ідеологій — це боротьба за ціннісну орієнтацію людей.

Конфлікти цінностей, котрі Макс Вебер називав «виною бовіг», — є проблемою відсутності консенсусу щодо його сутнісних параметрів: мети, напрямків руху, засобів тощо. Наприклад, недостатньо усталена або погано структурована система цінностей (як і недостатньо розвинена рефлексія), стоять на заваді адекватному визначенню значущості тих чи інших цінностей, роль яких — на додаток — може перебільшуватися або применшуватися внаслідок дії величезної кількості факторів впливу.

Перспективним з дослідницьких міркувань слід визнати аспект сутнісної відмінності і водночас взаємозалежності ціннісних умов суспільно-політичного консенсусу (згоди, взаєморозуміння) та суспільних умов ціннісного й загалом світоглядного консенсусу (згоди, взаєморозуміння). З приводу методів врегулювання конфліктів доцільно нагадати афористичну пересторогу Уїнстона Черчилля: хто згоден з усіма, з тим не згоден ніхто. Іншими словами, у будь-якого компромісу і консенсусу є статусні та функціонально-інструментальні межі, вихід за які дискредитує як метод врегулювання конфлікту, так і суб'єкта, який припускається виходу за такі межі.

Управління ціннісними конфліктами значною мірою залежить від поведінкових стратегій його учасників. Ідеться про стратегії яструба, голуба, страуса, сови та синиці. Найефективнішою з точки зору наслідків вважається стратегія сови, оскільки з-поміж інших стратегій вона найбільшою мірою корелюється із перспективами досягнення консенсусу. Для реалізації, актуалізації потенціалу консенсусу необхідні кілька чинників: по-перше, визнання деяких фундаментальних телеологічно-аксіологічних норм функціонування цього суспільства. По-друге, легітимність соціальних інститутів і суб'єктів, котрі втілюють зазначені телеологічно-аксіологічні норми в життя. По-третє, певний мінімально необхідний рівень громадянської єдності. За умов, коли якась із наведених вимог консенсусу відсутня, покладати надії на стратегію сови марно: вона виявляється неможливою в принципі.

Відсутність стратегії сови в переліку стратегій, що бралися на озброєння з метою подолання найрізноманітніших конфліктів у сучасному українському суспільстві, свідчить про відсутність фундаментальної єдності соціуму (суспільної думки, масової свідомості) з приводу найбільш загальних (не говорячи вже про конкретизовані) напрямів розвитку і норм життєдіяльності України.

Ідеться про надзвичайно важливу для суспільства в цілому проблему і водночас про конфлікт ціннісно-світоглядного ґатунку. Саме ця ціннісна проблема, цей концептуально-аксіологічний конфлікт істотно детермінує логіку і закономірності становлення решти конфліктів будь-якої типології у сучасному українському суспільстві. Розв'язання зазначеної проблеми набуває першочергового значення в контексті перспектив нівелювання більшості конфліктів загальносуспільного формату, що мають місце в сучасній Україні.

У разі неможливості реалізації в стратегії сови найбільш ефективною визнається стратегія синиці. Вона передбачає, з одного боку, усвідомлення сторонами конфлікту фундаментальних розбіжностей між собою чи щодо телеологічно-аксіологічних норм функціонування соціуму, а з іншого — все-таки необхідності запобігання поглибленню конфлікту. Як наслідок, сторони конфлікту змушені йти на компроміс, на симетричні поступки. Останні можуть бути незначними, проте достатніми для того, щоб конфлікт не перейшов у фазу безкомпромісного протистояння.

У процесі розв'язання конфлікту найчастіше виділяють дві фази: перша — прийняття рішення про необхідність розв'язання конфлікту, друга — практична реалізація прийнятого рішення. Перша фаза покликана виявити і зважити переваги й недоліки всіх вірогідних альтернатив, підсумувати надбання і втрати за результатами розв'язання конфлікту. Друга фаза зводиться або до прямих переговорів між сторонами конфлікту, або до залучення посередників (останні мають бути авторитетними для обох сторін, інакше їхні вердикти викликатимуть неприйняття, а посередницька функція виявиться неефективною).

Ціннісні конфлікти разом з міждержавними, міжнаціональними та міжконфесійними належать до переліку тих, які найбільшою мірою потребують послуг посередників. Ця обставина зумовлена принциповістю й безкомпромісністю конфліктів такого типу. До критеріїв ефективності управління ціннісними конфліктами належать: надійність їхнього прогнозування, запобігання еска-

лації, утримання в цивілізованих межах та конструктивне розв'язання. До критеріїв успіху розв'язання ціннісних конфліктів слід віднести задоволення учасників конфлікту досягнутими домовленостями, створення умов для подальшого взаємовигідного спілкування тощо. Що стосується загальносуспільного блага й аспекту зміцнення національної безпеки, то ці критерії ілюструють як ефективність управління ціннісним конфліктом, так і успішність його розв'язання.

Відомі три типи методів розблокування світоглядно-аксіологічної ескалації:

1) оперативні (пов'язані з деякими одноразовими діями, операціями й акціями);

2) тактичні (використовують засоби економічного та політичного тиску);

3) стратегічні, або превентивні (запобігають кризам методом створення таких правових, соціокультурних, ментально-психологічних, політичних, економічних, етичних та інших умов, які роблять неможливою ескалацію в принципі).

Цінність належить до числа понять, методологічне значення яких має величезний потенціал. Вона може бути однією з базових категорій для побудови нової парадигми соціалізації особистості, ідейно-світоглядного цілепокладання як політичного, так і загалом суспільного, цивілізаційного і глобалізаційного розвитку. Норберту Вінеру належить дотепне метафорично-проблемне зауваження: «Ми змінили своє оточення настільки радикально, що тепер повинні самі змінитися, аби жити й вижити в цьому оточенні» [19, с. 42].

Як зазначає Талкот Парсонс, «рух до модернізації сьогодні охопив увесь світ. Еліти більшості немодернізованих суспільств сприймають найважливіші цінності сучасності — головним чином цінності, котрі стосуються економічного розвитку, освіти, політичної незалежності і деякий форм демократії. Хоча інституціалізація зазначених цінностей впродовж тривалого часу ще залишатиметься суперечливою і конфліктною, прагнення до модернізації в незахідному світі, найімовірніше, не призупиниться» [26, с. 182].

На жаль, доводиться констатувати, що сучасній Україні, висловлюючись метафорою першохристиян, бракує «вина та хліба» — тобто як уявлень про реальний стан справ у суспільстві, так і перспективізму, мотиваційних спонук зробити зусилля над собою з метою подолання недосконалості. Ефективно знівелювати, зробити

переконливу корекцію цього недоліку може насамперед і головним чином формування ціннісного компендіуму консолідаційного гатунку. Впоратися ж із цією місією до снаги лише взаємопотенціуючим зусиллям наукової ойкумени, інститутів влади та громадянського суспільства. Умова, вочевидь, не з легких, проте разом з тим і не безнадійна.

1. Бакіров В.С. Историчні форми ціннісної свідомості // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Кармазіна. — 2001. — № 527. — С. 4–16.

2. Боруевич О.А. Міжпоколінна трансформація етнічних цінностей (на прикладі українського етносу України): Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.03. — К., 2000. — 19 с.

3. Бубнова С.С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система. — М., 1998. — 218 с.

4. Вебер А. Германия и кризис европейской культуры // Культурология. XX век. Антология. — М., 1995. — С. 281–296.

5. Вебер М. «Объективность» познания в области социальных наук и социальной политики // Культурология. XX век. Антология. — М., 1995. — С. 557–603.

6. Выжлецов Г.П. Аксиология: становление и основные этапы развития // Социально-политический журнал. — 1995. — № 6. — С. 19–27.

7. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. В 6 т. — М., 1969. — Т. 1. — 346 с.

8. Губерський Л.В., Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. — К., 2002. — С. 580.

9. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. — М., 1991. — 304 с.

10. Каган М.С. О принципах разработки философской теории ценностей // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. — Серия 6. — 1997. — № 13. — С. 5–18.

11. Климова С.П. Изменения ценностных оснований идентификации (80–90-е годы) // Социологические исследования. — 1995. — № 1. — С. 25–34.

12. Климончук В.Й. Політичні та громадянські цінності: особливості становлення та функціонування (історико-методологічний аналіз): Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. — Львів, 2004. — 20 с.

13. Ковальчук Н.Д., Руденко К.Ф. Целеполагание и идеал в процессуальной природе научного предвидения // Философские науки. — К., 1984. — № 3. — С. 36–44.

14. Корнієнко В. Межі раціонального та ірраціонального в політичному ідеалі // Людина і політика. — К., 2001. — № 1.

15. Корнієнко В. У пошуках консолідації українського суспільства: національна ідея чи політичний ідеал // Нова політика. — К., 2000. — № 4.
16. Корнієнко О.М. Національні цінності особистості: сутність та особливості формування: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. — К., 1998. — 20 с.
17. Ларцев В. Особистість у структурі суспільства: як досягти взаємодповідності? // Людина і політика. — К., 2001. — № 5. — С. 28–36.
18. Леонтьев А.Н. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопрос философии. — 1996. — № 4. — С. 15–26.
19. Людина і політика. — К., 2000. — № 1. — 164 с.
20. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. — СПб., 1997. — 430 с.
21. Михальченко Н.И. Марксистская политическая идеология (in natura). — К., 1991. — 280 с.
22. Михальченко М. Українська національна ідея як стрижень духовного і політичного життя української політичної нації // Михальченко М., Скотний В., Бичко А. та ін. Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку. Колективна моногр. у 3 кн. — Кн. 1. — Київ — Дрогобич, 2009. — С. 12–45.
23. Морозова Л.П. Функції цінностей. Їх структура та механізм впливу на поведінку людей // Філософські обрії. — К., 2002. — № 8. — С. 122–131.
24. Московичи С. Век толп. — М., 1998. — 480 с.
25. Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку: Монографія. — К., 2003. — 228 с.
26. Парсонс Т. Система современных обществ. — М., 1997. — 416 с.
27. Поздняков Э.А. Философия политики. — М., 1993. — 404 с.
28. Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997. — 512 с.
29. Попов С.И. Проблема происхождения и функционирования понятия ценности в социологии // Социологические исследования, — 1979. — № 3. — С. 71–80.
30. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. — М., 1998. — 413 с.
31. Розин Я.А. К вопросу о природе ценностных явлений // Философские науки. — 1989. — № 6. — С. 42–51.
32. Розов Н.С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии. — Новосибирск, 1998. — 384 с.
33. Сигеле С. Преступная толпа. — М., 1998. — 320 с.
34. Туманов С.В. Общественный идеал: диалектика развития. — М., 1986. — 322 с.
35. Франк С.Л. Духовные основы общества. Введение в социальную философию. — М., 1992. — 511 с.

36. Фромм Э. Человек для самого себя // Фромм Э. Психоанализ и этика. — М., 1993. — С. 19–216.
37. Хайек Ф. Контрреволюция науки (этюды о злоупотреблениях разумом) // <http://www.libertarium.ru/libertarium/10181>. — Ч. I. — 96 с.
38. Черткова Е.Л. Об идолах и идеалах // Э.В. Ильенков: Личность и творчество. — М., 1999. — С. 3–12.
39. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. — М.: Республика, 1992. — 447 с.
40. Шумилов О. Цінності чи інтереси? // Генеза. — К., 1998. — № 1–2 (6–7). — С. 18–25.
41. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. — М., 1996. — 344 с.
42. Эстетическое сознание и художественная культура. Проблема взаимодействия. — К., 1983. — 266 с.
43. Gaulle C. de. Memoires guerre. — Paris; Plon, 1955. — Т. 1.
44. Hitler A. Madoctrine. — Paris, 1938.
45. Ingarden R. Man and Value. — Washington, 1983.
46. Maslow A.H. New Knowledge of Human Values. — New-York, 1959.
47. Mullahy P. Values, Scientific Method and Psychoanalysis // Psychiatry. — 1943. — May.
48. Mygdal G. Value in Social Theory. — New-York, 1958.
49. Parsons N. System of Value Orientation. — Chicago, 1966.
50. Rokeach M. Beliefs, Attitudes and Values. A Theory of Organization and Change. — San-Francisco, 1972.
51. Simmel G. Lebensanschauung. Vier matephisische Kapitel. — München; Leipzig, 1922.
52. The Knowledge of Values: A Methodological Introduction. — New-York, 1989.
53. Williams P.M. Change and Stability in Values and Value System: A Sociological Perspective // Understanding Human Values. — New-York, 1979.

ЦІННІСНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

*Стаття присвячена проблемі формування системи цінностей у сучасному українському суспільстві. Автор робить висновок, що для переважної більшості громадян ціннісна парадигма — це один з найважливіших принципів і водночас один з основних інструментів суспільних реформ. **Ключові слова:** ціннісні орієнтації, суспільні трансформації, суспільна свідомість.*

Shargorodsky Y. The Values of the Political Reality. Article «The Values of the Political Reality», written by Shargorodsky Yury dedicated to the problem of the forming of value system in modern Ukrainian society. The author concludes that value paradigm is one of the most important principles for the most of citizens and at the same time — one of the basic instruments of social reforms. **Keywords:** value system, social transformations, public consciousness.

Історія суспільного розвитку свідчить, що до проблеми цінностей найчастіше звертаються в епохи кардинальних перемін. Адже — які цінності, таке й суспільство, така й особистість.

Макс Вебер наголошував, що цінності є фундаментом мотивації поведінки людей, основою цілісності соціальної системи. Суспільство, в якому досягнуто консенсусу щодо того, що вважати цінністю, а що ні, може розглядатися як стабільна система, оскільки ліквідується головне джерело суперечностей, які породжують нестабільність, катаклізми, потрясіння.

Перш ніж аксіологія (від грец. *axios* — цінність і *logos* — наука), філософське вчення про цінності і їх природу, склалося в сучасному вигляді, їй довелося пройти такий непростий шлях розвитку, що його можна порівняти з шляхом розвитку самої філософії.

В античній, а потім і середньовічній філософії цінності ототожнювались із самим буттям. Цінності, таким чином, були невід'ємними і необхідними складовими буття. З часів Сократа і Платона основними аксіологічними питаннями були: що є благо, що є справедливість? Вони ж були і головними критеріями буття. Не випадково Платон у вченні про ідеальну державу в основу його поклав принцип справедливості; вищі цінності, вважав він, мають абсолютний характер. Але у ті ж античні часи спостерігаються

різні підходи щодо абсолютного і відносного характеру цінностей. З точки зору софістів, усі цінності індивідуальні і відносні: «Людина — мірило всього».

Різні історичні епохи породжували різні філософські системи, а з ними й різне розуміння цінностей. У середні віки вони мали релігійний характер. В епоху Відродження — гуманістичний.

У вузькому, спеціальному сенсі вперше використовує поняття цінності І. Кант — через поділ суцього і належного, реального і ідеального. Г. Гегель поділяє цінності на економічні (утилітарні) і духовні. Перші виступають як товар і характеризуються «кількісною визначеністю». По суті, йдеться про абстрактну, мінову вартість товару: «Оскільки речі мають цінність, ми розглядаємо їх як товари. Їх значущість полягає в цінності, і лише в ній, а не в їх специфічних якостях» [1, с. 404]. Ці цінності завжди відносні і залежать від попиту, від «продажу і смаку публіки». В іншому сенсі цінності пов'язуються із свободою духу, і все, «що має цінність і значимість, — духовне за своєю природою» [2, с. 372].

Сучасна аксіологія виходить з того, що цінність — це поняття, яке вказує на суспільне або особистісне значення (значимість) явищ, фактів, подій. Саме тому, аналізуючи його, традиційно застосовують критерій об'єктивності. Як наслідок, цінності поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. Причому у більшості наукових підходів об'єктивні, матеріальні цінності трактуються як «первинні», базисні. Внаслідок цього духовні, суб'єктивні, внутрішні цінності особистості вважаються вторинними, похідними від матеріальних, об'єктивних. Такий підхід нерідко призводив до нівелювання багатьох важливих аспектів у дослідженні цінностей, таких, як воля, емоції, переживання, віра, почуття, ідеали тощо.

Розмаїтість підходів до вивчення аксіосфери породжує велику кількість критеріїв для класифікації і систематизації цінностей. Існують різні точки зору щодо їх природи і розуміння. Зокрема, цінність розглядається: як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити ту чи іншу потребу людини; як ідеал, до якого прагне людина; як норма, якої необхідно дотримуватися; як значущість чогось для особистості або соціальної групи.

Очевидно, що будь-яка класифікація цінностей є умовною, адже класи формуються за певними ознаками, а в такій складній сфері, якою є ціннісна, виявити «сталі» ознаки досить важко. Це стосується і класифікації за критерієм об'єктивності. Дійсно: чи існують «об'єктивні» цінності насправді, якщо люди з часом змінюють

свої ціннісні уявлення на протилежні? Особливо гостро це питання постає у періоди суспільної переоцінки цінностей, коли виникає сумнів у значущості колишніх цінностей. Зауважимо, що на пострадянському просторі така переоцінка охопила навіть саму методологію аксіологічних досліджень. Численні спроби класифікації та структуризації світу цінностей не будуть нічого варті, якщо призводитимуть до абсолютизації того чи іншого аспекту ціннісної сфери (наприклад, об'єктивних або суб'єктивних цінностей). Бо, зрештою, «цінності не є дійсністю ані фізичною, ані психічною. Сутність їх полягає в значущості, а не в їх фактичності» [3, с. 129]. Разом з тим, для вивчення будь-якого феномену, предмета чи явища застосування методу аналізу його складових є безперечним.

На нашу думку [докладніше 4], є ще одна ознака цінностей, що надає їм особливого значення. Цінності — своєрідний культурний «код». Його специфічність зумовлена тим, що кожна культура породжує свою, лише їй притаманну ціннісну систему. Цей своєрідний «код» забезпечує процес культурної ідентифікації особистості, народу, нації, розвитку національної свідомості. Ціннісна «система ідентифікації» зберігає націю як носія унікального, самобутнього, лише їй притаманного. Національно-культурна специфіка ціннісної системи значною мірою зумовлює і особливості національної психології. Ієрархія національних цінностей вибудовувалася віками, зумовлювалася всією історією нації і коригувалася нею через зміну ціннісних норм і настанов, залежно від часу, конкретної епохи розвитку. Очевидно, саме «культурний код» лежить в основі твердження про те, що шлях цивілізації є не одно-, а багаторядним.

На процес формування цінностей впливають усі значимі чинники людського існування — біологічні, соціальні, психічні тощо. Їх індивідуальне поєднання зумовлює особистісну структуру цінностей, яка, проте, «вибудовується» на загальнолюдських цінностях. Загальнолюдські цінності стають особистісними, якщо вони є частиною внутрішнього світу особистості і, внаслідок засвоєння, набули особистісного смислу.

Отже, ще одним критерієм класифікації цінностей може бути тріада «загальнолюдські цінності — суспільні цінності — особистісні цінності», яка є результатом історичного розвитку і свідчить про тенденцію до виокремлення та прояву сутнісних цінностей людини. «Навіть у біологічній і напівбіологічній сфері, яка керується насолодою та болем, уже існує самообмеження почуттям

реальності або розрахунком — для подальшої поведінки. Соціальна ж людина починається з сублімації, з того, що безпосередні рущії — задоволення-незадоволення — витісняються інтересами та цінностями» [5, с. 244].

Пріоритет загальнолюдських цінностей над іншими — індивідуальними та колективними (суспільними, національними) — не просто декларація. Це, скоріше, аксіологічний імператив, який усвідомлюється сьогодні різними напрямками наукової думки. Це також вимога часу, без задоволення якої людство може припинити своє існування.

Безперечно, взаємозв'язок загальнолюдських, суспільних та особистісних цінностей не є однозначним. Чимало дискусій виникає стосовно понять «справжня цінність» та «псевдоцінність» або «уявна цінність», а також щодо природи власне загальнолюдських цінностей.

Незважаючи на проблематичність зазначеного підходу, триада «загальнолюдські — суспільні — особистісні цінності» заслуговує на особливу увагу. Завдяки їй стає можливим вивчення культурологічних коренів цінностей. Це, в свою чергу, дозволяє зробити істотний крок до цілісного бачення аксіосфери, на відміну від об'єктивно-суб'єктивного підходу.

Цінності формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в межах певних конкретно-історичних суспільних відносин, форм комунікації і мають соціальний характер. Суспільні відносини — це та площина, де здебільшого збігаються цінності особистості та суспільства. Отже, можна говорити про політичні, правові, естетичні, моральні, релігійні цінності, які є відбитком відповідних відносин, що склалися у суспільстві [4].

Суспільні трансформації в нашій країні призводять до зміни економічних, політичних і культурних інститутів, нестійкості соціального середовища, нечіткості об'єктів ідентифікації, розмитості ціннісних орієнтацій. За цей час сталися суттєві інституційні зміни, які, у свою чергу, призвели до переосмислення та переоцінки соціально-політичної, економічної, правової ситуації в країні. Але цей процес ще не завершився, а отже, у суспільній свідомості українства й досі триває «ціннісна революція» [6].

Впровадження ринкових механізмів пов'язане зі зміною не лише економічних, але й соціальних відносин. Змінюється спосіб життя людей, змінюються їх ціннісні орієнтації, мотивація поведінки.

Суттєвих змін зазнала й політична система України, що спричинило трансформацію політичних цінностей. Процеси державотворення на демократичних засадах призвели до формування нових політичних інститутів — парламентаризму, президентства, багатопартійності тощо. Водночас політичний плюралізм породив серйозні суперечності між гілками влади, спонукав до перерозподілу владних повноважень, викликав кризові явища у політичному житті країни.

Процес формування нової ціннісної системи значною мірою залежить від сприйняття тих чи інших поглядів, ідей представниками різних поколінь: покоління Великої Вітчизняної війни і післявоєнних років, покоління «шестидесятників», покоління «епохи перебудови» і нове покоління — покоління часів незалежності України. Всі вони по-різному сприймають та оцінюють суспільні зміни внаслідок вікових, соціальних та психологічних відмінностей. «Співіснування» цих відмінностей є суттєвим чинником процесу політичної соціалізації. Якщо для старших поколінь це зазвичай процес ресоціалізації, тобто переосмислення політичних цінностей, адаптація до нових політичних умов, то для молоді це, насамперед, процес засвоєння соціального й політичного досвіду шляхом долучення до політичних та управлінських процесів. Т. Парсонс [7] зазначав, що прихід кожного нового покоління можна порівняти з нашествям варварів, і лише процес соціалізації може забезпечити засвоєння норм співжиття цими прибульцями.

Дослідники аксіосфери виокремлюють кілька основних етапів ціннісних трансформацій, що відбувалися протягом останніх десятиліть [8; 9 та ін.]. Точкою відліку, як правило, вважається система цінностей радянського суспільства. Починаючи з кінця 1980-х років, відбувається переосмислення як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства таких понять, як держава, свобода, гроші, особистість, демократія, право тощо. Крім того, активно переглядаються життєві стратегії, цілі та орієнтації. Масова свідомість збагачується такими цінностями, як свобода вибору переконань, недоторканність приватної власності, невтручання держави в особисте життя громадян. Новим змістом наповнюються і так звані традиційні цінності — відповідальність, толерантність, справедливість тощо.

Для 1990-х років характерним стало розмежування політичних еліт, створення впливових економічних угруповань. Посилилися

процеси матеріальної поляризації. Виявилися ціннісні розколи на національному та етнічному ґрунті. Цінності того періоду вчені класифікують переважно як інтегруючі та дезінтегруючі [10]. Їх особливістю вважається одночасна різновекторність. Це означає, що такі цінності, як освіченість, професіоналізм, справедливість, чесність, порядність, можуть і об'єднувати, і роз'єднувати людей.

Сучасний період ціннісних трансформацій пов'язаний, передусім, з досвідом демократичних перетворень часів незалежності. Очевидним стало зростання «попиту» на деякі цінності радянського періоду, скажімо, такі, як стабільність, порядок, щоправда, вже в новій інтерпретації. Так, теперішнє бачення порядку передбачає свободу дій та мінімум обмежень з боку держави. В такий спосіб починають формуватися засади нової державної політики, нової філософії суспільних змін, за яких переважна більшість громадян матиме змогу включитися в ринкові відносини, а відтак вибудовувати новий порядок на прийнятних для окремої людини умовах особистої зацікавленості в досягненні індивідуальних і суспільних успіхів [11, с. 128].

Отже, формування цінностей має багатовекторний і суперечливий характер. Воно відбувається в умовах знецінення багатьох ідеалів попередніх етапів суспільного розвитку та окреслення нового світоглядного виміру з одночасним відродженням історичних традицій народу, зверненням до його духовного досвіду й загальнолюдських цінностей.

Суспільні трансформації призводять до змін у суспільній свідомості та в особистісному світосприйнятті, а зміни на рівні індивідуального світогляду відбиваються на економічному, політичному, соціальному житті. Це взаємообумовлений процес, коли «трансформуються політичні та економічні цілі, релігійні норми і сімейні цінності, що, у свою чергу, впливає на темпи економічного зростання, на стратегічні плани політичних партій та на перспективи демократичних інститутів» у цілому [11, с. 123].

За таких обставин предметом дослідження науковців різних галузей все частіше стає динаміка ціннісних змін і ціннісних орієнтацій. Важливою ознакою цих змін стала раціоналізація життєвих смислів [12]. Показником її вважається зростання частки населення, яка у вирішенні своїх проблем покладається на себе, а не на державу. Таку переорієнтацію соціологи трактують неоднозначно. Інколи це сприймається як звуження життєвого прос-

тору, зменшення індивідуальних можливостей. А іноді і як важливий аргумент на користь доцільності особистісної інноваційної практики за умов соціальної нестабільності [13, с. 41].

На динаміку ціннісних орієнтацій українських громадян неабияк вплинуло різновекторне спрямування політичного та економічного розвитку України. Задекларований європейсько-інтеграційний напрям суперечливо узгоджувався з ностальгією за «соціалістичними цінностями» у масовій свідомості. Як наслідок, відбулося становлення «подвійної інституціональної системи» з її відмітними орієнтаційними ознаками [14, с. 41–42].

У масовій свідомості так само окреслюються подвійні стандарти (одночасне існування різних зразків поведінки — публічної і приватної), подвійних ринкових відносин (легальних і тіньових), подвійної моделі управління (відкритої демократичної та закритої корупційної) тощо.

Усе це вкотре спонукало як самих громадян, так і дослідників до перегляду ціннісної картини та виокремлення ціннісних пріоритетів на особистісному і суспільному рівнях. Як свідчить досвід різних періодів суспільних трансформацій, сім'я і найближче оточення (друзі, знайомі) є найважливішими цінностями для дорослого населення України.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що процеси демократизації і розвиток економічних відносини наповнюють новим змістом структуру цінностей, спонукають до їх переоцінки, побудови їх нової ієрархії. У межах нової соціально-економічної парадигми розвитку суспільства на перший план виходять особистісні потреби та інтереси. Це, з одного боку, стимулює творчу активність, прояв індивідуальних якостей, з іншого — уможлиблює розвиток та абсолютизацію егоцентричних настроїв та їх реалізацію. За таких обставин найважливішим завданням як органів державної влади, так й інститутів громадянського суспільства видається пошук ефективних шляхів та заходів для гармонізації особистісного і суспільного джерел розвитку.

Прийнятна для переважної більшості громадян ціннісна парадигма — це один з найважливіших принципів і, водночас, один з основних інструментів суспільних реформ. Отож, метою кожного політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розгляда-

тися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою і суспільством у цілому.

1. Гегель. Философия права. — М.: Мир книги, 2009. — 464 с.
2. Гегель. Политические произведения. — М.: Наука, 1978. — 440 с.
3. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. — М.: Республика, 1998. — 416 с.
4. Шайгородський Ю. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації // Український соціум. — 2002. — № 1. — С. 41–48.
5. Гинзбург Л. Человек за письменным столом. — Ленинград: Советский писатель, 1989.
6. Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін // Соціальна психологія. — 2009. — № 3. — С. 86–94.
7. Парсонс Т. О структуре социального действия. — М.: Академический Проект, 2002. — 878 с.
8. Балакірева О. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві // Український соціум. — 2007. — № 2 (19). — С. 7–19.
9. Пилипенко В. Людина за ринкових умов: вербальна поведінка та оцінка реформ // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 1. — С. 153–165.
10. Горяинов В. П. Эмпирические классификации жизненных ценностей россиян в постсоветский период // Полис. — 1996. — № 4. — С. 20–31.
11. Башкирова Е., Федоров Ю. Лабиринты посттоталитарного сознания // Pro et Contra. — 1999. — Т. 4. — № 2
12. Лапин Н. И. Модернизация базовых ценностей россиян // Социологические исследования. — 1996. — № 5. — С. 3–23.
13. Злобіна О. Особистісна складова суспільних змін: соціологічний контекст // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 3. — С. 32–45
14. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 32–51.

НІГІЛІЗМ І ЦІННОСТІ

У статті зіставляються два поняття: «особистий досвід людини» та «соціальні цінності». Запропоновано тезу, за якою особистий досвід людини завжди є негативним. Соціальні цінності, натомість, являють собою спробу витіснення негативних переживань. У політиці цінності постають цілями та межами діяльності, які компенсують людський нігілізм. Ключові слова: особистий досвід, нігілізм, абсурд, філософська мова, цінності.

Bushansky V. Nihilism and Values. Article «Nihilism and Values», written by Bushansky Valentin compares the two concepts: «personal experience of human» and «social values « Concluded that thesis by which individual human experience is always negative. Social values, instead, constitutes an attempt to oust the negative experiences. In politics, values and goals arise out of activities that compensate for human nihilism. Keywords: personal experience, nihilism, absurdity, philosophical language, values.

Поняття «цінність» було справжньою знахідкою для філософії. Точніше, не для філософії, а для філософської мови. Бо останнім філософом, який шукав істину, напевно, був Сократ. А останнім, який вважав, що знайшов її, — Платон. Відтоді філософи не шукають істини. Вони шукають мову, за допомогою якої можуть висловити власний досвід, і це — в кращому разі, а в гіршому — досвід колективний (це те, що іменують приписами «здорового глузду»), або ж шукають шлях пошуку істини (це — фахово-респектабельне питання методу), але шукати шлях і йти шляхом — різні речі. І найвидатніші філософи — це не відкривачі істини. Найвидатніші філософи — винахідники мов. Бо індивідуальний досвід філософа нічим не відрізняється від досвіду будь-якої людини. І лише винахід нової мови перетворює його індивідуальний, персональний досвід на щось варте уваги, на якесь унікальне явище серед світу мовчазного сущого. Філософ — це той, хто промовляє.

Тема для мовчання

Про що ж промовляє філософ? Та ні про що оригінальне. Про те саме, про що мовчать усі інші: ...Я поставив дві крапки й задумався.

Синтаксис вимагав, щоб я перерахував предмети, з приводу яких ми мовчимо-промовляємо. Але як їх перерахувати? Марне заняття. Безглузде за своєю суттю. Пафосне і претензійне, та все одно безцільне. Бо виписування номенклатури імен і речей — це не мова, це — псевдомова, симуляція мови. Тут справді потрібні нові слова, новий порядок слів, щось таке, *«простое, как мычанье»*. І тільки тоді примітивний досвід будь-якої людини може зазвучати, він виб'ється з маси й перетвориться на подію. Бо подія — це не вчинок. А те, про що говорять. А чи був вчинок, чи не було вчинку, якщо немає мови — жодної різниці. Бо вчинок, запертий у квадратних метрах на якомусь-там восьмому поверсі, вчинок, який згодом затреться у спогадах, стає подією лише вклинившись у думки й досвід інших людей; якимось курйозом, бородатим анекдотом, жахом, перебільшенням, побрехенькою, прилипнувши до їхньої мови, жестикуляції та міміки. Та все ж, щодо досвіду, цього буденного, щоденного, повсякденного, повсякопівденного, повсякопівнічного... Щодо досвіду людей, якими цікавиться лише статистика... Тих людей, які пристосовуються до обертів годинникової стрілки, розкладів електричок, метро й тролейбусів... Чиї фізіологічні ритми та ритми спілкування стають залежними від перемикачів мідних реле та розкладу телепередач... Цих мовчазних антен двох статей і різного віку... Чим їхній досвід відрізняється від досвіду філософів?

«День прошел, как не было», каже Юрій Левітанський. *«Год прошел, как не было»*, каже Юрій Левітанський. *«Жизнь прошла, как не было»*, каже Юрій Левітанський. Ось він — чоловік: він чистить зуби й одягає піжаму; він чистить зуби й скидає піжаму; він у тролейбусі; він за канцелярським столом; з'їдає бутерброд і витирає масні пальці ксероксним папером; він скаржиться на нудоту; він кохає не ту жінку, котра кохає його; він дивиться в дзеркало й думає, що причина в його надмірній вазі; він дивиться в гаманець і думає, що причина в його недостатній вазі. І от він окидає поглядом день, рік і життя — ті, котрих, наче й не було, — й каже: життя — лайно. А потім позирає в дзеркало й придивляється до своїх очей: усе, ніби, гаразд — не почув. Бо почути таке й усвідомити, що мовив це саме ти, і стосується це саме твого життя — неприпустима каторга. Тоді треба поміняти місцями дію й метафору з фрази Пастернака: *«Окно открыть, как вены отворить»*, або — стулити пельку й не промовляти цих слів уже ніколи.

Чоловік — гуманіст. Він знає, що життя — безцінна штукавина, що зазіхати на життя — це якось «не так» і «щось не те». Він, звісно, міг би сказати про це «не так» і «не те» сильнішими словами, але сильніші слова бентежать, виводять із рівноваги, грюкають мозком, мов відчинене вікно об раму. А гучні звуки та гучні думки глушать стихійний гуманізм. І тому чоловік іде й чистить зуби, аби було чим жувати бутерброд (двадцять чотири рази, з лівих кутніх — на праві, з лівих — на праві, тоді, може, й нудота мине). А вклавшись до ліжка, розгортає роман Ліона Фьойхтвангера «Лже-Нерон» і читає про смертний час полковника Фронтонна: вигравши непотрібну йому битву, просто піддавшись професійному інстинкту полководця (як зазирають у чужу шахову партію й підказують один, але переможний хід), полковник лежить і кров, що мала б текти йому в сірі півкулі, витікає посірілою шкірою. Ні, не прожите життя, а те життя, яке він збирався прожити, тридцять щасливих років, які втратив заради цікавості, спадають йому на думку. І він висловлюється про життя не вельми улесливо... А втім, я обійдуся без трьох крапок і процитую (Частина третя: «Під гору». Розділ 1: «Розум і воєнне щастя»): «Його знову вирвало, він заметався, застогнав. Якраз повернувся лейтенант Люцій, і останні слова, які тому вдалося розчутити в передсмертному белькотінні, були: «Правильно чи неправильно... Все гній і лайно»». Тактика Фронтонна залишилась у підручниках, а брудні лайки — на устах коханої, але божевільної Марції.

Казна-що пише цей Фьойхтвангер, міркує собі чоловік і засинає, чуючи як тікає, обертаючись, годинникова стрілка.

Від мовчання до мови

Так, у житті людини зарідко трапляються феєрверки. А якщо й трапляються, то лише відтіняють сірість повсякдення. Коли згащують феєрверки, ніч здається темнішою. Але про це ліпше мовчати. Фронтону, із його пристрасстю до солдафонської лексики, можна було базікати, що заманеться, бо артерія і так вже була прочинена, мов вікно. До того ж, він — літературний персонаж. Персонажі для того й вигадуються, щоб автори могли за них сховатися. От і я вигадав чоловіка зі щіткою в роті, та приплів до тексту зраненого Фронтонна, якому й так непереливки. Їм можна, з них, як із гуся вода. А мені — ні. Я ж бо — не персонаж. Мені не можна. Мені якось ніяково. Оце «ніяково» і породжує мовчання. Промовляють лише літературні персонажі. Промовляють

філософи, вдаючись до відособленої, якоїсь автономної мови. Мартін Гайдеггер, приміром, застерігав: не можна філософську мову перекладати мовою буденною, бо філософ каже геть не те, що навіть сам має на увазі. У мову персонажа й у мову філософську можна вкласти весь бруд, увесь нігілізм і песимізм, усю ненависть. Усе те, що витісняється з рефлексії й не проникає до спілкування. Але всьому цьому негативу немає місця в мові повсякденній. Рефлексія та спілкування приречені бути оптимістично-позитивними. Бо якщо порушується цей «суцільний позитив», рефлексія перетворюється на самокатування, а спілкування на просто-катування. Тож, я й мовчу. Мовчить і кожна людина.

Що ж тоді заповнює рефлексію та спілкування? Про що ми думаємо, проказуючи власне ім'я? Про що ми мовчимо, називаючи одне одного на ім'я? Між Я і Я, між Я і Ти завше стоїть Інший. Американський психолог Ролло Мей відзначає один цікавий психотерапевтичний прийом. Пацієнту іноді варто «нагадати»: «Ви ніколи не ставилися б до іншого так само погано, як Ви ставитеся до себе» [3, с. 167]. Завдяки цьому «нагадуванню» рефлексія на межі невропатії повертається до конструктивного русла. Повертається туди, звідки заледве спромоглася вислизнути, уникаючи уніфікації, стандартизації, знеособлення, — повертається до соціальності. Соціум — це прес, що штампує громадян із однаковими зачісками, посмішками та думками. Але соціальність — це й гаміркий натовп, у якому людина ховається від власних химер. Цей гамір ритмічний і впізнаваний, мов хіт. Коли людині дошкуляють думки та почуття, вона рятується тим, що наспівує невибагливий текст на невибагливу мелодію. Її мозок наче переходить на автоматичний режим роботи. Він перестає продукувати думки, він починає відтворювати образи. Він наче чіпляється до якогось стороннього джерела інформації, нав'язуючи людині додаткові (ритмічні, впізнавані, невибагливі) почуття. Рефлексії, якщо вона використовується не задля обґрунтування самогубства, потрібен соціальний контекст.

Піддаючись аналітичній пристрасі, психологи докопалися до основ людського ества і... засмутилися. Зигмунд Фройд розгледів там примітивні потяги, Карл Юнг архетипну тінь, Альфред Адлер — мстиву заздрість. Чи можлива приємна бесіда на теми табу, тіні та заздрощів? На ці теми можливі не бесіди, а крики, лемент і гвалт. Ні, ми не можемо спілкуватися про сокровенне, чи там — наболіле. Ми приречені забрати його з собою в могилу.

Лише філософи можуть висловлюватися на ці делікатні теми незрозумілою, якоюсь сторонньою мовою, щодо змісту якої до них не може бути жодних претензій. Можуть висловитися й митці, надаючи слово усіляким «приниженим і ображеним», маніякам і неврастенікам, загнавши тих до межової ситуації. Спілкування — це елементарний складник соціальності. Тож і змістом його може бути лише соціальність. Рефлексія — це спілкування з собою. Тож і змістом її мусить бути також і соціальність. Індивідуальний досвід людини, з усією його невлаштованістю, сумнівами, обрбзами, слабкощами, драматичними переживаннями, — непридатний для спілкування. Це — табу. Це — мовчання. Бо деструкція має бути замовчана, інакше вона зруйнує і суб'єкта, і спільноту. Індивідуальний досвід будь-якої людини аж ніяк не може правити за основу соціального життя. От ми й живемо в ситуації, коли кожен окремо є песимістом, а всі ми разом — оптимістами. Мінус додати мінус (і так скільки завгодно) дорівнює — плюс. Парадоксально, але факт.

Тільки соціум продукує цінності. Не людина є тією малою цеглиною, яка лягає у велику споруду цінностей і культури. Не людське ество, не людські боріння та страждання, а — соціум. Людина сама витісняє з власної свідомості весь природно-індивідуальний нігілізм. Людина сама контролює власну рефлексію, врівноважуючи істеричні напади розпачу соціальною традиційністю й агностицизмом. І коли соціум відштовхує людину, вона кінчає життя самогубством. Коли ж людина все ж обирає життя, то приймає й соціальні устої, приймає навіть їхню безпричинність, бо неможливо відповісти на запитання, для чого й навіщо живе людина, для чого та навіщо розгортається історія. Людина як така — це лише великий знак мінус. Бо їй притаманна лише живучість, котрої не бракує жодній іншій живій істоті. Все те, перед чим культура ставить знак плюс — мужність, витривалість, альтруїзм, здатність до творчості — це все прикмети не самої людини, це — прикмети культури. І коли ми кажемо про мужність людини та її гуманізм, то кажемо не про природні, а соціальні, про набуті якості. У соціумі людина наче заперечує власну природність. І справа не в тім, що відкидає природність (її відкинути неможливо), вона визнає: природності не досить. Потрібно ще щось, і це «щось» людина створює в культурі. Це «щось» і є ті великі умовності, невиразні, доволі сумнівні цінності, які з'являються з-під пера філософів й осідають у їхньому пташиному мовленні.

«Жизнь прошла, как не было. / Не поговорили», нарікає Юрій Левітанський. А про що мали «поговорити»? Пригадаймо чудовий епізод із фільму «Сімнадцять миттєвостей весни»: двоє старих сищиків, яких гер Мюллер зірвав із продавлених канап, розмовляють між собою, один із них скаржиться: зламалася запальничка, камінь застряг під коліщатком. Заніс, каже, майстру... І тут: Бах! — постріл і на асфальт падає відстріляна гільза. (Цьому пострілу зрадів лише майстер, котрий заробить десять дойчмарок, продавши запальничку покійного.) А Левітанський бідкається: «Не поговорили»... Та ні, поговорили. Може, Левітанський має на увазі щось інше, якусь іншу мову, коли розкривають одне одному душу й видно, як тріпається серце? Мабуть. Та ні, не «мабуть», а — звісно. То в чому ж специфіка цієї іншої мови? Двоє старих сищиків балакають про поламану запальничку. Чи є сенс у цій розмові? Жодного. Сенс з'явився лише тоді, коли пролунав постріл. Поламана запальничка набуває сенсу лише завдяки відстріляній гільзі. Сценарист поставив ці дві речі поряд, і вони — ожили. У кожному житті є поламана запальничка. Але не кожен може знайти гільзу, що оживила б усю побутову дрібноту. І коли людина силиться відкрити душу, тицяє пальцем собі в міокард, — її не зрозуміють і не почують, вважатимуть обридливою занудою, доки вона не покаже відстріляну гільзу. Спілкування потребує сценарного таланту. Бачення контексту. Уміння зв'язати в одне ціле розрізнені деталі. Щоб запальничка стала вступом до теми про життя і смерть.

Персоналізм і людство

Психологія довго поборювала парадигму паралелізму, це коли будь-якому психічному феномену намагалися знайти причину-відповідник у фізіології. Прощанням із цією парадигмою, напевно, стала теорія Фрейда. Чому ж психологія відмовилася від паралелізму? Бо не фізіологія спричиняє, приміром, ненависть чи дружбу, а ненависть або радість од зустрічі з другом спричиняє ті чи ті фізіологічні прояви. Соціальні науки розпроцалися зі своєрідним паралелізмом лише з утвердженням поняття «цінність». Політичний марксизм також є спробою побачити за кожним порухом думки мотивацію шлунку. І сьогочасне торжество Партії регіонів є новим явленням ідеології політичного марксизму, бо культура і, більше того, — мораль розглядаються як «надбудова» — речі, загалом, не такі вже й важливі, порівняно з економічною

доцільністю. Тож і не дивно, що саме на Донбасі, де радянський режим проявився в усій своїй красі, нині й панує безроздільно Партія регіонів.

У цінностях людство шукає себе, а заодно — шукає себе й конкретна людина. Мені особисто геть не чужий пафос персоналізму, але я мушу зазначити: не самоствердження особистості, а самоствердження людства загалом — це єдиний шлях і людства, і людини. Самотня людина, людина, котра черпає енергію лише у власному волюнтаризмі, — це людина-руйнівник. Самотність — це пролог божевілля. (Мається на увазі саме самотність, а не усамітнення, без якого неможлива творчість і ясність теоретичного мислення). Найбільші політичні «монстри», яких лише може пригадати історія, були або людьми самотніми, або такими, що розірвали будь-який зв'язок із мораллю. Самотня людина завше живе на протязі, що дме з прірви неприкаяності. Ця прірва загрожує кожному. Бо, зрештою, окрім прірви, людина нічого й немає. Містком через прірву може бути лише здобуття геть непевної довіри до цінностей. Не віри в цінності, бо безглуздо вірити в культурні умовності, а саме довіри. І довіра ця здобувається не шляхом самонавіювання, такої собі медитації, а шляхом діяльності. Цінності потрібні людині як цілі і як межі діяльності. Персоналістичний ідеал людини може бути втілений лише в рамках соціуму. Створюючи соціальний простір, людина створює й себе. Є відомий вислів: людина — це те, що вона робить. Але є й інший, не менш відомий: людина — це те, що вона робить, а також і те, що вона може зробити. Звісно, вчинок замалий для людини. І погляд на людину не може зводитися лише до оцінювання вчинків людини. Але й цей можливий, додатковий критерій оцінювання людини ми отримуємо не з самої людини «як вона є», а знову ж таки із соціуму, точніше — з культури, а отже, знову ж таки матимемо справу з цінностями.

Міхаїл Гершензон написав у славнозвісних «Віхах»: людина здатна помилятися, люди здатні помилятися, але людство, яке є носієм духу, — не помиляється. Гершензон також додавав: безглуздо закликати вірити того, хто не вірить; безглуздо закликати любити того, хто не любить [1, с. 73]. Зарадити, вважає Гершензон, може лише один заклик: будьмо людьми! Як усе просто! Але як усе й складно. Бо ж, що воно і як це воно, бути людьми?

Гершензон каже, будьмо людьми. Ніцше каже, будьмо надлюдьми. Кіріллов, персонаж Достоевського, каже, будьмо — боголюдьми.

А Шатов, із того-таки роману «Біси», каже, ми й так уже боголюди, бо ми — росіяни, а російський народ — народ-богоносець. Ніщше збожеволів, Кіріллов повісився, Шатова пристрелили. Тільки Гершензон помер академіком. Кому вірити? Невже, як підказує чуття прагматизму, бути людиною — безпечніше і навіть вигідніше, аніж надлюдиною та боголюдиною? Шатов сподівався, що народ-богоносець явить Христа, а він — воскресив «бісів». І Гершензон благословив це «воскресіння». Потім, щоправда, тихцем покаювся, та було вже запізно. Непроста це справа — бути людиною. Людина, навіть якщо ім'я їй Гершензон, може помилятися. Може помилятися навіть у трактуванні питань духу, спокусившись «бісівською» демагогією.

Цінності, лібералізм і демократія

Людство творить рай, із якого було колись вигнане. І наразі питання, а чи був рай? — не має принципового значення. Людству хочеться в рай. І цього хотіння вже досить і для мрій, і для діяльності. Останньою спробою вистрибнути з історії й потрапити у світле майбутнє був крах радянської системи й творення національних держав на засадах демократії та ліберальних цінностей. Одна шоста планети підскачила, але точка стрибка стала точкою падіння. Демократію та лібералізм почали трактувати як ще одну сторінку у великій історії утопій. Але вся річ у тім, що лібералізм і демократію не можна прийняти як нові «правила гри». Бо жодні «правила» не можуть описати належну поведінку «гравців». Адже «правила» — це зовнішні рамки, але мають бути також і рамки внутрішні. Без внутрішніх правил «гравці» просто не спроможні ані зрозуміти, ані, тим більше, дотримуватися правил зовнішніх. Лібералізм і демократія — це вершина великого айсберга цінностей. І створити виборче законодавство, беручи за взірць «вершину айсберга», — ще не означає втілити демократію та лібералізм.

Лібералізм — це одна із відповідей на питання про ество людини. І відповідь ця дана в рамках християнського світогляду. Це відповідь, що оперує поняттями «за образом Божим» і «благодать». І демократичний процес нічим не відрізняється від горезвісної війни всіх проти всіх, якщо учасники його не переконані, що вони — «створіння за образом Божим», а їхні помисли та справи надихаються «благодаттю». Та чи було «творення за образом Божим», та чи була, та чи є «благодать»? — питають скептики-раціоналісти. А яка різниця? — питаю вже я. Людині на

краю прірви, людині, що носить прірву в собі, — потрібен образ людини. Помилка Гершензона в тому й була, що він закликав бути людиною, але не сказав, якою саме людиною. А це — найважливіше питання. Людина може бути й Кірілловим, котрий вішається, аби глузливо, висолопивши язика та вирячивши очі, довести, що він — справжній і єдиний хазяїн власного життя. І Шатовим, блаженним Шатушкою, як називають його невротичні героїні, котрий шукав національного бога, а знайшов лише кулю, мул на дні озера та пуголовків. Людина може спокуситися й образом Заратустри, цим альтер-его Ніцше, котрому не давала спокою велич Ріхарда Вагнера та врода Козіми Вагнер. Хіба можна стерпіти життя, коли ти — не такий відомий, як друг Ріхард, коли фрау Козіма — не твоя дружина, коли є Бог, але цей Бог — не ти!? Що не кажіть, а важко, важко жити на світі самотньому філософу.

Сергій Кримський писав, що сучасна філософія дедалі менше цікавиться методологією, «філософія дедалі щільніше зрощується з людинознавством, соціальний інтелект епохи зацікавлений уже, перефразовуючи Ніцше, не стільки ниткою Аріадни і не маршрутом у лабіринті, скільки самою Аріадною. На перший план висувається персоноцентризм» [2, с. 22]. Наш час цікавиться не ниткою Аріадни, а самою Аріадною, — чудова метафора. («Аріадно, — писав Ніцше до Козіми Вагнер, — я кохаю тебе». «Когда б вы знали, из какого сора / Растут стихи, не ведая стыда». Ах, Анна Андреевна, хіба тільки «стихи» «растут из сора»?)

Персоноцентризм — це і є запит про образ людини. І досвід Ніцше (і, на жаль, не лише Ніцше) свідчить, що захват персоноцентризму може породжувати нігілізм. І добре, коли це поетичний нігілізм Маяковського: «На всем, что сделано, я ставлю nihil». А коли політик думає словами Маяковського: «Славьте меня! / Я великим не чета!» і далі попередня цитата з Маяковського?..

Ми живемо в постмодерну епоху. Все, що могло бути сказане, — сказане. Все, що могло бути створене, — створене. Філософія перетворилася на історію філософії. Мистецтво — на цитатник. Усі політичні максими вже радикально втілені. Проявився абсурд марксизму, проявився абсурд фашизму, проявився абсурд нацизму. І ліберальна демократія також перетвориться на абсурд, якщо будуть проігноровані ті цінності, що лежать в її основі. Коли поняття «лібералізм» буде відірване від його історичного кореня, тоді неодмінно проявиться й абсурд лібералізму, й абсурд демократії.

Скрипка в руках мавпи — це лише довбня, якою можна збивати манго (чи що там збивають мавпи — не знаю). Аби скрипка стала інструментом, потрібен скрипаль. Аби лібералізм і демократія стали політичними інструментами, потрібні пуритани. Проблема України в тім, що у нас всі хочуть манго, але ніхто не хоче бути пуританином. І ця ситуація була б вельми кумедною, якби не була такою сумною. Проблема України не лише в недосконалості політичної системи, зокрема і передусім в олігархічному характері політичних партій. Проблема — в моральній деградації її громадян, на якій і паразитує олігархізм як економічний, так і політичний. Коли ми кажемо «мораль», то маємо на увазі й «обов'язок». Неможлива моральність без виконання обов'язку, без почуття відповідальності. Аж ні, нам не потрібен обов'язок (обов'язок обтяжує, бо вимагає ініціативи, альтруїзму, дій), нам потрібне право на манго. Нам хочеться манго тут і зараз. І ми віддаємо владу тому, хто переконливіше обіцяє соковитий фрукт (дешевий газ, тепло в квартирах, великі пенсії, дружбу народів і сто років життя). Як наслідок, ми лише облизуємося. Реформування інституту політичних партій і виборчої системи, що є необхідними елементами механізму політичної відповідальності, — це окрема розмова. Наразі ж мова про цінності. І мова зводиться до того, що моральність і відповідальність, які, безперечно, притаманні будь-якому народу (бо цінності постають саме і лише в соціальному середовищі), нині не актуалізовані в нашому політичному житті.

У книзі «Кінець історії» Френсіс Фукуяма лякав нас великою нудьгою, що настане у світі без політики. Бо, мовляв, із відкриттям вічних політичних цінностей — демократії, поділу влад, політичних партій, невідчужуваних прав людини, ліберальної економіки (і т. д., і т. п.) — політика як така зникне. Тож і жити стане нецікаво. Але, можливо, мріяв Фукуяма, хтось і колись, втомившись від нудьги, розвіє сірість повсякдення. Гадаю, помилявся Фукуяма. Після епосу Гомера людство не втратило смак до героїчного. А після трагедій Шекспіра — не розучилося страждати. «Кто то так уже писал», зітхав Юрій Левітанський. І не знаходив Левітанський іншого виправдання власному ремеслу, окрім страху «затеряться в этом мире», та прагнення зберегти поетичну «муку и томленьє». Він написав вірш про те, що хтось уже написав вірш. Унікальна тема! Чудова тема, майже як у романі Валер'яна Підмогильного «Невеличка драма»: Марта шукає кохання, якого ще не було, і задля цього покидає коханого, а потім перечитує

книжки, аби пересвідчитися, що такого кохання, як у них, іще не було. Однак «какої удар со стороны классика»: в якійсь паршивій книжувльці вона натрапляє на подібну історію. Епілог роману ще менш оригінальний, аніж фабула: Марта знаходить собі іншого коханого. Якби батьки-засновники США міркували, як Марта, вони не наважилися б взяти за основу конституції нової держави досвід Римської республіки. Бо одна справа знати про цінності, одна справа знати про досвід, але геть інша — жити за цінностями, використовуючи досвід. У політиці також є «мука і томлення». І хочеться нам того чи не хочеться, а пережити їх доведеться, якщо ми, звісно, не прагнемо «затеряється в этом мире».

1. Гершензон М. О. Творческое самосознание // Вехи (Сборник статей о русской интеллигенции). Из глубины (Сборник статей о русской революции). — М.: Правда, 1991. — 608 с.
2. Кримський С. Б. Запити філософських сенсів: Монографія. — К.: Видавець ПАРАПАН, 2003. — 239 с.
3. Мей Р. Сила и невинность. — М.: Смысл, 2001. — 319 с.

Владислав Ковалевський

ЦІННІСНІ ВИМІРИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ, ОПОСЕРЕДКОВАНОЇ ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА КОМУНІКАЦІЇ

*Запропонована стаття присвячена питанням ціннісного виміру політичної взаємодії за допомогою сучасних засобів масової інформації та комунікації. Висвітлено форми взаємодії з засобами опосередкування, їх сутність, а також можливості у процесі отримання, селекції, обробки та передачі інформації. Актуалізовані питання загроз та необхідного рівня безпеки у процесах детермінованої цінностями політичної комунікації. **Ключові слова:** політична комунікація, масова інформація, політична взаємодія, символізація політики, ЗМІ.*

Kovalevsky V. The Values of political interaction, indirect mass media and communications. Article «The Values of political interaction, indirect mass media and communications», written by Kovalevsky Vladislav devoted to the values of political interaction with

modern media and social communications. The essence of different forms of mass media interaction and their opportunities in processes of receive, selection, treatment and transmission information are analyzed. Actualized the importance of threats and issue the necessary level of security in the process of political communication. Keywords: political communication, mass media, political interaction, politics symbolization.

Характер взаємодії суб'єктів у межах політичного поля визначається багатьма параметрами, що дозволяють, з одного боку, докладно аналізувати форми та зміст цього процесу, а з іншого, вибудовувати процес комунікації відповідно до бажаних результатів. Вивчення процесу такої взаємодії, у першу чергу, зосереджується на її меті, актуальної для кожного учасника інтеракції. У разі, коли мета не формалізована чи не заявлена у зрозумілий спосіб, необхідно досліджувати форми комунікації, а також ціннісні моделі, на яких вона ґрунтується, для всіх кореспондуючих сторін. Справа дещо ускладнюється, коли в процесі взаємодії з'являються додаткові ланки — засоби опосередкування інтеракцій. До них належать організації третього сектору, політичні партії, інституції громадянського суспільства, а також засоби масової інформації та комунікації. Головна особливість цих засобів опосередкування полягає у тому, що вони здатні не тільки поширювати чи підсилювати інформацію, але й викривляти чи загалом формувати її, що потребує відповідної дослідницької уваги.

Ситуація, коли засоби масової інформації та комунікації отримують важелі впливу на політичну реальність, не нова і навіть має вже багато концептуальних моделей зі сфери масових комунікацій, особливо у західній політології. Не втратили своєї актуальності й роботи з політичних комунікацій, написані у другій половині минулого століття. Особливістю сучасного етапу розвитку людства є лише те, що розвиток засобів масової інформації та комунікації став своєрідною кореляцією розвитку технологій (інформаційних, соціально-політичних тощо). Сьогодні ЗМІ дозволяють ефективно допомагати здійснювати політичне управління на великих територіях і режимі реального часу. Крім цього, вони стають інструментом не тільки держави, але й громадянського суспільства чи навіть окремого громадянина, якому потрібно лише мати певний рівень комунікативної компетенції, щоб знайти та селекціонувати потрібну інформації чи, навпаки, поширити її.

Сьогодні сутність та процесуальні особливості засобів масової інформації та комунікації вивчають багато наук і дисциплін, що, фактично, дає підстави говорити про них як міждисциплінарний предмет досліджень. Фундаментальними в цьому руслі є праці західних дослідників Г. Ласвелла, П. Лазарсфельда, які (кожен зі свого боку) сформуvalи і запропонували досить широку теоретичну і методологічну базу дослідження сутності масових комунікацій та їхнього впливу на політичну реальність, що, з деякими уточненнями й вдосконаленнями, використовуються й дотепер. Пізніше ці думки розвиваються за багатьма напрямками — з'являються теорії політичних комунікацій, масової інформації тощо. Згодом з'являється й активно розвивається теорія комунікативної дії Ю. Габермаса, а також дещо інший підхід, що знайшов втілення у теорії самореферентних систем Н. Лумана. Особлива цікавість та актуальність останнього підходу пояснюється поширенням розуміння влади як комунікації, а також намаганням автора віднайти код влади, символізація якого відбувається, зокрема, наявними засобами масової інформації та комунікації. Є й багато інших та цікавих робіт, однак вказані автори запропонували найбільш фундаментальні та адекватні теоретичні підвалини відповідних досліджень, на які спираються багато інших сучасних дослідників. В Україні питання символізації політики найбільш вдало, на нашу думку, досліджує Ю. Левенець. Політичні комунікації, а також їхній інструментарій і форми вивчаються Ю. Ганжуровим, Д. Дуцик та ін. Цікаві роботи у річищі інформаційно-комунікативних технологій соціально-політичного життя публікує Г. Почепцов. Засоби масової інформації та комунікації, їх ціннісний вимір, а також наявний досвід щодо їх функціонування присутній у роботах О. Зернецької, Н. Костенко тощо. Крім того, останнім часом захищаються численні кандидатські та докторські дисертації з питань ЗМІ та ЗМК, але дедалі актуальнішими залишаються питання саме ціннісних матриць, які мають вплив або керують діями власників чи головних редакторів ЗМІ, а також працюють як певні фільтри у реципієнтів інформації, які опосередковуються ЗМІ та ЗМК, що й потребує відповідних політичних та політико-психологічних досліджень.

Отже, метою статті можна визначити теоретичний аналіз засобів масової інформації крізь призму цінностей комунікації. Таким чином, головна увага у запропонованому дослідженні спрямовуватиметься на ціннісний вимір масової комунікації, на моделі

взаємодії з відповідним аналітичним препаруванням матриць сприйняття та поширення інформації політичними суб'єктами.

Слід зазначити, що інформаційна інтеракція може і не стати політичною інтеракцією, тобто будь-яка подія як така може залишитися простою констатацією і не торкнутися громадської думки. Для того, щоб це відбулося, необхідна обробка символами — створення т.зв. «інтерпретації інтерпретації» (в термінології Фуко), а також її подальша трансляція. Найголовніша роль у символізації політичної інформації відводиться сьгодні засобам масової інформації та комунікації, система яких є простором для функціонування та поширення ідеологій, а також джерелом символізації фактичної інформації. Таким чином, система ЗМІ являє собою багатоступеневу систему опосередкування інтеракцій у політичному полі, що і становить основу відповідних моделей взаємодії. Деталізуючи цей аспект, що позначається на всіх процесуальних особливостях цього типу опосередкованих інформаційних інтеракцій, слід відмітити, що засоби масової інформації ще за початкових умов виявляють дуже небезпечну особливість — знаходячи відповідність досвіду індивіда, який є частиною «маси» — і, таким чином, вони потенційно вже володіють маніпуляційним інструментарієм, оскільки оперують переплутуванням індивідуального і колективного сприйняття інформації, часто навіть не ставлячи цього за мету. З іншого боку, ЗМІ використовують і певну спрямованість своїх публікацій — або «маса» (популярно-масові видання), або конкретний споживач чи група (аналітичні, бізнесові). У політичній сфері ця особливість часто використовується для цільового поширення інформації, відповідного її підсилення чи, навпаки, нівелювання, залежності від завдань і характеру цієї інформації.

Як елемент культурного поля, наявні засоби масової інформації та комунікації є класичним інструментом поширення та підтримки культурних традицій, виступаючи на сучасному етапі найважливішим чинником динаміки і розвитку як поля культури, так і поля політики. Тісний взаємозв'язок культури і комунікації загалом проявляється дуже яскраво саме завдяки існуванню та розвитку засобів масової інформації, ставлячи їх у взаємозалежність одних від одних. Сучасна масова культура, що швидко розвивається, співвідноситься із процесами інтеграції свідомості за допомогою засобів масової інформації та комунікації, тобто як продукується ними, так і підтримується поширенням відповідних

інформаційно-знакових комплексів, впроваджуючи через наявні механізми, перш за все, у колективну свідомість. Таким чином вимальовується модель взаємодії ЗМІ не з конкретними громадянами, групами, громадою тощо, а з різними формами свідомості, наслідком чого є формування нових ментальних моделей учасників інтеракцій, а також і таких важливих елементів, як мова і культура загалом.

На сучасному етапі розвитку масових комунікацій головним результатом інтеракцій ЗМІ з іншими соціальними і політичними акторами дедалі більше стає «інформаційний вплив на громадян, визначення спрямованості та стимулювання їх соціальної активності» [1, с. 267], а основною соціальною функцією, відповідно, — «не просте інформування, а впровадження у масову свідомість певної системи цінностей» [2, с. 104]. Зворотний зв'язок демонструє сприйняття/несприйняття запропонованих інтерпретацій і запит на нові інтерпретації (саме в цьому аспекті розрізняється масова поп-культура і культурна індивідуалізація). Зазначений процес притаманний будь-яким суспільствам, де певна множина політичних акторів має у своєму розпорядженні достатньо незалежні від інших засоби масової інформації та комунікації. Через існування таких функціональних і ролевих особливостей ЗМІ вони активно використовуються у двох основних напрямках — як ефективний ретранслятор і поширювач певним чином визначених інтерпретацій, з одного боку, і як творець таких інтерпретацій, з іншого. Саме це зумовлює динаміку статусів ЗМІ від звичайної передачі повідомлень від суб'єкта до множини об'єктів, до створення нової інформації шляхом заміни однієї інтерпретації іншою.

Процесу використання цих особливостей засобів масової інформації та комунікації в інтеракціях на всіх рівнях також слугують їхні базові ефекти, які забезпечують зв'язок між ними та «рівнем громадянської свідомості» населення [3]: «ефект вибору» (тобто можливість вільного вибору людьми джерел інформації), «медіа-ефект» (зумовленість новинною політикою ЗМІ зацікавленості людей у політичній і громадянській участі) і, нарешті, «ефект взаємодії» (інтерактивний характер спілкування громадян і ЗМІ, який сприяє виникненню стійкої залежності між отриманням інформації та наступної констеляції очікуваних дій). У своїй діяльності засоби масової інформації використовують апеляції до таких чуттєвих, ірраціональних, емоційно-вольових компонентів суспільної свідомості, як почуття любові до Батьківщини,

націоналістичні і патріотичні настрої, чинники регіональної ідентичності тощо, завдяки чому володіють значним мобілізаційним потенціалом, що може бути використаний політичними суб'єктами у власних цілях. Активізуючись у збудливі періоди (як, наприклад, вибори), ці дії покликані змінювати масову свідомість, але часто мають короточасний характер і по завершенні пропагандистських кампаній, не маючи відповідного інформаційного супроводження і підтримки з боку стійких символічних систем, припиняють свій вплив.

Водночас вказана спрямованість ЗМІ на почуттєві стимули одержувачів інформації зумовлює зміну характеру самої інформації, що надається. Увага засобів масової інформації та комунікації, таким чином, зсонується з опису події на приватне життя особистості (іміджу особистості). Таким чином ЗМІ визначають, яку інформацію мають споживати реципієнти, що дуже часто є вкрай далекою від необхідних знань про політику, політиків та державних службовців, діяльність владних установ тощо. З огляду на це ЗМІ становлять не основу функціонування та розвитку існуючої загальної культури, у тому числі політичної, а, скоріше, використовуються як інструменти контркультури, спрямованої на дезорганізацію масової свідомості шляхом перевантаження сенсорних каналів сприйняття інформації, формуючи новий культурний шар, часто далекий від процесів усвідомленої участі. Сформовані таким чином системи ЗМІ та ЗМК щодня пропонують надлишкову інформацію для всіх груп споживачів, яка має масовий характер, але є малокорисною з погляду варіантів вибору чи здобуття нових потрібних політичних знань. Через це реалізуються функції ЗМІ щодо формування відповідної поведінки в тих чи інших умовах. Поряд з цим процесом треба визнати той факт, що ЗМІ та ЗМК у сучасному суспільстві є скоріше предметом економічних інвестицій, тобто орієнтовані здебільшого на отримання реальних фінансових прибутків, через що, віддаючи перевагу саме економічним важелям функціонування, спрямовують свою діяльність на зазначений розвиток культури (контркультури) в основному шляхом надання можливостей для зацікавлених осіб у розміщенні реклами. І тут знову яскраво проявляється дедалі вагоміше значення символізації, оскільки в умовах, де значення інформації детермінується її рекламними якостями, розрив між світом, запропонованим ЗМІ, і дійсністю постійно зростає. Адже оформлена у такий спосіб інформація формує споживацькі настрої, які

є головним виявом масового суспільства, що вже саме починає підтримувати розвиток саме таких тенденцій, висуваючи відповідні інформаційні потреби. З політичної точки зору, орієнтація на здобуття економічного прибутку, на розваги як складової попкультури і відповідні рейтинги як елемент зворотного зв'язку — це і є основа політики визначення інформації, яка має йти реципієнту. Це знову-таки, сприяє розвитку чисто символічної політики, яка заснована на образах, іміджах політичних акторів і структур, що створюються за фінансової та організаційної підтримки владно-економічної еліти та інших зацікавлених осіб з відповідними ресурсами.

З погляду поліархічного інформаційного процесу, шляхи оптимізації опосередкованих ЗМІ інтеракцій полягають у тому, щоб «закріпити, зберегти атрибути демократизації політичного процесу — дискусійність, відкритість форумів, обмін думками, різнодумство у політичному плюралістичному просторі» [4, с. 116]. Але це потребує прозорих механізмів фінансування з різних джерел та нормативно закріпленого механізму підтримки таких ініціатив з боку зацікавленої в цьому держави та стійких інституцій громадянського суспільства. Сьогодні громадськість активно включається в інтересуб'єктивні процеси, в чому найголовніша роль відводиться саме інтерактивній техніці. Це вимагає більшої відповідальності і відповідної загальної і політичної культури. Адже для забезпечення ефективної демократичної динаміки політичної системи навіть пропаганда як поширення певних ідей і смислів має гарантувати індивідуальну свободу та культивувати право вибору. Простір такого вибору і свободи розширюється підвищенням загальноосвітнього рівня, наданням якнайширшої та різнопланової інформації щодо подій всередині самої соціально-політичної системи. Інтерактивність сучасних ЗМІ досягається різними шляхами, які передбачають, по-перше, відповідні знання щодо існування різних форм взаємодії зі ЗМІ та через них — з інститутами влади; по-друге, набір необхідних комунікаційних навичок та компетенції для використання цих знань у процесі реалізації своїх прав та діяльності; по-третє, наперед задану ментальну модель і тезаурус для адекватного розуміння представленної інформації і реалізації очікуваних дій.

Зворотний зв'язок реалізується також кількома напрямками, одним з яких є вимір аудиторії мовлення, який розвивався як частина більшої організаційної форми системи «зі створення більш

кваліфікованого механізму зворотного зв'язку з метою узгодження виробництва та поширення, тобто задля створення раціоналізованої системи керованого споживання» [5]. Ця модель передбачає використання інших форм взаємодії, які потребують окремої уваги та вивчення — опитування громадської думки, визначення комунікаційних центрів (лідерів думок) та ін. Окрім цього, для забезпечення зворотного зв'язку використовуються спеціальні інформаційні програми, які дозволяють проводити інтерактивне спілкування в режимі реального часу. Але їх не так багато і за наявних обмежень ефіру і його вартості вони не можуть бути визначними.

Стосовно традиційних друкованих ЗМІ — ситуація зі зворотним зв'язком складніша, оскільки їх формат не передбачає інтерактивне спілкування, хоча може ефективно використовуватися для поширення інформації з чітко вираженою періодичністю. Формально більшість з друкованих видань мають розділи зворотного зв'язку, але найчастіше, знову-таки, редакція сама визначає, що саме буде представлено в цих рубриках, оскільки відбити всі звернення або хоча б статистику щодо них майже неможливо через існуючі об'єктивні обмеження друкованих видань. На жаль, альтернативні форми взаємодії ще не набули значного поширення, хоча все більше звертаються сьогодні до них — по-перше, для отримання інформації, по-друге, для власної репрезентації, і по-третє, саме як для організації інших форм взаємодії. В цьому сенсі інтерактивність Інтернету слугує розвитку демократичних засад через організацію ефективного зворотного зв'язку. Але тут проявляється в основному технологічна відсталість, зумовлена здебільшого фінансовими негараздами. Рівень використання Інтернету в Україні залишається ще достатньо низьким — в межах 25% і також нерівномірним по регіонах з природним домінуванням індустріально розвинутих районів. Слід наголосити на тому, що останнім часом Інтернет виступає, перш за все, як джерело інформації для її подальшого використання традиційними ЗМІ, тобто здебільшого для журналістів, які займаються вже селекцією та інтерпретацією такої інформації. Те, що Інтернет не набув ще значного поширення, відбивається також на тому, що ще далеко не всі державні послуги і не так швидко з'являються у мережі і більшість матеріалів має тільки іміджовий характер. Але все ж таки простежується позитивна динаміка, згідно з якою держава дедалі активніше просувається в Інтернет. І головними проблемами, на думку експертів, тут є питання кваліфікованих

кадрів та оновлення комп'ютерної техніки з відповідним розширенням можливостей для доступу.

Додатковим питанням на цьому рівні взаємодії є те, як відбивається на процесі комунікації її опосередковування комп'ютером. По-перше, використання цієї форми взаємодії, знову-таки, потребує відповідних знань та навичок, а по-друге, використання цих засобів опосередкування за наявності ефекту оперативності не забезпечує кінцевого користувача від порушень соціальної комунікації, відповідно до чого може спотворюватися первісна інформація. Проте варто пам'ятати, що з технічного погляду мережа є повністю нейтральною до комунікації, а її викривлення можливе лише з боку певних осіб. Мережа, таким чином, дійсно зводячи нанівець наявні просторові (а отже, і часові) комунікативні обмеження, є, водночас, тільки ресурсом, який використовується конкретними соціально-політичними акторами відповідно до власних цілей і завдань.

Загалом можливості, які надає Інтернет, спрощено можна звести до схеми, в якій відбувається формування та доступ до інформаційних ресурсів, паралельно з процесами деідентифікації (за потреби) автора інформації за невеликих фінансових затрат, але певної інформаційно-комунікаційної компетенції. З одного боку, використання доступного Інтернету з його можливостями створює підстави до широкого залучення зацікавлених людей і організацій до політичної діяльності, стаючи підґрунтям т. зв. «глобального громадянського суспільства», але, з іншого, це становить також і приховану небезпеку як для Інтернету, так і інших інтерактивних ЗМІ, яка полягає у базових ефектах цих систем, коли на відміну, наприклад, від телеглядача «користувач мережі психологічно впевнений у свободі свого інформаційного вибору, у неможливості маніпулювання його поведінкою з боку інших мережесуб'єктів» [6, с. 142], оскільки має змогу обирати інформаційні ресурси відповідно до власних знань, переконань та очікувань. Стаючи дедалі активнішим актором культурного, а з ним і політичного полів, такі системи починають впливати на соціальну диференціацію суспільства (наприклад, політична структура Інтернету відмінна від структури реального політичного поля країни чи регіону через надання більш ліберальних умов доступу до основних ресурсів репрезентації політичних акторів). Водночас використання зазначених систем поряд з традиційними засобами опосередкування інтеракцій дедалі частіше підштовхує пересічних

користувачів до переосмислення власного досвіду, дозволяючи продукувати нові очікування і впливаючи на структуру політичних інтересів, що робить ці системи активним суб'єктом інформаційного впливу, паралельно надаючи широкі можливості для приховування авторства, з одного боку, і оперативного поширення інформації, з іншого. У цьому сенсі, наприклад, поширена думка, що поява і розвиток глобальної інфо-комунікативної інфраструктури, найбільш яскравим виявом якої є мережа Інтернет, створили передумови формування універсального способу управління свідомістю, а відповідно, й поведінкою людей, де саме ця інфраструктура є «центральною ланкою ланцюга, що з'єднав інформаційну та психологічну війни» [6, с. 140], багато виявів чого ми можемо бачити у передвиборчих кампаніях значної кількості сучасних держав. Справа у тому, що, як вже було зазначено, Інтернет деідентифікує людину-користувача цієї інформаційної системи. Але він точно також деідентифікує людину-творця багатьох цих ресурсів, з єдиною поправкою стосовно іміджових ресурсів (відомих брендів), де авторство є обов'язковим елементом підтримання престижу. Питання деідентифікації не так важливе у інтерактивному індивідуальному спілкуванні, де може реалізуватися прагнення людини до взаємничення. Але коли обмін суспільно важливою інформацією відбувається в цьому режимі (новини, важливі коментарі тощо), то саме Інтернет дає змогу залишитися інкогніто, і ця нова ідентичність може дозволити собі, за наявності певних ресурсів, викривлення, перекручення чи навіть постачання зовсім неправдивої інформації. Це є абсолютно об'єктивним процесом, який останнім часом негативізується тим, що сьогодні Інтернет політизується дуже швидкими темпами, за наявності тісного зв'язку з реальною політикою (через журналістів, політиків, активних та забезпечених ресурсами громадян тощо). І, таким чином, інформація, народжена в системі Інтернету, може мати великі і важливі наслідки у реальній політиці, що вже знову привертає увагу до моральних якостей людей, які ці ресурси створюють, поширюють та використовують з певною метою.

Наведені основні форми, моделі і процесуальні особливості засобів опосередкування інформаційних інтеракцій є як ідеальними, так і реальними, що проявляються у політичному полі України, зокрема полі політичної влади, але далеко не є вичерпними. Проте, на наш погляд, вони є домінуючими у системах інтеракцій, які доступні для аналізу й інтерпретації. Розглянуті процеси мають неод-

нозначний характер з погляду характеру динаміки політико-владного поля. Залежно від контекстів, історично закріплених сталих форм і моделей, а також їхнього інформаційного наповнення вони можуть слугувати або демократичному, або авторитарному характеру цієї динаміки. Проте, відмітимо, що майже усі інші опосередковуючі ланки у своєму функціонуванні використовують зазначені форми і механізми, які організовують відповідні дискурси для реалізації комунікативних очікувань сторін і досягнення поставлених цілей. Розглянуті форми і моделі взаємодії дозволяють робити висновок про універсальну компетенцію (у термінології Н.Лумана) представлених опосередковуючих ланок, особливо систем ЗМІ та ЗМК, які не тільки формалізують публічні дискурси, транслюють та поширюють інформацію, але й отримують достатньо конкретний зворотний зв'язок і здійснюють вплив на інформаційні преференції усіх сторін, задіяних у політичних комунікаціях та інтеракціях.

Аналізуючи форми і моделі функціонування засобів опосередкування інформаційних інтеракцій, слід відмітити, що, згідно з відповідними дослідженнями, процесуальні характеристики загального мас-медійного простору України у роки незалежності, особливо у збудливі періоди висвітлення передвиборчих інтеракцій, позначалися певними негативними особливостями, зокрема [7, с. 27]:

- порушенням принципу рівного доступу політичних сил до ЗМІ;

- сортуванням інформації;
- замовчуванням інформації;
- дозуванням інформації;
- домінуванням оцінкових суджень у поданій інформації;
- вилученням окремих відомостей із загального контексту або акцентуванням інших (темники);
- відсутністю у повідомленнях різних точок зору;
- незбалансованим поданням інформації щодо одних партій і блоків, порівняно з іншими.

Зрозуміло, що часто наявні моделі інтеракцій обтяжуються також і штучними процедурами, що використовуються для забезпечення реалізації комунікаційних очікувань з боку політичних сил, які мають більше ресурсів (адміністративних, фінансових, організаційних тощо), але, так чи інакше, проявившись у політичному полі, вони і надалі здійснюють свій вплив у спокійні періоди. Розвиток політичних комунікацій і опосередковуючих ланок інформаційної взаємодії з наданням дедалі ширших можливостей

для відповідного впливу на громадянина, окремі соціально-політичні структури, громадськість загалом щораз гостріше ставить питання контролю за цими засобами, який може проявлятися як увага з боку громадських організацій, зацікавлених владних інститутів, представників бізнес-груп тощо, шляхом отримання відповідних знань і навичок, підвищення рівня загальної політичної культури, розвитку тезаурусу та інформаційної компетенції. Відсутність цілісної системи забезпечення цього процесу зумовлює те, що попри наявність розгалуженої системи політичних зв'язків комунікація по лінії «центральна влада — регіони — громадськість» залишається слабкою, як і відповідний зворотний зв'язок влади з громадськістю, який є необхідним для визначення проблем і потреб регіонів та залучення громади до вироблення політичних рішень, що стосується локальних територій. Як наслідок цього, страждає уся державна політика як щодо регіонів, так і щодо державного інформаційного забезпечення динаміки політичної системи.

Загалом, проведений теоретичний аналіз ціннісного виміру засобів опосередкування політичної взаємодії у сучасному світі дає змогу акцентувати увагу на важливості дослідницької уваги комунікативним процесам і їх формам. Запропонований погляд дозволяє наголошувати на тому, що політична реальність є багатофакторною, багатовимірною і, головне, — суб'єктивною. Адже вона формується завдяки співвіднесеності інформації, що надходить з різних джерел, з наявним досвідом і ментальною моделлю індивіда. Засоби масової інформації та комунікації, володіючи значним потенціалом маніпуляції з фактами, не можуть мати прямого доступу до свідомості, оскільки пересічна людина намагається (або переконує себе, що так і є) сприймати інформацію достатньо критично. Саме цей аспект спонукав до розробки технологій доступу до підсвідомості, які дуже часто оперують інструментами, що відсилають до цінностей, до того, що є важливим для людини. А це, в свою чергу, дозволяє викликати довіру і, відповідно, менш критичне ставлення до інформації, яку надається. Тому подальші дослідження в цьому напрямі мають шукати відповіді на питання щодо оптимізації діяльності, демократизації та процедурного контролю, селекції інформації та безпечних механізмів у процесі політичної комунікації за допомогою засобів масової інформації та комунікації, що потребує нагально-наукового пояснення та інтерпретації.

1. Ганжуров Ю. ЗМІ як інститут громадянського суспільства // Наукові записки / Збірник. — К.: ІПІЕНД, 2004. — Вип. 25. — С. 263–274.

2. Науменко Т.В. Массовые коммуникации в политической структуре общества // Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки. — 2003. — № 3. — С. 102–114.

3. Norris P. A Virtuous Circle. Political Communication in Postindustrial Societies. — L., 2001.

4. Протождьяконов С.А. Телевидение в системе соотношения «народ» — «публика» — «масса» // Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки. — 2003. — № 3. — С. 114–129.

5. Слисаренко И. Измерение аудитории вещания: требования, инструментарий и задачи // Персонал. — 2002. — № 8. — С. 72–76.

6. Морозов И.Л. Информационная безопасность политической системы // Полис. — 2002. — № 5. — С. 134–145.

7. Основні особливості діяльності ЗМІ в Україні. Медіа і вибори 2002 року / Український незалежний центр політичних досліджень: За заг. ред. Ю.Тищенко. — К., 2002.

Юлія Опанасенко

ПРОБЛЕМА «СУСПІЛЬНОЇ ЗГОДИ» В СВІТЛІ СУЧАСНИХ ТЕОРІЙ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

*У статті розглянута проблема «суспільної згоди» з використанням апарату сучасного політичного дискурсу та когнітивістської теорії. Демонструється, як таке використання може сприяти конкретизації критеріїв суспільного консенсусу та його антитези у вигляді суспільної незгоди або суспільного розколу. **Ключові слова:** докса, ідеалізована когнітивна схема, функціональна триада, когнітивна метафора.*

*Opanasenko Y. The problem of «social consensus» in the light of modern theories political discourse. Article «The problem of «social consensus» in the light of modern theories political discourse», written by Opanasenko Yulia reviews the problem of the «social accordance» using the concepts of contemporary political discourse and cognitive metaphor. It is demonstrated that such methodology may help in concretization of the criteria of the social consensus or its absence. **Keywords:** doxa, idealized cognitive schema, functional triad, cognitive metaphor.*

Концепт «суспільної згоди» належить до таких поняттєвих утворень, які видаються настільки ясними, що самі майже не потребують пояснення. Більш того, їх удавана ясність, поширеність їх повсякденного вжитку (на рівні дискурсів політиків, ідеологів, журналістів) перетворюють цей концепт не на об'єкт наукового пояснення, але на *інструмент* можливого пояснення специфіки суспільних процесів. Наприклад, коли в українських ЗМІ або в експертному середовищі вказується на те, що в Україні має місце *розкол*, то концепт «згоди» вже імпліцитно присутній у подібних констатаціях. Тобто в цій ситуації семантика терміна «розкол» означає «відсутність згоди», що не потребує подальших пояснень, яким повинне бути положення, за яким ми можемо констатувати наявність «національної (суспільної) згоди» та за якими критеріями ми можемо таку ситуацію діагностувати.

Загалом є підстави констатувати, що в Україні бракує досліджень, присвячених філософському аналізу проблеми суспільної згоди. Є роботи, в яких застосовується термін, який має відношення до концепту «суспільної згоди», але сам цей термін спеціально не виступає об'єктом філософської рефлексії. Прикладом такої тенденції може бути колективна монографія «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом та консенсусом» [1], де в багатьох статтях, в яких розглядається мовне питання, немає постановки проблеми, чим є «консенсус» у розв'язанні цієї проблеми та в яких параметрах він може бути досягнутий. Навпаки, сфера «консенсусу» є настільки самоочевидною для користувачів політичної мови на теренах України, що цей термін перетворюється в інструмент аналізу певних політичних процесів, але сам аналізу практично не підлягає.

Отже, питань щодо теми нашого дослідження залишається дуже багато, але поки що ми обмежимося сказаним. Велику допомогу у вивченні цієї теми можуть надати роботи не тільки (і, можливо, не стільки) з соціальної філософії, скільки зі сфери політичної лінгвістики, сучасного дискурс-аналізу, когнітивітського напрямку дослідження, взагалі в роботах з домінуванням міждисциплінарного напрямку. В українській думці плідне поєднання перелічених підходів має місце в роботах Г.Яворської, в яких тема «згоди» розглянута не в глобальному масштабі (тобто стосовно базових основ суспільного буття), але відносно певних тематичних реалій, наприклад, такої реалії, як «Європа». В роботах української дослідниці проблема «згоди» виникає в сучасному гносеологічному (або в більш

специфічній термінології, «когнітивному») аспекті. Зокрема, основна увага приділяється «виявленню глибинних когнітивних чинників, які формують сприйняття (або «спосіб бачення») певних фактів і становлять підґрунтя політичних рішень» [2].

Ситуація «згоди» в цьому когнітивному аспекті може бути проінтерпретована як певна колективна конвенція стосовно значення певних ключових мовних концептів або «сцен» в термінології Ч.Філлмора (тобто «зв'язних сукупностей людських уявлень, дій, досвідчень, уявних образів») [2, с. 25]. В інших теоріях аналогічні «пучки знань» мають назву «ідеалізованих концептуальних схем». Зазначена конвенція може бути охарактеризована в термінах «фонового знання», або «побутового знання, або того, що сучасні дослідники вслід за давньогрецькою традицією називають «докса». Люструючи когнітивну основу «докси», Г.Яворська пише: «Головною ознакою докси є те, що вона сприймається як самозрозуміла. Докса не потребує доказів і не передбачає рефлексії, не допускаючи, зрештою, можливості іншого погляду та іншого розуміння. За П'єром Бурд'є, докса — це «універсум беззаперечного», вона сприймається як даність і саме тому часто залишається невиявленою і непомітною, проникаючи за допомогою лінгвістичних засобів — стійких словосполучень та конвенціональних метафор навіть до таких видів соціально-дискурсивної діяльності, які здаються найвіддаленішими, зокрема до сфери науки» [2, с. 26].

«Когнітивна» модель суспільної згоди є дуже важливим джерелом наших знань про формування суспільної згоди та механізмів такого формування. Однак подібний різновид «повсякденно-побутового знання» не може репрезентувати весь спектр суспільної згоди (хоча й може уособлювати деякі його аспекти), оскільки, поперше, «докса» фіксує безліч життєвих сюжетів та тем, серед яких політичні стереотипи займають лише невелику частку. По-друге, «згода» виходить за межі гносеологічної сфери в царину онтології (про що ми будемо говорити пізніше), внаслідок чого когнітивна модель виявляється недостатньою для пояснення проблеми суспільної згоди. По-третє, «згода» часто буває неусвідомленою, в той час як «докса» є чимось, що формулюється експліцитно (хоча останнім часом з'являються роботи, в яких фундаментальні припущення «докси» теж залишаються поза свідомістю). Нарешті, світ «докси» є більш мінливим, він великою мірою формується засобами ЗМІ, в той час як суспільна згода є чимось набагато більш усталеним та фундаментальним. (Не дивно, Г. Яворська вживає

поняття «медіа-текст» стосовно образу «Європи» в Україні [3], який може в деяких параметрах розглядатися як певний соціальний стереотип, але не як базовий політичний текст, який викладає фундаментальні основи суспільного буття в Україні).

З багатьох робіт щодо проблем аналізу політичних дискурсів можна зрозуміти, що причини недостатньої вивченості та розробки цього поняття «суспільної (національної) згоди» полягають в її полісемії, що об'єднує в цьому випадку різні форми можливої соціальної поведінки, яка передбачається ситуацією такої згоди. Наприклад, така дослідниця політичного дискурсу, як О.Шейгал, доводить, що подібна полісемія характерна для політичного дискурсу як такого, який структурується опозицією «свій/чужий»: «Інтеграція є об'єднання «своїх» та відособлення від «чужих», агресія завжди спрямована проти «чужих». Орієнтація — це розпізнання, проведення відмінності між «своїми» та «чужими» (звідси можливість ідеологічної полісемії, як наслідок подвійної орієнтації знаку — з точки зору «своїх» та з точки зору «чужих»). Виявлена в ході дослідження функціональна тріада є системоутворюючою для семіотичного простору політичного дискурсу: вона характерна для всіх типів знаків, що відбивають світ політичного...». [4] (Підкреслено мною — Ю. О.).

Якщо ми уважно розглянемо наведену функціональну тріаду, то побачимо, що поняття «згоди» як важливий аспект політичного дискурсу поєднує всі три її компоненти. Так, рівень орієнтації є фактично рівнем ідентичності, на якому поняття «згоди» фіксує згоду спільноти вважати всіх її членів «своїми». Однак подібна згода автоматично означає позиціонування інших спільнот як «чужих», що відповідає діалектиці «самореференції» та «інореференції» в системному аналізі Н. Лумана. (Глибоко не вдаючись в суть системної теорії німецького філософа, нагадаймо, що «базою» цієї теорії є твердження про те, що границею системи є «породжувана нею диференціація системи та зовнішнього світу» [5]. В контексті цієї тези *орієнтація* спільноти виступає операцією відокремлення «своїх», які перетворюють суспільство на систему, від «чужих», які виступають для цієї новоствореної системи «зовнішнім світом»).

Аналогічним чином, інтеграція спільноти означає об'єднання «своїх», що очевидно на прикладі прагнення українців, які жили в межах різних імперій, створити свою власну державу. Подібну інтеграцію можна побачити в референдумі 1991 року, яка була водночас і дезінтеграцію в масштабах колишнього Радянського

Союзу. Ситуація 1991 року є показовою в тому сенсі, що більшість населення України погодилася вважати себе «своїми», визнавши в ролі «чужих» інші території СРСР, передусім, Росію. Саме останній випадок описується аспектом *агресії*, яка завжди виступає можливістю в сценарії орієнтації/інтеграції. Тільки в ситуації виникнення такої агресії, в ситуації, коли вона стає спрямованою не в «зовнішній світ», але ставить за мету перерозподіл між усталеною «орієнтацією/інтеграцією», ми можемо говорити про *розкол* в суспільстві. Саме протилежність орієнтацій/інтеграцій на Заході України (національна держава, українці як члени етнонаціональної спільноти, проект євроатлантичної інтеграції) та Сході (концепт «общерусского мира», населення України як члени спільнослов'янської спільноти, інтеграція в російський геополітичний простір) створює факт агресії між силами, які уособлюють ці проекти, викликають звинувачення в українофобії — з одного боку, та «бандерівщині» з іншого.

Якщо відволіктися від конкретних конотацій, які пов'язані з дією проаналізованої тріади в політичному дискурсі, та замислитися над тим, який зміст вкладається в концепт «згоди» незалежно від тих контекстів, в яких цей концепт конкретизується, то ми можемо розглянути концепт «згоди» як концептуальну метафору, яка цементує весь соціальний досвід людини, маючи під цим терміном на увазі те, що в нього вкладали творці напряму когнитивної семантики Дж. Лакофф та Б. Джонсон. Самі творці цього напряму порівняно небагато уваги приділяли розробці застосувань цієї теорії в політичному дискурсі та політичних практиках (зосереджуючись більше на побутовому вживанні мови та побудові концептів в науковому дискурсі).

Однак евристичність цього підходу в аналізі політичного мислення є безсумнівною, що дозволило сучасним дослідникам аналізувати сучасний політичний дискурс. Подібне застосування має безпосереднє відношення до нашої теми, про що сучасна російська дослідниця О.Опаріна пише наступне: «Політичний дискурс як знакова система, що використовується для політичної комунікації, почав формуватися в Росії близько 15 років тому, якщо розуміти під цим терміном мову, яка призначена для вироблення суспільного консенсусу в умовах множини інтересів і з урахуванням думки як більшості, так і меншості населення. Політична мова «розвиненого соціалізму» не могла відповідати цим потребам: внаслідок специфіки тієї суспільної системи, в якій вона склалася та яку обслуговувала, вона мала ритуальний характер» [6].

Якщо замислитися над авторською тезою про те, що суспільний консенсус можливий лише за умов відносно демократичного суспільного ладу та неможливий в ситуації тоталітаризму, то виникає питання про *історичність* поняття суспільної «згоди» та «суспільного консенсусу», тобто про те, що в деяких різновидах суспільного устрою подібна згода має місце, в інших — в неї немає потреби. Подібна констатація ставить нове питання: «А з якого моменту людської історії та яке суспільство ґрунтується на цій засадничій ідеї? Якщо прийняти передумови про те, що ідея суспільної згоди виникає разом з концептом «суспільної угоди» Т. Гоббса — Дж. Локка — Ж.-Ж. Руссо, то чи може розглядатися в термінах суспільної згоди такий різновид суспільного устрою, як монархія?

Однозначно негативна відповідь обмежує наші можливості розуміння природи суспільної згоди, так як і радикальна теза О.Опаріної про відсутність необхідності суспільного консенсусу за умов радянського тоталітаризму? В дійсності тоталітарна модель мала потребу в масовій підтримці свого існування, як і будь-яка інша. Як і будь-яка інша модель вона не могла спиратися лише на чисте насильство, а використання в її рамках ідеології не зводилося до чистої маніпуляції свідомістю. Основна функція ідеології за цих умов полягала у вихованні почуття належності людини до суспільства (не дивно, що поширеною тогочасною ідеологемою було словосполучення «суспільна людина»), і показником такого залучення виступала базова міфологема радянської Новомови — міфологема Єдності. (Ілюстрацією цієї міфологеми може служити такий слоган радянської пропаганди, як «Єдність Партії і Народу!», або назва відомого вірша П.Тичини «Чуття єдиної родини»).

Повертаючись до статті О.Опаріної, необхідно констатувати одне протиріччя, яке впливає з тези про те, що політичний дискурс цементується ідеологемою суспільного консенсусу, в той час як основні політичні метафори сучасного російського політичного дискурсу, наведені автором, зводяться до «метафори війни» (та, частково, «сексуальної метафори»), тобто до різновиду політичних інвектив. При цьому в її аналізі відсутні метафори, які безпосередньо виражають ідеї того самого суспільного консенсусу, який є настільки важливим для функціонування сучасного суспільства — метафори єдності, згоди, консолідації, інтеграції* тощо.

* Нагадаймо, що згідно з тріадою О. Шейгал «інтеграцію» є її найважливішою частиною у конструюванні політичного дискурсу, і саме цей аспект ігнорується О.Опаріною.

З нашого погляду, причиною такого упущення є надмірна універсализація метафори Дж. Лакоффа «Спір — це війна» та розгляд сучасного російського політичного дискурсу як продовження радянського «дискурсу війни», що теж суперечить висхідній авторській тезі про радикальну відмінність ритуалізованої радянської ідеологічної мови та сучасного російського політичного дискурсу.

Якщо після наведених суджень повернутися до ідеї концептуальних метафор Дж. Лакоффа-Джонсона, то можна пересвідчитися, що метафорика війни займає скоріш другорядне положення по відношенню до відтворення «базового рівня взаємодії людей з навколишнім середовищем» [7], яке відбувається через те, що ідеологи когнітивістського підходу називають «кінестетичні образні схеми». Американський дослідник відносно мало приділяв уваги суто соціальному досвіду людей, і перспектива застосування концептуальних метафор до цієї частини людського досвіду є вельми цікавою і далеко невичерпаною. Цікавим та показовим прикладом застосування когнітивного підходу є роботи англійського дослідника П. Чілтона, який зробив спробу описати уявлення про національну безпеку та практичні сценарії реалізації таких уявлень. (Оскільки ця книга є для нас недоступною, ми обмежимося викладом її основних положень, посилаючись на її реферативний виклад в збірнику «Політичний дискурс: історія і сучасні дослідження» [8]).

Для опису моделі «безпеки» (яка великою мірою спирається на ті ж самі метафори, що й концепт «згоди», оскільки безпека передбачає досвід єдності, згуртовання серед «своїх» по відношенню до «чужих»), серед наведених схем Дж. Лакоффа дослідник вибрав наступні чотири:

1) Схема «Сховища». Згідно з П. Чілтоном ця схема має три ключові елементи — внутрішню частину (з центром та периферією), прикордонна поверхня та зовнішнє середовище. Англійський дослідник висуває припущення, що ця схема визначає не тільки елементарний тілесний досвід людини (про що говорив Дж. Лакофф), але й розуміння держави та таких смислів, як «оборона», «захист», «прикриття». Неважко помітити, що схема сховища кореспондує з наведеною вище передумовою системної теорії Н. Лумана, де «сховище», «контейнер» уособлюють Систему, відокремлену від зовнішнього світу. Подібне кореспондування зайвий раз підкреслює універсальний характер цієї концептуальної метафори, яка є релевантною не тільки для безпекового мислення,

але й для будь-яких уявлень про суспільну інтеграцію. В цьому контексті згаданий «контейнер» виступає *простором* суспільної інтеграції «своїх», відгрожених державними кордонами від «чужих». У рамках вищенаведеної концепції О. Шейгал цей простір виступає водночас основою для орієнтації (тобто в його рамках відбувається формування суб'єкта на ім'я «Ми») та подальшої інтеграції (тобто практичного згуртування новоствореної спільноти).

2) Схема «Стежини» (або «Шляху»). Коментуючи цю схему, П. Чілтон відзначає, що стосовно політичної культури вона акцентує поняття «національної мети», «досягнення» цієї мети, «шляхам» до цієї мети або перепонам для неї. Зокрема, в цих коментарях говориться про риторичні фігури, які найчастіше супроводжують ці базові поняття, зокрема такі ідеологеми, як «призначення» (передумова якої полягає в тому, що ніякі сили та перепони не зможуть завадити досягненню мети) та «місія» (яка означає, що кінцева мета визначена якоюсь «вищою силою»). Якщо перейти до проблеми суспільної згоди, то можна визначити роль цієї схеми як найважливішого інструменту інтеграції (в той час як схема «контейнеру» є більш «орієнтаційною»). Дійсно, формулювання суспільних проблем у категоріях мети має не просто констатуючий характер, але спонукає до певної політичної дії, без якої суспільне життя є неможливим. В лексичному плані для акцентуації цієї схеми вельми характерні такі мовні жанри, як «гасла» та «девизи», які, за О. Шейгал, виконують «інтегруючу функцію»: «Виражаючи керівну ідею, мету політичної боротьби, вони призивають згуртувати прихильників цієї ідеї, дати їм можливість відчувати та виразити почуття соціальної солідарності» [4, с. 118].

3) Схема «Сили». Згідно з П. Чілтоном ця схема базується на чуттєвому сприйнятті тиску та спротиву. В політичному дискурсі в рамках цієї схеми фігурують поняття оборони, спротиву, нападу, стримання, тиску. В контексті сказаного ми можемо зробити припущення, що «дискурс війни» займає саме цю нішу та відповідає третьому компоненту «функціональної Тріади» політичного дискурсу, наведеної О. Шейгал, — компоненту агресії, яка завжди направлена проти «чужих». До цього ми можемо додати лише те, що подібна агресія часто виступає каталізатором суспільного єднання «своїх», однак її інтегративних якостей для повноцінного соціального згуртування виявляється достатньо лише в екстремальні часи. В ситуації ж умовної соціальної норми такого мобілізаційного компоненту суспільної згоди виявляється

замало. Так, в контексті сказаного треба відзначити, що український політикум характеризується універсалізацією дискурсу війни, який використовує схему «сили».

4) Схема «Зв'язку». Згідно з П. Чілтоном згадана схема засновується на досвіді чуттєвого сприйняття взаємозв'язків між живими істотами чи предметами. Дослідник зазначає, що ця схема підходить для опису соціальних відносин, а також відносин між державами («дружні відносини», «союзи», «угоди, що мають обов'язковий характер»). Стосовно сфери суспільної згоди ми могли б розширити ці констатації, зазначивши, що ця схема суттєво уточнює інтеграційні та орієнтаційні компоненти «функціональної тріади». Якщо схема Сили використовує соціальну емоцію ненависті (як невідворотну в умовах протистояння з «чужими»), то концептуальна метафора «зв'язку» активізує протилежну соціальну емоцію — емоцію Любові, яка перетворюється в певний моральний імператив відносно «своїх». Без цієї емоції схеми єднання та спільної справи мають відчужено-холодний вигляд, в той час як схема зв'язку надає цим суспільним проектам тепло-го особистісного смислу.

У рамках підходу О. Шейгал ця схема дістає назву «неспеціалізованих маркерів інтеграції» [4, с. 121], або слів з семантикою пароллю (або семантики «я — свій!», «я — з вами!»). В межах термінологічного апарату, який використовує дослідниця, паролльні слова виступають на стільки для позначення референту, скільки для доказів належності індивіда до соціальної групи. Емоційні фарби, які завжди криються в таких висловлюваннях лексемах, дають підстави називати їх «політичні афективи». Неважко помітити, що до таких афективів належить риторична фігура «солідарності», яка діє виключно по відношенню до «своїх».

Попередній аналіз концепту «згоди» з точки зору сучасного дискурс-аналізу, когнітивного підходу та теорії «концептуальної метафори» дозволяє висунути припущення про те, що будь-яке людське суспільство не може існувати без згоди її членів, яка легітимізує це суспільство. Тобто воно не може триматися на чистому насильстві, хоча існують такі типи суспільства, для яких насильство було переважним інтегративним моментом та способом його існування. Підставою для такої тези є незаперечний факт того, що будь-які суспільства (починаючи від архаїчних мисливських суспільств) формуються на основі опозиції «свої/чужі», внаслідок чого виникає функціональна тріада «орієнтація — інтеграція —

агресія», яка дозволяє індивіду співвідносити себе з суспільним колективом.

Так виникає «суспільна згода», яка не є результатом свідомого раціонального вибору та яку часто неможливо виявити за допомогою соціологічних опитувань, але на основі якої суспільне Ціле здатне відтворювати себе як суспільну систему. Таке твердження дозволяє не тільки спростувати тези про те, що необхідність суспільного консенсусу має місце тільки стосовно модерного демократичного суспільства (як ми можемо побачити, без суспільної згоди неможливі ані архаїчні, ані тоталітарні, ані авторитарні суспільства), але й розширити сферу дії наведеної функціональної тріади та суспільної згоди за межі суто «політичного дискурсу». Дійсно, постулюючи факт наявності функціональної тріади: «орієнтація — інтеграція — агресія» та її ідентифікуючої ролі, ми визнаємо, що суспільна згода має місце за умов відсутності політики як суспільної технології (тобто в дополітичних та неполітичних суспільствах), але виникає у всіх без винятку соціальних дискурсах — архаїчних міфах, монотеїстичних релігіях, тоталітарних ідеологіях.

Змінюються лише форми цієї згоди, форми легітимації суспільства та суспільної влади, форми вироблення Символічного, яке забезпечує світоглядний порядок та стає підставою для певної суспільної єдності. Змінюються форми уявлень про позиціонування «своїх» та «чужих» та способи відокремлення своїх від чужих, змінюються сценарії відносин між інтегративними, орієнтаційними та агресивними сценаріями суспільної поведінки, але залишається незмінною наведена функціональна тріада та суспільна згода, яка з неї безумовно випливає.

1. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. — К., 2008.

2. Яворська Г.М., Богомолів О.В. Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі. — К., 2010. — С. 24.

3. Яворська Г.М. Європа в українських медіа-текстах: «учитель», «начальник», «сусід» // Вісник Черкаського університету. Сер. Філологічні науки. Вип. 140. — С. 3–10.

4. Шейгал Е.О. Семиотика политического дискурса. — М., 2004. — С. 133.

5. Луман Н. Реальность массмедиа. — М., 2005. — С. 21.

6. Опарина Е.О. Метафора в политическом дискурсе // Политическая наука. Политический дискурс: история и современная наука. — М., 2002. — С. 20.

7. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории говорят нам о мышлении. — М., 2004. — С. 353.

8. Чилтон П.Э. Метафоры безопасности: дискурс холодной войны от сдерживания к общему дому // Политическая наука. Политический дискурс: история и современные исследования. — М., 2002. — С. 125–138.

Олексій Шевченко

СИМУЛЯТИВНІ ЦІННІСНІ УТВОРЕННЯ В ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВАХ ЯК ПОКАЗНИК ГЛОБАЛЬНОЇ ЦІННІСНОЇ КРИЗИ

*У статті проаналізовані основні відмінності цінності від інших концептуальних утворень, виявлені складові їх формування та критерії кризових явищ у ціннісній сфері, виокремлені основні типи ціннісних криз у західних та пострадянських суспільствах. На підставі проведеного аналізу обґрунтована теза про те, що ціннісна криза в Україні є проявом глобальної ціннісної кризи. **Ключові слова:** симулятивні ціннісні утворення, цинічний розум, «веймаризовані» держави, матеріальна редукація цінностей.*

*Shevchenko O. Simulative Value Formation in Post-Soviet States as Indicator of Global Crisis Value. In the article «Simulative Value Formation in Post-Soviet States as Indicator of Global Crisis Value» written by Shevchenko Oleksyi has analyzed the basic differents between the values and other types of conceptual constructions, revealed the scenario of their formation, criteria of the crisis in value aria and basic types of value crises in Western and post-soviet societies. The author also concludes that value crises in Ukraine is the manifestation of the global value crises. **Keywords:** simulative value constructions, cynical reason, «veimarized» states, material reduction of the values.*

Основна теза, яку я намагатимуся обґрунтувати в цій статті, полягає в тому, що прикмети ціннісної кризи, яку ми спостерігаємо в пострадянських країнах (зокрема в Україні), є проявом аналогічної кризи світового масштабу. На Заході найбільш прозорливі філософи протягом всього ХХ сторіччя, яке породило небачені трагедії та злочини проти людини (від Вердена до Гулага), виступали діагностами цієї кризи. (Достатньо згадати таких

різних за масштабом та світоглядними переконаннями мислителів, як Макс Вебер, Вальтер Беньямін, Теодор Адорно та інші представники Франкфуртської школи, Гі Дебор, Жан Бодрійяр та багато ін.). Після відносно недавньої смерті Жана Бодрійяра, який послідовно представив в своєму дискурсі апокаліпсис всієї західної культури, зафіксував смерть політики, філософії, ідеології в цій культурі, і далі з'являються постаті, які з того чи іншого боку фіксують відзначені глобальні кризові явища.

Знаковою книгою цього радикально критичного напрямку можна вважати, наприклад, книгу П.Слотердайка «Критика цинічного розуму». Якщо для Бодрійяра основною прикметою катастрофічних явищ західної цивілізації виступала симулятивність, тобто безкінечне відтворення мертвих «ідеалів, фантазмів, образів, мрій» [3, с. 8], то для Слотердайка такою прикметою є «універсальний дифузний цинізм» [6, с. 24]. Ці дві моделі ціннісної кризи не є альтернативними у відношенні однієї до одної. Ж.Бодрійяр, який пройшов школу французького структуралізму, вдається до об'єктивного опису цієї кризи в просторі відтворення символів та знаків, а П. Слотердаjk описує аналогічні процеси в аспекті їх відбиття у суб'єктивній свідомості (продовжуючи кантівську лінію).

У моделі Бодрійяра на кризовій стадії сьогодення цінність нібито відокремлюється від Суб'єкта та поводить себе на кшталт ракової пухлини або частки мікросвіту, яка поширюється у будь-якому напрямку. «На цій стадії, — пише філософ — не існує більше рівноцінності, притаманної іншим стадіям, нема більше закону цінностей; є лише дещо, схоже на епідемію цінності, на розростання метастазів цінності, на її поширення та розсіяння, що залежить лише від волі випадку» [3, с. 10–111]. (Ці розмисли філософа можна вважати продовженням міркувань Макса Вебера стосовно «політеїзму цінностей» в європейській культурі. Однак французький мислитель робить суттєво інші акценти: якщо для Вебера зазначений політеїзм навіть у цій аксіологічній множинності передбачає певну ціннісну усталеність, то для Бодрійяра цінність втрачає будь-яку сутність. Внаслідок цього світ цінностей починає нагадувати не космос понять, але хаос Всесвіту, що розбігається в непередбачених напрямках).

На відміну від «об'єктивістської» моделі Ж.Бодрійяра, в моделі П.Слотердайка, навпаки, Суб'єкт відокремлюється від цінностей, займаючи стосовно них цинічно відсторонену позицію. Ця позиція маскується під певний «реалізм», що протистоїть

ціннісному «ідеалізму», оскільки Суб'єкт гостро відчуває розбіжність між цінністю та життєвими реаліями. Він розуміє ціннісний дискурс як певні усталені «правила гри» в рамках певних соціальних спільнот та усвідомлює необхідність «підігравати» цим правилами задля власного виживання та успішної соціальної діяльності. Інакше кажучи, ця діяльність перетворюється для нього на певний ритуал, якого треба дотримуватися та удавати, що нібито сприймаєш його умовності за внутрішній закон самого життя, робити вигляд, що у рамках цього ритуалу він діє за переконаннями.

Історико-філософський порівняльний аналіз поглядів різних мислителів на глобальну ціннісну кризу є цікавим дослідженням, але в рамках нашої статті для такого аналізу нам бракує місця. І зараз нас цікавить питання про те, що саме з концептуального тезаурусу наведених теоретиків ми можемо використати для розуміння процесів ціннісної кризи в пострадянських країнах. Для цього нам треба хоча б в загальних рисах згадати те, чим взагалі є «цінність» як об'єкт теоретичного аналізу. (Подібний розгляд лише імпліцитно міститься в наведених роботах).

Отже, докладно не вдаючись до історії філософських розробок поняття «цінності», відзначимо як аксіому те, що «цінність» не є просто результатом колективних уявлень або особистого виходу людини, яка вибирає, що для неї є цінним, а що — ні. (Останній випадок становить той різновид конструкцій, який М.Вебер називав «оціночним міркуванням», але який він намагався відокремити від, власне, цінностей [1]). Для мислителів на кшталт М.Вебера (який в цьому питанні наслідував неокантіанця Рікєрта) належність якогось концепту чи ідеологеми до «цінності» зумовлена «рефлексією другого порядку», тобто вона стає такою в теоретичній конструкції науковця, який вивчає ту чи іншу культуру або певний історичний період. Подібний наукоцентризм, на наш погляд, є досить застарілим, оскільки він ігнорує чи не найважливішу ланку відтворення цінностей — Владу та її інститути.

З нашого погляду, саме Влада виступає тим «фільтром», який відкидає всі непотрібні їй об'єкти Бажання чи ціннісного міркування та залишає ті, які, врешті-решт, потрібні для легітимізації панування певних станів, прошарків чи класів, які консервують цей «соціальний порядок». (Так, наприклад, П.Слотердаjk у наведеній книзі точно називає інструменти формування такої цінності, як «патріотизм» в європейських країнах позаминулого століття — «педагогіка, дресура, пропаганда» [6, с. 37]. Дуже схожу

думку висловлює Е.Балібар щодо національної свідомості, яка формується «мережею апаратів та повсякденних практик» [2]). Безсумнівно, така марксистська інтерпретація може здатися занадто спрощеною, і вона дійсно певною мірою такою і є. В реальності, сама Влада не створює цінності, для цього вона має потребу в наявності професійних виробників у сфері Символічного — філософів, релігійних проповідників, ідеологів та інтелігентів. При цьому далеко не завжди ці професіонали виконують цю замову, часто виступаючи проти чинної Влади.

Часто в цьому процесі може сформуватися антивладний рух, як це було у випадку з філософією Просвітництва, яка висунула цінності, альтернативні цінностям Старого Режиму. Але у будь-яких випадках фігура Влади завжди присутня в процесі боротьби, яка точиться навколо цінностей, і в цьому контексті стає зрозумілим, чому цінності антивладних рухів виступають не просто як світоглядні універсалії, але служать орієнтирами для зміни владного режиму.

Резюмуючи сказане, можемо узагальнити відзначені відмінності між цінностями та конструкціями, що містять «оціночні міркування», таким чином. На відміну від останніх, цінності є: а) світоглядними універсаліями найвищого рангу, які становлять основу подальших ідеологічних, філософських та навіть наукових дискурсів; б) імперативами соціально-побутової поведінки, на базі яких Влада формує більш конкретизовані норми такої поведінки. Ці характеристики змушують спростувати тезу Вебера про те, нібито індивід здатний вільно «вибирати» цінності згідно зі своїми переконаннями чи смаковими уподобаннями. В дійсності цінності становлять певний «базис безсумнівності», який формує в індивідів горизонт подальших можливих ціннісних міркувань. Саме тому зайняти позицію стороннього спостерігача для індивіда виявляється вельми важко.

Прикладом цінності, навколо якої гуртувалося суспільство європейських країн напередодні Першої світової війни, може бути цінність «держави», «нації» та «патріотизму» як емоційного переживання цієї цінності. Атмосфера, яка царювала в цей період, нагадувала колективний соціальний психоз, оскільки жодний соціальний прошарок (включаючи культурних та вишуканих інтелектуалів) не зміг зайняти критичну, відсторонену позицією навколо тодішнього шовіністичного дурману, що призвів до страшної трагедії. Другим прикладом єдності світоглядного, морально-

імперативного та владного аспектів у цінностях є сучасні фундаменталістські рухи, передусім, мусульманські. (При цьому необхідно зазначити, що конотація «фундаменталістські» містить у собі таємницю вироблення будь-яких цінностей, оскільки вони для спільноти чи культури дійсно є «фундаментальними». І той факт, що Захід боїться цих рухів, вказує на страх перед механізмами формування власної цивілізації).

Враховуючи структуру «цінності» як особливого продукту, відмінного від наукових понять, філософських категорій та ідеологем, ми в праві поставити питання про критерії кризи у виробництві та функціонуванні таких продуктів. Один з таких критеріїв, а саме — критерій «втрати універсальності», був виявлений Ж.Бодрійяром в його вищенаведених міркуваннях. Фіксує факт диверсифікації та «дроблення» цінностей в сучасному суспільстві, французький філософ вказує, по суті, на те, що цінності перестають виступати як усталені трансцендентальні орієнтири та перетворюються на швидкоплинні, випадкові утворення. Другий критерій був зафіксований С.Жижеком, який відзначив радикальну зміну соціального буття цінностей в «суспільстві надспоживання».

Ця зміна стосується природи імперативності цінності. В своєму «класичному» вигляді Цінність виступає від імені Супер-Его, та його імперативи виступають у вигляді заборон. Передусім, це заборона виступати об'єктом утилітарного споживання та всіх видів бажань, що пов'язані з таким споживанням. Цінність виступає як «високий об'єкт», сприйняття якого передбачають певну «аскезу Духу». Зміна імперативу, що відбулася за С.Жижеком в сучасних суспільствах, полягає в тому, що саме споживання стає чи не найвищою цінністю! Така ситуація призводить до того, що само Супер-Его висуває споживання як імператив соціальної дії, змінює свій знак від заборони до підбурювання щодо насолоди. Його імператив виглядає як «Насолоджуйся!» [4].

Третій критерій був зафіксований П.Слотердайком у феномені цинізму, структурна основа якого полягає в демістифікації «священного» змісту цінності та сприйняття її просто як слово, яке не має відношення до реальності. Нарешті, четвертий критерій такої кризи полягає у кризі влади та її інститутів, тобто в ситуації різкого падіння довіри населення до цих інститутів. Певною мірою цей критерій є уточненням попереднього критерію, його конкретизацією стосовно владного апарату виробництва цінностей, в той час як критерій Слотердайка є більш загальним. У цій

ситуації відбувається масове усвідомлення того, що «дискурс влади» не є ані дискурсом істини, ані дискурсом моралі. В цьому разі «цінність» також перетворюється на пропагандистське кліше, яке втрачає повністю будь-які референціальні ознаки.

В останньому випадку ми є свідками подвійного цинізму, який поступово стає нормою соціальної комунікації. По-перше, це цинізм влади, за умов якого виробники таких кліше прекрасно розуміють факт їх беззмістовності, факт перетворення ідеології на чисту риторичку та пропаганду. По-друге, це цинізм сприймачів таких владних меседжів, які теж розуміють їх повну пустоту та сприймають їх як беззмістовну тарабарщину. Соціальний ритуал подібного подвійного цинізму полягає в тому, що обидва учасники комунікативного процесу (влада та населення) роблять вигляд нібито вони вірять в його істинність та комунікативну дієвість.

Таким є в дуже стислому вигляді наше розуміння функціонування цінностей у суспільстві, і саме після цієї експлікації нашого розуміння ми можемо сформулювати критерії ціннісної кризи в пострадянських суспільствах взагалі та в Україні зокрема. Наша гіпотеза полягає в тому, що в цих країнах дивним чином співіснують всі наведені критерії ціннісної кризи. З одного боку, в цих країнах, які в економічному плані є країнами бідними, панують ідеали «суспільства надспоживання». Відвертий характер закликів до такого споживання мають дорогі автомобілі, магазини, де виставлений такий одяг, який у деяких містах розвинених країн Заходу був знятий з продажу внаслідок недостатньої кількості покупців. Знаковий характер такого надспоживання мають розкішні вілли олігархів та можновладців, які уособлюють жижеківський імператив «Насолоджуйся!».

З іншого боку, бідність та масове зубожіння населення викликають до життя той різновид цинічної свідомості, який П.Слотердайк знаходив у Веймарській республіці. Зокрема, в аналізі Слотердайка показовим та цінним для нашої реальності є те, що, по-перше, він зафіксував цінність «виживання» для бідних та відносно бідних класів, яка, певною мірою, є протилежною цінності «надспоживання». По-друге, він вказав на його антипод у вигляді лінивого та сибаритського стилю життя тодішнього буржуа як забезпеченого класу. По-третє, він зробив акцент на слабкості державних інституцій (зокрема парламентаризму) та поставив цю слабкість у відповідність до цього «дифузного цинізму». Нарешті, він показав зв'язок компонентів виживання, цинізму та інститу-

ційної слабкості з феноменом фашизму, що народився як течія, яка на міфологізованому рівні свідомості нібито відтворювала втрачені цінності — Держави, Народу-Нації, Солідарності тощо.

Прикмети «веймаризації» пострадянських держав, передусім Росії, тобто типологічна схожість загальної політичної ситуації з Веймарською республікою, ще у 90-ті роки спонукали окремих дослідників до тези про небезпеку фашистського перевороту, який в атмосфері «імперського реваншу» обов'язково відбудеться після Єльцина. Ця теза стала поширеною після появи книги О.Янова «Після Єльцина. «Веймарська» Росія». Тоді він, зокрема, писав: «Веймарська ситуація — і в цьому я бачу одну з найхарактерніших її особливостей — не має рішення на внутрішньополітичній арені. В дев'яності роки так само, як і в двадцяті» [7]. Пророцтво історика майже здійснилося, за винятком того, що після Єльцина до влади прийшов не одіозний фашист, але більш гнучкий тип представника цинічного розуму сучасного політичного істеблшменту — Володимир Путін.

Але за нових умов він виконав аналогічну роботу з відновлення втрачених цінностей, передусім цінностей імперських — цінності Держави, Православ'я, антизахідництва, імперських експансіоністських проєктів тощо. В. Путін показав також, яку роль у відтворенні таких цінностей відіграє владна машина, її репресивний апарат, який виконує функції «педагогіки, дресури та пропаганди». Авторитарний проєкт В.Путіна в плані подолання ціннісної кризи та в контексті ціннісних кризових явищ 90-х років є показовим у тому, що він відновив авторитет Супер-Его, переконав пересічного громадянина в тому, що дискурс влади є водночас дискурсом істини та дискурсом моралі, відновив російську «священну історію», в рамках якої доводилася всесвітньо-історична місія Росії як великої держави та як приклад для всіх інших держав, мобілізував маси на підтримку такої державницької стратегії.

Водночас, цей проєкт не зміг позбутися симуляції цінностей, відзначеної Ж.Бодрійяром, яка виникає внаслідок необхідності відтворення того, що вмерло та припинило своє існування. Це стосується симулякру Імперії, якою Росія вже не є, але яку вона намагається імітувати, абстракції Держави, яка втратила будь-яку конкретику та яка не є ані царською, ані комуністичною, ані ліберальною та яка еkleктично поєднує зовнішні ознаки всіх цих типів державності, залишаючись «Державою як такою». (Ця еkleктичність відбивається на російському гімні, який використовує

помпезну музику радянського гімну, змінюючи лише слова. Подібна спадкоємність є типовим прикладом, «повтору» Ж.Бодрійяра, меседж якого полягає в тому, щоб довести, що нічого не змінилося, тобто видати мертве за живе).

Суттєвим протиріччям у російському проекті «ціннісного Відродження» є й те, що за умов відновлення класичної ролі Держави як суворого Супер-Его, Монстра-Левіафана, в цьому проекті парадоксально існує і жижеківський імператив «Насолоджуйся!», що фактично зводить нанівець імпульс заборони, притаманний класичному ціннісному дискурсі та замінює його принципом «Все дозволено!». (Таке поєднання дискурсу заборони та вимоги «Насолоджуйся!» породжує специфічний різновид нігілістично-цинічної свідомості та поширений тип практик, які можна назвати «непристойні насолоди». Цей феномен був докладно проаналізований у книзі А.Маклакова та О.Шевченка «Непристойні насолоди» [5]). Всі ці протиріччя можуть вважатися як ознака того, що ціннісна криза була подолана в Росії за допомогою міфу, який запропонував симулятивні псевдо-цінності, що позбавляє весь російський проект довгострокового майбутнього.

На відміну від Росії, де відбулася хоча б видимість ціннісного Ренесансу, Україна може виступати посібником з усіх проявів та аспектів ціннісної кризи пострадянської епохи, оскільки тут наявні всі її складові. По-перше, Україна і надалі переживає «веймарську стадію» своєї політичної еволюції після розвалу Радянського Союзу. Як наслідок, на тлі слабкості державних інституцій на її теренах панує слотердайківський «цинізм виживання», помножений на ненависть до влади, каталізатором якої виступає цинізм «у відповідь» з боку самої влади.

На відміну від Росії, в Україні держава так і не перетворилася на трансцендентальну сутність, об'єкт священного відношення, навпаки, залишаючись для масової свідомості відверто «заниженим» об'єктом, квінтесенцією всіх вад та пороків, середовищем зла. Ця масова зневіра у владу як носія істини та моралі породжує всі наслідки подвійного цинізму на ціннісну сферу, про які ми писали вище. Засоби масової інформації показують можновладців як бандитів та крадіїв, чий капітал та статки є наслідком тотальної корумпованості в державі. Впевненість в аморалізмі персональних носіїв влади та сприйняття її образу як хижака, який діє проти населення та погрожує новими поборами, сприяє пануванню нігілістичному принципу вседозволеності. В галузі

цінностей це має руйнівні наслідки. Наприклад, видається повністю знеціненою колишня цінність Труда як джерела достатку. Її місце зайняла цінність швидкого збагачення, еталоном якого виступає крадіжка. Цій «цінності» повністю відповідає цінність споживання, типова для багатого розвиненого суспільства. Тому її поширеність на теренах бідної країни є характерною прикметою пострадянської соціальної фантасмагорії.

Остання прикмета проаналізованої ціннісної кризи полягає у втраті здатності пережити та розуміти символічні аспекти цінностей, що призводить до дедуктивного розуміння цінностей як матеріалізованих об'єктів бажання. Подібне «зниження» є настільки поширеним, що починає сприйматися як очевидна аксіома здорового глузду. Наприклад, однією з ознак такої редукції цінності до «оцінного міркування» може виступати факт абсолютної байдужості до ідеологічних програм основних кандидатів у депутати чи президенти під час виборів. Саме ця байдужість є показником слотердайківського цинічного розуму як з боку влади, так і з боку населення.

Наслідком такого подвійного цинізму є те, що всі передвиборчі програми клонують одна одну і тому не викликають жодного інтересу. Основне, що цікавить виборця, лежить поза рядками програмних кліше, а саме — що прихід до влади того чи іншого кандидата буде означати для його суто матеріальних інтересів. Наприклад, чи подорожчають комунальні послуги, чи збільшиться податковий прес на малий та середній бізнес, чи будуть переслідувати олігархів протилежної політичної сили тощо. Іншими словами, матеріальний інтерес забезпечених та відносно забезпечених прошарків полягає в тому, щоб примножити свої прибутки (або хоча б не втратити напрацьоване чи награбоване). Для бідних та занадто бідних цей інтерес не виходить за межі збереження їх прожиткового мінімуму, тобто слотердайківського «виживання».

При цьому як першу, так і другу верству населення не хвилюють проблеми свободи чи побудови гуманного та справедливого суспільства, в якому будуть жити наші діти та онуки. Все замикається лише на короткострокових проблемах сьогодення згідно з формулою «Після нас — хоч потоп!». Подібні масові соціальні почуття є типовими для «веймаризованих» суспільств, як типовим у таких суспільствах є байдужість населення і до такої цінності, як демократія. Тому більша його частина згідна на прихід диктатора, який «навів би порядок» та забезпечив матеріальні інтереси.

(Саме ця «веймарська» основа пострадянських суспільств може пояснити популярність Сталіна в Росії та спроби насадити його симулятивний культ і в Україні).

Таким чином, за цих «веймарських» умов багатих можна купити за зайвий «Мерседес», а бідних — за маленький мішечок гречки (як це й було зроблено під час перевиборів мера Києва у 2008 році Чернівецьким), оскільки за цих умов місце цінностей займає життєвий принцип, який був сформульований Готтфрідом Бенном та який наводиться в книзі П. Слотердайка — «бути нерозумним та мати роботу — ось у чому щастя». Однак структурно мислення як багатих, так і бідних нічим не відрізняється одне від одного, оскільки воно є виявом цинічного та нігілістичного розуму, позбавленого ціннісного виміру.

Такими є, на наш погляд, прикмети ціннісної кризи в Україні, які здебільшого є спільними для всіх пострадянських країн. Специфіка цієї кризи полягає у дивному поєднанні типових для «веймарських» держав форм «цинічного розуму» з симулятивністю цінностей, характерних для сучасних західних суспільств «надспоживання». «Подолання» такої кризи за таких умов є вельми проблематичним, оскільки ця криза сягає глобальних масштабів. Однак для пом'якшення її наслідків для такої країни, як Україна, необхідно вирішити першочергове завдання — подолання її «веймарського» статусу, прискорення її економічної та політичної модернізації.

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки. — К., 2004. — С. 518.

2. Балибар Э. Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — М., 2003. — С. 109.

3. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. — М., 2006. — 258 с.

4. Жижек С. Метастази насолоди. Шість нарисів про жінку та причинність. — К., 2000. — С. 21.

5. Маклаков А., Шевченко А. Непристойные наслаждения. — К., 2010.

6. Слотердаик П. Критика цинического разума. — Екатеринбург, 2001. — 584 с.

7. Янов А. После Ельцина. «Веймарская» Россия. — М., 1995. — С. 16.

Микола Михальченко

КЛАНОВО-ОЛІГАРХІЧНИЙ РЕЖИМ: НЕГАТИВИ І ПОЗИТИВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

*Стаття присвячена аналізу політичної системи влади, що склалася в Україні. Розглядаються позитиви і негативи українського варіанта олігархії. Особлива увага приділена перспективам трансформації олігархії в демократію правової держави. **Ключові слова:** політична система, влада, олігархія, промислово-фінансово-політична олігархічна група, демократія, спосіб життя.*

*Mikhalchenko M. **Clan-oligarchic political regime: negative and positive functioning.** Article «Clan-oligarchic political regime: negative and positive functioning», written by Mikhalchenko Mykola Ivanovich contains analysis of Political system of power that formed in Ukraine. The positives and negatives of Ukrainian oligarchy are considered. Particular attention is paid to the prospects of oligarchy transformation into democracy of the law-based state. **Keywords:** political system, power, oligarchy, financial and industrial, political oligarchy, democracy, lifestyle.*

Только безграничная доверчивость и уступчивость, а также отсутствие сознания необходимости постоянной крепкой спайки всех членов государства — и не только во время войны — каждый раз губили все завоевания украинцев.

Лев Троцкий: «Моя жизнь».

Настав час перестати безперестану повторювати: «Україна — є перехідною країною, тому держава та її політичні атрибути не склалися». Україна пододала шлях «перехідності», держава та її політичні інститути склалися, зокрема склався політичний і економічний режими, вельми далекі від української мрії і культури. В чому ж специфіка цих режимів, які через тісне переплетіння, зрощування політики і економіки створюють гібридний політико-економічний режим?

* * *

Незалежна Україна, як це не парадоксально звучить, починалася з реалізації реанімованого в часи горбачовської спроби

«перебудови» СРСР гасла «Уся влада — радам». Компартія України передала владу Верховній Раді та радам інших рівнів, начебто відійшовши убік, хоча, маючи більшість у радах, надіялася контролювати політичні та економічні події. Наприклад, у Верховній Раді в 1991–1992 рр. комуністи та їхня на той час партія-сателіт — соціалісти мали «групу — 239», яка б могла приймати будь-які закони і постанови, як би була монолітною.

Але колишня партійно-радянська номенклатура в умовах незалежності разом з «червоними директорами» і головами колгоспів відкинула «чисті» комуністичні гасла, згадала гасло НЕПу («нової економічної політики» більшовиків на початку 20-х років ХХ століття) — «Збагачайтесь!» і завзято почала грабувати державу і народ України. Про яку «комуністичну солідарність» могла йти мова? Панувала мафіозно-бандитська солідарність грабіжників.

Короткий термін «радянська Україна», де панували безконтрольні «ради», існувала у чистому вигляді десь 1991 — початок 1992 року. Наприклад, Верховна Рада України змінювала Конституцію, видавала закони і постанови, формувала уряд, правоохоронні органи, контролювала економіку і політику, втручалася в усі справи держави і суспільства. Обласні і районні ради теж захопили усю владу на місцях. Депутатам дуже сподобалася політична система «диктатури депутатів», коли законодавча, виконавча і судова влада зосередилися в їх руках. Але народу, який опинився під владою крикливої, безпринципної, злодійкуватої орави депутатів, ще обраних в часи СРСР, ця диктатура не подобалася. Особливо на фоні телевізійних трансляцій засідань Верховної і обласних рад, де депутати демонстрували демагогію, цинізм, дурість, бійку і т.д. Під прикриттям гасел боротьби «за інтереси народу» депутати реалізували свої приватні інтереси за рахунок народу. Відгомін режиму «диктатури депутатів» звучить сьогодні в гаслах повернення України до парламентської республіки.

Великі надії народу в подоланні політичного і економічного хаосу в країні і диктатури «депутатської мафії» покладалися на перехід до президентської республіки, будівництву якої усіма силами заважали ради усіх рівнів. Тому, наприклад, політичне протистояння Верховної Ради і Президента є перманентним упродовж усієї історії незалежної України. Боротьба за повноваження є «гарячою точкою» цього протистояння.

Важко назвати усі фактори, які завадили інституту президентства, як наприклад, у Франції з обранням президентом у 1959 році

Шарля де Голля, стати механізмом подолання політичного і економічного, з одного боку, безладдя, а з іншого — волюнтаризму. Тут доречні і характеристики українського народу, наведені уродженцем України Л.Троцьким, і жорсткий дефіцит кадрів чесних, компетентних, патріотичних.

Сьогодні важко навіть аналітикам відокремити, де правда, де істина, а де й брехня про наміри і дії політичних сил і політиків України. Чому так склалося, що потенційно найбільш перспективна постсоціалістична країна — Україна (може, за винятком Чехії) пасе задніх, порівняно з явними тогочасними «соціалістичними аутсайдерами» — Румунією, Болгарією, Словенією, Македонією, Сербією і т.д. Та й порівняно з пострадянськими країнами не вражає позитивними результатами.

Крім того, суто декларативно звучить стаття 1 Конституції України, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Якщо якоюсь мірою можна погодитися з тезою про «суверенність і незалежність» (скільки ми бачимо випадків, коли Україну беруть за горло і змушують діяти всупереч національним інтересам!). То твердження, що ми є «демократичною, соціальною, правовою державою», є сумнівним і суперечить реаліям. До такої держави нам ще далеко, але це окрема проблема аналізу.

Україна: якою вона є з політичного боку?

За структурно-функціональними характеристиками Україна є республікою зі змішаною формою влади і управління і весь час мандрує від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської за спрощеними класифікаціями. Ця форма влади і управління закріплена у різних варіантах Конституції України, в законах про функції елементів політичної системи, різних інституцій і навіть посадових осіб. Але цілісної системи політичної влади і управління в Україні не існує, оскільки Верховна Рада постійно змінює Конституцію, визначальне законодавство щодо політичної системи країни, повноваження гілок влади тощо. Тобто, з цього боку законодавча влада є фактором політичної нестабільності і конфліктогенності в суспільстві.

Велику роль у політичній нестабільності в країні відіграє й те, що Конституцію не виконує жодна з гілок влади, в тому числі Конституційний Суд, який тлумачить конституційні норми під політичне замовлення або неоднозначно. Чого вартує, наприклад,

рішення Конституційного Суду, що дозволило в порушення конституційних норм балотуватися Л.Кучмі на посаду Президента третій раз. У цій ситуації політична воля і гроші деяких політиків дозволяють створювати позаконституційні угоди, союзи, які визначають долю держави і суспільства, перетворити парламентсько-президентську модель влади і управління в майже чисту президентську або президентсько-парламентську в майже парламентську, замінити Конституцію України «конституційними угодами», не передбаченими ані Конституцією, ані іншим законодавством.

Реальністю політичного життя в Україні є перманентна боротьба між гілками влади, особливо між Верховною Радою і Президентом України, яка була породжена Головою Верховної Ради І.Плющем і Президентом України Л.Кравчуком відразу ж після президентських виборів 1 грудня 1991 року, коли Голова Верховної Ради Л. Кравчук був обраний Президентом. Хоча на посаду Голови Верховної Ради Л. Кравчук рекомендував свого першого заступника І.Плюща, маючи надію на створення дієвого дуету. Але він не врахував особливості характеру І.Плюща: не завжди раціональна впертість, відсутність досвіду досягнення компромісів, бажання стати першою особою в державі, незважаючи на свої якості і можливості тощо. І почалася боротьба за повноваження, приміщення, бюджет і т. д., зіткнення амбіцій, що зробило їх особистими ворогами, а Верховну Раду, привчену до всевладдя, і Президента України затятими політичними конкурентами. Відгомін того конфлікту відчутний і сьогодні.

Можна було б перерахувати й інші фактори нестійкості політичної системи в Україні, політичної нестабільності. Але важливо зупинитися на головному факторі: сутність політичного режиму в Україні визначає своєю діяльністю або бездіяльністю Президент України з допомогою конституційних і позаконституційних механізмів влади. І тут на перший план виходять риси характеру Президентів.

Перший Президент України Л.Кравчук був нонконформістом у політиці: з одного боку, він відкинув догми комунізму, норми тоталітаризму як системи влади; а з іншого — він залишився ідеологом, подібним до усіх ідеологів, які компроміс ставлять вище перемоги будь-якою ціною. І політичний режим в Україні був нонконформістським — суперечливим, політична воля Президента України відбивалася в діяльності політичних інститутів слабо, пошук політичних і економічних компромісів перетворювався

в політичне маневрування без чіткої мети. Цей режим був достатньо демократичним, ліберальним, але вразливим, що й привело до його падіння. Найбільший внесок у падіння цього режиму зробив Л.Кучма і очолюваний ним Союз підприємців і промисловців України, який поступово перетворився з союзу «червоних директорів і голів колгоспів» в союз «диких капіталістів», яким демократія була непотрібна.

Тому до влади був приведений яскравий авторитарист з великою жагою до влади та її утримання — Л.Кучма. Він зробив достатньо значний внесок у стабілізацію економіки України, розв'язав «кримську проблему», вправно маневрував між Сходом і Заходом, особливо між Росією і США, але створив режим «освіченого авторитаризму», за словами глави його адміністрації — Д. Табачника. Крім того, в межах цього режиму розквітла корупція, з'явилися олігархи і т.д. Світ став розглядати Україну як корумповане, олігархічне суспільство. Щодо корупції, то це неодноразово визнавав і сам Л.Кучма в посланнях до Верховної Ради, виступах, інтерв'ю.

Риси цього режиму, як олігархічного, проявилися де-факто і стали загальновизнаним фактом, коли говорять про Україну і за кордоном, і в середині країни. Дійсно, декілька олігархічних фінансово-промислово-політичних груп контролюють вибори Президента (конкуренція досить жорстка), парламенту, формують уряд, суди, прокуратури, контролюють ЗМІ, регіональні органи влади тощо. Звання «олігарх» в Україні стало почесним і не заперчується самими олігархами як таке.

В.Ющенко прийшов до влади на гаслах боротьби з корупцією і олігархізацією держави, але своєю діяльністю і бездіяльністю довів корумпованість і олігархізацію української держави до завершених форм. У той же час своєю псевдодемократичною демагогією і політичною ненадійністю не задовільняв ходної з олігархічних груп і був відсторонений від влади шляхом виборів.

В.Янукович отримав у спадок економічно і політично ослаблену країну і, на перший погляд, почав відновлювати кумівський політичний режим «освіченого авторитаризму». Але це тільки «на перший погляд». В реальності В.Януковичу не вдасться збудувати «неокучмістський» політичний режим, тому що за сім років в Україні суттєво змінилися суспільні процеси. В нових реаліях В.Янукович буде специфічний політичний режим, який йому дозволяють умови сьогочасного суспільства. Він не є ані спадкоємцем Л.Кучми, ані реставратором його режиму.

Перерахуємо деякі фактори, які визначають зміст і форму нового політичного режиму. При цьому поняття «політичний режим» не несе негативістського змісту. Це нормативне поняття політичної науки, з допомогою якого характеризується політична реальність:

– Олігархічні фінансово-промислові групи в Україні настільки зміцнили механізми впливу на політичну владу, що В.Янукович, маючи менші межі політичного вибору в політичних маневрах, ніж Л.Кучма, повинен враховувати більш складний ансамбль економічних і політичних інтересів у середині країни. Тим більше, що частина олігархічних груп ще не розробила стратегій взаємодії з новообраним Президентом або чекає перших оцінок громадянським суспільством результатів його політики, щоб визначити свою позицію.

– Новий політичний режим має яскраво виражений регіональний соціальний базис. Його доля багато в чому залежить від того, чи стане цей базис всеукраїнським. І справи тут не в підтримці регіональних бюрократів Заходу, Центру і Півдня України, а в підтримці інтелектуальних еліт і народу. Бюрократів ніде не люблять, хоча без них не може функціонувати держава.

– В Україні назріли зміни в партбудівництві. Або в країні складеться однопартійна система за зразком Росії, або реальна багатопартійна система. Не повинна вводити в оману слабкість опозиції. Якщо декілька провідних фінансово-промислових груп побачать загрозу своїм інтересам, то на фоні нового економічного зростання вони «знайдуть» кошти для створення системної опозиції як в парламенті, так і поза парламентом.

– В.Януковичу за короткий термін вдалося консолідувати гілки влади, створити стійку більшість у Верховній Раді, зміцнити контроль над органами самоврядування. Цей позитив може перетворитися в негатив, якщо консолідована влада не стане більш ефективною, не підвищить рівень життя населення. Президент, врешті-решт, буде відповідальний «за все», ніякі відставки в уряді і регіонах не пом'якшать «ефекту бумеранга».

– Зовнішньополітичний і економічний фактори. Захід і Росія ще не визначилися повною мірою з підтримкою нового політичного режиму. Вони вичікують, наскільки виявиться ефективний цей режим. А Захід ще й відстежує міру його демократичності. В умовах повної залежності економічної ситуації від зовнішніх позик Президент України змушений працювати з осторогою.

Отже, необхідно піддати сумніву міфологічну тезу, що в Україні не склалася політична система і політичний режим мають перехідний характер. Не може існувати держава двадцять років без усталеної політичної системи. А будь-який політичний режим, за винятком декларацій тоталітарно-диктаторських, не тільки є значною мірою перехідним, навіть за належності влади однієї партії, але й декларує курс на зміни в суспільстві, які начебто будуть в інтересах народу. Тоталітарно-диктаторські режими можуть оголосити «тисячолітній рейх» або будівництво комунізму як «раю на Землі», але теж виявилися перехідними. Тому варто обережніше використовувати поняття «перехідний». Усі суспільства розвиваються (прогресивно або регресивно), усе змінюється, переходячи з одного стану в інший.

У всіх пострадянських державах, можливо за винятком Киргизії і Молдови, вже склалися політичні системи. В одних країнах авторитарні, в інших — демократичні, в третіх — кланово-олігархічні. У кожному випадку політична система окремої країни повинна аналізуватися конкретно-історично. Наприклад, основні проблеми взаємовідносин Білорусі і Росії полягають не тільки в особистостях, які нині при владі, не тільки в типі режимів, скільки в тому, що О.Лукашенко не бажає передавати деякі галузі економіки Білорусі олігархічним кланам Росії.

В Україні склалася значною мірою олігархія, форма правління державою, коли влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів) і елементи політичної системи забезпечують таку форму правління. В той же час, в Україні зберігається напіврозвинена демократія, що забезпечує олігархічній владі цивілізований імідж. Етап олігархічного правління у різних формах проходили багато сучасних демократичних країн, поки клани, фінансово-промислові групи, корпорації не навчилися доручати управління державами своїм агентам-політикам. І така ситуація була юридично закріплена в законах відокремлення політики від бізнесу.

Варіант «напівдемократичної олігархії» в Україні є дещо кращим, ніж авторитаризм, навіть з «керованою демократією». Тим більше, що населення України старших вікових груп жило в умовах режиму «геронтократії», в який поступово перетворився радянський авторитаризм у 70–80-х роках ХХ століття. За зовнішньої форми, але не за змістом, геронтократія в СРСР нагадує олігархію (влада небагатьох), але олігархія є більш динамічним і цинічним режимом, який нетоталітарно використовує могутню машину

ідеологічного тиску на базі ілюзорних ідеалів, обмежуючись примітивним пропагандистським прикриттям інтересів олігархічних груп.

Український варіант «напівдемократичної олігархії» має слабкі і сильні сторони.

Слабкі сторони:

Оскільки влада обслуговує приватні інтереси олігархів в економіці і політиці, то демократія існує лише як маскувальна сітка для правлячого режиму, що особливо яскраво проявляється в правоохоронній сфері, зокрема в судовій владі. За соціологічними опитуваннями і контент-аналізом ЗМІ українська судова система найбільш корумпована і контрольована олігархічними фінансово-промисловими групами і політичним режимом. Двадцять років обіцянок влади провести правову і судову реформи залишаються порожнім гаслом, оскільки режим не прагне втратити такий могутній засіб впливу на суспільство.

Національно-етнічний український елемент незначний у складі олігархів. Тому співвідношення національно-етнічного і космополітичного елементів вразливе для пропаганди, що проявилася в гаслах «помаранчевих потрясінь» 2004 року, є предметом формування різних фобій. Лише толерантність українського народу дозволяє мінімізувати вплив цих фобій.

Соціальне розшарування суспільства триває, зростає розрив в рівні життя між бідними і багатими, які нахабно, притому з допомогою ЗМІ, демонструють свій паразитарний стиль життя. Населення здебільшого люмпенізується, а суспільство стає «вагітним» соціальними конфліктами. Олігархи і їх менеджери, політики різко виокремлюються за способом життя з громадянського суспільства, створюють елітарні зони житла і відпочинку, засоби транспорту і зв'язку і т.д. Чим загострюють соціальну ситуацію в країні.

Формується паразитична верства, яка безпосередньо працює на інтереси олігархів, обслуговує їх. Значною мірою це молодь, інколи фахово підготовлені бойовики, які можуть бути використані в економічній і політичній боротьбі як ударні сили (в рейдерських захопленнях підприємств, на мітингах, як засіб політичного терору тощо). Але не варто переоцінювати їх силу. Якщо в державі владу отримує політична сила, яка хоче знизити роль цієї верстви, то паразитична верства не може протистояти ефективній державі.

Олігархічний режим має достатньо важелів впливу для поширення корупції, порушення конституційних норм, законів, застосування нелегітимних виборчих технологій, контролю за діяльністю ЗМІ і т.д. «під себе» і використовує їх за гаслами «наведення порядку», «захисту інтересів народу», але насправді для отримання надприбутків, зміцнення режиму.

Олігархічні фінансово-промислові групи не фінансують розвиток науки, освіти, культури. Навіть через механізми політичної влади виділяють на них бюджетні кошти за залишковим принципом. Хоча й використовують кадри, підготовлені у цих сферах державою. Тому інтелігенція, у масі, є природним ворогом олігархічного режиму, що й показали події кінця 2004 року. Вона може бути тривалий час політично пасивною, але потім виступити детонатором соціально-політичного вибуху.

Сильні сторони українського варіанта олігархії:

Через різницю політичних і економічних інтересів олігархічних груп у країні є декілька центрів формування влади і впливу на владу. Між ними точиться досить жорстка конкуренція, яка не допускає домінування одного олігархічного клану в політичному житті і переходу до авторитаризму і тоталітаризму, зберігає, хай і часткові, риси демократії. Тим самим у суспільстві є потенціал розвитку демократії.

Олігархічні клани змушені захищати національні інтереси, тому що деякою мірою це й «їхні» інтереси, оскільки вони володіють не тільки економічними ресурсами країни, але й самою нацією. По-перше, соціальний інститут самозбереження перемагає космополітичні настрої (тут К.Маркс не зовсім мав рацію, що капітал не має вітчизни), тому що клани зацікавлені в збереженні економічної і політичної влади в окремій незалежній країні, як справжні хазяїни. По-друге, українські олігархічні клани є запеклими ворогами олігархічних кланів інших країн у боротьбі за власність. Достатньо проаналізувати боротьбу українських і російських кланів за власність в Україні. По-третє, олігархія є перехідною формою політичного режиму, хоч і може триматися як економічна влада досить довго. Згадаємо владу Рокфеллерів, Дюпонів, Морганів, Фордів та інших олігархічних груп у США. Але, врешті-решт, вона перетворюється або в деспотію (тиранію), або в аристократію, з рисами демократії (Велика Британія, Швеція, Нідерланди), або в демократію. Україну може чекати така трансформація в демократію.

Українські олігархічні клани підштовхують цивілізаційне визначення України на користь Заходу. По-перше, вони стратегічно програли боротьбу за російський ринок російським олігархічним групам. Але не тому, що менш розумні, а тому, що росіяни спираються на більш могутній сировинний ресурс і на більш агресивну націоналістичну владу. Принципова відмінність російської і української моделей влади полягає в наступному. В Росії нарешті завершений проект захоплення влади органами безпеки (ВНК, ОДПУ(о) — Дзержинський, Ягода, Єжов; Мінбезпеки плюс МВС — Л.Берія; КДБ — Ю.Андропов; ФСБ — В.Путін). Б.Сльцин сприяв формуванню олігархічного режиму, але все ж таки був змушений мирним шляхом передати владу органам безпеки, які відвели олігархам друге місце. А хто на це не погоджувався, був змушений емігрувати або посаджений в тюрми. В Україні, на щастя, відсутній останній елемент — путінізм, хоч дехто за цим жалкує, але не українські олігархи, яких путінізм лякає. Тому в Україні сформувалася олігархія в чистому вигляді, що не перекриває шлях трансформації в демократію. По-друге, українські олігархічні групи, визначившись економічно на користь євроінтеграції (туди переорієнтовують капітали, там купується майно, там вчать діти, відпочивають родини і коханки і т. д.) підштовхують усі гілки влади і на політичний євроінтеграційний шлях. Хоча й не ігнорують виважені економічні відносини з ресурсно багатою Росією. По-третє, вищенаведені фактори штовхають олігархічні групи на обмеження зовнішньополітичних маневрів теперішньої влади в проведенні проросійської політики, чого бажала б значна частина її східноукраїнського електорату. Якщо влада «не послухає» олігархів, які захищають свої інтереси, то буде стимульоване зміцнення проукраїнської опозиції.

Є ще один фактор, який не має яскравих позитивних або негативних характеристик, але має важливе значення в характеристиці олігархів. Олігархія як економічна і політична влада не спирається на один соціальний клас, як спиралися більшовики на «пролетаріїв». Вона декласує суспільство, щоб мати соціально неструктуроване суспільство, суспільство «сірих людей». (Брати Стругацькі розкрили механізми формування такого суспільства в романі «Складно бути богом», хоча й не зовсім системно), яким маніпулювати і керувати простіше. Декласоване суспільство є надійним політичним майданчиком декласованих політичних партій — вони створюються олігархами, досягають або не досягають

успіху, зникають, «перебувають в анабіозі», просинаються, щоб знову «заснути» і т.д.

В умовах панування олігархічних промислово-фінансово-політичних груп досить динамічно відбувається структуризація і переструктуризація «політичних верхів» (управлінських груп) навколо окремих олігархів, які стають або економічними, або політичними переможцями. Українська бюрократія залишає тих, хто програв, і переходить на бік переможців. Може, тому в Україні немає необхідності в масових каральних акціях переможених. Їх краще перевербовувати, купувати або вони самі прийдуть зі зашморгом на шиї, щоб їх помилували. Це характерна і специфічна риса розв'язання виборчих конфліктів в Україні, специфічно «організованого» суспільства.

* * *

Ця робота не є ані апологією олігархії, ані її запереченням як історичного факту в Україні. Сталося те, що сталося. І тільки внутрішні і зовнішні фактори розвитку України визначають долю її політичної і економічної систем, режимів, що існували і ще будуть існувати.

До написання цієї роботи автора спонукали гасла, які постійно повторюють деякі політики з «команди» чинного Президента України: «Наведемо порядок!» По-перше, ці гасла не нові. Їх широко використовував Л.Кучма та його «команда». І навели кланово-олігархічний порядок. Тому плагіат сьогодні не вітається. Якщо ж ідеться про якийсь «новий порядок», то необхідно показати його елементи, систему, цілі. А.Гітлер вже наводив «новий порядок» в Європі і Африці. І це завершилося Нюрнберзьким трибуналом. Якщо висувається мета перейти від «української моделі демократії» як анархо-демагогічної риторики до демократії правової держави — це одна справа. Якщо ж висувається мета поширити образ життя Донбасу на усю територію України, то ця мета ілюзорна, якщо реально проаналізувати спосіб життя, умови життя в різних регіонах України. В багатобарвності, розмаїтті життя регіонів України — її сила. Зміцнення єдності регіонів України, взаємозбагачення їх способів життя — це справжня мета політичного розвитку країни.

Як би б провезти кожного донеччанина Центральною і Західною Україною, то вони б забули слова, що там живуть суцільні «бандерівці», а побачили б, як будуються і динамічно розвиваються

ці частини України, і зовсім не за рахунок Донбасу, які толерантні і хазяйновиті люди там живуть. Як би б привезти кожного «західника» в Донбас і показати умови життя і праці донеччан, то вони б зрозуміли, чому їх політична поведінка є такою, якою є, хто і як налаштує їх проти української мови і культури, хоч більшість їх є етнічними українцями і український борщ і грибну юшку варять таким же способом, як і в Центральній і Західній Україні. Отже, історична доля нового режиму залежить від міри демократичності і гуманістичності моделі «нового порядку», який буде запропонований, і від того, що цей «порядок» принесе конкретно кожній людині.

Василь Ткаченко

ЦІННІСНІ ІДЕОЛОГЕМИ ЛІБЕРАЛІЗМУ: ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ, ВІЛЬНИЙ РИНОК, СУСПІЛЬНИЙ ПРОГРЕС

*У статті розглядається проблема неадекватності ліберальних моделей «модернізації» та «стадій зростання» реальній практиці трансформаційних процесів в Україні, еволюцію ідеологем «державного суверенітету» і вільного ринку» та їх реального соціального наповнення. **Ключові слова:** лібералізм, суверенітет, ринок, прогрес.*

Tkachenko V. Value of Liberalism Ideology: State sovereignty, free market, social progress. Article «Value of Liberalism Ideology: State sovereignty, free market, social progress», written by Tkachenko Vasyl dedicated to the problem of inadequacy of liberal models of «modernization» and «stages of growth,» the real practice of the transformation process in Ukraine, the development of ideologies «of state sovereignty and the free market» and their real social content. **Keywords:** liberalism, sovereignty, market, progress.

На початку 90-х років ХХ ст. був поширений аргумент експертів «Дойче-банку» про те, що Україна, в разі проголошення незалежності, має чи не найбільші шанси серед радянських республік наблизитися до найрозвинутіших держав світу. Підстави для здійснення такого кроку мало б забезпечити прийняття ряду цінностей ідеології лібералізму: проголошення державного суве-

ренітету; перехід дієздатного та відповідального політичного класу до вільного ринку; створення нової якості влади та розбудова ефективної системи державного управління, що, у підсумку, забезпечувало б суспільний прогрес. Лише на цій основі мислилися необхідні трансформаційні процеси щодо утвердження легітимності влади та формування суспільної атмосфери, сприятливої для модернізації країни.

Куди привели «стадії зростання»

Поширенню такого способу мислення сприяли домінуючі в той час на Заході різновиди теорії структурно-функціоналістського аналізу: «модернізації» або «стадій зростання». Ці теорії покликані були узагальнити ліберально-реформістський досвід розвинутих капіталістичних країн, а також сформулювати для країн «третього світу» (а в подальшому і для пострадянських країн) програму прискореного переходу від «традиційного суспільства» до «сучасності». Тобто, йшлося про прийняття «третім світом» образу ідеалізованої моделі Америки (високий рівень демократії; повна ідилія в расово-національних відносинах; жодної згадки про корупцію, монополістичний ВПК чи про тоталітарну параною маккартизму). З усіх боків тільки й чулося, що варто лише пройти певний шерег «стадій зростання» — і будь-яка країна може досягти висот якщо не Сполучених Штатів, то принаймні «великої двадцятки». Шлях цей нібито уже прокладений, перевірений досвідом, то ж ніяких велосипедів не слід винаходити, а отже, — вперед до повної перемоги лібералізму.

Ліберальна теорія модернізації майже «на ура» була сприйнята пострадянськими науковцями та освітянами — настільки структурно вона була близька радянському варіанту суспільствознавства. Справжні тобі брати-близнюки! Паралелей між цими світоглядними концепціями було більше ніж досить. Зокрема, в ході ідеологічної полеміки часів «холодної війни» мало хто здатен був помічати, що і ліберали, і марксистки поділяли в принципі загальні постулати щодо прогресу, щодо його всезагальної стадіальності та щодо існування непорушних законів суспільного розвитку. Тут суперечки йшли лише по лінії кількості й найменуванні ступенів історичного поступу. Ліберали сповідували цивілізаційний підхід в аналізі способів виробництва, вирізняючи «аграрне», «індустріальне» та «постіндустріальне» суспільства. «Священнослужителі марксової парафії» наполягали на «п'ятичленці» — «первісне»,

«рабовласницьке», «феодалне», «капіталістичне» та «комуністичне» суспільства. В ідеологічному запалі велася полеміка: навколо кінцевої точки розвитку (або ж ліберально-капіталістична сучасність, або ж світле комуністичне майбутнє); навколо визначення оптимального шляху до світлого майбутнього (затяжна полеміка щодо реформування чи революції); навколо нормативного розуміння справедливого розподілу політичної влади і багатства (представницька демократія чи пролетарська диктатура); врешті-решт — точилися дискусії про ту соціальну страту, яка б уособлювала в собі носія справедливості й цю найвищого ступеня прогресу (звідси регулярні пошуки «справжнього» пролетаріату або навпаки — середнього класу).

Як представниками лібералізму, так і марксистами бралася за аксіому сама ідея поступального руху відповідно до його «стадій зростання», які слід осмислити, а відтак прагнути до оволодіння законами цього руху. Вчорашнім марксистам варто було лише змінити кінцеву точку прогресу: уже не обридлий «розвинутий соціалізм» з його вічним дефіцитом, а реальний розвинутий капіталізм із його сяючими вітринами; уже не епоха НТР, а постіндустріальна епоха; уже не інтернаціоналізм світової соціалістичної системи, а глобалізація. Отже, ставка на впровадження принципів лібералізму видавалася безальтернативною і такою, що пророчила безумовний успіх.

А між тим щоденна практика послідовно спростовувала райдушні сподівання на очікуваний прогрес у руслі лібералізму. Так, впродовж перших десяти років незалежності ВВП в Україні знизився до 40,8%, а після наступних дев'яти років зростання ВВП ледь сягнуло лише 74,1% від рівня 1990 р. Тобто, впровадження приватної власності на засоби виробництва не засвідчило зриму перевагу ліберальних цінностей. До того ж, оцінюючи ситуацію в Україні, лауреат Нобелівської премії в галузі економіки Дж. Стігліц вказував на два первородні гріхи української суверенної бюрократії: відсутність верховенства права і погано проведену приватизацію. На його думку, розподіл державної власності через «квазілегальні» чи повністю кримінальні механізми привів до того, що нинішні нувориші змушені остерігатися за долю своїх мільярдів, а тому намагаються не реінвестувати їх у своїй країні, а швидко перевести за кордон. Чинячи так, «олігархи користуються перевагою обох світів: недоторканністю прав приватної власності за кордоном і слабкими місцями закону в своїх країнах» [1].

Спрацювали й глобальні фактори: фінансово-економічні потрясіння 2008 р. наочно показали, що криза стала відображенням того провалля, яке утворилося між реальним та віртуальним капіталом у сучасному капіталістичному світі. Так, перед самою кризою вартість фінансових паперів на світовому ринку перевищувала ВВП уже більш ніж у 10 разів, тоді як у 1980 р. це перевищення становило лише 1,2 раза. Тобто, фінансові крутії «накрутили» в десять разів більше паперових грошей, акцій та інших цінних паперів, ніж насправді було наявних матеріальних цінностей, інтелектуальних «ноу-хау» та послуг. А тому ця велетенська мильна бульбашка мала б таки колись лопнути і «спалити» віртуальний капітал за рахунок банкрутств. За великим рахунком, внутрішні суперечності соціально-економічного розвитку України і глобальні кризові явища стали проявами фундаментальної суперечності між подальшою капіталізацією економіки (перетворення будь-якого ресурсу в капітал), з одного боку, і соціалізацією та гуманізацією економіки, що виявляється у необхідності її підпорядкування інтересам розвитку людини і суспільства, — з іншого. Як наслідок, результатами економічного зростання в Україні різні верстви населення країни скористалися по-різному — все більше ресурсів було сконцентровано в руках відносно нечисельних груп, у той час коли більшість була піддана процесові пролетаризації.

У контексті політико-правовому головною причиною неефективності суспільних змін в Україні «стала спотворена система політичної влади з домінуванням груп впливу і конкурентною боротьбою між ними, перетворенням державних органів на засіб отримання специфічної ренти. Такий характер організації влади спричинив вибух корупції, поширення тіньових і навіть кримінальних процесів в економіці й управлінні, спровокував фундаментальне руйнування ціннісної структури українського суспільства» [2].

За таких умов говорити про торжество цінностей лібералізму на українському ґрунті якось не доводиться. І суть справи не лише в специфіці українського ґрунту, але й у сутності самого лібералізму. Звісно, ніде правди діти, розпад СРСР і світової системи соціалізму можна вважати головним успіхом ліберальної ідеології: поразка радянського соціалізму в економічній, політичній, ідеологічній і культурній сферах є прямим свідченням перемоги ідеології лібералізму у їхньому протистоянні. Однак серед аналітиків ця перемога вважається сумнівною і неоднозначною: «Якщо

скористатися жаргоном радянського суспільствознавства, то успіх лібералізму не є «повним і остаточним», а половинчастим і проміжним. Амбіції лібералів завжди перевершували їх дійсні досягнення. Ситуація навряд чи зміниться найближчим часом. Єдиний безсумнівний успіх лібералізму полягає в тому, що він інституціював самокритику раніше решти інших ідеологій. Він враховує також критику з боку інших ідеологій. Лише вона може слугувати критерієм динаміки будь-якої системи поглядів. Ідеться про постійне невдоволення досягнутим» [3].

Прикрі результати впровадження принципів лібералізму на українському ґрунті вимагають від нас належного осмислення пройденого шляху, а також звернення до теоретичних напрацювань тих ідеологів, які піддають критиці теорію і практику сучасного лібералізму. До них, зокрема, належить американський дослідник Іммануїл Валлерстайн, теоретичні напрацювання якого викликають останнім часом дедалі більший резонанс на пострадянському просторі [4]. Ситуація фінансово-економічної кризи 2008 року тим більше посилила інтерес до критичного аналізу таких важливих для українського суспільства ліберальних цінностей, як державний суверенітет, вільний ринок і суспільний прогрес.

Межі державного суверенітету

Нині все частіше можна почути судження про Україну як про зону пострадянського простору, якій так і не вдалося повною мірою здійснити принцип державного суверенітету. Що вже говорити про радянські часи, коли поняття суверенітету взагалі набуло розмитого, нечіткого і двозначного смислу. З одного боку, в статті 72 радянської Конституції 1977 р. зазначалося, що «за союзною республікою зберігається право вільного виходу із СРСР». З другого боку, панувала глибока мовчанка щодо процедури реалізації цього права. Більше того, стаття 81 зазначала, що «суверенні права союзних республік охороняються Союзом РСР». Тлумачення суверенітету в «Аналітичному словнику Конституції» пояснювало, що головний атрибут дійсно незалежної держави — територіальний суверенітет — реально належить загальносоюзній державі у вигляді «виключно безроздільного панування над людьми і речами, що знаходяться на його території». Таким чином, право на самовизначення, будучи проголошеним, по суті, було вихолощеним, як і решта свобод, проголошених в радянській Конституції [5].

Хоча референдум 1991 року про незалежність України і символізував собою акт втілення принципу суверенітету в життя, але проблема суверенітету залишається актуальною, а тому в плані теоретичному ми продовжуємо стежити за науковим дискурсом навколо ліберального тлумачення цього терміна. Характерна риса цього дискурсу на нинішньому етапі — критичне ставлення до конкретного втілення цього принципу у взаємовідносинах суверенних держав один з одним. Тут спектр думок простирається від тих, хто наголошує на реальному характері суверенітету кожної із держав, до тих, хто досить цинічно оцінює здатність слабих держав протистояти тиску або улесливим заявам сильних. В основі своїй суверенітет трактується як сукупність повноважень нації і прав, що гарантують незалежність особистості, як можливість вільного політичного самовизначення нації, як реалізацію її прав на територію, що історично склалася, та її природні ресурси. Суверенітет нації сприймається як основа для суверенітету всього народу, що склався на певній історичній території і становить основу того чи іншого суспільства, внаслідок самовизначення якого і встановлюється той чи інший політичний характер державності, її соціальної та культурної цілісності. Важливий аспект суверенітету полягає ще й в тому, що він передбачає погодження принципів природних і невід'ємних прав основної нації на збереження і розвиток своєї культури і самобутності з принципом забезпечення громадянських прав і культурного самоуправління всіх національних і етнічних груп, що проживають на цій території.

У плані теоретичному, суверенітет є двоєдиною вимогою, спрямованою як всередину держави, так і назовні її. В тлумаченні Валлерстайна, звернений всередину держави суверенітет покладає, що в рамках своїх кордонів (які, однак, мають бути чітко визначені і легітимізовані на рівні міждержавної системи) держава має право провадити будь-яку політику, яку вважає за розумну, приймати будь-які закони, які вважає необхідними, і при цьому ніхто — ані окремі індивіди, ані групи, ані внутрішньодержавні структури — не мають права відмовитися від їх виконання. Суверенітет, звернений назовні, покладає, що жодна інша держава не має права претендувати — ані прямо, ані опосередковано — на повноваження цієї держави, які остання здійснює у межах власних кордонів, оскільки така спроба означала б зазіхання на його суверенітет.

Але це все в теорії. На практиці доводиться враховувати, що державний суверенітет є категорією історичною і вимагає такого

ж історичного аналізу. Той же Валлерстайн, зокрема, наголошує на класовому аспекті дискурсу навколо суверенітету, що не може відбуватися, наприклад, без врахування питання про відносини між державою і капіталістами. Тут важливо звертати увагу й на ті масштаби, в яких правлячі класи, добиваючись своїх цілей, маніпулюють державою, і на ступінь їх здатності уникати контролю з боку державної машини — а можливості в цій сфері завжди були великими. В останні десятиліття у зв'язку з наростанням процесів глобалізації вони ще й значно розширилися [4, с. 80].

Валлерстайну вторить Георгій Дерлугян (США), який наголошує на тому, що поняття суверенітету має свою тривалу історію, не завжди повнену оптимізму і гуманізму. У своїй еволюції, наголошує він, «європейську державу в історичному зародку важко відрізнити від організованої злочинності, точніше... упорядкованого рекету», оскільки «феодалізм та похідна від нього сучасна державність виростили із раціоналізації й упорядкування первинного елементарного грабунку». Данина, яку збирали князі й дружинники, «була, по суті, здирством в обмін на захист від самих себе і від чужих рекетирських організацій. Однак, якщо такого роду військова влада збирається проіснувати набагато довше простого наїзду, то вона потребуватиме якесь ідеологічне освячення (одна зі статусно-рангових релігій, створена в древньому цивілізаційному ареалі Середземномор'я, чи то католицтво, православ'я чи іслам), якісь арбітри в тяжбах (єпископи, які нині відродилися у вигляді злодіїв у законі), і престижний кодекс соціально-стримуючих понять. У сумі виходить феодалізм» [6].

Мало чим від зазначеного вище відрізнявся характер збору данини, на думку Дерлугяна, і в Східній Європі та Росії. Хіба що тим, що Росія не успадкувала від Древнього Риму розвинутої мережі міст і доріг. Тому «головною проблемою царської влади було фізично добратися до розсіяних по лісах сіл. Але вже добравшись, не становило праці обізнати майже беззахисних селян, примусити їх забезпечувати споживання посадженого владою поміщика як опосередкованої і свавільно змінюваної плати за царську службу... З часом виникне потреба зганяти селян на державні будови, уральські заводи і обкласти їх рекрутською повинністю. З петровської епохи Росія отримує колосально велику армію і казенну промисловість, хоча деспотично керовані й тому загалом мало ефективні» [6].

На відміну від рідко заселених і безкрайніх імперій (іспанської, турецької, російської та польсько-литовської), в західній частині

Європи склалася густа мережа ринкових міст і належної грошової економіки, яка досягала й сільських районів. У цьому регіоні основним політичним і організаційним завданням королівської влади було домовитися з бюргерами-горожанами щодо нормованого вилучення частини їх продукту. Домовлятися доводилось саме тому, що автономні верстви (англійські йомени, скандинавські хutoryяни, французькі заможні селяни) а тим більше бюргерські міста і містечка володіли достатніми можливостями чинити опір як самостійно, так і в союзі з аристократичними і церковними противниками короля. Однаковою мірою сільські і міські підприємці були заінтересовані в нормалізації центральної влади. Вони віддавали перевагу в королівстві сподіваному порядку над свавіллям, коли з'являлася можливість оспорити примхи місцевого барона.

Ось таким способом — із союзу централізаторської королівської влади і дрібних власників проти місцевих баронів — і склалися перші режими правових гарантій у формі абсолютистських гарантій. Вони створювалися безсистемно, із безлічі місцевих конфліктів і прецедентів їх вирішення, а тому логічною стрункістю не відзначалися. Майже століття буржуазних революцій піде на заплутану й нерідко криваву боротьбу за раціональне трактування і впровадження писаного права адміністрацією західноєвропейських держав. Абсолютистська правова держава, на основі якої й виросла конституційна демократія, історично виникає саме як сума правил і гарантій проти свавілля можновладців. Саме тих гарантій, які правлячі воєнно-бюрократичні еліти будуть змушені давати своїм підданим в обмін на згоду з їх боку регулярно платити податки й відбувати службу в армії.

Таким чином, поняття суверенітету, де держава має гарантувати ідентичність і безпеку своїх підданих, має свою еволюцію і не може бути зведене до якогось абсолюту. Ця еволюція гартувалася у вогні Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) і матеріалізувала себе у пунктах Вестфальського миру 1648 р. Логічним завершенням цього *першого етапу* становлення системи державного суверенітету, на думку німецького дослідника Юргена Габермаса, стала система абсолютної монархії. Вона остаточно поклала край множинності феодалного підданства (перед сеньйором, королем, церквою та імператором) і замінялася раціоналізованою системою світської влади, вписаної в кордони держави як єдиної діючої особи міжнародних відносин. *Другий етап* встановлюється з часів Французької революції 1789 р., коли держава стає

втіленням національної ідентичності громадян, а націоналізм, як головний політичний принцип, утверджує необхідність збігу політичної і національної єдності, збігу етнічних кордонів із політичними. Після 1917 р. починає формуватися *третій етап* міжнародної системи забезпечення ідентичності та суверенітету, який остаточно набув форми біполярності після появи в 1945 р. ядерної зброї та оформлення Північноатлантичного і Варшавського договорів. З цього часу національна ідентичність і громадянська безпека на практиці встановлюється вже не в рамках національних держав, а на рівні політико-ідеологічних блоків. У цій системі вже не могло бути мови про абсолютний національний суверенітет. Коли ж мова заходить про світ після 1989 р., що знаменував собою початок розпаду комуністичної системи, то стала виявляти себе тенденція до єдиного «глобального управління», де поняття національного суверенітету набуло ще більшої трансформації. У підсумку, можна говорити про входження нині еволюції суверенітету у свій в *четвертий етап* — формування багатоярусної системи ідентичності, в якій взаємодіють фактори глобалізму, регіоналізму, етнічних та транснаціональних співтовариств (у рамках релігій, соціальних класів) тощо. Процес цей ще далекий від завершення, але вже цілком зрозуміло, що жити в сучасному глобалізованому світі й бути незалежним від багатоярусної системи ідентичності — неможливо, а це й накладає свій відбиток на форму та зміст державного суверенітету [7].

У контексті еволюції поняття суверенітету, зауважує Валлерстайн, варто лише викласти теоретично визначені принципи суверенітету на папері, як стане зрозумілим, наскільки вони відрізняються від реальної картини функціонування сучасного світу: «Жодна сучасна держава практично ніколи не ставала повним сувереном навіть у своїх межах, оскільки постійно відчувала спротив діям влади. На ділі такий спротив привело більшість держав до інституціалізації юридичних кордонів внутрішнього суверенітету, насамперед у формі конституційного права. Такою ж мірою жодна держава не реалізувала всі свої суверенні права в зовнішній політиці; втручання однієї держави у справи іншої було й залишається буденною практикою, та й увесь кодекс міжнародного права (опора, власне, досить хистка) являє собою не що інше, як сукупність обмежень зовнішнього суверенітету. В той же час сильні держави сумно відомі тим, що далеко не завжди проявляють належну повагу до суверенітету слабих» [4, с. 84].

Відповідь Валлерстайна на поставлені ним же запитання зводиться до того, що історія останніх п'яти століть відзначена повільним наростанням як внутрішньої могутності суверенітету окремих держав, так і повноважань міждержавних інститутів, але лише *«на фоні розвитку капіталістичного світ-господарства»*, завдяки чому державні структури *«досягли певних позицій, але далеких, між іншим, від тих, що можна було б називати абсолютною владою. При цьому деякі держави (яких називають сильними) завжди мали більш значиму внутрішню і зовнішню могутність, ніж більшість інших»* [4]. Отже, крім історичного підходу до еволюції поняття державного суверенітету, ми безумовно маємо взяти до уваги той факт, що *без аналізу ролі держави у нинішній світ-системі*, поставлені нами проблеми не будуть ані зрозумілими, ані логічно умотивованими.

Наскільки «вільний ринок» є вільним

Один із чільних постулатів лібералізму — трактування держави як «нічного сторожа», яка має захищати капітал від зазіхань з боку нечесних конкурентів, бо ж який сенс наживати капітал, якщо його неможливо зберегти. Решту проблем виробництва, поширення й споживання виробленого продукту, наголошують ревно послідовники Адама Сміта, має вирішувати «невидима рука вільного ринку».

Однак життя вносить свої корективи у теоретичні моделі, якими б логічним вони не видавалися. Дійсно, «вільний ринок» покладає відповідальність за невдалі фінансові операції на самого підприємця. Але останній може втратити капітал і мимо своєї волі. Це можливо як мінімум у трьох випадках: капітал може бути вкрадений, конфіскований або обкладений непосильними податками. Для запобігання крадіжки, яка є вічною проблемою, можна вдатися до створення приватних служб безпеки, яких нині і в Україні розплодилось як грибів після дощу. Однак існує й альтернатива — делегування функцій захисту від грабіжників державі, що посилює поліцейську функцію держави і її вплив на «вільний ринок». Хто б що не говорив про «авторитарний режим Кучми», ми не повинні забувати, що саме цей правлячий режим поклав край «війні всіх проти всіх» 90-х років, вивів країну із фази гіперінфляції і забезпечив стійкий економічний розвиток у 2000–2005 роках. Саме в цей час так званий вільний ринок став відчувати вигоду від влади, яка гарантувала «ренту з захищеності», збільшуючи доходи підприємця.

Щоправда, більшу небезпеку для багатих людей являли собою не так крадіжки, як конфіскація. За умов докапіталістичних суспільств конфіскація являла собою могутній економічний і політичний засіб у руках правителів. У ті часи купці часто давали позику королям як під майбутні доходи казни, так і під можливість отримати високо доходні сировинні монополії. Оскільки сили фінансових мішків і корони залишалися нерівними, то влада могла вдаватися до конфіскацій. Свідченням тому, плачевна доля торговельного дому Фуггерів із Аугсбурга, які замислили приватизувати іспанські рудники в Перу. Заборгувавши у Фуггерів велетенські суми, мадрридський двір у 1557 р. вдався до суверенного дефолту, оголосивши саму ідею банківського проценту «богопротивною». Щоб оспорити думку їх католицьких Високостей та для забезпечення гарантій «вільному ринку», голландці створили суверенну державу Нідерланди, яка, по суті, була скоріше купецьким акціонерним товариством щодо фінансування і організації власної оборони та захоплення іспанських колоній в Ост-Індії. Приклад воєнних успіхів маленької Голландії (до Вестфальського миру 1648 р. у Франції був флот в одну тисячу кораблів, а у голландців — 17 тисяч) спонукав до захисту «вільного ринку» і з боку інших абсолютистських держав [6].

До конфіскацій вдавалися і в середньовічній Росії, але тут не знайшлося сил для створення «вільного ринку». За свідченням Джільса Флетчера, посланника англійського посольства до Росії в 1588 р., до доходів царської казни «можна додати також конфіскації майна тих, хто був підданий опалі, на велику суму ... не для якої-небудь очевидної нужди чи потреби царя й держави, але лише із свавілля й звичаю... грабувати свій народ і збагачувати свою казну». Оці надзвичайні утиски людей в Росії «позбавляють їх охоти займатися своїми промислами, оскільки хто з них є можливим, то тим більшою є небезпека не лише позбутися свого майна, але й самого життя. Якщо ж у когось і є якась власність, то намагається він її приховати, наскільки зможе» [8].

Отже, конфіскація за умов докапіталістичного суспільства хоч на Заході, хоч на Сході була важливим політичним і економічним знаряддям у руках правителів, яка ставила перепони безмежному накопиченню капіталів, хоч саме таке накопичення і є основною характерною рисою капіталістичної світ-системи. Саме тому необхідною передумовою формування капіталістичної системи стало визнання конфіскації нелегітимним заходом, а упорядкування

державою прав власності забезпечувалося через утвердження «верховенства закону». Щоправда, історія навіть у ХХ ст. не раз демонструвала приклади конфіскації через націоналізацію. Однак, зауважує Валлерстайн, «дивує не те, як широко застосовувалася конфіскація, а навпаки, те, наскільки рідко до неї вдавалися. В жодній іншій світ-системі інтереси капіталістів не були так захищеними, і з плином часу ступінь їх захищеності лише зростала. Час від часу і націоналізація провадилася «з компенсацією», а нерідко, як відомо, вслід за нею відбувалася денационалізація, що з системної точки зору надавало націоналізації тимчасового характеру. За будь-яких умов послідовне утвердження принципу законності забезпечувало передбачуваність рівня очікуваних у майбутньому доходів. А це відкривало перед капіталістами можливість для більш продуманих інвестицій, які приносили в остаточному підсумку більш високі прибутки» [4, с. 88].

Отже, «вільний ринок» з його «невидимою рукою» був лише настільки «вільним», наскільки він був урегульованим і гарантованим з боку «видимої руки» держави. І навпаки, як тільки під час «помаранчевих подій» стало питання про можливість націоналізації понад 30 тисяч підприємств, ситуація в Україні відразу ж загострилася і спровокувала в подальшому політичний параліч.

Незмірно зростає роль держави у сфері оподаткування. Звісно, платити податки не хочеться нікому, однак капіталісти як клас в цілому все ж таки тяжіють до розумного, з їхнього погляду, оподаткування. Якоюсь мірою таке оподаткування являє собою купівлю послуг держави, а такі послуги ніколи не бувають безкоштовними. Більше того, наголошує Валлерстайн, «за століття існування капіталістичного світ-господарства реальний рівень оподаткування виріс, *але причиною тому стало зростання обсягу державних послуг* (курсив наш — Авт.). Немає жодної впевненості в тому, що капіталістам було б вигідніше безпосередньо самим платити за ці необхідні їм послуги. Більше того, я наполягаю, що відносно великі ставки податків вигідні великим капіталістам, бо значна, якщо не більша частина цих грошей так чи інакше повертається їм, оскільки оподаткування служить способом перерозподілу доданої вартості від трудящих і дрібних фірм до великих капіталістів» [4].

Які ж аргументи наводяться на користь висловленої тези? Поперше, основною турботою великого капіталу, як це не звучить парадоксально, є... захист від «вільного ринку», оскільки цей хвалений «вільний ринок» саме і є смертельним ворогом для

накопичення капіталу. Той гіпотетичний «вільний ринок», якому співаються оди в популярних виданнях ліберального спрямування — ринок безлічі покупців і продавців, які володіють достовірною інформацією — був би для великого капіталу справжньою катастрофою. В умовах «залізного закону прибутку за умов вільного ринку» ніколи великих капіталів накопичити неможливо, а оскільки великі капітали олігархів ростуть прямо на очах, і ми в Україні є свідками цього процесу, то це лише означає, що реальний ринок далекі не є «вільним».

Реальні олігархи твердо знають, що виробник може збільшувати свій прибуток лише тією мірою, якою він монополізує ринок. Якщо ж за відсутності монополії операція стане вигідною для будь-кого, то за умов «вільного ринку» й інші виробники можуть вийти на ринок, знижуючи тим самим ціну реалізації того чи іншого товару. Сама по собі ефективність виробництва створює лише незначні перепони для такого процесу. Реальні ж перепони для конкурентів великого капіталу у їх прагненні вийти на ринок створює своєю діяльністю саме держава. За умов глобалізації цю функцію здійснюють здебільшого провідні держави ядра капіталістичної світ-системи, які роблять все, аби не допустити на ринок товари держав світової периферії.

Зазвичай вдаються здебільшого до трьох основних механізмів, які принципово змінюють характер оборудок на так званому вільному ринку. Найбільш очевидними для всіх є юридичні рамки: правлячі кола держави можуть дозволяти «своїм» підприємцям засновувати монополії і не дозволяти цього підприємцям із опозиційного табору. Те саме можна віднести до різного роду квот. Чи не найширше використовуються заборони на імпортно-експортні операції. Це ж саме стосується патентів, коли монополії перейменовуються у володільців «інтелектуальної власності» і не допускають інших підприємців до участі у виробництві тих чи інших товарів.

Другий спосіб викривити сутність «вільного ринку» полягає в тому, що держава бере на себе частину витрат підприємця. Не обов'язково при цьому державі брати на себе якусь частину субсидій, досить державі взяти на себе створення якоїсь інфраструктури (дороги, зв'язок, пільгове постачання енергоносіїв), що позбавляє підприємця необхідності вкладати додатковий капітал. Звісно, такі кроки пояснюються тим, що окремим підприємцям не під силу здійснити такі затрати, а тому їх слід розверстати на все суспільство. Біда лише в тім, що не всі однаковою мірою корис-

туються згаданою інфраструктурою, в той час як затрати на її створення покладаються на всіх платників податку, а досить часто непропорціональна частина податків приходиться саме на тих, хто ніколи й не матиме змоги використати цю інфраструктуру.

Третій спосіб — прямий чи мовчазний дозвіл «своєму» підприємцю з боку державної влади не нести витрати з відшкодування збитків у разі забруднення довкілля. Якщо підприємець забруднює річку і не несе витрат ані на очисні споруди, ані на відновлення первісної чистоти води, держава фактично дозволяє перекласти ці витрати на все суспільство. Тим часом у бюджеті теж завжди не вистачає коштів, довкілля забруднюється і кожен на власному здоров'ї перекопується, що рано чи пізно цей рахунок може виявитися неоплатним — він виллється в демографічну кризу. Але це станеться колись пізніше, а в поточному моменті невжиття заходів стосовно підприємця є практичне надання йому можливості приховати справжні витрати, що само по собі вже є великою субсидією з боку держави.

Врешті-решт, є ще один метод обмеження державою «вільного ринку», який час від часу викликає резонанс в українських ЗМІ, хоч він і є універсальним для всієї сучасної капіталістичної світ-системи. Йдеться про систему державних закупівель, оскільки держави були і залишаються основними покупцями на своїх національних ринках, а центральні держави світ-системи контролюють і значну частину попиту на світовому ринку. На практиці вони часто виявляються монополістами або майже монополістами на ринку найдорожчих товарів, таких, наприклад, як зброя і комп'ютери. Звичайно, правлячі кола держав могли б використати своє становище для того, щоб знизити ціни, за якими самі зможуть придбати подібні товари. Але, як вже увійшло в практику, замість цього вони частіше всього дозволяють «своїм» виробникам монополізувати певні частки ринку й безсоромно нагнітати ціни. Ті підприємці, які програли в цій конкурентній боротьбі, починають люто протестувати проти цих опікуваних державним апаратом монополій. Однак у разі переходу від опозиційної діяльності до влади, вони тут же намагаються знищити «чужі» монополії і створити власні. Коло замикається, і все повертається до висхідних позицій — вчорашні опозиціонери перестають цитувати Адама Сміта про «вільний ринок» і «державу як нічного сторожа», а натомість переходять до субсидування неоконсервативних політичних сил і створення власних квазімонополій.

Звісна річ, перераховані методи непрямого субсидіювання якоїсь групи підприємців далеко не вичерпує всі відомі й приховані схеми пристосування «вільного ринку» для інтересів певної групи підприємців. Але загалом вони наочно демонструють нещирість і неспроможність ліберальної риторики навколо такої ціннісної ідеологеми, як «вільний ринок».

Глобалізація і суспільний прогрес

Висловитися проти суспільного прогресу — значить поставити себе тим самим в позицію ретрограда. Однак тут питання полягає в іншому — наскільки нинішня капіталістична світ-система дійсно вторює шлях суспільному прогресу, а чи навпаки — поступово заганяє суспільний поступ у глухий кут безвиході й відчаю.

Немає жодного відкриття в тому, що ми живемо у світі нерівності й наростаючої поляризації, де, навіть незважаючи на абсолютне зростання матеріального благополуччя, представники найбільш забезпечених верств населення зримо відриваються від середнього класу. Тим самим ілюзорною стає триєдина програма лібералів, яка завжди зводилася до реалізації класичного гасла Французької революції: «Свобода, рівність, братерство». Іронія історії полягає в тому, що якби це гасло послідовно виконувалося, то, на думку Валлерстайна, «капіталістичне світ-господарство перестало б існувати внаслідок неможливості безкінечного накопичення капіталу. Саме тому пропозиції лібералів (якщо так можна висловитися) були половинчастими або навіть менше того: вони відповідали інтересам приблизно сьомої частини населення світу, того самого знаменитого середнього класу, якому і забезпечувався пристойний рівень життя. І хоча при тому сьома частина (населення світу) отримувала значно більше благ, ніж коли-небудь раніше, її частка виявилася заниженою, а ті шість сьомих, що залишилися, не отримали майже нічого» [4].

Не вирішують проблеми й процеси, які в останні десятиліття ХХ віку з легкої руки американського соціолога Р.Робертсона в 1985 році дістали назву «глобалізація». Саме в цей час стала швидко розвиватися інноваційна складова економіки, внаслідок якої лідируюче місце в світі зайняла постіндустріальна соціально-економічна система, заснована на знаннях. Світ став нагадувати глобальну триярусну структуру, рівні якої складають країни постіндустріальні, індустріальні та доіндустріальні (за термінологією Валлерстайна — країни центру, напівпериферії та периферії капі-

талістичної світ-системи). Країни першого типу сконцентрували свої зусилля на створенні, застосуванні і поширенні знань, менеджменту, програмного забезпечення, освіти, масової культури, медичних, фінансових та інформаційних послуг.

Надавши світу небаченої динаміки, глобалізація разом з тим різко загострила конкуренцію між країнами, звузила можливості господарського маневру доіндустріальних країн периферії та індустріальних країн напівпериферії, стала для них свого роду тестом на виживання. Ризик виявитися на периферії прогресу, зісковзнути на саме «дно» світового порядку надзвичайно зріс, ставши викликом світовій стабільності. Адже саме країни, що випали з потоку глобалізації, можуть стати (і стають!) ареною міжетнічних колізій, прихистком наркобізнесу й організованої злочинності й, що особливо актуально сьогодні, — міжнародного тероризму. Ті, кому ні на що сподіватися, стають готовими на все.

На початок 2006 року було зафіксовано 65 тисяч транснаціональних корпорацій, які контролювали понад 70% сукупного світового капіталу. Саме вони контролюють потоки інвестицій і вони вирішують, яка з країн-партнерів є політично стабільною і в якій є належно відпрацьована законодавча база. Отже, сукупна частка прямих іноземних інвестицій у найбідніші країни світу становила лише 1,7%, і це при тому, що 2/3 всіх капіталовкладень (573 млрд дол.) припадало на розвинені країни, та 1/3 (274 млрд дол.) — на країни, що розвиваються, до яких належить й Україна [9]. Отже, з одного боку, глобалізація є рухом до створення спільного економічного поля та відкритого інформаційного простору. З другого боку — ми спостерігаємо небувале раніше загострення конкуренції між державами, наростання соціальної поляризації в світовому масштабі.

Ще в 2001 році було опубліковано доповідь Всесвітнього банку про світовий розвиток [10], де вказувалося, що в країнах з низьким доходом з населенням у 2417 млн чол. (40,4% населення світу) ВВП становить 987,6 млрд дол. (3,38% світового ВВП). Тоді як в США з населенням 273 млн чол. (4,6%) ВВП становив у той час 8 351 млрд дол. (28,6%). Тобто середній дохід на думку населення у США в 75 разів перевищував середній дохід на душу населення у найбідніших країнах з населенням у 2,5 млрд чоловік. Загалом відстань між багатими та бідними країнами збільшується з наростаючою динамікою: в 1973 р. розрив у прибутках між найбагатшими та найбіднішими країнами світу визначався

співвідношенням 44:1, а вже на початку XXI ст. цей розрив збільшився до 72:1, тобто майже подвоївся. Часто національні держави мало чим можуть тут зарадити — навіть якщо їх темпи зростання будуть становити 10% (що малоймовірно), їх середній приріст на душу населення становитиме лише 40 доларів на рік, у той час як у США цей показник на початку XXI ст. сягав 1260 доларів. Навіть для групи середньо розвинутих держав цей показник дорівнював тоді лише 200 доларів, що засвідчує тенденцію до прискореного розриву у величині абсолютних доходів не лише між групою багатих і бідних країн, але і між багатими країнами й країнами напівпериферії. Відбувається певне зміщення країн напівпериферії на периферію, а найбідніші взагалі потрапляють в зачароване коло бідності, з якої вже немає виходу.

Цю ситуацію розуміють лідери як Сходу, так і Заходу. Вони не можуть ігнорувати той факт, що за багатьма напрямками прірва між тими, кому випадають плоди цивілізації, і всіма іншими зростає і надалі, причому як у межах окремих держав, так і у світовому масштабі. Як зазначає професор А.Гальчинський, «плоди глобальної нерівності перетворилися на центральну проблему XXI ст. Світ, як і раніше, визнає лише сильних, поважає лише тих, хто спроможний до самоствердження, здатний захищати власну свободу та цінності». Ринковий капіталізм зробив глобальну капіталістичну систему хворою і недієздатною. Йдеться не лише про економіку. Особливо гнітючим є поширення через відповідні механізми суто ринкових принципів поведінки на всі інші — неекономічні сегменти людського життя. У цій ситуації відбувається відторгнення всієї гами морально-етичних і духовних цінностей, напрацьованих людством у процесі історичного розвитку. Останні підміняються принципом суто ринкової доцільності. Прагнення утвердити верховенство ринкових цінностей — насамперед над політичним, соціальним та духовним — виливається у специфічну форму «ідеологічного імперіалізму». Зведення мотиву прибутку до рангу етичного принципу є своєрідним збоченням цієї глибоко й безнадійно хибної ідеології [11].

Фінансово-економічна криза, яка струснула світ у 2008 році, актуалізувала проблеми глобалізації, знову поставила на порядок денний проблему рушійних сил суспільного поступу та перспектив виходу з кризи на новому технологічному рівні. На думку академіка М.Згуровського, фундаментальну сутність кризових явищ XXI ст. слід розглядати в контексті великих циклів розвитку

світової економіки (К-цикли), що їх 80 років тому відкрив російський економіст Микола Кондратьєв. Протягом останніх двох століть К-цикли з періодами 40–50 років відбивали собою певні етапи реального розвитку економіки [12].

Так, наприклад, в минулому ХХ ст. спадаюча фаза третього кондратьєвського циклу знайшла свій вияв, зокрема, у Великій депресії США і першому дефолті долара 1933 року, а також драматичних кризових явищах в Європі. Спад четвертої хвилі К-циклу виявився у другому дефолті долара 1971 року й нафтовій кризі 1973–1975 років, що вилилася у наступну глибоку економічну кризу. Нині ми перебуваємо на спадаючій хвилі п'ятого кондратьєвського циклу, що й знайшло свій вияв у глибокій системній кризі.

Кожна з цих криз дала поштовх до реструктурування економіки й усієї системи міжнародних взаємин. Так, вихід із Великої депресії 1929–1933 років привів до появи четвертого технологічного укладу: велике машинобудування, цивільна та військова авіація, високотехнологічне будівництво, промислова енергетика. Криза 1971–1975 років підштовхнула до розвитку п'ятого технологічного укладу: мікроелектроніка, комп'ютерна техніка, Інтернет, мобільний зв'язок. Криза цього п'ятого укладу після двадцятирічного піднесення економіки 1980–2000 років була спричинена вичерпанням потенціалу економічного розвитку і перетіканням капіталу в спекулятивні сфери. Став нарощуватися величезний віртуальний капітал, що відривався від реальних активів. Як наслідок, іпотечна криза 2008 року в США призвела до масового неповернення кредитів, спаду ліквідності й спровокувала фінансово-економічну кризу в світовому масштабі. Практика показує, що спадаючу хвилю п'ятого кондратьєвського циклу неможливо спинити багатомільярдними вливаннями в фінансову сферу — існуюча фінансово-економічна система неминуче відійде у минуле, оскільки є відірваною від реальної економіки і спирається на застарілий технологічний уклад. Нинішня криза реальної економіки та соціальної сфери неминуче має привести до глобального перерозподілу власності за рахунок «спалювання» віртуального капіталу, банкрутства неконкурентоспроможних компаній і великих підприємств, дефолту основних валют світу. Тривалий час реальні активи світової економіки будуть скуповуватися сильнішими корпораціями, зменшиться світове енергоспоживання і споживання загалом.

Врешті-решт, у процесі структурної перебудови економіки та виробничих відносин на спадаючій хвилі К-циклу (середньострокова

перспектива до 2020 р.) має народитися новий технологічний уклад, основу якого сформують не вуглеводнева енергетика, а біоінженерія, генна інженерія, науки про людину, космічна хімія. У довгостроковій перспективі (2020–2050 рр.) високоосвічений людський капітал стане основною базовою перевагою та головною характеристикою суспільного поступу.

На винесенні проблеми людини на чільне місце акцентував свого часу відомий політолог З.Бжезінський. На його думку, слід добитися консенсусу у світі щодо того, що «демократія і права людини є вихідними точками для політичної організації з деякими формами вільного ринку, з різноманітними ступенями соціальної відповідальності, що ґрунтується на приватному підприємстві як основі економічної діяльності» [13]. Але найголовнішим є те, що акцент із вивчення соціальної організації людства, на думку З.Бжезінського, має бути перенесений на вивчення людської особистості: «Ми перебуваємо на початку великих дебатів щодо особистісного виміру людського життя». Нині в розвинених країнах світу на перше місце винесені політичні дебати стосовно: контролю за народжуваністю, смертністю, продовження тривалості життя, охорона здоров'я, вдосконалення зовнішності, посилення інтелекту, зміна особистості, клонування людини, трансплантація мозку, синтез людського і штучного інтелекту.

Зрозуміла річ, вирішення цих проблем натикається на загострення економічної нерівності в світі, створення все більшого розриву у соціальному становищі людини різних суспільств і регіонів, а це призводить до неможливості самореалізації всіх закладених у людині здібностей і талантів. На думку З.Бжезінського, вже відбувається «революція внутрішніх чинників самого існування, масштаб якої є непередбачуваним, а напрямок непевним», бо вона «відбувається за умов дедалі глибшого вододілу в матеріальному існуванні людства». Так, ХХ століття завершилося поглибленням провалля у економічному становищі людей, що призводить до ще глибшої нерівності у царині науки та освіти. Про це засвідчують, зокрема, деякі прямо-таки кричущі дані ООН — особисте багатство трьох найбагатших людей світу перевищує ВВП 48 найменш розвинутих країн світу. Щороку американці витрачають 8 млрд дол. на косметику, а для надання базової освіти всьому населенню на Землі необхідно щороку витратити 6 млрд дол. Європейці щороку витрачають 11 млрд дол. на морозиво, а лише 9 млрд дол. вистачило б на забезпечення всіх потреб у світі чистою

водою й каналізацією. Американці і європейці витрачають 17 млрд дол. на їжу для домашніх тварин, у той же час збільшення допомоги на 13 млрд дол. забезпечило б надання основних медичних послуг і продуктів харчування всім, хто цього потребує. Сукупне багатство 225 найзаможніших у світі людей становить 1 трильйон дол., тим часом як із 4,4 мільярда людей у країнах, що розвиваються, 3/5 не мають доступу до безпечної каналізації, 1/3 — до чистої води, 1/5 — до медичних послуг. А це, наголошує З.Бжезінський, вже не лише проблеми економіки чи політики, але й не меншою мірою проблеми моральності й гуманізму.

Обрання в 2008 році президентом США Барака Обами відбувалося під знаком очікування змін і переосмислення можливостей збереження однополюсного світу на чолі зі США. До цієї події у Вашингтоні було опубліковано доповідь Національної ради з розвідки під назвою «Глобальні тенденції 2025 року: світ що змінився». Такі доповіді готуються раз на чотири роки і зазвичай вони приурочені до приходу в Білий дім нового президента. Не претендуючи на прогноз, аналітики американської розвідки трактують документ як огляд тих тенденцій у розвитку сучасного світу, які можуть стати вирішальними в наступні два десятиріччя.

Головна тенденція міжнародних відносин — створення багатопольного світу, в якому до 2025 року Китай перетвориться на найбільшу за розмірами економіки державу світу, хоч у військовому плані він ще, вочевидь, поступатиметься Сполученим Штатам. Провідним геополітичним чинником першої чверті XXI ст. стане суперництво за природні ресурси. Прогнозується, що оскільки піку у виробництві вуглеводних ресурсів, насамперед нафти і газу, вже досягнуто, світу доведеться пережити період болісної адаптації до альтернативних джерел енергії. Отже, в найближчі 15 років швидко зростатиме роль альтернативної енергетики, створення нових джерел її невикопного походження. Однак практичне застосування цього технологічного прориву виявиться повільним через величезну вартість створення нової інфраструктури та заміни існуючої. Судячи з усього, в цьому випадку йдеться про так звану водневу економіку, в розвиток якої вкладаються мільярди доларів і американськими корпораціями, і урядом.

В умовах зменшення частки нафти та газу в світовій енергетиці такі нафтодобувні країни, як Саудівська Аравія, Росія та Іран зіткнуться з великими бюджетними проблемами, що зможуть призвести до політичних реформ і навіть до зміни режимів, особливо

в Ірані. Зростання економіки Росії залишиться досить високим аж до 2017 року завдяки наявності в неї не лише великих запасів викопного палива, але й інших мінеральних ресурсів, передусім кольорових металів та води. Більше того, Росія може перетворитися в п'яту за масштабами економіки державу світу, однак утриматися їй на цьому місці, за прогнозами американських аналітиків, довго не вдасться через кризову демографічну ситуацію.

На відміну від доповіді Національної ради розвідки чотирирічної давності, в новій доповіді сталися показові зміни в оцінці ситуації. Раніше йшлося про збереження Сполученими Штатами свого домінуючого положення впродовж першої чверті XXI ст. У нинішній вже йдеться про багатополарний світ, в якому Китай, Росія, Індія, Бразилія та Іран відіграватимуть дедалі важливішу роль на міжнародній арені: «Скорочення економічної та військової потужності Сполучених Штатів у наступні півтора-два десятиріччя призведе до низки політичних криз, коли майбутнім адміністраціям доведеться переглядати пріоритети у сфері внутрішньої та зовнішньої політики» [14].

На чому хотілось би акцентувати особливу увагу в контексті пошуку Україною адекватної відповіді на виклик часу — в доповіді передбачається повсюдне поширення в світі державного капіталізму як провідної моделі розвитку. Під цим розуміється система управління економікою, в якій державні інститути відіграють вирішальну роль: «Замість того, щоб копіювати західні моделі політичного та економічного розвитку, все більша кількість країн прагнучим до повторення альтернативних моделей, що здійснюються в Росії і Китаї» [14]. У світлі вищезазначеного, очевидно, українським політологам слід було б уважніше поставитися до аналізу процесів не лише у Росії, а насамперед у Білорусі й не поспішати з якимись радикальними оцінками становища, що там склалося.

Ці висновки з доповіді Національної ради не розбігаються з прогнозами Валлерстайна, даними ще наприкінці XX ст. Хоча роль держави за умов глобалізації йде по низхідній, зауважує він, разом з тим «суверенітет держав — їх здатність самостійно вершити внутрішні і зовнішні справи в рамках міждержавної системи — виступає фундаментальною опорою капіталістичного світ-господарства. Якщо вона буде зруйнована чи хоча б серйозно нахилиться, капіталізм як система виявиться неспроможним... Капіталістичне світ-господарство потребує структури, що складається із держав, що функціонують у рамках міждержавної системи. Ці держави

критично важливі для підприємців насамперед тому, що беруть на себе частину витрат виробництва, гарантують квазімонополіям їх стійкі прибутки і підтримують їх зусилля, спрямовані як на обмеження можливостей трудящих класів захищати свої інтереси, так і за пом'якшення невдоволення народних мас за рахунок часткового перерозподілу додатково вартості».

Поки що науковий дискурс навколо зазначених проблем не може дати остаточних рецептів щодо вирішення проблем, котрі зачіпають основні питання цивілізації — як подолати прірву між бідністю й багатством, протиріччя між етнічними утвореннями, напруженість у сфері міжконфесійних відносин у сучасному світі, історія якого повна насильства й непорозуміння. Що не викликає сумніву — втрачає свою легітимність традиційне уявлення про романтичну національно-державну ідилію, замкненого на самого себе національно-державного простору. У світі складається нова ситуація, внаслідок якої стає фікцією уявлення про «національний» продукт, «національну» фірму, «національну» індустрію — і все це спонукає до уважного й виваженого ставлення до прогнозів, ідеологій, парадоксів і навіть алармістських настроїв ери глобалізації. Отже, якщо успадкована нами традиційна модель національної держави має шанс вижити за умов світового ринку й транснаціональних акторів, то лише за умов, коли процес глобалізації стане наріжним каменем державницької ментальності — «мислити глобально, діяти локально».

Перспективи України

Вищезазначені тривожні тенденції, за умов відсутності консolidованого громадянського суспільства, штовхають Україну у *короткотерміновій перспективі* до проходження непростої і, очевидно, несучої в собі ускладнення фази перетворення відверто олігархічного корпоративізму у його іншу — бюрократично-олігархічну різновидність. Принаймні хочеться сподіватися, що бюрократія із інструменту управління олігархів має певною мірою перетворитися в управлінську силу, що здійснює практику використання різноманітних способів втручання у справи бізнесу, щоб зробити його хоч якоюсь мірою соціально відповідальним. Лише на шляху розширення сфери державного контролю у здійсненні економічної і соціальної регуляції українська бюрократія має шанс стати силою, що консolidує суспільство і визначає напрям його розвитку. І лише на шляху розв'язання наболілих соціальних

проблем може сформуватися якийсь соціальний капітал довіри і справедливості. Іншого на сьогодні не дано. Якщо цього не буде досягнуто, геополітичний простір України буде, як і раніше, тяжіти до того, щоб стати лінією розлому в міжнародній системі, а у внутрішньому житті — джерелом великих потрясінь, інтриг і розчарувань.

У середньотривалій перспективі 10-ти років ми повинні мати на увазі, що жити нам доведеться у вкрай складній світ-системі, а традиційні моделі суспільного розвитку на кшталт «модернізації» і «стадій зростання» навряд чи в чомусь зможуть нас обнадіяти або допомогти. Слід йти від життя і, ставлячи перед собою амбітну мету — входження до «двадцятки» — сприймати світ реально, таким, яким він є. Крах комуністичної системи, занепад національно-визвольних рухів у «третьому світі», криза довіри до кейнсіанської моделі на Заході на тлі нинішньої фінансово-економічної кризи — все це разом взяте породило масове розчарування щодо життєздатності й реалістичності усіх пропонованих лібералами реформістських програм.

На біду Україні, яка лише розбудовує свою державність, це масове розчарування підриває легітимність самого інституту державності у масовій свідомості і тим самим позбавляє населення будь-яких підстав терпіти наростаючу поляризацію. Тим більше, коли вона притаманна всій нинішній світ-системі в цілому, а очевидних перспектив на майбутнє поки що не проглядається. Саме тому Іммануїл Валлерстайн не просто пророкує, а й застерігає щодо наростання серйозних суспільних потрясінь. Зокрема, зазначає він, наше покоління жило в епоху твердого переконання, що історія — на боці прогресу. Ця віра мала важливе політичне значення — вона була могутньою стабілізуючою силою. Вона породжувала терпимість, оскільки переконувала кожного, що колись-то все стане краще, принаймні якщо не для нас, то для наших дітей. Ця віра спонукала нас до виправдання самого існування ліберальної держави, що і робило її прийнятною політичною структурою. Сьогодні, зазначає Валлерстайн, світ втратив цю віру, а втративши, позбувся важливої стабілізуючої потуги.

У довготривалій перспективі слід враховувати те, що світ зіткнувся із рядом дестабілізуючих тенденцій, кожна з яких уже зримо окреслилася і наближається до небезпечного порога. Кожна з них вкрай небезпечна для капіталістичної світ-економіки, яка зациклена на безкінечному накопиченні капіталу.

Перша з цих тенденцій — повсюдне руйнування і навіть спустошення сільського укладу життя, який завжди вносив у суспільство здоровий консервативний елемент стабільності й надійності. Ще 200 років тому 80–90% населення було сільським. Воно забезпечувало державі здорових солдатів, а містам — низькооплачуваних працівників, що не являли собою якоїсь організованої політичної сили, здатної боротися проти надексплуатації. Така робоча сила вповні задовольняла капіталістів, бо її залучення призводило до зниження середніх витрат на виробництво і забезпечувало надходження надприбутків. Досить згадати хоча б те, як «піднялися» нещодавно українські будівельні компанії за рахунок мізерної оплати праці вихідців із села і як вони згодом обвалились у зв'язку з люмпенізацією населення і спадом попиту на житло. Отже, довгострокова тенденція до руйнування сільського способу життя вимиває самі передумови до здатності олігархів зберігати минулі масштаби прибутків.

Друга довготермінова тенденція — екологічна криза. Величина прибутку завжди залежала від зменшення затрат на збереження довкілля і перекладання збитків за забруднення ґрунту, води й повітря на все населення загалом. Багаті країни капіталістичної світ-економіки вирішували цю проблему також за рахунок перенесення брудного виробництва в країни периферії — і тут Україна теж може слугувати негативним прикладом. Між тим, наростання «зеленого руху» в усьому світі піднесло рівень усвідомлення загрози екологічної катастрофи. Вже ні для кого не є секретом, що в найближчі 25–50 років боротьба за ковток чистої води може стати визначальною для багатьох громадських рухів. Отже, в увесь зріст постає питання про інтернаціоналізацію витрат на збереження й відтворення довкілля, а це вже є серйозною загрозою можливостям подальшого накопичення капіталу.

Третью небезпечною тенденцією для капіталістичної світ-системи є процес демократизації світу. Уже з XIX ст. під впливом європейської соціал-демократії була ініційована програма соціальних поступок, яка в програмах правлячих партій тих чи інших країн набула форми «держави загального благоденства» або «соціально-відповідальної держави». Курс на реалізацію цих програм зводиться до збільшення витрат на соціальні потреби: асигнування на потреби дітей і людей похилого віку, демократизацію системи освіти та поліпшення охорони здоров'я. Зрозуміло, що кошти на ці проблеми можуть бути отримані лише за рахунок пониження

рівня накопичення капіталів. Отже, ані раніше, ані тепер демократизація суспільного життя не відповідала і не відповідає інтересам накопичення капіталу як головної сутності капіталістичної світ-системи, а певні кроки в цьому напрямі відбувалися лише завдяки наполегливій боротьбі трудящих за свої права.

Четвертим фактором стає зміна попередніх тенденцій розвитку державної влади відверто протилежними. Що б там не говорили теоретики лібералізму про державу як «нічного сторожа», але впродовж чотирьох століть держави відігравали роль важливого інструменту, здатного коригувати розвиток усієї капіталістичної світ-системи. Насамперед, держава гарантувала не лише порядок, але й монополію на внутрішній ринок своєму національному капіталу, що було запорукою його накопичення на первісній стадії. Однак процеси глобалізації, демократизації та наростання екологічних проблем надзвичайно піднесли планку вимог до державних структур, часто ставлячи країни периферії на грань фіскальної кризи. Збіднілі держави не здатні гарантувати належний рівень національної безпеки. За цих умов фінансово-промислові групи намагаються самотужки вирішувати питання власної безпеки і виживання, створюючи недержавні охоронні формування. А в певному розумінні — це вже дорога назад, до новітнього феодалізму. Якщо цим шляхом підуть й інші групи населення, які візьмуться самотужки захищати свої громадянські, соціальні, етнічні, релігій чи інші права, то ми неминуче станемо на шлях хаосу і «війни всіх проти всіх».

Немає жодного сумніву, що привілейовані групи мають переваги у збереженні свого особливого статусу, але вони зможуть досягти цього, лише створивши новий механізм регулювання світ-системи. І цей механізм, поза всяким сумнівом, буде створено, хаос зміниться порядком, але немає жодної гарантії того, що цей порядок буде більш гуманним і досконалим. Єдине, в чому ми можемо переконатися вже сьогодні, зауважує Валлерстайн, що нинішня система, в якій держави відігравали ключову роль у забезпеченні необмеженого накопичення капіталів, виявляє свою нездатність до подальшого ефективного функціонування.

Нині уся капіталістична світ-система перебуває у стадії бифуркації, і подальший розвиток може набути різних напрямів і суспільних форм. Тим більше важко визначитися, чи дійсно ми дійшли в Україні до фази фундаментальних структурних змін. Поки що такої впевненості немає, і якщо до цього дійде, то це, судячи з усього, матиме не так внутрішній, як зовнішній імпульс внаслід-

док периферійності процесів у нашій країні. Що прийде на зміну існуючій системі — поки що на владному рівні чітко не артикульовано, а те, що було озвучено, якимось не набуло відповідного громадського резонансу й належної підтримки. На рівні наукового дискурсу поки що не так часто можна почути якісь проривні ідеї, хоча йде процес осмислення й спроб якщо вже не аналізу, то хоча б описання того, що відбувається.

Як безпосередні учасники процесу, що живуть і уболівають за свою країну, ми маємо прагнути робити все, що вважатимемо за доцільне, задля розбудови гуманного суспільства. Сьогодні, перебуваючи в ситуації історичного вибору, ми раз по раз звертаємось до пережитого, оскільки на остаточний підсумок може реально вплинути наш особистий і колективний досвід. Однак нинішній вибір в одному відрізняється від минулого: це перший вибір, у який є втягнутим увесь світ, оскільки капіталістична світ-система, в якій ми живемо, уперше охоплює собою всю планету. До якої нової моделі прийде світ? Це може бути одна глобальна структура або спільна для цілого географічного регіону, а може бути й множина структур у різних куточках планети.

Історичний вибір — це насамперед моральний вибір, але раціональний науковий аналіз може зробити його більш осмисленим і, таким чином, визначити й нашу моральну та інтелектуальну відповідальність. У цьому черпаємо і силу, і віру.

---

1. Цит. за: Княжанський В. Мисливці за рентою. Чи може прийти до влади в Україні популістський диктатор? // День. — 2006. — 30 травня.

2. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М.Гейця [та ін.] — К.: НВЦ НБУВ, 2009. — С. 6.

3. Макаренко В.П. Главные идеологии современности. — Ростов-на-Дону, 1997. — С. 42–43.

4. Див.: Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века / Пер. с англ. Под. ред. В.Л.Иноземцева. — М.: Логос, 2004. — 368 с.; Валлерстайн И. Миросистемный анализ: введение / Пер. с англ. Н.Тюкиной. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. — 247 с.; Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, клас. Двусмысленные идентичности. — М.: Логос-альтера, 2003. — 267 с.

5. Див.: Опыт словаря нового мышления. — М.: Прогресс, 1989. — С. 513–522.

6. Дерлугян Г. Национальное государство и очередная глобализация / <http://www.lebed.com/2003/art3389.htm>

7. Хабермас Ю. Проблемы гражданства // <http://www.hrighths.ru/text/b7/Chapter5.htm>

8. Флетчер Дж. О русском государстве // Накануне смуты. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 524, 531.

9. Згуровський М. Війни глобалізації // Дзеркало тижня. — 2006. — 14 жовтня. — № 37. — С. 14.

10. Див.: Доклад о мировом развитии 2000/2001 года. Наступление на бедность. — М.: Весь мир, Всемирный банк, 2001. — 376 с.

11. Див.: Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти. Наук. вид. — Либідь, 2006. — С. 240–267; Удовик С.Л. Глобалізація: семиотическіе підходи. — М.: Релф-бук. — К.: Ваклер, 2002. — С. 288–319.

12. Згуровський М. Болісні одужання через кризу // День. — 2008. — № 47. — 13 грудня. — С. 3.

13. Бжезінський З. Виклики ХХІ століття: філософська збентеженість, релігійна непевність // День. — 1999. — № 150. — 17 серпня. — С. 4.

14. Світ, який змінився // День. — 2008. — № 214. — 25 листопада. — С. 7.

Галина Куц

ЛІБЕРАЛІЗМ КЛАСИЧНИЙ І СУЧАСНИЙ: СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ

*Концептуальне ядро лібералізму сформоване рядом базисних, взаємопов'язаних між собою принципів: проблематика індивідуальних свобод, невідчужуваності природних прав, обмеженого врядування, приватної власності, розділення владних гілок, верховенства права тощо. Ці ідеї, оформившись у класичному лібералізмі, набули суттєвого переосмислення в дискурсі сучасного лібералізму, адаптуючись до змінюваних політичних реалій. **Ключові слова:** лібералізм, класичний лібералізм, сучасний лібералізм.*

Kuz g. Classical and modern liberalism: common and distinctive. Article «Classical and Modern Liberalism: common and distinctive», written by Kuz Galina dedicated to the problems of classical and modern liberalism. Conceptual core of liberalism has been formed with a number of basic, interrelated principles: issues of individual freedoms, inalienability of natural rights, limited government, private property, separate branches of government, rule of law and so

on. These ideas being formed in classical liberalism, have gained considerable rethinking in the discourse of modern liberalism, adapting to changing political realities. Keywords: liberalism, classical liberalism, modern liberalism.

Актуальність порівняльного аналізу проблематики класичного та сучасного лібералізму зумовлена необхідністю виокремлення базових трансформаційних інтенцій лібералізму, які, вписуючись у сучасний політичний дискурс, здатні сприяти оптимізації політичного простору. Актуальність проблеми також детермінована критикою лібералізму, що активізувалася у зв'язку з фінансово-економічною кризою у сучасному світі. Втім, критиці піддається весь корпус ідей лібералізму, а не лише його економічна експлікація. Разом з тим, саме завдяки ідейному арсеналу ліберального дискурсу, зокрема проблематиці індивідуальних та політичних свобод, відбулося оформлення сучасного політичного ландшафту західних країн.

Центральне місце в класичному лібералізмі займає проблематика політичних та економічних свобод, природних прав індивіда, суспільного договору тощо (С. Бентам, Т. Гоббс, І. Кант, Б. Констан, Дж. Локк, Дж. Ст. Мілль, Ш.-Л. Монтеск'є, А. Сміт, Г. Спенсер, А. де Токвіль та ін.). У концептуальному арсеналі дискурсу сучасного лібералізму домінантною стає ідея державного регулювання соціальної сфери (Т. Г. Грін, Л. Т. Гобгауз, Дж. Дьюї, Г. Кроулі, Л. фон Мізес, М. Фрідман, Ф. А. фон Хайек та ін.).

Метою статті стало виявлення основних ідей класичного та сучасного лібералізму, які зумовили оформлення концептуального каркасу ліберального дискурсу. *Завдання* статті полягає у виокремленні — в контексті порівняння основоположних ідей класичного та сучасного лібералізму — базових трансформаційних інтенцій лібералізму, які здатні сприяти оптимізації політичного простору.

Оцінюючи в цілому концептуальний масив ліберального дискурсу, прийнято виділяти два етапи в генезі ліберальної проблематики: класичний лібералізм (XVII–XIX ст.) та сучасний лібералізм (кінець XIX — початок XXI ст.). Класичний лібералізм акцентував увагу на проблематиці політичних та економічних свобод індивіда. Своєрідність його ідей зумовлена Європейською та Північно-Американською інтерпретаціями лібералізму. Якщо в Європі спостерігалася виокремлення англосаксонської та континентально-європейської ліберальних традицій, то в США роздвоєння

ліберальної проблематики проявилася у виникненні «помірного» та «демократичного» варіантів лібералізму (див. рис. 1).

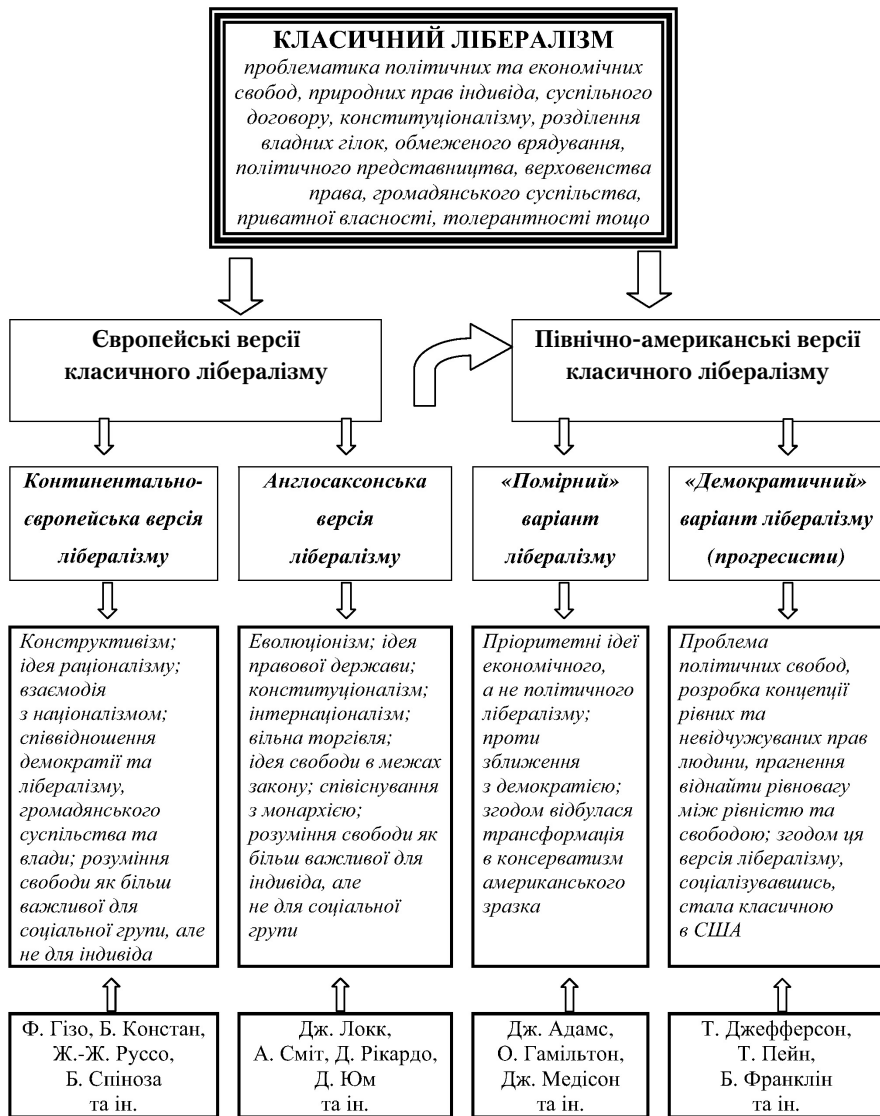

Рис. 1. Основні інтерпретації класичного лібералізму (авторська розробка)

На рубежі XIX–XX століть спостерігається перетворення класичного лібералізму в сучасний за такими напрямками [4, с. 623]: соціалізація (посилення уваги до соціальної сфери); демократизація (введення всезагального виборчого права); етатизація (посилення ролі держави в економіці); націоналізація (відмова від космополітизму); модернізація (концептуальне оновлення базових принципів лібералізму). Із зазначених напрямів перетворень найбільш активно окреслювалися тенденції соціалізації, які врешті привели до концептуального оформлення сучасного лібералізму. Трансформація ліберальної проблематики, яка відбулася наприкінці XIX — на початку XX століть, означається в різних джерелах по-різному: і «соціальний лібералізм», і «ліберал-реформізм», і «неолібералізм». Понятійне ототожнення двох останніх термінів пов'язане з тим, що «ліберал-реформізм» виникнув в Америці і саме там його часто називають «неолібералізмом». Утім, значно частіше спостерігається ототожнення термінів «соціальний лібералізм» та «ліберал-реформізм», які вживають як синонімічні. Стосовно ж уживання терміна «неолібералізм» зазначимо, що ним більш прийнято означувати окремих етап сучасного лібералізму, який оформився ближче до середини XX ст. Генеза проблематики сучасного лібералізму представлена на рис. 2.

Центральною проблемою сучасного лібералізму стало питання соціальних гарантій прав та свобод індивіда. Цьому, не в останню чергу, сприяла популярність марксизму, в рамках якого була розвинута концепція соціальної солідарності. Крім того, на необхідності соціальних заходів акцентувалася увага ще в теоретичних напрацюваннях І. Канта, Дж. Ст. Мілля, Г. Спенсера та ін., які розробляли окремі питання проблематики ліберального реформізму.

Зупинимось на виокремленні основних відмінностей між класичним та сучасним лібералізмом.

Свобода. У класичному лібералізмі проголошувався культ свободи особистості, основу якого сформовано базовими принципами: самоцінність індивіда, його відповідальність не лише перед суспільством, але й перед собою, право на самореалізацію кожного, вільний розвиток та самоствердження.

Основна відмінність між проблематикою класичного та сучасного лібералізму стосується розуміння категорії свободи. Для класичного лібералізму, як зазначав І. Берлін [1], була притаманною традиція осмислення свободи в негативному контексті (свобода *від*-), коли вважалось, що свобода необхідна індивіду для позбавлення

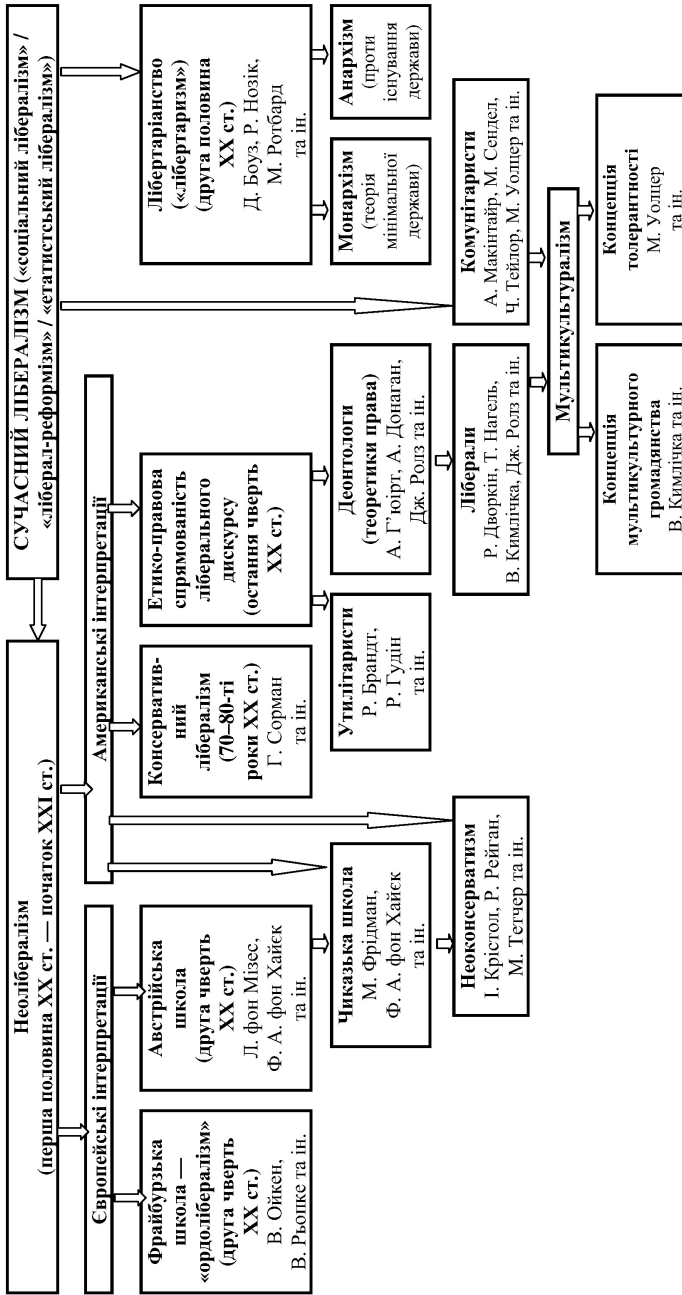

Рис. 2. Генеза проблематики сучасного лібералізму (авторська розробка)

від певних обмежень, щоб людина могла робити те, що їй заманеться. У сучасному лібералізмі з'являється концепція позитивної свободи (свобода *для*-), свободи для саморозвитку, для розширення спектра власних можливостей. Позитивна свобода означає владу людини над собою, над своїми бажаннями, послідовну раціоналізацію власних дій.

Своєрідної специфіки набула експлікація свободи в дискурсі неолібералізму. Пріоритетності набуло соціальне тлумачення свободи, згідно з яким вельми суттєвою стала вважатися належність індивіда до суспільства. Неоліберальна експлікація свободи означала «не відсутність обмежень, а здатність чи можливість людини — причому, на рівні з іншими — зробити для себе і суспільства дещо корисне» [6, с. 9].

Індивідуалізм. Відправною точкою для всього лібералізму є наявність індивідуальності, тобто цінність окремої особистості, її унікальності. У цьому контексті необхідно враховувати, що саме завдяки християнству проблема унікальності окремого індивіда стала ключовою не лише для лібералізму, але й для інших сфер суспільного життя. Адже примат індивіда над соціальною групою знаходить свою легітимність ще в євангелічному індивідуалізмі [8, с. 50].

В осмисленні проблематики індивідуалізму для класичного лібералізму була притаманною певна спрямованість на крайній індивідуалізм, що межує з егоїзмом. У дискурсі сучасного лібералізму, який відкинув орієнтацію на крайній індивідуалізм, концепція індивідуалізму була доповнена, з одного боку, теорією груп інтересів, а з іншого — концепцією комунітаризму.

Природні права індивіда. Опорою класичного лібералізму стала філософія природних прав людини (на життя, на свободу і на власність), яка, постулюючи рівність усіх людей від народження, обґрунтовувала невідчужуваність природних прав (ніхто не може ані позбавляти людей цих прав, ані розпоряджатися ними). На думку Дж. Локка, існування держави виправдовується захистом природних прав, оскільки «першочерговою і головною метою об'єднання людей у спільнотворення та передачі себе під владу уряду є збереження власності» [3, с. 195]. Слід зазначити, що поняття власності в інтерпретації Дж. Локка включає три компоненти: життя, свободу і володіння.

Усі версії сучасного лібералізму також ґрунтуються на концепції природних прав людини. Втім, існує відмінність в їх експлікації. Якщо для ліберал-реформізму більш важливими є соціальні,

економічні та культурні права індивіда, то в неолібералізмі центральне місце займають громадянські та політичні права.

Пріоритетність розуму. Ще від Сократа дійшли до нас ідеї щодо розуміння, з одного боку, людського розуму як базового орієнтира для визначення найбільш оптимальних дій, а з іншого — політичної діяльності як природної для людини. Перша ідея — стосовно пріоритетності розуму в осмисленні політичної діяльності — була повністю підхоплена класичним лібералізмом та розвинута у сучасному лібералізмі [2, с. 204]. У класичному лібералізмі спостерігалось неприйняття другої ідеї (стосовно того, що політична діяльність є природною для людини), що привело не лише до звеличення приватного життя та протиставлення його державі, але й до зародження сумнівів щодо всілякої влади. Класичні ліберали вважали владу штучною, протиприродною, з нею слід не просто миритися, її необхідно обмежувати задля процвітання свободи індивіда.

У сучасному лібералізмі, який, на відміну від класичного лібералізму, є більш активним, є розуміння, що без влади обійтися неможливо. Тому сучасний лібералізм, будучи націленим на зміни, прагне здійснювати реформи задля покращання взаємовідносин між владою та індивідом.

Ліберальне кредо «laissez faire». У класичному лібералізмі вважалося, що держава покликана захищати приватне життя індивіда та свободу його дій (у рамках закону). Втім, слід обмежити обсяг та сфери її діяльності, встановлюючи межі поширення державної влади задля мінімізації втручання держави в приватне життя індивіда. Саме цього обмеження стосується базове кредо лібералізму — «laissez faire» (невтручання). Встановлення таких меж передбачає договірний характер відносин («контрактualізм») між державною владою та індивідом, що виключає всілякі форми патерналізму. Верховенство закону (у контексті розуміння ліберального кредо) вважалося у класичному лібералізмі інструментом соціального контролю, а конституційні механізми — гарантією індивідуальної свободи. Загалом, у дискурсі класичного лібералізму кредо «laissez faire» означало принцип невтручання державної влади лише в економічні відносини (як внутрішні, так і зовнішні) [7, с. 594–595].

Якщо у класичному лібералізмі втручання держави в соціальну сферу було обмеженим, то для сучасного лібералізму ідея державного регулювання соціальної сфери стала домінантною,

через що його інколи називають «етатистською» формою лібералізму. Відповідно, суттєвого переосмислення стосовно соціальної сфери (певного звуження) зазнало кредо лібералізму «laissez faire», оскільки стало вважатися, що держава має взяти на себе зобов'язання щодо її регулювання (Т. Г. Грін, Л. Т. Гобгауз та ін.). Це вимагало зміни ставлення до держави, яка стала уже сприйматися як інструмент розширення свободи, а не її обмеження. Відносини між державою та індивідом стали набувати партнерського забарвлення. Отже, з одного боку, спостерігалось звуження застосування ліберального кредо. З іншого боку, якщо в класичному лібералізмі базове кредо («laissez faire») стосувалося лише свободи в економічній сфері, то сучасному лібералізму притаманне поступове освоєння нових сфер суспільної свободи, що розширило застосування ліберального кредо.

Ідеї спонтанності та еволюціонізму. Раціоналізм ліберального світосприйняття припускає визнання і сприйняття спонтанних утворень (систем цінностей, моралі тощо). У класичному ліберальному дискурсі в сприйнятті суспільно-політичного розвитку надаються пріоритети еволюційному характеру розвитку та спонтанним ініціативам, що, з одного боку, передбачає втілення реформістських стратегій у суспільний простір, а з іншого — ринкових механізмів у економічний простір. Вважалося, що вільна взаємодія індивідів у різних суспільних сферах урівноважується сама собою (за аналогією з ньютонівською картиною світу, згідно з якою вільний рух атомів, врешті-решт, урівноважується). Ця ідея набула особливої популярності в економічній сфері, трансформувавшись в ідею вільного ринку, що регулюється завдяки «невидимій руці» (А. Сміт). Тобто, базовим на разі виступало припущення, що саморегулятивні сили вільного ринку створюють механізми адаптації до нових економічних умов. Утім, сучасний лібералізм у ці уявлення про суспільство чи економіку як сфери, що саморегулюються, вніс ідею необхідності періодичної корекції їх діяльності.

Плюралізм. Концепція плюралізму стала своєрідним містком між класичним та сучасним лібералізмом, набувши актуальності саме для дискурсу сучасного лібералізму. Адже вперше сучасний лібералізм дістав бойове хрещення, продемонструвавши свої можливості у релігійній площині, коли став на шлях обмеження впливу релігійної політики держави, формулою якої була теза «одна держава — одна релігія». Натомість, лібералами була підтримана теза «одна держава — багато релігій» [2, с. 204], що продемонструвало

орієнтацію сучасного лібералізму на плюралістичний світогляд. Згодом аналогічної підтримки набула і сфера підприємництва.

Згідно з концепцією плюралізму у суспільстві є багато джерел влади (в тому числі й уряд), які готові здійснювати контроль над громадянами [5, с. 44–45]. Саме тому в сучасному лібералізмі змістилися акценти із проблеми обмеження влади держави (на чому базується кредо «laissez faire») на проблему забезпечення динамічної рівноваги між різними центрами влади, що, в свою чергу, актуалізувало ідею консенсусу. Паралельно набула популярності концепція відкритого суспільства (К. Поппер), яке засноване на плюралізмі.

Конкуренція. Ідея конкуренції органічно доповнила ідею плюралізму. Якщо для класичного лібералізму була актуальною ідея жорсткої конкуренції, згідно з якою виживає сильніший (У. Г. Самнер), то у сучасному лібералізмі ця ідея була суттєво пом'якшена. Як зазначав Ф. А. фон Хайек, у політичному контексті «конкуренція — процес доказу правоти меншості, коли більшість схиляється до дій, яких спочатку не бажала» [9, с. 49]. Стало вважатися, що існування суспільства зумовлюється механізмами співпраці та взаємодопомоги між членами суспільства. Врешті, ідею жорсткої конкуренції витіснила ідея співробітництва.

Від «рівності можливостей» — до «рівності умов». Переосмислення ідеї конкуренції відобразилося на трансформації домінантної ідеологемі класичного лібералізму «рівність можливостей» в ідеологему, притаманну сучасному лібералізму — «рівність умов». Ідеологема класичного лібералізму («рівність можливостей»), будучи спрямованою на нівелювання початкової нерівності людей, спрацьовувала лише стосовно тих індивідів, у яких приблизно однакові природні задатки та умови соціалізації. Згідно з ідеологемою «рівності умов», яка з'явилася в сучасному лібералізмі (Г. Кроулі), успішність конкуренції має забезпечуватися створенням однакових стартових умов для індивідів (наприклад, однаковий доступ до здобуття освіти).

Ідея «держави загального добробуту». Якщо у класичному лібералізмі чільне місце посідала ідеологема «держава як нічний сторож», то в теорії неолібералізму це місце стало належати ідеологемі «держави загального добробуту» (Дж. Гелбрейт, Г. Мюрдаль та ін.), яка стала нести відповідальність за своїх громадян. Крім концепту «держави загального добробуту», основою неоліберального дискурсу стала ідеологема «соціальної ринкової еконо-

міки», яка була розроблена в теорії «ордолібералізму» (Л. Ерхард, В. Ойкен В. Рьопке та ін.), що сприяло появі умов для формування суспільної відповідальності.

Через зосередженість сучасного лібералізму у другій половині ХХ ст. на проблематиці справедливості актуалізувався принцип нейтральності, який передбачає певне відсторонення в оцінках трактування уявлень стосовно того, чим є поняття «добра» чи «справедливості» для кожного індивіда. Така позиція стосовно розуміння нейтральності означала, що держава має на себе поклати лише суто інструментальну роль, забезпечуючи громадянам право дотримуватися різних уявлень про добро та про стилі життя.

Політична участь. Політична філософія класичного лібералізму, витоки якої можна виявити у філософії стоїків та пізніх схоластів, була насамперед моральною доктриною, стверджуючи, що раціональність та добродійність притаманні людині на сутнісному рівні. Втім, вважалося, що це стосується не всіх людей, а лише кращих з-поміж них (більш освічених, розумних тощо). Виходячи з таких міркувань, у класичному лібералізмі була поширеною думка, що тільки найкращі з-поміж індивідів мають право щось вимагати від політичної влади та висловлювати сумніви стосовно її діяльності. Сучасні ліберали суттєво розширили це коло «найкращих» осіб. Актуальним стало визнання необхідності участі в політичному процесі всіх громадян, незалежно від їх соціальної належності.

Таким чином, якщо в класичному лібералізмі вважалося, що держава існує задля захисту природних прав індивіда, то сучасний лібералізм суттєво розширив це розуміння. У політичному контексті лібералізм виступає за втілення зразків ліберальної демократії, ведучи боротьбу проти всіляких форм авторитаризму. В економічному контексті увага лібералізму акцентована на інституті приватної власності та обмеженні впливу держави (особливо стосовно ринку). Культурний вимір ліберальної проблематики зосереджено на особистих свободах індивіда та широкій палітрі вибору стилів життя (від манери поведінки та одягу — до пріоритетної власної картини світу та релігійних поглядів). У соціальному контексті ліберальні практики сфокусовані найчастіше на проблемі рівності умов.

---

1. Берлін І. Чотири есе про свободу / Ісая Берлін; [пер. з англ. О. Коваленка]. — К.: Основи, 1994. — 272 с.

2. Звеспер Дж. Лібералізм / Джон Звеспер // Енциклопедія політичної думки; [пер. з англ. Н. Лисюк, С. Альошкіної, І. Підлуської / редколег.: К. Сігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг]. — К.: Дух і Літера, 2000. — С. 203–207.

3. Лок Дж. Два трактати про врядування / Джон Лок; [пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець]. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. — 265 с.

4. Митрошенков О. А. Либерализм / О. А. Митрошенков // Политическая энциклопедия: в 2 т. / [Нац. обществ.-науч. фонд; рук. проекта Г. Ю. Семигин]. — М.: Мысль, 2000. — Т. 1: А–М. — С. 622–623.

5. Ровдо В. В. Идеология либерализма / В. В. Ровдо // Ровдо В. В. Мировые политические идеологии: классика и современность / Ровдо В. В., Чернов В. Ю., Казакевич А. Н.; под общ. ред. В. Ю. Чернова. — Минск: Тонтик, 2007. — С. 34–59.

6. Соловьев А. И. Либерализм: проблемы теоретического и идеологического измерений [Электронный ресурс] / А. И. Соловьев // Научный эксперт: научный электронный журнал. — 2010. — Вып. 6. — С. 5–23. — Режим доступа: http://www.rusrand.ru/text/Jornal6_2010.pdfhttp://www.rusrand.ru/text/Jornal6_2010.pdf.

7. Струве П. Б. Laissez faire et laissez passer / П. Б. Струве // Энциклопедический словарь. Томъ XVII^А: Ледь–Лопаревъ / [Издатели: Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.–Петербургъ)]. — С.–Петербургъ: Типо-Литографія И. А. Ефрона, 1896. — С. 594–595.

8. Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры / Мишель Фуше; [пер. с фр. В. П. Серебренникова и Т. Н. Серебренниковой]. — М.: Международные отношения, 1999. — 168 с.: ил.

9. Хайек Ф. А. фон. Познание, конкуренция и свобода: [антология сочинений] / Фридрих Август фон Хайек; [пер. с англ., сост. и предисл. С. Мальцевой]. — СПб.: Пневма, 1999. — 288 с.

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО —
ВТІЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ
НАЦІОНАЛЬНИХ ЕЛІТ У ДЕРЖАВОТВОРЕННІ

*Автор аналізує еволюцію, формування та взаємодію систем політичного лідерства як втілення соціальних інтересів національних еліт в умовах державно-політичного розвитку. Водночас визначається найголовніше завдання — побудова ефективно діючої системи управління політичними процесами в різних сферах розвитку суспільства. **Ключові слова:** державотворчий процес, соціальні інтереси, політична система, співтовариство, державне управління, урядування, політичне лідерство.*

*Lozovitsky O. Political leadership — the embodiment of social interests of National elite in State. Article «Political leadership — the embodiment of social interests of National elite in State», written by Lozovitsky Olexander dedicated to the problem Political leadership. The author analyzes the evolution, formation and interaction between systems of political leadership, as the embodiment of social interests of national elites in terms of public-political development. However, defined the main task — building an effective system of managing political processes in different spheres of society. **Keywords:** nation-building, social interests, political system, community, governance, political leadership.*

Громадянське суспільство ХХІ ст. є складною соціальною системою, структурно організованою цілісністю, яку утворюють різноманітні елементи, компоненти, підрозділи. Але вони теж мають певний рівень організованості й упорядкованості власної структури. Це дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатомірним утворенням.

Соціальна структура суспільства виступає ієрархічно упорядкованою сукупністю індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами. Звідси випливає, що соціальні інтереси — реальні причини дій, що формуються у соціальних групах у зв'язку з їх різними положенням і роллю в суспільному житті.

Складовою становлення громадянського суспільства є відродження інституту політичного лідерства. До появи політичних

лідерів нового типу спричинюється виникнення неформальних організацій, громадсько-політичних рухів і народних фронтів, загалом плюралізація політичного життя. За новими лідерами йде маса. Політичні погляди і орієнтації таких лідерів мають широкий спектр. Разом з тим, поведінка деяких із них не відповідає конституційним нормам. Часто таке лідерство не позбавлене амбітності, живиться популізмом і орієнтується на підтримку натовпу.

Істотною особливістю є й те, що саме в такій ситуації лідерство дуже часто має харизматичний характер. Такий лідер завдяки своїм позитивним якостям, симпатіям людей здатний не тільки своїми діями, а й моральним впливом, навіть фактором власного існування створювати навколо себе достатню соціальну базу для здійснення радикальних політичних та економічних реформ.

Кожне суспільство вибирає або висуває свого лідера, ставлячи до нього досить суворі і необхідні вимоги, які підходять саме цьому суспільству і цій епосі. В умовах становлення посттоталітарного і демократичного устрою такими вимогами є: високий загальний культурний рівень, компетентність у політиці й управлінні, хороші організаторські здібності, вміння здобувати і правильно оцінювати інформацію, цілеспрямованість і врівноваженість, високі особисті моральні якості.

Проблематика політичного лідерства сягає своїм корінням у глибоку давнину. Цією проблемою займалися, серед інших, і Платон, і Аристотель. У середні віки Н. Макіавеллі вважав, що типовий політичний лідер — правитель, який домагається мети, не вибираючи засобів [1, с. 23]. Ф. Ніцше у праці «Генеалогія моралі» вказував на прагнення людини зайняти пост лідера як на природний інстинкт людини і зазначав, що лідер має право ігнорувати мораль [2, с. 34]. На думку З. Фрейда, народні маси потребують авторитету так, як сім'я потребує авторитетного батька [3, с. 57].

Більш пізні західні дослідники намагаються з'ясувати проблему лідера уже на інших рівнях. Заслуговує на увагу концепція особистих якостей, згідно з якою лідер є особистістю з відповідними соціально-психологічними якостями. Звичайно, особисті якості відіграють тут істотну роль. Проте, гіпертрофуючи цей фактор — трактуючи лідера тільки як явище біопсихологічне, поза соціально-економічною зумовленістю, ця теорія не може достатньою мірою з'ясувати проблему політичного лідерства.

Проголошується також підхід, за якого особистість виступає як функція ситуації. Поведінку лідера, його позиції, придатні

в одній ситуації, не можна використати в інших. У рамках цієї теорії цікаві висновки роблять Е. Фромм та Д. Рісмен. Вони вважають, що лідером може виступати безпринципна людина, яка є «функцією ситуації», керівником, що підкоряється обставинам. Е. Фромм називає такого керівника «людиною ринкової ситуації», що розцінює себе як товар, який необхідно продавати відповідно до кон'юнктури. Д. Рісмен визначив такого лідера як «людину зовнішньої орієнтації» [4, с. 257]. Але лідер може оволодіти ситуацією, використати або повернути її на свою користь, проте ця обставина є слабким місцем зазначеної теорії.

Поширена точка зору, що лідером стає людина, яка найбільш успішно здійснює орієнтацію на інших. Тобто той, хто хоче стати лідером, повинен враховувати пануючі звичаї або домінуючий характер, що дало б йому змогу піднятися без напруження або ризику на керівний пост.

Об'єктивна необхідність лідерства зумовлюється управлінською функцією влади, коли склався стан взаємовідносин у суспільстві, за якого координація і планування публічної діяльності є прерогативою однієї особи. Р. Такер зазначає, що якщо індивід сам оцінює ситуацію і визначає свої дії, то питання лідерства та його впливу не виникає [5, с. 79]. Необхідність у лідерстві виникає тоді, коли ситуація, до якої волею обставин залучені великі групи людей, потребує оцінки, щоб сама група або будь-хто від її імені розпочав необхідні дії. В невеликих групах лідерство може мати неформальний характер і переходити від однієї особи до іншої, залежно від ситуації, а у великих та організованих групах виникає потреба в офіційному лідерстві.

Сучасна політологія дає змогу виявити ряд обов'язкових об'єктивних ознак перетворення індивіда в політичного лідера за допомогою соціальних інтересів. Так, для політичного лідера, що обіймає урядову посаду, заняття політикою — це не тільки професія. М. Вебер з цього приводу зазначав, що кар'єра політика передбачає почуття влади, почуття того, що тримаєш у руках нерв історично важливого процесу. Це почуття здатне підняти професійного політика над рівнем повсякденності. Водночас, Б. Рассел писав, що в умовах вільного змагання, коли «влада відкрита для всіх», імовірноше її здобуде той, хто більше від усіх цього прагне. Такі люди відрізняються від звичайних винятковим владолюбством. Той, хто не сповнений почуття радості від влади над оточуючими, не може розраховувати на успіх. Справжній лідер, особливо

в політиці, завжди володіє винятковою самовпевненістю, яка глибоко укорінилася в його свідомості [6, с. 77].

Щоб стати політичним лідером, людина повинна бути наділена як психологічними, так і соціально-політичними якостями. Маючи на увазі перші, М. Вебер зазначав, що в основному три якості як вирішальні обов'язкові для політика: *пристрасть, почуття відповідальності, окомір*.

Пристрасть — у розумінні орієнтації на сутність «справи», пристрасну самовідданість їй. Проте однієї тільки пристрасті недостатньо. Відповідальність за справу, якій служить політик, має бути провідною зіркою його діяльності. А для цього потрібен окомір, здатність внутрішньо зібрано і спокійно піддаватися впливові реальностей. Іншими словами, потрібна дистанція стосовно речей і людей. Відсутність дистанції і тільки такої — один зі смертних гріхів усякого політика. М. Вебер наголошував, що політика — це повільне буріння твердих пластів суспільства, яке здійснюється водночас пристрасно і з холодним розрахунком [7, с. 261].

Один із аспектів політичного лідерства — проблема сильної особи, вождя. Культ сильного керівника перейшов у політичну філософію сьогодення. Як докази необхідності сильного керівника наводяться три основні тези:

- у разі кризи сучасного суспільства потрібні величезні зусилля, щоб подолати опір бюрократії;
- на політичну арену вийшли широкі народні маси, і коли лідер перебуває з ними у прямому контакті, то це звільняє його від втручання політичних інститутів і дає змогу концентрувати владу «з волі народу»;
- у слаборозвинених країнах неможливо навести лад без сильного керівника.

Якщо йдеться про соціально-політичний аспект, то політичний лідер повинен насамперед мати власну політичну програму і бажання боротися за її здійснення. А для цього потрібно володіти такими особистими рисами, як воля, цілеспрямованість, настирливість. Необхідно бути також популярним, уміти завойовувати маси. Звичайно, лідер повинен мати час і можливість довести своє лідерство. Нарешті, істинність лідера виявляється і в тому, що навіть втративши свої офіційні політичні посади, він залишається самим собою.

Щодо типів політичного лідерства, то М. Вебер вивів їх із типів влади. Насамперед, це лідерство, властиве традиційному правлінню. Воно передбачає віру підлеглих у те, що влада закон-

на, оскільки вона існувала завжди і пов'язана з традиційними нормами, на які лідер посилається, організовує свою діяльність. Правитель, котрий зневажає традиції, може втратити і свою владу.

Далі — харизматичний тип влади, відповідно, харизматичний правитель. Це той, за якого влада над іншими ґрунтується на вірі, що правитель має особливі магічні здібності. Люди вірять, що він покликаний виконувати якусь наперед визначену місію. Це зумовлює послух підлеглих. І тут влада впливає із особистих якостей правителя, а не від безособового права. Підлеглі вірять, що харизматичний лідер принесе бажане, нове. Саме такими правителями М. Вебер вважав керівників революцій, досвідчених далекоглядних політичних діячів, релігійних лідерів [7, с. 59].

Нарешті, легальне правління означає вибір політичного лідера через демократичні процедури і надання йому повноважень, за зловживання яких він несе відповідальність перед виборцями.

Г. Лассвелл намагається пояснити типи лідерів, виходячи із особливостей їхньої політики. З цих позицій він виділяє лідерів-адміністраторів, агітаторів, теоретиків. На думку Г. Лассвелла, вождями-агітаторами керує почуття провини, вони шукають полегшення через такі механізми, як викривання інших. Лідери-ідеологи — це індивідууми, які пережили втрату багатьох ідей. Лідери-теоретики схильні до теоретизування, вміють поборювати тривогу, перетворюючи її у слова, заяви і маніпулюючи ними [8, с. 45].

Більшість сучасних політологів виходить із дихотомічного трактування лідерства. В. Хагеман виділяє «консервативний» та «революційний» типи лідерів. Перший у своїй діяльності спирається на традиційні установки та норми, другий — основні свої дії спрямовує на поновлення останніх, тому мусить мати особливі риси характеру [9, с. 87].

Р. Такер поділяє лідерів за мірою їхнього впливу на суспільство на «реальних» та менеджерів. Перші — це лідери-герої, другі — ті, котрі майже не впливають на хід подій. Дві категорії лідерів — перетворювачів та дільків — виділяє Дж. Бернс. Лідери-перетворювачі діють в ім'я реалізації своїх глобальних поглядів, лідери-дільки, навпаки, чинять «тут і негайно», концентруючи свою увагу на деталях, незважаючи на те, яким повинно стати суспільство в остаточному підсумку. Дж. Бернс також пов'язує ці типи лідерів з наявною ситуацією і середовищем, де відбувається їхня діяльність. Він взагалі протиставляє революційне лідерство в межах суспільства як перетворююче партійному лідерству як діловому [10, с. 172].

Цікаву типологію політичного лідерства запропонував Е. Вятр. Вона ґрунтується на психологічних рисах й типах поведінки політичних лідерів:

- виходячи зі ставлення до ідеології власного руху, виділяють «чисті» типи лідера-ідеолога та лідера-прагматика; за ставленням до власних прихильників є лідер-харизматик та лідер-представник — перший формує, другий виражає волю тих, хто за ним стоїть;
- за ставленням до супротивників лідери бувають угодовцями, що прагнуть до пом'якшення конфлікту і пошуку компромісних рішень, а також фанатики, котрі намагаються навмисне загострити конфлікт та знищити противника будь-що;
- за способом оцінки дійсності виділяють «чисті» типи відкритого лідера та лідера-догматика [11, с. 74].

Е. Вятр слушно вважає, що ці чотири дихотомії «чистих» типів лідерів взаємно не пов'язані, тобто окремі типи виявляються в різних комбінаціях.

Загалом вивчення політичного лідерства, в тому числі його типів, вимагає конкретно-історичного підходу. Суспільний устрій, політичний режим та інші фактори зумовлюють тип політичного лідера. Так, у ХІХ столітті, коли політична активність народних мас була низька, лідер враховував тільки політично активні групи і боровся в парламенті за своє місце і кар'єру. Такого лідера характеризували такі особисті якості і типові ознаки, як: гуманітарна освіта, середня політична орієнтованість, вміння налагоджувати контакти, чудові ораторські здібності та ін.

У перші десятиріччя ХХ ст. традиційного політика-парламентаря почав витісняти політичний лідер «нового типу». Це, передусім, лідер-демагог, який виник з приходом до влади в Європі фашизму і аналогічних політичних систем. Він апелював до широкої, здебільшого неорганізованої маси, спекулюючи на її інстинктах, передсудах, традиційному консерватизмі, політичній недосвідченості. Вжиток були введені примітивні заклики, розраховані на створення атмосфери масового психозу. Такі лідери оголосили себе керівниками народу, зверталися безпосередньо до нього, говорили про його істотні проблеми, обіцяли боронити інтереси народу.

Їх характеризувало низьке соціальне походження, що давало змогу розуміти психологію народних мас і вміло використовувати це. Їх політичній діяльності властивий особливий стиль. Манера промов відзначалася широким використанням просторічних зво-

ротів, грубих примітивних висловлювань, що призначалося для народних мас, які не звикли самостійно мислити.

Маючи на увазі таких лідерів, Р. Міхельс зазначав, що вони йдуть услід волі мас, вдаючись до демагогії. Демагоги розсипають лестощі масовій волі. Замість того, щоб піднімати маси, вони опускаються до їх найнижчого рівня для того, щоб під неправдивим прикриттям одягти на них своє ярмо і панувати від їх імені [12, с. 57].

Серед лідерів «нового типу» з'явилися політичні бюрократи, фахівці зі створення політичних організацій і керівництва ними, які володіли методами масової комунікації. Але саме в цей час на ґрунті представницької демократії Заходу народилися політичні лідери, характерними рисами яких були висока загальна і політична культура, професіоналізм, особиста порядність і мужність. Таким діям властиве масштабне політичне мислення. Ці лідери дійсно виражали загальнонаціональні інтереси і забезпечували вихід своїх народів з екстремальних умов.

Після Другої світової війни формується тип лідерів, яким властиве вміння володіти масами. У передвиборчій кампанії вони орієнтуються на масові аудиторії. В найскладніші моменти ведуть гру на публіку. Вміють дохідливо роз'яснити масам складні проблеми економіки і політики.

Допускаються й інші критерії класифікації політичних лідерів. Зокрема, можлива і необхідна типологія за рівнем лідерства: загальнонаціональні політичні лідери, лідери регіональних, локальних спільностей різного масштабу. Можливий підхід до лідерства на рівні різних політичних інститутів — «перших осіб» тих чи інших партій, суспільно-політичних організацій та рухів.

Ж. Блондель запропонував два виміри політики лідерів на підставі того, чи прагнуть вони змінити або зберегти існуюче становище і які масштаби проблем, котрі їм доводиться розв'язувати. Взаємозалежність цих двох вимірів дає змогу виявити типи впливу лідерів на суспільство [13, с. 71].

Великого значення набуває типологія лідерів залежно від характеру політичного устрою. Йдеться про лідерів демократичних режимів і різних підвидів авторитарних — від олігархічних до воєнних, тоталітарних, диктаторських.

Політичний досвід розрізняє лідерів за методами здійснення влади — як демократів і диктаторів. Останній тип лідерства властивий авторитарним режимам. Як зазначав Р. Міхельс, диктаторство

вождів впливає не тільки з ганебної жадоби панування і дикого свавілля, а й дуже часто зі щирої впевненості в значимості власного «я» для суспільства. Панування бонапартистського лідера, тобто вибраного народом, може ґрунтуватися на ілюзії мас, що саме вони вручили йому мандат на панування. Такий лідер виступає як творіння самого народу. Найбільш повним його втіленням є лідер тоталітарного режиму. Що він собою являє, можна побачити на прикладі Й. Сталіна [14, с. 271].

Істотні відмінності в інституті політичного лідерства зумовлені певним станом суспільства:

- 1) переживає революцію, перехід від одного ладу до іншого,
- 2) період спокійного, відносно стабільного розвитку.

Так, істотною особливістю політичного лідерства в сучасному світі є саме його харизматизація. Це специфічна захисна реакція суспільства на процеси розкладу і оновлення економічних і соціально-політичних структур, які супроводжуються відособленням, замиканням у собі значних груп населення, взагалі посиленням суспільної «атомізації».

Харизма, вважає М. Вебер, виявляється тоді, коли люди відчують глибоку тривогу, зумовлену матеріальними чи духовними причинами або поєднанням тих і інших. Саме тоді з'являється лідер, який завдяки своїй здатності оцінити ситуацію може врятувати людей від лиха, і люди бачать у ньому рятівника [7, с. 114].

Нині людина, відособлена в своєму повсякденному бутті, дедалі частіше намагається знайти захист і підтримку у «верхах». І треба сказати, що надія на лідерів-рятівників значною мірою справдилася. Завдяки їм вдалося дещо зміцнити суспільний консенсус, підняти соціальний оптимізм. В умовах відносно стабільної суспільної ситуації громадськості імponує лідер, авторитет якого ґрунтується на вірі в його високий професіоналізм і менеджерський хист.

Істотне значення має поділ лідерів на реформаторів і революціонерів. Це насамперед відмінності в питаннях тактики. Для реформаторів типовим є прагнення до мирної тактики поступових змін, в основному шляхом переконання. Революціонери дотримуються екстремістської тактики, що включає насильство. Хоча для досягнення окремих цілей революціонери за певних умов беруть на озброєння тактичні прийоми реформаторів. У свою чергу, реформатори стикаються з тим, що їх ненасильницька конфронтація викликає тактику насильства з боку прихильників існуючих порядків.

Різниця між лідерами-реформаторами і лідерами-революціонерами більшою мірою виявляється в розумінні й оцінці ситуації. Як зазначає Р. Такер, реформатор відстоює базовий міф політичного суспільства, його ідеальну модель культури. Відхилення практики в деяких сферах життя від моделі — це ситуація, яку можна і потрібно виправити. Революціонер, визначаючи колективну ситуацію, вважає, що вона ганебна, виправити її неможливо. Єдиний вихід — фундаментальна перебудова суспільства [5, с. 74].

Завдяки авторитету і особистому впливу політичний лідер відіграє визначальну роль у здійсненні влади над організацією, до якої належить і яку очолює. Функціонально він покликаний формулювати політичний курс, стратегію і тактику. Його діяльність здійснюється на трьох взаємопов'язаних рівнях: перший — здійснення функції оцінки, другий — вироблення лінії поведінки, третій — виконання мобілізуючих функцій.

Лідер — обов'язково особистість, продукт «природного відбору». В зв'язку з цим слід розрізняти поняття «лідер» і «керівник». Політичний керівник також визначає мету політики і засоби її досягнення, домагається реалізації певної стратегії і тактики. Проте робить це тому, що призначений або вибраний на керівну посаду. Звичайно, він може бути при цьому справжнім лідером — це кращий варіант. Але можлива і відсутність у політичного керівника як а особи якостей лідера. І ще одне: якщо керівник призначається, то лідер висувається стихійно.

Індивідуальне політичне лідерство в загальнонаціональних масштабах суттєво відрізняється від недержавного політичного лідерства у відносно малих групах.

По-перше, «дистанційне» лідерство, тобто контакти лідера з його послідовниками, як правило, опосередковані масовими комунікаціями, організаціями, а також особами, що обслуговують державні структури.

По-друге, багаторолеве лідерство, коли політичний лідер орієнтується на очікування свого безпосереднього оточення, політичної партії, до якої належить, бюрократичних структур, а також широких мас. І тут дуже важливо підтримати повну рівновагу цих суперечливих ролей.

По-третє, лідерство тією чи іншою мірою має корпоративний характер. У певному розумінні лідер є символічною фігурою, а його численні ролі виконують інші люди, насамперед найближчий штаб, «виконавча еліта».

По-четверте, сучасний державний лідер діє в умовах певних розпоряджень, встановлених законом норм, державних бюрократичних інститутів, що визначають реальні масштаби його влади та шляхи її здійснення, що працює незалежно від зміни політичних лідерів.

Характер і механізми функціонування політичного лідерства істотно відрізняються від форми здійснення влади. В умовах тоталітаризму — це особиста диктатура, тиранія, що спирається на насильство, «авторитет сили». В умовах демократії, в тому числі елітарної, — це лідерство на основі «сили авторитету» і «сили закону».

Дія демократичного лідера не виходить за межі закону, насамперед конституції. А це передбачає, що він є носієм виконавчої влади. Стосовно цього утвердження інституту президента, як і забезпечення авторитету цієї форми правління, не означає зазіхання на демократію. Зазвичай, авторитарна влада асоціюється з особою того чи іншого політичного діяча, достатньо авторитетного, і не нав'язується суспільству. Вона народжується самою політичною дійсністю, схвалюється масами через представницькі інститути влади.

Тоталітарному режимові властивий лідер з формально необмеженими повноваженнями, які не відображені в жодному законі. Дуже часто має місце сумісництво партійної і державної посади. Проте ця безмежність повноважень не означає повної свободи дій щодо партійного апарату або іншої правлячої еліти. Під їх контролем знаходиться процес формування і просування номенклатури до тих позицій, з яких реальним є вихід на лідерство. Апарат має змогу контролювати канали зв'язку лідера з зовнішнім світом, здійснюючи селекцію інформації, що надходить до нього, і, відповідно, інтерпретуючи його рішення та управлінські команди. Опорою диктатури є не справжня еліта, а вузька кліка, в руках якої і знаходиться диктатор.

І, нарешті, демократія передбачає відповідальність політичного лідера за прорахунки і невдачі, за порушення демократичних принципів правління. Останні спричинюються до кінця політичної кар'єри, втрати лідерства, звільнення з державної посади. За певних умов демократичні режими передбачають юридичну, судову відповідальність — існує процедура притягнення вищих посадових осіб держави до парламентського суду — імпічмент. Ідеться також про моральну відповідальність. Насильницька зміна диктатора означає не тільки кінець політичної кар'єри. В кращому разі йому вдається втекти зі своєї країни, або — фізичне знищення.

Звичайно, тоталітарні режими не передбачають ніякого імпічменту. Право на першість потрібно весь час підтверджувати. Можливість і механізми цього підтвердження залежать від існуючого політичного режиму. Чим демократичнішим є суспільство і вища його політична культура, тим постійніший процес відтворення цілих плеяд лідерів різних рівнів і масштабів. Діє інститут політичного лідерства і відповідний його механізм. Під останнім розуміється система правил висування «першої особи» в структурі влади і здійснення нею всіх владних функцій. Зі встановленням тоталітарного режиму механізм політичного лідерства руйнується. Він замінюється інститутом номенклатури, який породжує культ особи, приписування політичному лідерові визначального впливу на хід історичного процесу.

Складовою частиною відновлення інституту політичного лідерства є створення умов, які б захищали від насильства лідерів. У системі західних демократій акцент робиться на особистості лідера, який наділяється величезними повноваженнями. Тому дуже актуальним є створення умов, які б не тільки захищали від свавілля лідера, а й забезпечували його ефективне функціонування. Це, зокрема, передбачає подолання охлократії, зміцнення законності, правопорядку, формування цивілізованої політичної культури. Від негативних проявів надійно захищають політична культура і розвинені механізми демократії.

Не менш небезпечним є явище «самозванства». Йдеться про прийняття влади «першою особою» явочним порядком, без легітимних процедур. Змагання за місце першої особи відбувається тільки всередині правлячої групи, в ізоляції від електорату. Звідси випадковість появи конкретного політичного лідера. В цьому криється небезпека для всього механізму політичного лідерства. За таких умов спостерігається абсолютизація влади, яка виключає втручання політичних опонентів і обмеження влади політичного лідерства. Це призводить до падіння ефективності управління, а згодом і до тотальної політичної кризи.

Водночас, як засвідчує досвід болісного переходу від автократичного, тоталітарного режиму до демократичного, реалізація потенціалу політичного лідера в інтересах суспільно-соціального прогресу значною мірою залежить від рівня організованості й дієвості політичних структур, зокрема інституційних. Ідеться про наявність певних механізмів реалізації функцій політичного лідера. Якщо їх бракує, то ефективність лідерства зменшується.

Можливі різні варіанти подальшого розвитку інституту політичного лідерства. Перший: через низку обставин, у тому числі екстремістські дії неформальних рухів, відбувається антидемократична реакція. Тиском зверху руйнується інфраструктура цих рухів, істотно обмежується діяльність нових лідерів, гальмується процес становлення інституту політичного лідерства.

Ще один варіант: відбувається формалізація, одержавлення неформальних організацій і масових рухів. Їх лідери зрощуються з істеблїшментом — фактично перетворюючись на партійно-державних чиновників, що негативно позначається на формуванні інституту політичного лідерства.

Нарешті, найбільш бажаний третій варіант. Мається на увазі справжня демократизація суспільного життя. Це відкриває можливість для висунення на виборні керівні посади альтернативних кандидатів. Одночасно на ґрунті політичного плюралізму діяльність масових політичних організацій і рухів, опозиційних партій стає нормою політичного життя. Між лідерами різних партій і суспільно-політичних рухів встановлюються відносини конструктивної критики, конкуренції і взаємної допомоги. Для нових лідерів відкривається доступ у державний апарат. Врешті-решт, встановлюється такий інститут політичного лідерства, який відповідає завданням оновлення суспільства на гуманних демократичних засадах.

Загалом, як бачимо, індивідуальне політичне лідерство цілком сумісне з вимогами демократії, виступає як фактор їх здійснення. Істотними чинниками є також поліетнічна і поліконфесійна структура населення, регіональні відмінності в його соціальному складі, в політичних орієнтаціях. Дається взнаки і рудиментарність багатопартійної системи.

Між тим, оскільки є влада і лідерство, неминуча і боротьба за лідерство. В умовах зміцнення державності України, розбудови її державності теж точиться досить гостра боротьба за політичне лідерство. Принципово важливо, наскільки її методи цивілізовані, адекватні вимогам демократії.

Тип моделі політичного лідерства істотно впливає на політичне життя. В демократичній політичній системі для лідера необхідне політико-культурне середовище, яке водночас виступає і як збуджувальний, і як контролюючий фактор його діяльності.

У цих умовах не обійтися без загальнонаціонального лідера, який залишається в рамках демократичного процесу лише в тому

разі, якщо його оточують інші лідери, здатні створити йому конкуренцію, коректувати його діяльність або навіть замінити на урядовій посаді відповідно до чинних правових норм та звичаїв. Саме таким об'єктивно може стати президент — глава держави, обраний на основі волевиявлення народу, здатний бути виразником національних інтересів, людиною, що виправдовує покладену на нього історичну місію. Він забезпечує оптимальний процес національного відродження тією мірою, якою сприяє консолідації народу на платформі розбудови демократичної соборної держави.

Своє історичне покликання президент як загальнонаціональний лідер зможе реалізувати за умови підтримки його всіма політичними силами, метою яких є незалежна могутня держава.

---

1. Макиавелли Н. Сочинения.: «Государь» и др. соч. / Н.Макиавелли; [под ред. Л. Дживилевова; предисл. Л. Каменев]. — М., 1934. — Т. 1–2.

2. Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. / Ф.Ницше. — М., 1990. — Т. 1–2.

3. Фрейд З. Будущее одной иллюзии З.Фрейд // Сумерки богов. — М., 1990. — 216 с.

4. Фромм Э. Иметь или быть / Э.Фромм; [пер. с англ. Н. И. Войскунской, И. И. Каменкович, общ. ред. и вступ. В. И. Добренькова]. — М., 1986. — 360 с.

5. Tucker R. Political culture and leadership in Soviet Russia from Lenin to Gorbachev / R.Tucker. — Brighton, 1987. — 282 p.

6. Ашин Г.К. Современные теории элиты: Крит. Очерк / Г.К.Ашин. — М., 1985. — 164 с.

7. Вебер М. Избранные произведения; [пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесловие Ю.П. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова]. — М., 1990. — 464 с.

8. Lasswell U. D. The structure and function of political system / U. D. Lasswell. — N. Y., Harper., 1960. — 472 p.

9. Albrecht R. Hegel und die Demokratie / R. Albrecht. — Bonn, 1978. — 614 p.

10. Burns J. Leadership / J.Burns. — N. Y., 1978. — 624 p.

11. Вятр Е. Социология политических отношений / Е.Вятр. — М., 1979. — 244 с.

12. Macpherson C. The late and times of liberal democracy / C. Macpherson. — Cambridge, 1985. — 274 p.

13. Blondel J. World leaders / J.Blondel. — London, 1980. — 472 p.

14. Sartori G. La politice: Logica e modo in scienze social / G. Sartori. — Milano, 1979. — 232 p.

Віктор Поєдинок, Надія Полторак

ЕТАПИ РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОЇ ЕЛІТОЛОГІЇ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

У статті розглядається процес становлення російської елітології через призму трансформаційних процесів всередині російської політичної еліти, насамперед зміни її ціннісних орієнтацій. Ключові слова: політична еліта, суспільна трансформація, цінності, політико-ідеологічні орієнтації.

*Poedinok V., Poltorak N. Milestones of Russian Elitology reflection of the evolution of social values in the political elite. This article «Milestones of Russian Elitology reflection of the evolution of social values in the political elite», written by Poedinok Victor and Poltorak Nadia describes the process of the Russian Elitology through the prism of the transformation processes within the Russian political elite, especially changing its values. **Keywords:** political elite, social transformation, values, political and ideological orientation.*

Розпад Радянського Союзу привів не лише до появи на політичній карті світу низки країн, але і до формування нових галузей соціогуманітарних досліджень. Теорія еліт серед них є однією з найбільш динамічних і актуальних. Враховуючи той факт, що більшість пострадянських країн розвивають свою державність за схожим сценарієм, то і процес елітотворення в цих державах проходить аналогічно. Тому напрацювання російських елітологів будуть корисними для аналізу політичних еліт і в інших країнах колишнього СРСР.

Дослідження еліт, за твердженням О. Гаман-Голутвіної, є найбільш динамічною та продуктивною галуззю сучасної російської політичної науки [3, с. 10]. Але ми маємо зазначити, що в Росії, як і в більшості країн колишнього СРСР після його розпаду, ця галузь політичного знання, що лише зароджувалася, мала в своєму становленні пройти ряд етапів. Хронологія, зміст та форма цих етапів відображені в зміні акцентів наукового дискурсу, проблемного поля російських дослідників, а також у кількісних та якісних показниках наукових праць, що виходять у Росії. Спираючись на перераховані критерії класифікації, можна погодитися

з думкою російського дослідника В. Мохова, що розвиток сучасної елітології в Росії пройшов три етапи [7].

Перший етап (1980-ті — початок 1990-х рр.) характеризувався входженням дефініції «еліти» не лише в науковий дискурс, але й, в першу чергу, публіцистичний та буденний обіг, чому сприяли демократичні процеси, економічні реформи, що спостерігалися у Росії на межі 1980–1990-х рр. Зародженню сучасної наукової школи еліт у Росії сприяли праці професора Г. Ашина. Саме він у 80-х рр., спираючись на стародавні та сучасні західноєвропейські та американські концепції еліт, які в СРСР могли досліджуватися лише у скороченому варіанті т.зв. «критики буржуазної думки», зумів у своїх працях систематизувати концепції еліт, що і дало поштовх новій галузі політичної науки [1].

Другий період: середина — кінець 1990-х рр. Розробка теорії еліт у Росії на цьому етапі характеризується не лише розширенням кола науковців, але і якісними змінами в науковому дискурсі. Так, з 1994 до 1999 рр. кількість опублікованих статей, монографій, публікацій з різних аспектів теорії еліт у Росії, порівняно з періодом 1990–1993 рр., зросла у 7 разів, а захищених дисертацій — у 9 [7]. Потрібно зазначити, що в цей період у працях російських дослідників спостерігається перехід від виключно аналізу праць класиків світової теорії еліт (Г. Моски, В. Парето тощо), що було характерно для першого етапу, до спроб практичного застосування їх концепцій для аналізу сучасних російських еліт. У Росії також починають з'являтися центри дослідження теорії еліт, а саме — дослідницькі та навчальні організації Москви, Санкт-Петербурга, Ростова-на-Дону, інших міст, а також Дослідницький комітет Російської академії політичних наук з політичної елітології. Науковий дискурс, що триває між представниками цих установ, став певною матрицею розвитку елітології в Росії [3, с. 12].

Саме в цей період російські елітологи розширюють свій методологічний та категоріальний апарат. Дослідники оперують у своїх розробках сучасними дефініціями: політична еліта, правлячий клас, бізнес-еліта, регіональна еліта, політичне лідерство тощо.

Стосовно дефініції «політична еліта Росії», то серед науковців досі тривають дискусії. Ми можемо виділити три основні підходи до виокремлення політичної еліти з загальної структури еліти [2, с. 9].

1/ *Позиційний метод*, що передбачає належність індивіда до еліти з урахуванням його позиції у владній ієрархії. Застосовуючи цей підхід до політичної еліти, можна говорити про те, що до

еліти номінально належать представники вищого ешелону трьох гілок влади. Недоліком цього підходу є неврахування політичного впливу на ухвалення політичних рішень інших акторів.

2. Репутаційний підхід — базується на використанні методу експертних оцінок. Такий підхід передбачає використання рейтингів впливу політиків як всередині країни, так і за кордоном. Недоліком цього підходу є суб'єктивізм, а перевагою — можливість простеження динаміки політичного впливу особи.

3. Десизійний підхід, що базується на аналізі того, ким ухвалюються стратегічні рішення. За цим підходом політична еліта — індивіди, які їх приймають.

Деякі з науковців взагалі наголошують, що, враховуючи реалії сучасної Росії, використовувати термін «еліта» щодо осіб, наділених політичною, економічною владою тощо, не є коректним, адже вони не вирізняються високою моральністю і не можуть (або не бажають) виконувати ті функції, що покладені на еліту. Тому, як зазначають Ж. Тощенко і Р. Симонян [11, с. 123; 10, с. 122], під час дослідження політичних та бізнес-правлячих верхівок коректно використовувати термін «правлячий клас», «клани».

Якщо зупинитися на векторах досліджень російських вчених, то ми можемо виділити два блоки: историко-теоретичні та прикладні. Серед представників першого напряму необхідно виділити праці зам. директора Інституту соціології Російської Академії наук О. Дуки. Використовуючи культурно-інституційний підхід, він наголошує на тому, що еліти — це групи, що здійснюють, перш за все, стабілізуючі функції в суспільстві загалом та в окремих його підсистемах зокрема. Такі функції еліти визначають межі існування інших інститутів та індивідів. В цьому аспекті еліти є інституціалізуючими інститутами. Автор також зазначає, що сучасні російські еліти, які вийшли з радянської номенклатури, продовжують власну інституціалізацію, свідченням чого є тотальна корупція і політичні скандали, що є нескінченними. Завершення процесу інституціалізації еліт у Росії, на думку автора, пов'язане з необхідністю інтеграції суспільства в умовах його різкої стратифікації та ментальної дезорієнтації, а також зі збереженням владними групами контролю за розподілом суспільних благ [4, с. 72–73]. Окремою віхою розвитку російської елітології став вихід праці О. Гаман-Голутвіної «Політичні еліти Росії: Віхи історичної революції». Використавши историко-політологічний підхід, автор проводить концептуальний аналіз історичного

процесу формування і еволюції політичних еліт Росії протягом останніх Х століть, сформулювавши методологічний підхід, за яким визначальний вплив на процес елітотворення в Росії справляє модель соціального розвитку. Автор зазначає, що Росія, на протигагу від Заходу, розвивала своє суспільство і еліту як його частину шляхом використання мобілізаційної, а не інноваційної моделі розвитку. А. Понеделков, у свою чергу, говорить про програмно-цільовий метод політичного управління — найбільш ефективний і єдиний, що дозволяє Росії зберігати державність і ідентичність в існуючих географічно-кліматичних умовах [9, с. 5]. Порівнюючи мобілізаційну та інноваційну модель розвитку суспільства і еліти, О. Гаман-Голутвіна наголошує, що в межах мобілізаційної моделі політична еліта Росії як суб'єкт політичного управління історично наділена надзвичайно великими повноваженнями, адже суспільство не мало і не має ефективних механізмів контролю і впливу на державу [2, с. 413]. Тобто, політична еліта Росії в особі держави виступає практично монопольним суб'єктом управління державою. Як підкреслює автор, така специфіка мобілізаційної моделі визначає також той факт, що владна еліта формується всередині державницьких структур і формує як політичну еліту вищі щаблі адміністративно-політичної бюрократії, що і визначає в подальшому монолітний характер організації політичної еліти в системі влади: монополія держави на політичне управління передбачає структуру політичної еліти [2, с. 53]. В умовах мобілізаційної моделі розвитку структура політичної еліти, враховуючи основне протиріччя цієї моделі — між завданням розвитку і відсутністю ресурсів для їх виконання — має дихотомічну структуру. Ця структура включає в себе два елементи: верховну владу і правлячий клас. Основа конфлікту між цими двома елементами полягає в тому, що верховна влада як ініціатор модернізації і правлячого класу вимагає від останнього бути його інструментом, що і є ключовим моментом внутрішньоелітних протиріч мобілізаційної моделі. Автор, проаналізувавши історію російського суспільства в його історичній ретроспективі, констатує, що мобілізаційна модель розвитку, яка доводить свою ефективність як інструмент вирішення надзавдань в надзвичайних умовах за постійного її використання, призводить до вихолощення фізичних, розумових ресурсів та моральних якостей не лише населення, але й еліт, що певним чином і підтверджує неефективність пострадянської еліти в умовах сучасної Росії [2, с. 414, 422]. На

жаль, Україна, яка перебувала 70 років у складі СРСР, а ще раніше — майже половина України входила до складу Російської імперії, повністю відчула усі переваги та недоліки мобілізаційної моделі розвитку. Це підтверджується не лише відсутністю в країні громадянського суспільства, але й низьким коефіцієнтом дій нашої політичної еліти.

Другий — прикладний напрям досліджень російських елітологів — представлений двома найбільшими блоками: аналіз регіональних політичних еліт і аналіз бізнес-еліт Росії. Можна сказати, що одним з провідних дослідників бізнес-еліти в Росії є О. Криштановська, яка досліджує цю соціальну групу і її вплив на державу як інститут протягом майже двадцяти років. За визначенням О. Криштановської, бізнес-еліта — вищий пул підприємців, які завдяки фінансовій і економічній могутності можуть суттєво впливати на ухвалення державницьких рішень [6, с. 5]. У процесі свого становлення і розвитку бізнес-еліта Росії, як і українська бізнес-еліта, пройшла ряд етапів. Зародження цієї частини правлячого класу, як зазначає автор, відбувалося в умовах перебудови СРСР, коли «комсомольська економіка — дитина радянської номенклатури, почала свою трансформацію у нову майбутню буржуазію». Тобто, радянська номенклатура, створюючи «комсомольську економіку» в часи перебудови, готувала майданчик для конвертації влади у економічну / фінансову власність, очолювати яку були покликані нові обличчя — комсомольські секретарі. Тому і вік бізнес-еліти початку 90-х рр. не перевищував 42,1 року [6, с. 39]. Подальший генезис бізнес-еліти, її вектори взаємовідносин з політичною елітою та державою як інституцією визначався, як і в усіх країнах світу: чим слабша держава, тим сильніший вплив в управлінні країною відіграють бізнес-еліти, і навпаки. Тобто, політичні амбіції бізнесу — своєрідний барометр стану держави. Перші роки незалежності в Росії, як і в будь-якій країні колишнього СРСР, відзначався так званою «приватизацією державою держави». Через нормативно-правові акти, які часто не були відомі широкому загалу, йшла приватизація/передача найбільш прибуткових галузей економіки владною верхівкою в руки своїх ставлеників — завершився процес конвертації колишнього партійно-номенклатурною верхівкою влади в капітал [6, с. 6, 17, 25]. Цей процес, як відомо, тривав паралельно з руйнуванням цілих галузей народного господарства, катастрофічним погіршенням матеріального становища майже 99% населення, зародженням і розвитком

дикого капіталізму. Наступний етап становлення бізнес-еліти і утворення олігархії О. Криштановською датується періодом 1995–1998-і рр., коли бізнес і держава переплелися настільки сильно, що важко було відділити чиновника, що контролював бізнес-структуру, від бізнесмена, що мав право входити до Кремля. Бізнес, як відомо, прагне стабільності. Саме тому, зазначає дослідник, перебування на посту президента Російської Федерації РФ Б. Єльцина характеризувалось або відмовою бізнесу від виборів як головного політичного механізму, або перетворенням демократії у фарс [6, с. 34]. Після кризи 1998 року і обрання президентом РФ В. Путіна олігархи розпочали новий етап у своєму розвитку: влада після публічних процесів над Б. Березовським, В. Гусинським дала зрозуміти, що єдиною можливістю існування великого бізнесу в Росії є співпраця та допомога Кремлю. «Змінилася сама атмосфера в коридорах влади. І це відчуває кожен член еліти. «Кінець революції» з полегшенням відчуває кожен політичний актор» [6, с. 54; 5, с. 77]. Отже, з приходом до влади В. Путіна відбувся процес посилення інституту державності і, як наслідок, послаблення олігархії в Росії.

Серед дослідників регіональних еліт у Росії потрібно відзначити колективні праці А. Понеделкова і А. Старостіна. Предметом їхнього дослідження є регіональні еліти як частина політичної еліти Росії. Ці дослідження є надзвичайно актуальними, враховуючи федеративний устрій Російської держави, а також з огляду на багатонаціональний та мультіконфесійний склад населення країни. Дослідники констатують, що регіональні еліти зазнають значних трансформацій як в структурному, так і у ментальному відношеннях. Науковці зазначають, що аналіз регіональних еліт Росії не можливо проводити за якоюсь єдиною методикою. За наявності певних загальних характеристик регіональні еліти значно різняться, залежно від регіону. Автори виділяють такі типи регіональних еліт: бізнес-еліта, етнократична еліта, еліти представлені губернаторами, що приватизували владу, еліти представлені очільниками силових структур (військово-адміністративна еліта) [9, с. 6]. Аналіз трансформації регіональних еліт протягом останнього десятиліття дозволяє науковцям дійти наступних висновків. Відбулися значні зміни — оновлення еліт регіонів в їх структурному, ціннісному та діяльно-стильовому плані. Регіональні еліти стали менш гетерогенні в своїх політико-ідеологічних орієнтаціях, більш чітко ідентифікують власні інтереси в системі

державних цілей. Відбулося також підвищення професійних якостей місцевих еліт, що дозволяє їм бути адекватними сучасному політичному дискурсу. При цьому науковці констатують, що регіональній бюрократії не вдалося виробити дієвих механізмів рекрутування адміністративно-політичної еліти. Також необхідно зазначити, що посилення інституту держави останніх років приводить до того, що термін перебування при владі на місцях залежить від уміння доводити власну лояльність центральній владі, а саме — президенту РФ, що цілком відповідає програмно-цільовому підходу здійснення політичною елітою управлінського впливу [9, с. 15].

Підсумовуючи здобутки російських дослідників протягом другого етапу, можна погодитися з думкою професора Г. Ашина: «Необхідно ... заявити про формування російської школи елітології, яка склалася в останнє десятиліття ХХ ст. ... Росія вистраждала політологію» [8, с. 86].

У теперішній час триває третій період трансформації проблемного поля досліджень еліт у Росії. Він визначається такими тенденціями [7]:

– по-перше, відбувається перехід від класичного елітизму до поліформного. Головною особливістю цього процесу є вихід за межі класичних теорій у аналізі феномену еліт;

– по-друге, російські елітологи все більше усвідомлюють, що для аналізу політичної еліти Росії не можна використовувати теоретичні схеми західних дослідників, без урахування російської специфіки дійсності;

– по-третє, сучасне формування проблемного поля елітизму відбувається дуже швидко, наслідком чого є нерівномірність у розвитку елітології.

---

1. Ашин Г.К. Современные теории элиты: Критический очерк / Г.К. Ашин. — М.: Международные отношения, 1985. — 145 с.

2. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции / О.В. Гаман-Голутвина. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — 448 с.

3. Гаман-Голутвина О.В. Российские элиты в зеркале политической науки / О.В. Гаман — Голутвина // PRO NUNC: Современные политические процессы. — Вып. 8. Политические элиты в условиях электорального формата трансформации власти / Редкол.: О.В. Гаман-Голутвина (пред.), В.Ф. Пеньков, А.С. Пучнин, Д.Г. Сельцер, В.М. Юрьев; Тамб. гос. ун-т им. Г.Р. Дер-

жавина; Избирательная комиссия Тамбовской области; Исследовательский комитет РАПН по политической элитологии. — Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2008. — 399 с.

4. Дука А.В. Перспективы социологического анализа властных элит / А.В. Дука // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2000. — Т. 3. — № 1. — С. 64–82.

5. Крыштановская О.В. Бывшие. Тенденции нисходящей мобильности российской элиты / О.В. Крыштановская // Общественные науки и современность. — 2003. — № 6. — С. 62–77.

6. Крыштановская О.В. Политическая и экономическая элита России / О.В. Крыштановская // Мир России. — 2002. — № 4. — С. 3–60.

7. Мохов В.П. Современный российский элитизм: трансформация проблемного поля [Электронный ресурс] / В.П. Мохов. — Режим доступа: http://www.rapn.ru/index.php?doc=lib&docid=276&find_bbk=&find_polis=&find_reg=&find_pub=&time_order=DESC&offset=570&find_title=&find_type=&find_create_date_from=&find_create_date_to=&find_body=&find=1&find_last_from=&find_last_to=&find_proj=&find_prog=1&YYYY=&Mmm=&find_own=&find_avtor=. — Название с экрана.

8. Понеделков А.В., Старостин А.М. Региональные административно-политические элиты: прошлое, настоящее, будущее / А.В. Понеделков, А.М. Старостин // Полис (Политические исследования). — 2008. — № 6. — С. 86–99.

9. Понеделков А.В., Старостин А.М. Региональные и местные административно-политические элиты: постсоветская эволюция [Электронный ресурс] / А.В. Понеделков, А.М. Старостин. — Режим доступа: http://www.rapn.ru/partner/files/ponedelov_starostin.pdf. — Название с экрана.

10. Симонян Р.Х. Элита или все-таки номенклатура? (Размышления о российском правящем слое) / Р.Х. Симонян // Общественные науки и современность. — 2009. — № 2. — С. 114–125.

11. Тощенко Ж.Т. Элита? Клань? Касты? Клики? Как назвать тех, кто правит нами? / Ж.Т. Тощенко // Социологические исследования. — 1999. — № 11. — С. 123–133.

Igor Tsependa

ПРОБЛЕМА «ПЕРШОЇ ХВИЛІ» РОЗШИРЕННЯ НАТО В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ КРАЇН АЛЬЯНСУ ТА КРАЇН-КАНДИДАТІВ

*У статті проаналізовано зріз суспільних настроїв у натовських країнах та країнах-кандидатах на членство в Альянсі під час переговорного процесу щодо «першої хвилі» розширення НАТО. Висвітлено позиції урядових кіл, провідних політиків та політологів, редакцій газет, а також дослідження соціологічних центрів, які впливали на формування громадської думки у цьому питанні. **Ключові слова:** Північноатлантичний альянс, політика розширення.*

Tsependa I. The Problem of the «First Wave» of NATO Enlargement in the Social and Political Thought of the Allies and the Candidate Countries. The article «The Problem of the «First Wave» of NATO Enlargement in the Social and Political Thought of the Allies and the Candidate Countries», written by Tsependa Igor analyzes the fall of the public confidence in the NATO countries and the candidate countries concerning the membership during the negotiation process on the «first wave» of NATO enlargement. It reveals the positions of the government circles, leading politicians and political scientists, newspaper editorials and the researches of the sociological centers which influenced the public opinion in this matter. **Keywords:** North Atlantic alliance, enlargement policy.

Друга половина 90-х років ХХ століття започаткувала кардинальні зміни геополітичної ситуації на європейському континенті, викликані прийняттям рішення про розширення НАТО на Схід. Цей процес супроводжувався системною роботою, спрямованою на формування громадської думки щодо підтримки згаданої ідеї не тільки в країнах НАТО, але й в країнах, які претендували на набуття членства в Альянсі.

Слід зазначити, що суспільна думка країн Альянсу в питанні розширення НАТО була неоднозначною. Натовські країни побоювалися, щоб нові члени не принесли з собою до НАТО локальні або регіональні конфлікти, які неочікувано могли б стати проблемами усього Альянсу. Свідченням того, що країни-кандидати не

мали гарантованого місця в натовському клубі, була Словаччина, яка на початку 1996 р. вважалась одним з найбільш ймовірних кандидатів, а вже наприкінці року її шанси мінімалізувались. У жовтні 1996 року Посольство США у Братиславі передало словацькій пресі заяву, в якій підтвердило стурбованість уряду США розвитком політичної ситуації в країні, наголосивши, що обов'язковим критерієм для вступу в НАТО є реалізація демократичних засад. У свою чергу, тодішній прем'єр Словаччини висловився за те, щоб словацькі громадяни самі визначили для себе і для держави можливі шляхи гарантування безпеки. Така позиція ґрунтувалася на опитуванні, проведеному на прохання прем'єра, згідно з яким тільки 1/3 словаків підтримували ідею інтеграції з НАТО [1, с. 4].

Ситуація навколо розширення не була безпроблемною і в США, оскільки на тлі загальної згоди про його потребу і заявами про те, що за сприятливого розвитку подій Польща, Угорщина і Чехія ввійдуть у НАТО до 1999 р., президент Б.Клінтон був змушений долати супротив у середині країни. Згідно з даними лютневих 1997 р. опитувань, 43% американських респондентів висловилися за розширення кордонів НАТО на Схід, але 39% виступали проти цього процесу [2, с. 5]. На додаток і в самій адміністрації Б.Клінтона також неоднозначно оцінювали ці процеси. Так, новопризначений міністр оборони У.Коен під час червневих дебатів 1996 року в Сенаті США заявив, що «ми навіть не запитали, чи американці хочуть вмирати за Данцінг, Польщу, Румунію чи якусь іншу державу, яка може бути прийнята до НАТО!» Польська преса з обуренням звернула увагу, що У.Коен назвав польське місто Гданськ на німецький манер — Данцінг [3, с. 11].

Проблеми для президента Б.Клінтона були і в його демократичному оточенні. Так, демократичний сенатор з Нью-Йорка Д.Мойніхен вважався головним противником розширення НАТО. Саме навколо нього зосереджувалася група близько 10 впливових сенаторів, які з огляду на інтелектуальний авторитет становили грізну перешкоду для пронатовської коаліції. Згідно з інформацією РАР, проти розширення НАТО в американському Сенаті станом на листопад 1997 р. виступали 32 сенатори, які мотивували свою позицію небажанням провокувати Росію [4, с. 4]. В той же час для прийняття Сенатом США рішення про входження Польщі та інших країн до НАТО потрібно було 2/3 голосів сенаторів. Достатньо було, щоб 30 сенаторів не захотіли загострювати взаємини

США з Росією або не хвилювати власних платників податків, щоб кандидатури на членство були заблоковані [5, с. 21].

Навіть у лютому 1998 р., згідно з соціологічним дослідженням, проведеним центром РІРА, підтримка американцями процесу розширення НАТО втримувалася протягом останніх двох-трьох років, практично, на одному рівні — 61–63%. Більше 2/3 американців погоджувалися на направлення військ США до Польщі, якщо їй загрожуватиме зовнішня небезпека. Цікаво, що в той час за прийняття України до НАТО висловлювалися 57% американських респондентів, балтійських країн — 54%, а Росії — 51% [6, с. 6].

Додатковим негативним чинником, який розколював суспільну думку в цьому питанні, була позиція провідних американських ЗМІ, які мали протилежні підходи в оцінці розширення Альянсу. Одним із медіальних форпостів табору противників розширення НАТО була американська газета «Нью-Йорк Таймс», яка до кінця 1996 р. опублікувала 13 коментарів проти прийняття Польщі, Чехії та Угорщини до НАТО. Оглядачі газети вважали, що адміністрація Б.Клінтона не відповіла на одне питання — «Чому створене під час «холодної війни» НАТО має бути кращим від ЄС інструментом розширення демократії?» Противники розширення НАТО висували три аргументи: перший — «Чи бажаєте вмирати за Братиславу?», другий аргумент фінансовий, згідно з яким інтеграція країн Центральної Європи мала коштувати, на основі рапорту Конгресу США, 125 млрд дол. США. Третій аргумент — це негативний вплив розширення НАТО на долю демократії в Росії [3, с. 11]. 11 березня 1998 р. проект входження Польщі, Чехії та Угорщини до НАТО був підданий критиці також газетою «Вашингтон Пост». Видання навіть здійснило нетактовне порівняння — факт прийняття Польщі до НАТО з гарантіями, наданими цій країні Великобританією в 1939 році. На думку автора, саме внаслідок цього зобов'язання вибухнула Друга світова війна, при цьому була проведена паралель, що США також може очікувати світова війна, якщо Сенат США надасть Польщі натовські гарантії [7, с. 5].

До табору противників долучилися й провідні політологи. Так, відомий американський експерт М.Мандельбаум вважав, що розширення НАТО може зашкодити американським та західним інтересам, при цьому навіть застерігав від можливого втягнення США в європейський конфлікт. Противники розширення використовували як важливий аргумент для впливу на громадську думку

величезні видатки інтеграції, оцінюючи їх від 100 до 125 млрд дол. США. При цьому наголошували, що значну частину цих видатків візьмуть на себе американські платники податків. Наступний аргумент ґрунтувався на тому, що США повинні рахуватися з реакцією Росії, оскільки вона й надалі залишається проблемою номер один. На їхню думку, Росія не загрожувала Заходу, але наближення НАТО до російських кордонів могло б призвести до зміцнення позицій російських комуністів та націоналістів та відновлення «холодної» війни. Прогнозувалося, що розширення Альянсу може спровокувати створення вісі Москва — Пекін [8, с. 6]. Подібну позицію займав і експерт Центру стратегічних та міжнародних досліджень США Е.Луттвек, який на сторінках газети «Лос Анджелес Таймс» застерігав, що входження Польщі та інших центральноєвропейських країн до НАТО означатиме кінець Альянсу як успішного оборонного союзу. На думку експерта, багато представників уряду США та незалежних експертів були переконані, що розширення НАТО є «актом небувалої дурниці», одночасно зазначаючи, що коли Польща ввійде до НАТО, Альянс перестане бути організацією безпеки, а стане ще одним дискусійним форумом на зразок ООН чи ОБСЄ. Автор стверджував, що смертельним ударом для НАТО міг стати прикордонний конфлікт між Польщею та Росією [9, с. 3].

Значно прихильнішою до процесу розширення була позиція європейських країн. Восени 1996 р. 68% французьких респондентів позитивно висловлювалися за прийняття Польщі до НАТО у Великій Британії свою підтримку висловили 79%, а в Німеччині 61% [5, с. 20]. Більш ширше опитування щодо ставлення до НАТО було проведене у вересні–жовтні 1996 р. урядовим американським інформаційним агентством (USIA). Опитування охопило респондентів 20 країн — які були членами Альянсу, прагнули ввійти в НАТО і не висловлювали такого бажання. Цікаво, що західноєвропейських респондентів було в чотири рази більше від тих, які висловилися проти діяльності Альянсу. В центральноєвропейських країнах оцінки поділилися залежно від того, наскільки країна прагнула вступити до НАТО. Зокрема, за діяльність НАТО висловилися 84% албанців, в Румунії — 79%, в Польщі — 72%, в Чехії — 51% і в Словаччині — 46%. У два рази більше українців вважали НАТО гарантом безпеки, ніж залишком «холодної війни».

На питання «Чи підтримають громадяни збільшення військового бюджету за рахунок видатків на освіту і здоров'я?» тільки

39% албанців підтримали таке збільшення військового бюджету. В інших країнах підтримка була значно меншою: Болгарія — 21%, Польща — 16%, Словаччина — 8%.

Привертає увагу той факт, що на питання «Зваживши, що твоя країна повинна виступити на захист кожної країни-члена НАТО, чи підтримуєш прийняття до Альянсу?», за прийняття Польщі висловилися 74% британців, 70% — французів, 55% — німців, за прийняття України висловилися 57% британців, 45% — французів, 39% — німців, за Росію, відповідно, 47%, 46%, 37% [10, с. 37].

У травні 1997 р. громадська думка країн НАТО в питанні розширення стала більш прихильною для майбутніх членів. Водночас, тільки Польща була єдиною центральноєвропейською країною, кандидатура якої дістала підтримку всіх 16 країн Альянсу. Значна більшість членів НАТО підтримували також Чехію і Угорщину, в той же час коли за прийняття в найближчому майбутньому Словаччини та Болгарії висловлювалися тільки поодинокі країни. Незважаючи на старання Румунії і Словенії, їм також не вдалося набути підтримки більшості країн НАТО [11, с. 7].

За цих обставин кардинальне значення у цьому питанні мала позиція США, які, навіть всупереч іншим членам, були у змозі провести кандидатуру будь-якої країни, за умови їхньої зацікавленості. Все ж, зважаючи на певний супротив у Конгресі проти розширення НАТО, адміністрація Б.Клінтона розглядала можливість розпочати переговори тільки з трьома країнами — Польщею, Чехією та Угорщиною. Досить міцними були і шанси Словенії, але її значення з політичної та військової точок зору було незначним. Натомість Румунія залишалася для американців державою, політичну та економічну стабільність якої було важко прогнозувати. В той час експерти вважали, що прийняття цієї країни до Альянсу в 1999 р. стало б чітким сигналом, що наступні етапи розширення практично виключені. В свою чергу, Франція намагалася використати всі доступні їй засоби, щоб провести кандидатуру Румунії, вважаючи, що це збільшить вплив романських країн у НАТО. Франція акцентувала також увагу на необхідності зміцнення південного флангу Альянсу, тому що, на її думку, саме там потрібно було очікувати серйозні загрози. Досить часто французькі дипломати застерігали, що якщо йтиметься про обмеження країн-кандидатів до трьох, в такому разі це повинні бути Польща, Угорщина і Румунія. Досить зрозумілою була позиція Італії,

яка, крім трьох «фаворитів», бачила в Альянсі також Румунію та Словенію, аргументуючи свою позицію тезою «зрівноваженого розширення, яке повинне охопити як Північ, так і Південь». У свою чергу, Іспанія підкреслювала необхідність прийняття Польщі, Чехії та Угорщини, але попри всю свою реалістичність підтримувала також Румунію і Словенію. Серед країн Південної Європи тільки Португалія була єдиною державою, яка будь-яким способом не підтримувала кандидатуру Румунії. Португальські дипломати вважали, що для Альянсу «буде небезпечним прийняття країни, яка не є стабільною». Зі свого боку, Греція вважала, що їхнє членство «зменшить стратегічну роль Греції для Заходу». В цій ситуації протилежну грецькій позиції займала Туреччина, яка підтримувала прийняття до Альянсу максимальної кількості країн. Данія і Норвегія висловлювалися за прийняття традиційних трьох країн з гарантією наступного етапу розширення [11, с. 7].

Позицію США поділяла Велика Британія, яка висловлювалася за поступове розширення Альянсу. В той же час, протилежною була позиція Канади, яка висловлювалася за прийняття якнайбільшої кількості країн, щоб «розширити територію стабільності в Європі». Канада була також єдиною країною, яка підтримувала членство Словаччини. В свою чергу, Німеччина була схильна до прийняття тільки трьох країн — Польщі, Чехії та Угорщини — з метою захисту своїх східних кордонів. Маючи досвід об'єднання Німеччини, політики цієї країни неохоче ставилися до прийняття більшої групи країн, остерігаючись, що вони будуть змушені черговий раз заплатити за проведення всієї операції [11, с. 7].

У 1997 р. США не брали до уваги, навіть у далекій перспективі, можливість включення до Альянсу країн Балтії. Розглядалося тільки питання можливої угоди з цими країнами, яка передбачала б щораз тіснішу військову співпрацю, але в будь-якому разі не охоплювало їх гарантіями безпеки [11, с. 7].

Неабияке значення для успішного просування ідеї розширення НАТО мала суспільна думка в країнах-кандидатах, оскільки опоненти активно використовували будь-які коливання у суспільних настроях. Наприкінці 1996 р. року ставлення громадян країн-кандидатів до членства в НАТО було далеко неоднозначним. Згідно з результатами опитування, проведеного американським інформаційним агентством USIA щодо підтримки громадянами країн Центральної Європи ідеї вступу їхніх держав до НАТО, найбільш

прихильно ставилися до вступу албанці (84%), хоча Албанія мала тоді найменші шанси. В той же час, найменше хотіли набути членства в Альянсі словаки (46%) та чехи (51%) [12, с. 5].

У березні 1997 р. Європейська Комісія провела соціологічне дослідження щодо ставлення країн Центрально-Східної Європи до вступу в ЄС і НАТО. Звертає увагу той факт, що більшість віддали перевагу ЄС, хоча значно пізніше, напередодні вступу в ЄС, ситуація значно змінилася. Водночас, у той час 80% румунів та 70% поляків голосували на референдумі за вступ їхніх країн до ЄС, а відповідно — 76% та 65% до НАТО. У всіх інших країнах, які прагнули набути членства, громадська підтримка була значно меншою. Так, кожний п'ятий угорець і словак та кожний сьомий чех вважали, що їхня країна має бути нейтральною. У Польщі такого переконання не висловив практично ніхто. Європейська Комісія запитувала також про те, якими іноземними мовами володіють громадяни Центральної Європи. Цікаво, що 38% опитаних громадян цього регіону заявили про непогане володіння польською мовою. Серед польських громадян 28% володіли російською, 13% німецькою та 12% англійською [13, с. 8]. Водночас, уже у лютому 1998 р. згідно з соціологічним опитуванням, проведеним «Демоскопом», за вступ Польщі до НАТО висловилося 76% анкетованих, проти — 11%. Про свою підтримку для відправлення польських військовослужбовців на захист будь-якої з країн НАТО висловився 61% респондентів, проти було 25% [14, с. 2].

Важливим було також і сприйняття майбутнього членства в Альянсі окремими суспільними групами, насамперед це стосувалося військовослужбовців. Зокрема, в січні 1997 р. тодішній заступник міністра оборони РП А.Каркошка звертав увагу, що професійні військовослужбовці вже перейшли психологічний бар'єр супротиву щодо НАТО. Згідно з результатами окремих досліджень, входження Польщі до НАТО підтримувало на той час уже 85% військовослужбовців [15, с. 6].

У грудні 1997 р. газета «Жице» опублікувала результати соціологічного опитування на тему НАТО, за результатами якого 41% анкетованих висловили переконання, що після входження до НАТО Польща буде більш суверенною, ніж у часи ПНР. Окрім того, 58% респондентів вважали, що після набуття до НАТО поліпшаться відносини Польщі з Німеччиною. Одночасно половина опитаних вважала, що після набуття членства в НАТО погіршаться відносини Польщі з Росією. В той же час стосовно України думки

розділилися. Зокрема, 28% опитаних вважали, що з набуттям членства в НАТО відносини з Україною не зміняться, а 24% сподівалися на поліпшення відносин з Києвом [16, с. 4].

Опоненти розширення НАТО намагалися також використати протиріччя, які виникали у внутрішній політиці. Так, у квітні 1997 р. польська преса звернула увагу на публікацію в американській газеті «Вашингтон Пост», в якій давалась оцінка передвиборчої діяльності Акції Виборчої «Солідарність» (АВ«С»). Критиці піддавалася тактика АВ«С», яка, на думку експертів, була спрямована на провокування громадського незадоволення, що, в свою чергу, мало б призвести до політичної дестабілізації, яка могла перешкодити Польщі в набутті членства в НАТО. Звертаючи увагу на поляризацію польської політичної сцени, автор статті застерігав, що загострення конфлікту між АВ«С» та Союзом лівих демократів може стурбувати Захід [17, с. 1].

Серйозна дискусія точилася в середовищі політичної еліти щодо розміщення на території нових членів іноземних військ та ядерної зброї. У липні 1997 р. «Газета виборча» провела анкетування серед парламентських клубів на тему взаємовідносин Польщі з НАТО. Зокрема, заступник голови сеймової комісії з питань оборони Сейму РП Я.Онишкевич (Унія Свободи) вважав, що Польща має бути повноправним членом НАТО, але на той час не було причин для базування в Польщі іноземних військ та ядерної зброї. Зі свого боку, заступник голови комісії у закордонних справах Сейму РП Я.Доброш (Польська селянська партія) був переконаний, що якщо входить до НАТО і тим самим брати на себе витрати та ризики, то потрібно або бути в системі, в якій Польщу охороняють ядерні ракети, або залишатися в стані пів-на-пів. На думку заступника голови сеймової комісії у закордонних справах Л.Пастусяка (Союз лівих демократів), Польща не повинна бути країною другої категорії, але питання базування іноземних військ та ядерної зброї є проблемою, яка вимагатиме переговорів. Він вважав, що згадану проблему необхідно було розглядати з погляду військової загрози, при цьому коли б у Польщі не базувалися іноземні війська, необхідно було отримати гарантії про їх базування у разі необхідності [18, с. 20].

Вищевикладене засвідчує, що на початковому етапі пропагандистської кампанії в справі розширення НАТО громадська думка як в країнах Альянсу, так і в країнах-кандидатах була виразно поділена. Згадана проблема була гостро дискусійною не тільки

в середовищі політологів і журналістів, але й політичних еліт. Головними проблемами, навколо яких точилися дискусії, були не тільки зовнішньополітичні, пов'язані, насамперед, зі ставленням до цього процесу Росії, але й фінансові та безпекові. Зважаючи на це, основний акцент урядових кіл був спрямований на переконання суспільної думки про другорядність згаданих проблем на тлі формування нової системи колективної безпеки в Європі.

1. Popowski S. Ostrożnie z optymizmem // Rzeczpospolita. — 5 października. — 1996.
2. Nowak-Jeziorański J. Warunki dla Polski // Rzeczpospolita. — 6 lutego. — 1997.
3. Kalabiński J. Daleko od USA, blisko Rosji // Gazeta wyborcza. — 13 grudnia. — 1996.
4. Dzień na świecie. Informacje // Rzeczpospolita. — 28 listopada. — 1997.
5. Baczyński J. Ostatnie manewry // Polityka. — № 40. — 5 października. — 1996.
6. Amerykanie popierają // Gazeta wyborcza. — 25 lutego. — 1998.
7. Skorzyński J. Gwarancje pokoju // Rzeczpospolita. — 12 marca. — 1998.
8. Kościelniak P. Cato Institute przeciwko rozszerzeniu NATO // Rzeczpospolita. — 5 grudnia. — 1996.
9. Dzień na świecie. Informacje // Rzeczpospolita. — 17 kwietnia. — 1997.
10. Wróblewski A. K. Pod parasolem // Polityka. — № 42. — 19 października. — 1996.
11. Bilecki J. Polska faworytem // Rzeczpospolita. — 26 maja. — 1997.
12. NATO. Rozszyżenie // Życie Warszawy. — 4 stycznia. — 1997.
13. Węglarczyk B. Polacy rwą się do Europy // Gazeta wyborcza. — 26 marca. — 1997.
14. Demoskop: Ponad 2/3 ankietowanych za wejście w NATO // Rzeczpospolita. — 21–22 lutego. — 1998.
15. Lentowicz Z. Mobilizacja na progu NATO // Rzeczpospolita. — 22 stycznia. — 1997.
16. NATO w sędziach // Życie. — 9 grudnia 1997.
17. «Brzydkie widowisko» // Trybuna. — 7 kwietnia. — 1997.
18. Krzemień E., Załuska W. NATO ponad podziałami // Gazeta wyborcza. — 9 maja. — 1997.

МОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ У КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

*У статті висвітлюються особливості дії фактора багатомовності у системі освіти у контексті модернізації цієї системи, яка може проходити в Україні за одним з двох сценаріїв: модернізації-суверенізації на націоцентричній моделі освіти або модернізації-адаптації з наголосом на включення до світового освітнього процесу. **Ключові слова:** трансформація, глобалізація, мовна політика.*

***Yakovleva O. Language environment in the context of Transformation and Globalization.** Article «Language environment in the context of Transformation and Globalization», written by Yakovleva Olena dedicated to the problem of the factor of multilingualism in the education system in the context of modernizing the system, which can occur in Ukraine for one of two scenarios: upgrading to natsiotsentrychniy suverenizatsiyi-model of education-adaptation or modernization with an emphasis on inclusion in the global educational process. **Keywords:** transformation, globalization, language policy.*

Внаслідок бурхливих, близьких до катастрофічних подій на теренах Центральної та Східної Європи на початку 90-х рр. минулого століття, пов'язаних з девальвацією наріжних засад усталеного у попередній період державного устрою і способу життя, обвальним руйнуванням самого цього устрою, розпадом СРСР і крахом соціалістичної системи — Україна разом з низкою інших країн волею обставин потрапила до кола держав трансформаційного — або, як їх ще інколи називали, транзитивного, тобто перехідного, — типу. Малося на увазі, що їхнє буття за оновлюваних умов і обставин визначається, передусім, докорінною зміною моделей державно-політичного та соціально-економічного устрою, зокрема переходом від планової економіки до економіки ринкової, від «авторитаризму» радянського типу до політичної — ліберальної — демократії західного зразка, від монополії однієї — комуністичної — ідеології до ідеологічного плюралізму.

Поняття «трансформація» (або «транзиція») з'явилося у науці ще до того, як трансформаційні процеси розгорнулися на просторі

колишнього СРСР та країн соціалістичної співдружності. Вперше, як відомо, його було застосовано для пояснення тих зрушень і змін, які мали місце після падіння диктаторських режимів в Іспанії, Португалії, ряді країн Латинської Америки у ході утвердження у них ліберально-демократичної суспільної моделі. Потім цей термін було тимчасово забуто й повернуто до життя на рубежі ХХ–ХХІ ст. для позначення й пояснення специфічного й навіть унікального в історичному відношенні переходу одного типу суспільства в інший: соціалізму — у капіталізм, — з практично стовідсотковою «прив'язкою» саме до центрально-східно-європейського простору й виключно до нього.

Для українства, яке належить до того історичного типу нації як людської спільноти особливого ґатунку, для якого характерна переважно недержавна модель розвитку й відносно тривале перебування у складі різних інонаціональних державних систем, загальна трансформаційна «матриця» мала свою специфіку. Окрім того, що притаманне для трансформації як такої (хоча універсальної теорії трансформації не існує, про певний обсяг явищ, процесів, подій, з нею пов'язаних і за нею закріплених, можна вести мову майже з абсолютною впевненістю), вона включала в себе ще й такий компонент, як відновлення в нових історичних умовах процесу національного державотворення, причому після помітно тривалішої перерви, ніж у таких країн, як Польща, Чехія, Угорщина, Литва та ін. Ця обставина наклала на все те, що відбувалося й відбувається нині, особливий відбиток, привнесла до українського національного варіанта пострадянського процесу трансформації низку додаткових моментів.

В Україні зберігала й зберігає актуальність ще й така проблема, як здійснення переходу від «територіальної» нації, об'єднаної й структурованої на основі переважно природно-географічних та економічних факторів, до нації «мовної», внутрішню єдність якої забезпечують і гарантують як спільні цінності, так і однотипні завдання й цілі, а також шляхи їхнього досягнення, осмислені й сформульовані спільною мовою, яка є рідною для переважної більшості населення, а також державною. Такий перехід у його загальних рисах вкладається в алгоритм, продиктований модернізацією національного буття, хоча й неминуче несе із собою певні загрози й виклики для нього.

Без проходження такого етапу еволюції, як «мовна» нація, видається сумнівною спроможність досягнення й того рівня націо-

нально-державного розвитку, що його прийнято позначати як рівень нації «політичної», тобто модернізованої відповідно до сучасних вимог. Саме під кутом зору такого розуміння, мабуть, дехто з дослідників виключає з визначення поняття політичної нації пряме посилання на мовну ознаку. Так, наприклад, М.Розумний пропонує називати політичною нацією таку людську «...спільноту, що вийшла на певний рівень суспільної організації, який характеризується цілою низкою факторів: високий рівень інтегрованості (спільне життя); наявність механізму волевиявлення і саморегулювання (правила гри); єдина історико-культурна ідентичність (почуття батьківщини)» [1].

Питання щодо того, чи належать новітня українська державність і сучасне українське суспільство до явищ трансформаційного типу, донедавна не належало до дискусійних і вважалось таким, що априорі вже одержало практично однозначну — ствердну — відповідь. Заперечень проти того, що саме алгоритм трансформації визначає характер та особливості нинішнього етапу їхнього — держави та суспільства — розвитку, не висловлювався ані у вітчизняній, ані у зарубіжній науці. Такий ситуативно-спонтанний консенсус видавався показовим та красномовним з багатьох точок зору. Враховуючи той перелік ознак і особливостей, який фігурує у переважній більшості визначень явища трансформації [див.: 2], з ним цілком можна погодитися.

Суперечки, якщо й точилися, то не так про те, чи належить Україна до країн трансформаційного типу, чи ні, а переважно з приводу того, чи є трансформація явищем позитивним, чи негативним, а також чи можна кваліфікувати її в українському варіанті як «радикальну», «бурхливу», чи вона має інший, стриманіший і «лагідніший» характер.

Щодо питання позитивності/негативності — особливих різночитань не спостерігається. В українській науці, як і в науці європейській, найбільш поширеним і популярним є погляд, згідно з яким трансформація — це історично зумовлений, суспільно необхідний процес, потенційно зорієнтований на подолання кризового стану, в якому опинилися держава й суспільство. Що ж до того, чи триває ще в нас трансформаційний етап розвитку, чи його вже завершено, то останнім часом дискусія з цього приводу знову набула актуальності. У той час, як одні дослідники висловлюють припущення, що «нині Україна впритул підійшла до трансформаційної межі» (В.Кремень), інші шукають нові аргументи

для відстоювання точки зору, згідно з якою трансформаційні процеси або близькі до завершення, або навіть уже, в основному, завершилися. І таких аргументів, треба визнати, на сьогодні, у принципі, не бракує, бо ж, приміром, таке питання, як зміна форм і суб'єктності власності, практично розв'язане, завершено процес перебудови державно-політичної системи, визначено місце країни у системі міжнародних відносин.

Разом з тим, у гуманітарній сфері, всупереч тому, що однією з найголовніших цілей трансформації вважається піднесення суспільства після гуманітарної катастрофи на якісно новий рівень духовності, — культурно-духовна дестабілізація суспільства та трансформаційний характер процесів і явищ зберігаються, виявляючи, до того ж, дедалі більше ознак консервації. Проявами цього слід вважати аморфність національної ідеї, збереження «ідеологічного вакууму», розмитість суспільного ідеалу, налаштованість на корекцію цивілізаційної належності, а також нез'ясованість механізмів вироблення нових ціннісних орієнтирів та нечітку визначеність дійсної, а не декларованої, моделі державного розвитку.

Це й закономірно, адже на рубежі ХХ–ХХІ ст., за слушним спостереженням В.Кременя, «завершився не лише певний історичний період — відійшла в минуле велика *смислова* (виділено нами — *О.Я.*) епоха» з усіма її особливостями й, зокрема, картиною світу та «ідеографічною» системою. Фахівці уже звернули увагу на те, що у стані трансформації стає важко розрізняти життєво важливі, просто важливі й неважливі, друго- та третьорядні інтереси, цінності, цілі. Будь-що набуває здатності ситуативно перетворюватися на життєво важливе, й будь-що ставати другорядним. За тією ж логікою створюються передумови для того, щоб будь-що одержувало можливість смислотворення і право на нього.

Символічно-смысловий вимір соціальної реальності (хоча сама ця категорія й продовжує залишатися предметом дискусій), невідривний від його мовної оболонки, у суспільствах трансформаційного типу відіграє надзвичайно важливу, багато в чому навіть пріоритетну, роль. В Україні одним з проявів цього виміру виявляється мовний фактор, зокрема така проблема, як державний статус української мови, а також його взаємодія з іншими складовими українського національного мовного середовища, у тому числі — успадкованими з попереднього періоду й пов'язаними з колишнім привілейованим становищем російської мови.

Про гуманітарну сферу й, зокрема, культуру, духовність, національну ідентичність у загальному контексті обговорення трансформаційних процесів та явищ згадувалося попервах меншою мірою, хоча ніби само собою було зрозуміло, що і тут мали б відбутися значні зрушення і зміни, хоча б тому, що притаманні суспільству зміни та вдосконалення, не кажучи вже про радикальні перетворення, на думку багатьох учених, зумовлюють відповідні як свідомі, так і спонтанні, корективи в соціальному механізмі формування особистості. У тому числі, додамо, й у мовному середовищі.

Одним з наслідків переходу суспільства і держави до режиму трансформаційного існування стала модифікація мовного середовища та, особливо, підходів до нього з боку державної влади й суспільної свідомості. «Як і всі спільноти та ідентичності, — слушно зазначає Е. Сміт, — нації і національні ідентичності періодично зазнають нових інтерпретацій свого значення і революцій своїх соціальних структур і кордонів, які, своєю чергою, можуть змінювати зміст їхніх культур» [3]. Саме такий етап радикального оновлення інтерпретацій та змісту розпочався в Україні наприкінці ХХ ст.

На нього «наклався», з ним виявився суміщений у часі та просторі ще й інший процес — переосмислення наріжних засад національної ідентичності під кутом зору її можливої корекції. В окремих моментах це переосмислення торкалося й ідентичності цивілізаційної. На хвилі активного заперечення самого факту існування окремої «радянської цивілізації», яке набуло значного поширення у наукових колах, в українській суспільній свідомості розгорнулися наполегливі пошуки іншої, нерадянської, української етнічної, основи для розв'язання проблеми цивілізаційної належності українців.

На етапі державно-політичної та суспільної трансформації в Україні мовний фактор набув здатності виконувати функцію одного з головних критеріїв у визначенні місця тієї чи іншої особистості або соціальної групи не лише у рамках дихотомії: «свій» — «чужий», — а й у межах більш складної конфігурації: «свій» — «інший» — «чужий (але не ворожий)» — «ворожий».

Навіть більше того. Мовний фактор разом з фактором багатомовності, виявляючи спроможність здійснювати вторинний вплив на такі сфери суспільного буття, як ідеологія, система цінностей, культура тощо, перебирає на себе роль одного з визначальних факторів визначення шляхів національної історії. «Культура багато

в чому визначає шлях історії, — формулює цю особливість Л.Софронова. — ...Історія завжди переживає вплив культурного контексту, в якому вона інтерпретується, від цього залежить її сприйняття суспільством» [4]. Цим, додамо, зумовлюються й зміст історії та її «уроки».

Важливо пам'ятати, що мовне середовище — не механічна сума мовних практик і мовної поведінки суб'єктів, які його утворюють, а система, яка виникає внаслідок складного процесу їх всебічної взаємодії й яка наділена певним набором своїх власних якостей. Окремі індивіди мають здатність зробити до цієї системи більший внесок, інші — менший або і взагалі жодного. Умовний «коефіцієнт» корисної дії у форматі мовного середовища одного суб'єкта може, приміром, бути 10 одиниць, а іншого — 1, 0,1 чи навіть 0,001.

Разом з тим, визначальну причину перехідного стану, що його набуло українське мовне середовище після розпаду СРСР і утворення незалежної України, варто шукати все-таки не в особливостях індивідуальної свідомості або у певній сукупності індивідуальних свідомостей, а у царині попереднього стану мовного середовища в тому вигляді, який воно мало за часів СРСР, тобто серед попередніх соціальних фактів, які мають відношення до мови.

Історичність, таким чином, слід розглядати як центральну категорію, яка дає змогу виявити ключову для розуміння характеру мовних процесів новітнього часу ланку й охарактеризувати її сутність. Здобувши державну незалежність і розгорнувши процес розбудови національної держави, українські еліти й суспільство не мали абсолютно повної свободи вибору у розв'язанні проблеми переформатування національного мовного середовища, а змушені були діяти за обставин, які були безпосередньо наявні й які де-факто були успадковані з радянського минулого.

Отже, українське мовне середовище, осмислене як таке, що потребує оновлення й удосконалення під кутом зору оптимального пристосування до змінених умов, постало як «продукт» довільної взаємодії трьох основних факторів: історичної спадщини, державної мовної політики, побутової мовної поведінки індивідуальних і колективних суб'єктів мовної діяльності. Однією з ознак цього феномену виявився підвищений ступінь динамічності, тобто іманентна, внутрішньо зумовлена схильність до будь-яких змін та відхилень від попереднього стану, а також особлива чутливість до зовнішніх впливів. Додаткової складності такому — гіпердинамічному — станові надала та обставина, що мовне середовище

автоматично відкидає будь-які зовнішні обмеження та заборони штучної природи, реагуючи й сприймаючи лише ті, які воно створює саме в процесі своєї саморегуляції.

Окрім трансформації, зумовленої розпадом СРСР та створенням на його місці низки нових суверенних незалежних держав, як одну з головних причин виникнення перехідного стану мовного середовища й генерального поштовху до внесення новацій, слід згадати ще й глобалізацію, яка надала пошукам нової української державно-політичної та культурної ідентичності специфічного характеру, багатого в чому визначивши цілу низку особливостей цієї ідентичності.

Глобалізація — це процес універсального характеру й змісту, який охоплює всі без винятку сфери економічного, політичного, гуманітарного життя людства. Істотно впливає вона й на мовну ситуацію в різних куточках планети й на ній в цілому, зокрема, на специфіку окремих національних моделей дво- та багатомовності, а за певних обставин — навіть на їх сутність.

Саме глобалізація значною мірою зумовлює помітне ускладнення мовних проблем у сучасному світі. Внаслідок цього відбувається не лише суто кількісне збільшення тих смислів, у формуванні яких бере участь мова, а й їх ускладнення. За умов відсутності загально визнаних підходів і рішень, які в традиційних суспільствах виступають свого роду еталонами істинності, — смисли одних і тих самих реалій можуть релятивізуватися, набуваючи часом суперечливий, полівалентний і навіть взаємовиключаючий характер.

«У нашому постмодерному світі фактичні судження й фіктивні наративи (у нашому випадку — стереотипи, стійкі колективні уявлення світоглядного й ціннісного характеру), — зазначає з цього приводу Дж.Александр, — тісно переплетені. Бінарності символічних кодів та істинних/хибних суджень накладаються одне на одне» [Цит. за: 5].

Всупереч досить поширеному уявленню, згідно з яким глобалізація має справу з націями, тобто саме нації виступають суб'єктами глобалізаційних зрушень і перетворень, це твердження не відповідає дійсності. За своєю природою глобалізація — явище не національне, а наднаціональне. У процес глобалізаційної перебудови у переважній більшості випадків втягуються лише окремі сегменти того чи іншого національного організму, а саме ті, які до цього краще підготовлені. Інші частини можуть або бути також тією чи іншою мірою залучені, проте без вигоди та користі

для себе, примусово, або ж виявитися не підключеними до цих процесів узагалі. При цьому придатні для участі у глобалізаційному процесі сегменти зазнають потужного впливу, спрямованого на послаблення національного начала та національної специфіки, на денационалізацію, часто-густо втрачаючи й таку ознаку нації, як національна мова.

Вплив глобалізації на мовне середовище в окремо взятій національній державі, а також на мовну ситуацію у ній та на мовну поведінку її громадян ще очікує на ґрунтовний аналіз і всебічне вивчення. Є підстави стверджувати, що в процесі поширення й поглиблення глобалізації з наростаючою інтенсивністю розгортається процес формування принципово нового мовного середовища, до якого підключаються практично всі національні мовні осередки. Мовою глобалізації стала англійська в одному зі своїх специфічних, максимально спрощених і водночас примітивізованих і утилітизованих — «комп'ютерних» — варіантів.

У процесі глобалізації послаблюються роль і значення звичних, усталених соціальних зв'язків, традиції, звичаїв. На цьому загальному фоні відбувається руйнування монополії рідної та державної мови у забезпеченні доступу до інформації, а також у таких сферах, як освіта, наука, культура. Можна погодитися з позицією тих учених, хто вважає, що з точки зору її гуманітарної складової, зокрема «гуманітарних цінностей», глобалізація як така залишається вкрай невизначеною й неспроможною виступити основою окремого світу цінностей. Вести мову про якусь нову «глобальну ідентичність», заради якої можна було б думати про відмову від ідентичності національної, ще зарано.

«Глобальна» англійська позначається й на якості та на загальному характері комунікації у національному середовищі, окресленому й значною мірою обмеженому рамками національної держави.

При цьому йдеться про комунікацію не у вузькому, а у максимально розширеному значенні слова. Якщо скористатися як зразком відомим визначенням цивілізації, запропонованим свого часу А. Тойнбі: цивілізація — це «культура, представлена широко» («culture write large»), — то поняття комунікації можна було б екстраполювати на увесь масив суспільного буття. Осягнута як невід'ємний елемент та незмінна основа і людської свідомості, і суспільного життя, комунікація, в такий спосіб, дала б підстави розглядати суспільство як особливу комунікативну систему

формування особистості, пов'язуючи його — суспільства — здатність до трансформації й набуття нового колективного досвіду саме з удосконаленням каналів комунікації, появою й поширенням нових їхніх форм.

«Людина не може існувати поза комунікацією, бо її сутність значною мірою виявляється у спілкуванні з подібними собі, — пише Ф.Бацевич, фактично ілюструючи відомий з праць Л.Виготського, М.Бахтіна, К.Леві-Строса та інших учених поділ на екстра- та інтракомунікацію. — І в цьому аспекті людину розглядають як продукт і результат її спілкування з іншими людьми, тобто як інтерсуб'єктивне створіння» [6]. Інтерсуб'єктивний вимір у нових умовах починає сприйматися як важлива складова як соціальної реальності, так і мовного середовища. Не менш значущим виявляється й вимір інтрасуб'єктивний, тобто множинність ідентичностей, які беруть участь у «конструюванні» окремого індивіда.

Комунікативна складова, на якій певний час було прийнято робити головний акцент, за всієї її важливості й пріоритетності не вичерпує увесь діапазон факторів і обставин функціонування мови. Коли мова заходить про роль мовного фактора в суспільному житті, увагу звертають, передусім, на такі речі, як мовна й етнічна картини світу, система цінностей і смислів, національна ідентичність (у тому числі мовна), національна ідея (як ключовий, визначальний елемент національної самосвідомості) тощо.

У сфері мовної поведінки — індивідуальної і колективної — та мовної політики трансформаційні перетворення виявилися з особливою виразністю. Одним з чи не найважливіших наслідків стала втрата російською мовою того, як формально закріпленого, так і фактичного монополю-привілейованого, статусу, який вона мала за часів Радянського Союзу на всій його території, включаючи територію України. У той же час на цій останній з наростаючою активністю розгорнувся процес посилення ролі й впливу української мови, за якою 1996 року було законодавчо закріплено статус єдиної державної з усіма відповідними наслідками, які з цього випливають. Внаслідок цього на рівні об'єктивних реалій, хоча й не без впливу певних факторів суб'єктивної природи, сформувалася й зміцнилася суперечність між, з одного боку, українською як державною та, з іншого боку, російською як рідною для значної частини громадян України та мовою міжнаціонального спілкування у межах СРСР, яка загострила конкуренцію між цими двома мовами.

Специфічним способом відбиваються на характері мовного середовища в Україні, вносячи до нього певні корективи й істотно коригуючи його, зміни у балансі сил і розподілі впливів у системі міжнародних відносин та зрушення на геополітичній карті Європи. У цьому випадку дія факторів трансформації та глобалізації поєднується. Втрата Москвою її значення провідного інтеграційного центру для Центральної, Східної Європи і Балтії сприяє появі нових центрів такого плану. Відповідно до цього на пострадянському просторі з'являються й активізуються альтернативні «мовні центри», на які переорієнтовуються правлячі еліти пострадянських і постсоціалістичних держав, у тому числі й частина еліти української. Це ще більшою мірою ускладнює проблему російської мови на українських теренах, загострюючи водночас і проблему українсько-російських мовних відносин.

Отже, українсько-російська двомовність, традиційно наявна в українському мовному середовищі у значному обсязі, починає набувати нових, порівняно з попереднім періодом, ознак, у тому числі й з підвищеним вмістом конфліктогенності.

Додаткову складність і суперечливість цій двомовності надає факт існування цілої низки її різновидів, кожен з яких на певному історичному етапі мовної еволюції виявляє здатність до підвищення ступеня своєї самостійності. На відміну від теоретичного рівня осмислення проблеми в реальній дійсності, складовими українсько-російської двомовності в Україні виступають аж ніяк не українська й російська мови.

У практичному житті ситуація видається складнішою. Двомовність, що її прийнято сприймати як українсько-російську, може бути ще й «українсько-українською». Адаже в її формуванні можуть брати участь: українська мова як літературна, окремі діалекти української мови (та говірки цих діалектів), українська «модернізована» літературна мова (або «глобалізована» українська), «суржик», українська мова як іноземна (тобто російська «картина світу», озвучувана в українському перекладі).

З боку російськомовної складової українсько-російської двомовності участь в ускладненні загальної ситуації у цій сфері беруть: «українська російська» (тобто той різновид російської мови, яким користуються українці, для яких російська є рідною), а також російська літературна мова (або «російська»). Не варто забувати про існування так званих «чистих» білінгвів, тобто людей, які вільно

й рівноправно — як рідними — володіють як українською, так і російською мовами, а також про носіїв різних сленгів.

Окрім геополітичного та політичного факторів, налаштованість на дистанціювання від Росії і навіть конфронтацію з нею були після розпаду СРСР та проголошення Україною державної незалежності обумовлені об'єктивними обставинами, пов'язані з особливостями формування нової української національної ідентичності. Пошуки чогось *неперервного*, що несло б у собі потенціал поєднання в єдине змістове ціле всю історію українського етносу й української нації, починаючи з часів Київської Русі, неминуче призводили до висновку про те, що здатністю узяти на себе роль такої неперервної константи національного розвитку була наділена ідея протиставлення українського етнонаціонального начала началу російському.

Коли ми говоримо «мовний фактор», маємо на увазі не лише знання певної мови (чи мов) або ж, навпаки, незнання тієї чи іншої мови. Аж ніяк не менше значення, ніж володіння мовою, має її соціальна роль як фундаментальної ознаки національної ідентичності, як важливого інструменту створення мовної та етнічної картин світу. Особливої уваги в цьому контексті заслуговує той факт, що мова являє собою один з найбільш вагомих «культурних ресурсів» нації, котрий несе у собі потенціал перетворення ще й на такі важливі ресурси, як «політичний» і «державний». Підвищення ролі мовного фактора в сучасному світі слід розглядати як одну з провідних тенденцій його — світу — розвитку. Значною мірою сприяє такому підвищенню закономірне зростання суб'єктивного виміру суспільного буття. З іншого боку, одним з пріоритетних напрямів державної мовної політики має бути зосередженість на захисті української мови та на її збереженні для наступних поколінь українців. Адже українська мова, крім того, що вона є в Україні державною, мовою титульною нації, мовою національної культури, базовим елементом етномовної «картини світу» тощо, є національним надбанням, ставлення до якого регулюється відповідними законами.

Зазнаючи змін у ході історичного буття спільноти, до якої вона належить, та її носіїв, мова відповідає різним історичним формам нації у різні історичні періоди їхнього існування й на різних етапах історичного розвитку. Відповідно до цієї особливості національній мові в її «чистому» вигляді мала б відповідати національна культура, а державній мові — культура державна. Глобалізація зумовлює

модифікацію цієї логіки, проте аж ніяк не скасовує її, не знімає з порядку дня національного державного розвитку питання щодо повномасштабної «державизації» національної мови, а також формування повноцінної державної культури. З неодмінним урахуванням того, що розбудова національної держави за сучасних умов і обставин можлива як позитивна даність виключно як держави модерної, тобто такої, яка відповідає вимогам глобалізації та глобальної модернізації.

У ситуації перервності (або, інакше кажучи, відсутності неперервності) національних, власне українських, державних інституцій мовний фактор, крім усього іншого, виявляється тим атрибутом національної державності, який перебирає на себе певну частину функцій цих інституцій, виступаючи в ролі їх символічного замітника.

---

1. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху. — Харків: Майдан, 2006. — С. 324.

2. Див. про це: Видоєвић З. Транзиција, рестаурација и неототалитаризам. — Институт друштвених наука, Универзитет у Београду, 1997. — С. 9–14.

3. Сміт, Ентоні Д. Культурні основи нації. Ієрархія, заповіт і республіка; пер. з англ. — К.: Темпора, 2009. — С. 46.

4. Софронова Л.А. Введение // Категории и концепты славянской культуры. Труды Отдела истории культуры. — М.: Ин-т славяноведения РАН, 2008. — С. 5.

5. Кравченко С.А. Культурная социология Дж.Александера (генезис, понятия, возможности инструментария). — Социс. — 2010. — № 3–4. — С. 14–15.

6. Бацевич Ф.С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень: Підручник. — К.: Академія, 2008. — С. 8–9.

РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОЇ ДУМКИ ЯК ЧИННИК
ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У СВІТІ:
ІСТОРИОГРАФІЯ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

*Стаття є першим комплексним дослідженням на цю тему у вітчизняній науці. Робота містить огляд основних досягнень історіографії 1990-х років щодо ролі єврейської думки у формуванні суспільних цінностей у світі. До статті увійшов аналіз найбільш цікавої англомовної літератури щодо цієї наукової проблеми. У підсумку сформульовані основні висновки щодо характерних рис та досягнень дослідження єврейської думки в період 1990-х років та його впливу на формування суспільних цінностей у світі. **Ключові слова:** єврейська філософія, цінності, історіографія, думка*

***Kozerod O.V. Development of the Jewish thought as a factor of social values development worldwide: Historiography of the 90s XX century.** Article is the first comprehensive study on the topic in our national science. The article reviews major achievements in historiography of the 1990s in relation to a role of the Jewish thought in forming global social values. The article covers the analysis of the most challenging works written in English devoted to that scientific problem. The summary thereof lays out main conclusions for specifics and achievements in Jewish thought studies of the 1990s and its impact on the formation of social values worldwide. **Keywords:** Jewish Philosophy, Values, Historiography, Thought.*

Проблема розвитку світової єврейської думки є однією з невивчених в українській історіографії. Разом з тим, вивчення цієї актуальної теми зумовлене необхідністю духовного розвитку сучасної єврейської спільноти України та поліпшенням справи її інтеграції у громадянське суспільство. Єврейська філософська та релігійна думка є важливим чинником формування суспільних цінностей частини населення України, а також єврейської ідентичності та динамічного розвитку сучасної єврейської культури.

Слід зазначити, що в останні десятиріччя інтерес до проблем єврейської думки у світі постійно зростає, що є наслідком її неподільного зв'язку із біблійною культурою. Тому однією із функцій

еврейської думки є формулювання відповідей на основні виклики сучасного життя, які становлять порядок денний світового суспільства у останні 20 років, у тому числі формування суспільних цінностей та моралі.

Завданням цієї статті є визначення та дослідження основних напрямів розвитку єврейської філософської та релігійної думки 1990-х років, який став періодом швидкого зростання кількості робіт, присвячених цій проблематиці.

Однією з найбільш важливих робіт, що з'явилася у 1990 р. та репрезентувала новий філософський підхід до єврейської історії, стала монографія Ефраїма Шмуелі «Сім єврейських культур: реінтерпретація єврейської історії і думки». Дослідник узагальнив дані сучасної історії, філософії, текстології, біблійних наук, соціології, літератури і психології на єврейську історію. Єврейська історія розглядається як розгортання семи послідовних систем культур, де кожна з них виникає свого часу як заперечення та наступне продовження попередніх культур. Перші п'ять з них — є п'ять «культур віри», наступні дві — «світської культури», «звілення і національно-ізраїльського періоду». Шмуелі стверджує, що сучасні культури створили нову систему координат для єврейського народу. Єврейська історія та думка у XXI столітті розглядається вже з позицій наукової методології, а не як «божественна драма», яка була «герменевтичним ключем» до єврейських проблем протягом багатьох сторіч. На думку Шмуелі, потрібно виробити новий баланс, який дозволив би зберегти творчі елементи минулого й сприяв би переосмисленню єврейської історії і думки [1].

Оглядом походження і розвитку хасидизму — впливового містичного руху, який зародився у XVIII столітті — стала книга Песаха Шіндлера. Автор вивчає питання про те, як хасидизм відгукнувся на проблему добра і зла та страждання єврейського народу, зокрема Голокост. Головна тема, яка дискутується автором, це причини та наслідки пасивності опору німецьким поневолювачам з боку хасидських рабинів під час Голокосту [2].

Важливою роботою, присвяченою розвитку сучасної єврейської думки в Америці, стала збірка оригінальних есе відомого філософа Майкла Беренбаума «Після трагедії і тріумфу», в якій розглядаються три основні дослідницькі проблеми: ідентичності євреїв після трагедії Голокосту і створення Держави Ізраїль, напруженість, яка виникла у єврейській традиції між історією віктимізації та досягнень і шляхів розвитку єврейської громади в нових умовах

ескалації антисемітизму. Беренбаум аналізує роботи Мартіна Бубера, Франца Розенцвейга, які присвячені проблемам ортодоксального іудаїзму, проблеми вибору, плюралістичного підходу до єврейської релігії. Він розглядає питання: чому саме осмислення Голокосту посіло центральне місце у американському єврейському житті та як на цьому відобразилися особливості американської філософії. Книга Беренбаума стала вдалою спробою синтезу історичних та богословських методів, які дозволяють оцінити наслідки Голокосту для єврейської ідентичності та майбутнього розвитку єврейської історії [3].

Важливе місце в історіографії іудаїки належить роботі Менахема Мансура «Єврейська історія та думка: вступ», яка вийшла у 1991 р. Книга містить розділи, які присвячені еллінізму, іудаїзму, Сувоям Мертвого моря, Мосаді, Мартіну Буберу. Автор ставить та вирішує питання щодо того, як відбувалося формування єврейської системи моральних цінностей, чим вони відрізнялися від цінностей різних суспільств, які спостерігалися у різні епохи існування людства. Мансур аналізує єврейську культуру у хронологічному порядку: від біблійної епохи до сучасної Держави Ізраїль [4].

Питання неоплатонізму та єврейської думки розглянуті у збірці робіт провідних світових філософів за редакцією Ленна Гудмана, яка вийшла у Нью-Йоркському державному університеті у липні 1992 р. Особливу увагу автори збірки приділили діяльності поширювача неоплатонізму у Європі єврейського філософа та поета Ібн Габіроля. Він у своїй роботі «Джерела життя» спробував примирити неоплатонізм із монотеїстичною концепцією іудаїзму та розробити систему філософських поглядів та моральних цінностей, незалежно від єврейської релігійної догми [5].

Проблему ділеми у розвитку сучасної єврейської думки порушив у своєму дослідженні Майкл Морган, який проаналізував існуючі дилеми сучасного іудаїзму та співвідношення між розумом і Одкровенням, історією і вірою. Він робить спробу відповісти на одне з найважливіших питань: чи буде іудаїзм зберігати свої позиції як універсальний набір переконань, який допомагає євреям вижити у будь-яку історичну епоху та на будь-якій території проживання? Морган глибоко аналізує та переосмислює єврейську філософію періоду пост-Голокосту та намічає нові шляхи для розуміння дилем єврейської думки [6].

Проблемі місця Мідрашу у єврейській філософській думці розкрили автори збірки «Уява про Мідраш: єврейська екзегеза, думка

та історія», яка вийшла за редакцією Майкла Фішбейна. Автори есе розглянули таке явище в єврейській думці, як текстуалізм. Вони виходять за рамки сучасних літературних підходів до Мідрашу як важливого джерела іудейської думки. Книга досліджує аспекти класичного Мідрашу із різних точок зору, в тому числі міфотворчості та культури притч. Автори фокусуються на таких жанрах середньовічної екзегези, як простий сенс алегорії, містика [7].

Книга «Інше в єврейській думці та історії: будівництво єврейської культури» вмістила роботи найбільш відомих фахівців у сфері дослідження культурних кордонів, групової ідентичності. В книзі розглядається питання про те, як була сформована єврейська самосвідомість, як відбувалось її розширення та трансформація. Збірка створена групою міжнародних експертів, які освітили такі питання, як «інші у біблійному світі», «взаємовідносини чоловіків і жінок у єврейській та римській культурах», «чорношкірі у єврейській літературі», «єврейський образ тіла як іншого», «жінки в ізраїльському кіно» тощо. Проте у роботі не розкривається суто релігійна характеристика поняття «інше» та досвід розв'язання проблеми інакомислення у єврейській думці та історії [8].

У роботі «Вибір у сучасній єврейській думці: партизанський гід», яка вийшла за редакцією Євгена Боровіца, відзначається унікальним внеском єврейської релігійної думки у розвиток сучасного світу. До збірки увійшли статті, які стосуються таких сучасних течій єврейської філософської думки, як уже відомих — містицизму та постмодернізму, і нових, зокрема єврейської феміністської теології. Були розглянуті та проаналізовані роботи Германа Коена, Лео Бека, Мордехая Каплана, Франца Розенцвейга, Тартіна Бубера, Авраама Хешеля, Йосипа Соловейчика. У збірці також були розглянуті, зокрема, такі проблеми, як розвиток філософії сіонізму, осмислення Голокосту, а також питань єврейської самоідентичності тощо [9].

Найбільш наближеною роботою до текстів, які становлять основу релігійного напрямку хасидизму, стала книга Нормана Ламма «Релігійна думка хасидизму: текст та коментар», яка вийшла у видавництві «Майкл Шарф» у 1999 р. Норман Ламм пропонує власну концепцію історії хасидизму, який виник у XVIII ст. під керівництвом Ісраеля Баал-Шем-Това. В зв'язку з тим, що хасидизм був месіанським рухом, він з самого початку мав чимало критиків. Але Ламм вводить до наукового обігу багато документів, пов'язаних з цією течією іудаїзму, в тому числі теологічних робіт

засновників хасидизму, які до цього не використовувалися дослідниками, нових історичних документів. Кожний з 18 розділів книги присвячений окремій інтелектуальній темі, в тому числі «Б-г і Провидіння», «Душа», «Зло і страждання», «Вигнання та викуп». Ламм розпочинає кожен розділ філософським есе та історичною довідкою, а потім наводить висловлювання та думки на ці теми різних хасидських діячів, які жили з XVIII по XX ст. Так, наприклад, розділу «Душа» передують матеріали з книг «10 сефірот єврейської душі» рабина Шнеура Залмана (1745–1813), рабина «Елімелеха» (1717–1787), рабина Маггіда з Межиріччя (1710–1772) тощо. У цих роботах обумовлюється необхідність аскетичної поведінки, містичного трактування подій життя тощо [10]. Ця робота, яку можна назвати прокоментованою та навчальною антологією хасидської думки, стала найбільш значущим виданням подібного роду, яке з'явилося у XX столітті, за винятком, можливо, тільки «Хасидської антології» Луїса Ньюмана, яка була надрукована у 1934 році [11].

Книга професора університету в Бен-Гуріоні Говарда Крейслея «Політична думка Маймоніда в етиці, праві і людському ідеалі» присвячена аналізу творчості Рамбама, протиріч та етики його поглядів. Детально Крейсель зупиняється на питаннях етики, уявленні про Б-га, політичних знань, понятті «добра» і «зла» тощо, які він розглядає з точки зору їх літературного та інтелектуально-історичного контексту. Автор показує, як змінювалися погляди Маймоніда в різні періоди його життя та діяльності [12].

Книга Стівена «Спіноза, лібералізм та питання єврейської ідентичності» стала першим систематичним дослідженням, в якому висвітлюються погляди Боруха Спінози — першого сучасного єврейського мислителя та засновника ліберальної політичної філософії. Дослідник розглянув важливі богословсько-політичні трактати єврейського філософа, а також їх вплив на розвиток таких напрямів, як лібералізм та політичний сіонізм. Як стверджує Стівен Сміт, Спіноза був першим мислителем, який звернув увагу суспільства на громадське становище євреїв, яке раніше дістало назву «єврейське питання», та зробив його одним з найважливіших елементів сучасної політичної думки. Спіноза також запропонував включити ідеї лібералізму до єврейського життя та звільнитися від обмежень релігійної традиції. Сміт відзначає прогресивність робіт Спінози, використання ним природного права і суспільного договору для захисту демократичних політичних інститутів. На

думку Сміта, трактати Спінози являють собою класичний приклад захисту релігійної терпимості та інтелектуальної свободи і закликають до необхідних умов для досягнення політичної стабільності і розвитку ліберальних ідей у суспільстві. Сміт розглядає шляхи вирішення «єврейського питання», які пропонує Спіноза, і здатність іудаїзму до виживання [13].

Проблему розвитку єврейської думки в період пост-Голокосту розглянув у своїй книзі головний рабин Великої Британії Джонатан Сакс. Автор фокусує свою увагу на центральних проблемах сучасної єврейської релігійної думки, зокрема характері єврейського права, стражданнях та сенсі спокутування, ідеї Одкровення, єдності традиції та інтерпретації, розуміння провидіння по відношенню до єврейської історії. Крім того, Джонатан Сакс пропонує свої відповіді на такі теологічні питання, як сенс, зміст та основні напрями єврейського життя. Він узагальнює основні досягнення єврейської релігійної думки за останнє століття та робить висновок про те, що це був один з найтравматичніших та трансфігуральних періодів в історії одного з найдревніших народів світу [14].

Але якщо у роботі Джонатана Сакса йшлося в основному про ідентичність європейського єврейства, то робота Алана Дершовіца присвячена ідентичності та шляхам її збереження у громаді американського єврейства. Монографія Дершовіца стала першим дослідженням, яке дало об'єктивну картину стану єврейської громади США. За його даними, американська громада постійно скорочується у кількості, їй загрожує асиміляція. На думку Дершовіца, збереження ідентичності американських євреїв важлива для долі усього єврейського народу, тому що саме євреї Америки підтримують фінансово, політично, морально сучасну Державу Ізраїль та «громади у розсіянні», а тому це впливає на ідентичність усього єврейства. Автор стверджує, те, що в Америці немає дискримінації щодо євреїв, є позитивним та негативним чинником для розвитку єврейської ідентичності у цій країні. Дершовіц вважає, що єдиним засобом зберегти ідентичність — це збільшити якість і кількість єврейських закладів освіти. Але він також зазначає, що в Америці існує антисемітизм, який поєднує в собі погляди ісламських фундаменталістів, палестинських арабських націоналістів та представників організацій правого крила. Завдання збереження ідентичності американських євреїв повинно, на думку автора, вирішуватися за рахунок зміцнення зв'язків з Ізраїлем, розвитку програм поїздок до «історичної Батьківщини»

еврейської молоді, розвитку програм мовою іврит, релігійної активності сіоністських молодіжних структур [15].

Книгою, яка присвячена філософії відомого мислителя Лео Строса, стала монографія Кеннета Гріна «Єврейська філософія і криза сучасності». Автор вивчає філософські погляди Леві Строса — одного з провідних єврейських мислителів сучасного світу. Монографія містить проникливий аналіз та оригінальні дослідження стану сучасного іудаїзму та історії ХХ століття, яку він розглядає з точки зору «теологічно-політичної кризи», до якої включає події світової історії — від емансипації німецького єврейства до Голокосту, розвитку сіонізму та створення Держави Ізраїль. У книзі аналізується питання асиміляції та її значення для розвитку історії єврейського народу. Автор стверджує, що Стросу загалом вдалося розкрити процес кризи у єврейській думці та історії, охарактеризувати його та зробити належні висновки [16].

Однією з робіт, які зробили значний внесок у вивчення єврейської думки у 1990-ті роки, стала збірка «Парадигми в єврейській філософії», яка вийшла друком за редакцією Рафаеля Йоспе. Автори статей, що увійшли до збірки, зосередили свою увагу на історіографії двох періодів у історії єврейської філософії — середньовічної і сучасного її періоду. Окремо розглядається творчість Емануїла Левінаса та його внесок у розвиток єврейської філософської думки [17].

Основним дослідницьким завданням збірки есе за редакцією Марка Ангела, яка вийшла у 1997 році за назвою «Вивчення думки рабина Йосипа Б. Соловейчика», стало визначення місця міфу як неподільного елементу релігії. У 55 есе відомих науковців з історії єврейської філософії розглянуті питання життя та діяльності одного з найвидатніших єврейських філософів ХХ століття — рабина Соловейчика. У книзі розглядаються різні прояви міфу у сучасному світському та релігійному житті та проаналізовано конкретні випадки міфотворчості у різні періоди єврейської історії — від біблійних часів до сучасності. Автори есе проливають світло на багатогранну діяльність рабина з 1930 до 1980 рр. Рабин Соловейчик (1903–1993) був не тільки видатним талмудистом ХХ століття, але й одним з талановитих єврейських мислителів. Його діяльність як викладача нью-йоркського Єшиви-університету та лідера громади сприяла динамічному розвитку та відродженню ортодоксального іудаїзму в Америці [18].

Слід зазначити, що однією з характерних рис розвитку єврейської думки стало висвітлення найбільш актуальних проблем

сучасності та повсякденного життя. Так, автори статей у збірці «СНІД та єврейська думка і право» за редакцією Гада Фрейденталя зосередили свою увагу на трактуванні цієї проблеми єврейськими філософами та правознавцями зі США, Великої Британії, Ізраїлю і Франції. Автори розглядають та дають відповіді на такі питання, як «чи є ця хвороба карою людству за гріхи?», «які профілактичні заходи щодо хвороби можуть бути запропоновані іудаїзмом?», «як ритуал обрізання впливає на боротьбу зі СНІДом?». Різні варіанти відповідей на ці та інші питання обговорюються у есе фахівцями з питань етики, єврейського закону, правознавцями та рабинами. Посилаючись на біблійні, рабинські і талмудичні джерела, вчені в основному сходяться у висновку, що хоча гомосексуалізм засуджується єврейською релігією як аморальне явище, цінність людського життя є нескінченною, і що люди, які живуть зі СНІДом, заслуговують нашого милосердя та доброти. Єврейська думка та право рекомендують надавати таким людям належний догляд та благодійну допомогу [19].

Іншою роботою, автори якої демонструють життєвість сучасної єврейської філософії, а також аналізують відповіді іудаїзму на найбільш актуальні проблеми сьогодення, зокрема проблеми автономізму та індивідуальності, стала книга «Автономія та іудаїзм: індивідуальне та суспільне у єврейській філософській думці», яка вийшла у світ у 1992 р. У збірці відображені погляди та роботи, які містили аналіз та репрезентували велику кількість філософських шкіл, у тому числі кантіанської, неокантіанської, аристотелівської, школи Маймоніда, Маркса, Гадамера, а також широкий спектр біблійних і класичних рабинських текстів. Збірка об'єднала думки провідних єврейських філософів щодо автономії у єврейській традиції та філософії. Автори аналізують це питання, починаючи з проявів індивідуальності окремих персонажів Біблії до сучасної дискусії серед єврейських мислителів, що стосувалася прагнення євреїв до збереження своєї автономності та участі євреїв різних країн у побудові плюралістичного суспільно-політичного устрою держав у сучасному світі [20].

Іншою роботою, яка була присвячена проблемі автономізму єврейської думки та сучасного стану єврейської філософії, стала книга провідних британських філософів «Перспективи єврейської думки та містицизму», яка вийшла за редакцією Александра Альтмана, Альфреда Іврі, Еліота Вольфсона та Алана Аркуша. Автори збірки відобразили проблему збереження актуальності єврейсько-

го містицизму у сучасній єврейській філософії, зокрема, що стосується розвитку кабалістичних знань, містичного трактування текстів Талмуда тощо. Вони підкреслили, що подальший розвиток містичного напрямку у єврейській філософії надає їй особливої привабливості для її прибічників та дослідників [21].

Філософські погляди відомого єврейського філософа Емануеля Левінаса були розглянуті у монографії професора Ворвікського університету Сіна Хенда. Емануель Левінас, який є одним з ключових філософів у період після Хайдеггера, набуває дедалі більшого авторитету у сучасній філософській думці світу за рахунок присутності серед вчених дискусії щодо особистості людини та відповідальності. Монографія британського вченого охоплює і інкапсулює основні філософські та етичні проблеми двадцятого століття, поєднуючи розуміння базової феноменологічної думки до вимог єврейської культури та її заснування в нескінченному процесі тлумачення талмудичних текстів. Учений досліджує внесок Левінаса у ці дебати, а саме — його ідею примату етики над онтологією або гносеологією. Він розкриває питання про те, як сучасні вчені, які працюють у галузях теорії літератури, культурології, фемінізму і психоаналізу, звертаються до робіт Левінаса з метою надання своїм дисциплінам етичного аспекту [22].

Першою роботою, яка стала демонстрацією постмодерністських філософських і літературних підходів до дискусії щодо розвитку єврейської думки після Голокосту, стала книга Захарії Брайтермана «Б-г після Аушвіцу: традиція та зміна у єврейській думці після Голокосту», яка вийшла у видавництві Принстонського університету. Автор стверджує, що розвиток технології масового знищення людей у ХХ столітті має глибокий вплив на формування форм єврейської релігійної думки. Автор показує, як ключові єврейські теологи розглядають пам'ять про Освенцім, відкидаючи традиційні теодицеї, відмовившись від будь-яких спроб виправдати і реабілітувати відносини між Б-гом та катастрофічними стражданнями цілого народу. Автор характеризує це відхилення як «антитеодицею» та робить спробу висвітлити його з огляду на роботи таких філософів, як Річард Рубінштейн, Еліезер Берковіц і Еміль Факенхейм. Крім того, спираючись на роботи Мікі Бала, Харольда Блюма, Жака Дерріда, Умберто Еко, Мішеля Фуко, професор Брайтерман оцінює питання про те, як єврейські інтелектуали за рахунок тлумачення Біблії та Мідрашу відтворили релігійну думку в період після Освенціма. Ця книга загалом

посприяла появі постмодерністського повороту у сучасних єврейських і теологічних дослідженнях [23].

Серія есе відомого філософа Мілтона Конвіца, присвячених порівняльній характеристиці між Торою як зводом законів та постанов і американською Конституцією, була надрукована у видавництві Сіракузького університету у 1998 р. Автор докладно аналізує створення у Сполучених Штатах системи верховенства права та Конституції і той вплив, який мав іудаїзм на створення та прийняття Конституції США, а також на історію конституційного процесу, що відбувався протягом усєї американської історії. Ці есе відображують характерні особливості розвитку американської єврейської думки та її політико-правового аспекту [24].

Актуальною роботою, присвяченою ролі миру та примирення у єврейській думці, стала монографія Вальтера Гомулки і Альберта Фрідландера «Ворота досконалості: ідея миру в єврейській думці». З погляду авторів, ідея миру та взаєморозуміння завжди відігравали важливу роль в єврейській думці, зокрема, іудаїзм як найдревніша Авраамічна релігія характеризується прагненням до миру. На відміну від інших релігій, зокрема ісламу, що вітає прозелітизм, навіть під загрозою зброї, іудаїзм негативно ставиться до релігійних війн та поширення своєї релігії у світі. Автори на основі аналізу великої кількості різних джерел, починаючи від біблійних текстів, історії Ізраїлю, а також талмудичних текстів та філософських робіт до періоду ХХ століття, простежили розвиток ідеї миру та його практичного втілення у життя. У монографії розглянуті роботи періоду Реформації, присвячені проблемі миру таких видатних філософів, як Самсона Гірш (1815–1889), Лео Бека (1873–1956), представників прогресивного іудаїзму тощо [25].

Проблему взаємовідносин біблійної культури та філософії розглянув Кеннет Грін у своїй монографії «Єврей та філософ: повернутися до Маймоніда в єврейській думці Лео Строса». Автор досліджує питання: чи сумісна філософія та біблійна віра та які заходи можна вжити для зближення їх позицій. Філософ Строс у своїх ранніх творах вважав, що кожна спроба погодити ці дві системи поглядів призводить до жертви однієї на користь іншої. Пізніше Стрс дійшов висновку, що філософія та біблійна віра можуть мирно співіснувати та вчитися одна у одної [26].

Розвиток єврейської філософської думки 1990-х рр. залишався предметом уваги багатьох дослідників. Представники різних наукових шкіл порушували та розглядали проблеми історії та сучасності

єврейської думки. Особливу увагу фахівці приділяли пошуку відповідей на актуальні проблеми сучасності у класичних та сучасних творах єврейської думки. Безумовно, розвиток глобалізації та зміни у сфері суспільно-політичного життя Європи та США мали свій вплив на розвиток єврейської думки. Роботи єврейських філософів та постійний розвиток іудейського законодавства живлять інтерес сучасних дослідників. У період 1990-х років дослідники єврейської думки вивчали такі теми, як зміни у суспільній моралі, боротьба зі СНІДом, антисемітизм, актуальність біблійних заповідей, взаємовідносин між статтями та інші актуальні питання сучасного життя.

Важливе місце у процесі дослідження єврейської думки також належить введенню до наукового обігу нових документів на івриті з єврейської спадщини, талмудичних праць арамейською мовою, робіт середньовічних єврейських філософів мовами європейських народів. Дослідження представників англомовної науки у 1990-ті роки заклали фундамент для подальшого розвитку цієї галузі знань, що дозволило сформулювати відповіді на основні виклики сучасності.

---

1. Seven Jewish cultures: a reinterpretation of Jewish history and thought by Ephraim Shmueli. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990. — 312 pp.

2. Hasidic responses to the Holocaust in the light of Hasidic thought by Pesach Schindler. — Jersey City: Ktav Publishing House, 1990. — 204 pp.

3. After tragedy and triumph: essays in modern Jewish thought and the American Experience by Michael Berenbaum. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990. — 228 pp.

4. Jewish History and Thought: An Introduction by Menahem Mansoor. — Jersey City: Ktav Publishing House, 1991. — 571 pp.

5. Neoplatonism and Jewish thought by Lenn Evan Goodman. — NY: State University of New York Press, 1992. — 454 pp.

6. Dilemmas in modern Jewish thought: the dialectics of revelation and history by Michael Morgan. — London, 1992. — 181 pp.

7. The Midrashic imagination: Jewish exegesis, thought and history by Michael Fishbane. — NY: State University of New York Press, 1993. — 296 pp.

8. The Other in Jewish thought and history: construction of Jewish culture and by Laurence Jay Silberstein, Robert L. Cohn. — New York: New York University Press, 1994. — 467 pp.

9. Choices in Modern Jewish Thought: A Partisan Guide by Eugene Borowitz. — Behrman House, 1995. — 372 pp.

10. The religious thought of Hasidism: text and commentary by Norman Lamm. — London, 1999. — 711 pp.
11. Hasidic Anthology by Louis Newman. — London: Scribner, 1934. — 720 pp.
12. Maimonides' political thought in ethics, law, and the human ideal by Howard Theodore Kreisel. — NY: State University of New York Press, 1999. — 416 pp.
13. Spinoza, Liberalism and the Question of Jewish Identity by Steven Smith. — New Haven: Yale University Press, 1998. — 288 pp.
14. Crisis and covenant: Jewish thought after the Holocaust by Jonathan Sacks. — Manchester: Manchester University Press, 1993. — 248 pp.
15. The Vanishing American Jew: In Search of Jewish Identity for the Next Century by Alan Dershowitz. — NY: Little, Brown and Company, 1997. — 395 pp.
16. Jewish philosophy and the crisis of modernity: essays and lectures in modern by Leo Strauss, Kenneth Hart Green. — NY: State University of New York Press, 1997. — 505 pp.
17. Paradigms in Jewish philosophy by Raphael Jospe. — Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 1997. — 290 pp.
18. Exploring the thought of Rabbi Joseph B. Soloveitchik by Marc Angel. — Jersey City: Ktav Publishing House, 1997. — 346 pp.
19. AIDS in Jewish thought and law by Gad Freudenthal. — Jersey City: Ktav Publishing House, 1998. — 175 pp.
20. Autonomy and Judaism: The Individual and the Community in Jewish Philosophical Thought. — NY: State University of New York Press, 1992. — 229 pp.
21. Perspectives on Jewish thought and mysticism by Alexander Altmann, Alfred L. Ivry, Elliot R. Wolfson, Allan Arkush. — London, 1998. — 508 pp.
22. Facing the other: the ethics of Emmanuel Levinas by Sean Hand. — NY: Routledge, 1996. — 288 pp.
23. (God) After Auschwitz: Tradition and Change in Post-Holocaust Jewish Thought by Zachary Braiterman. — New Jersey: Princeton University Press, 1998. — 204 pp.
24. Torah and Constitution: essays in American Jewish thought by Milton Konvitz. — Syracuse: Syracuse University Press, 1998. — 222 pp.
25. The gate to perfection: the idea of peace in Jewish thought by Walter Homolka, Albert Friedlander. — NY: Berghahn Books, 1994. — 128 pp.
26. Jew and philosopher: the return to Maimonides in the Jewish thought of Leo Strauss by Kenneth Hart Green. — NY: State University of New York, 1993. — 27 pp.

ВОЛОДИМИР ЖАБОТИНСЬКИЙ
ТА УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ЗМАГАННЯ
ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ:
ДИСКУСІЯ ЩОДО ЦІННОСТЕЙ
МІЖЕТНІЧНИХ ВЗАЄМИН

*Пропонована стаття присвячена всесвітньовідомому діячу єврейського національного руху Володимиру (Зееву) Жаботинському, зокрема його ставленню до розвитку українського національного руху початку ХХ ст. на теренах Російської імперії. Саме В. Жаботинський відіграв позитивну роль у формуванні українсько-єврейських відносин, сприяв їх поліпшенню, завжди підтримував ідею державної суверенності обох народів. **Ключові слова:** українські національні змагання, єврейський національний рух, українсько-єврейські відносини, два етноси, національно-культурні і політичні права, міжетнічні взаємини.*

***Podolsky A. Vladimir Zhabotinsky and the Ukrainian national movement in the beginning of the 20 century: discussion of the interethnic values.** This is article «Vladimir Zhabotinsky and the Ukrainian national movement in the beginning of the 20 century: discussion of the interethnic values», written by Podolsky Anatoly is devoted very famous Jewish political person Vladimir (Zeyev) Zhabotinsky, who was one of the leader of the Zionism during 20 century. In this material the analyze his political activities and his understanding and support of the Ukrainian national movement in the Russian Empire. V. Zhabotinsky always fight for create of the Jewish independent state and support struggle for Ukrainian independence. **Keywords:** Ukrainian national competition, the Jewish national movement, the Ukrainian-Jewish relations, the two ethnic groups, national cultural and political rights, ethnic relations.*

Сьогодні в науковому історичному середовищі вже не виникає заперечень щодо багатокультурності та поліетнічності українського соціуму та суттєвого впливу цих факторів на соціальну, політичну, державницьку історію України протягом бурхливого, на жаль, більшою мірою трагічного ХХ століття. Складовою частиною поліетнічного, полікультурного простору України є культура

єврейського народу. Історичні долі українців та євреїв склалися так, що ці два народи жили протягом щонайменше тисячі років поряд на одній землі, на українських етнічних теренах. Внаслідок цього історія та культура українського єврейства стали інтегральною частиною історії і культури України. Багато спільного було в історії двох етносів. Як українці, так і євреї тривалий час були недержавними народами (євреї, розпорошені по всьому світові; до того ще й були не територіальним народом). Саме в таких умовах українські євреї зуміли зберегти мову, власні національні традиції, звичаї та глибоко релігійний спосіб життя.

Багато чого, як позитивного, так і негативного, у відносинах двох народів протягом минулого століття, як, до речі, і в попередні часи, визначали персоналії. Не є таємницею, що в період Першої світової війни та українських національно-визвольних змагань, як під час, так і після війни, в часи Української Народної Республіки українсько-єврейські взаємини були надто складними та неоднозначними: від співпраці у побудові української суверенності до жакхливих ексцесів, єврейських погромів і загибелі безневинних людей. Сьогодні завдяки яскравим особистостям тих часів ми маємо змогу усвідомити трагічний історичний період української історії.

Безперечно, однією з видатних постатей епохи, яка відіграла значну роль у взаєминах обох народів, був Володимир (Зеев) Жаботинський — всесвітньовідомий діяч єврейського національного руху — сіонізму. Все своє життя Жаботинський (1880–1940) відстоював національні та політичні права єврейського народу, боровся проти асиміляції євреїв, за національні та громадянські права свого народу та водночас глибоко поважав, розумів і підтримував інші національні рухи, зокрема український. Він завжди стояв на позиції збереження культури як головного чинника та ознаки не тільки єврейського народу, але й інших. Водночас, наполягав на тому, що єврейська культура повинна захищатися власним народом [1]. В сіонізмі Жаботинський майже завжди репрезентував певний бойовий, радикальний напрям.

Володимир (Зеев) Жаботинський не відразу на своєму життєвому шляху вибрав національний напрям. Він прийшов до нього через побачене та осмислене становище євреїв в Російській імперії. Безумовно, з Україною Жаботинського пов'язує багато спільного. Саме це спільне і допомогло йому прийти до розуміння важливості боротьби за національні права єврейського народу та до

поваги щодо національних прав українського народу. Він народився в Одесі у зрусифікованій єврейській родині, здобув ґрунтовну освіту, вже в гімназійні роки знав європейські мови та мову іврит [2] (таким чином, не зовсім вже й асимільована була родина Жаботинських — *А.П.*). Після гімназії став редагувати різні одеські газети, перебував за кордоном, відвідував лекції в європейських університетах, поступово ставав літератором та перекладачем, писав п'єси та вірші, перекладав класичні твори. Його переклади, наприклад, Едгара По російською мовою вважаються й досі одними з найкращих [2, с. 61]. Його літературний талант викликав увагу найвидатніших російських письменників та критиків.

На його єврейську національну самосвідомість вплинули антиєврейські акції російського царату на початку ХХ ст. У цей час в імперії значно посилювався антисемітський рух, таємно інспірований та підтримуваний царською адміністрацією. Кривавий погром у Кишиневі у квітні 1903 року, який передував страшній погромній хвилі 1905–1906 років (вбивства єврейських чоловіків, дітей, жінок, старих в Києві, Одесі в одні й ті самі дні — з 18 по 21 жовтня 1905 року під контролем поліцейських, губернаторів за вказівкою з Петербурга [3], а потім по всій імперії, переважно на українських теренах), викликав обурення у всьому світі, а в Російській імперії спричинився до піднесення єврейського національного руху. Ці погроми (особливо Кишинівський) були головною причиною перевороту в свідомості Жаботинського: він став сіоністом і залишився ним до кінця життя [4]. Першою його акцією як сіоніста була участь у створенні загонів єврейської самооборони в Одесі. Він також почав перекладати російською мовою вірші великого єврейського національного поета Хаїма Нахмана Бяліка (який, до речі, народився на землях Волині — *А.П.*). Одним з найвидатніших був переклад Жаботинським поеми Бяліка «Сказание о Погроме» (інша чи, навпаки, перша назва цього твору Бяліка — «Город резни» [5]). Це був переклад з івриту (давньоєврейська, або гебрайська мова — *А.П.*) вражаючого документа страшного злочину проти людей. Протягом двох квітневих днів 1903 року на вулицях та в будинках міста Кишинева було забито 49 євреїв, які померли мученицькою смертю від рук людей, котрі вважали за потрібне замордувати єврейського чоловіка, жінку, хлопчика чи дівчинку, не усвідомлюючи часто-густо, що вони роблять...

Хочу навести уривок з інтерв'ю з Головою єврейської громади Молдови Теодором Магдором: «...мені розповідали старі люди, що

пам'ятають ці жахи... царська урядова комісія працювала у місті після допиту, одного з погромників запитували, навіщо він до смерті забив свого сусіда Хаймовича. Його питали: «Скільки років Ви з ним поряд жили? — «близько тридцяти...» — «він Вам зробив щось поганого?» — «ні... він був дуже доброю людиною» — «які у Вас були стосунки між собою?» — « дуже добрі, він допомагав мені та моїй родині, його жінка виховувала моїх дітей...» — «навіщо Ви його вбили?» — «...не знаю...» [7].

Для Жаботинського Кишинівський погром став межею, за якою він остаточно вирішив — все своє свідоме життя боротися за національні права єврейського народу. До речі, на фундатора сіоністського руху Теодора Герцля, з яким Жаботинський бачився під час сіоністського конгресу 1903 року в Базелі, цей погром також справив гнітюче враження, після чого його переконання щодо створення єврейської держави ще більше зміцнилося [8]. І Жаботинський, і Бялік бачили в наслідках цього страшного погрому не тільки невимовне страждання своїх одноплемінників, але й роздираючу душу безпорадність. Бялік писав у поемі, що євреї не чинили опору і як приречені йшли на загибель, поет з болем засуджував власний народ за відсутність опору вбивцям! Саме тому, що Жаботинський поділяв погляди Бяліка, він блискуче переклав поему з івриту російською мовою. Після Кишинева Жаботинський починає створювати в Російській імперії загони єврейської самооборони, щоб протистояти погромникам та ворогам. Цьому він присвятить усе своє життя. Він буде створюватиме загони, бригади, легіони з вояків-євреїв, загони єврейської самооборони під час подій 1905–1906 рр., в роки Першої світової війни, наприкінці 1930-х років в Америці вже проти нацистської Німеччини. Тому що головним принципом його життя було усвідомлення, що єврейська культура, якщо хоче вижити, мусить захищатися...

У публіцистиці Жаботинський звертається до національної теми і закликає до визнання національно-культурних та політичних прав як єврейського народу, так і всіх інших народів імперії. Він глибоко вивчає теорію національного питання і за кілька років стає одним з найкращих фахівців у цій галузі. На початку 1900-х років Володимир Жаботинський активно виступає в своїх публікаціях також і на захист української меншини на теренах обох імперій — Австрійської і Російської. Він вбачає в історії і культурі обох народів багато спільного та важливого. На теренах цих імперій, за Жаботинським, ці народи може врятувати взаємодопомога.

В.Жаботинський писав в одній зі своїх публікацій: «У чому має полягати українська допомога австрійським євреям? В одному: щоб єврейству було визнано в Австрії права національної цілості. На «автономію» безземельна народність не може претендувати, але вона має право вимагати для себе самоврядування в справах національного побуту й справедливого представництва як у Рейхсраті, так і в сеймах; поряд з уже визнаними 8 мовами Австрії має бути рівноправною в установах, у суді та школі мова єврейського населення. І коли Східня Галичина, нарешті, виділиться в окремий автономний край, хай ці права національної меншості збережуться недоторканні і в ній, а також в західній половині, де, крім євреїв, все ж таки залишаться розсіяні серед польської більшості групи українців» [8].

Жаботинський ніколи не заперечував прагнення до свободи, самостійності, суверенності українців (як, до речі, і поляків, і інших народів), але за умови, що вони згодні признати і підтримати такі самі права й для євреїв. Саме в часи національно-визвольних змагань українців у 1917–1921 рр., в часи Центральної Ради урядом Української Народної Республіки була підтримана і зреалізована ідея національно-персональної автономії, в тому числі й для єврейської меншості. Можливо, і цей фактор, поряд з іншими, сприяв тому, що Жаботинський підтримував українців у їх національних та людських прагненнях.

У своїй публіцистичній та політичній діяльності Жаботинський багато уваги приділив українському питанню та українсько-єврейським взаєминам у 1911–1914 рр. Тому що саме ці роки були періодом між двома ювілеями Тараса Шевченка: 1911 рік — 50 років після смерті поета та 1914 рік — 100-річчя з дня народження. Українська преса (і не тільки) друкувала досить багато матеріалів українською та російською мовами про Шевченка. Тогочасні українські культурно-національні кола намагалися надати ювілеєві якомога вагомішого звучання, і це зрозуміло: у той час, коли Україна не мала й натяку на політичну або культурну автономію, Шевченко був символом, у якому втілено національні ідеали, монументом українському слову і національній свідомості, пророком майбутньої української держави.

Збереглися спогади відомого українського політичного діяча початку ХХ ст. Євгена Чикаленка про виступ Жаботинського в Києві перед українськими громадськими діячами в 1911 році, який схвально оцінює позицію Володимира Жаботинського щодо

українського народу та його національних устремлінь: «Вчора приїздив з Одеси В.Жаботинський, відомий сіоністський публіцист. Приїхав він навмисне, щоб порозумітися з керманічами української преси. На зібранні в українському клубі, в довгій і чудовій промові він доводив, що потреби жидів-сіоністів і взагалі жидів націоналістів цілком ідентичні з потребами українців і у них поки що одні завдання та однакові вороги...як у них на черзі боротьба з обрусителями та колонізаторами, так і в нас, а через те нам треба координувати нашу діяльність. Тепер, коли поляки планують обмежити жидів у правах при заведенні в Польщі самоврядування, треба спільно нам в нашій пресі доводити, що поляки скрізь, де вони мають силу, гнітять всі слабші нації; так було в старій Польщі, де вони гнітили українців, білорусів, литовців, так і тепер у Галичині вони гнітять українців і тих жидів, що бажають бути жидами, а не поляками «Мойсеєвого визнання». Жаботинський обіцяє, що сіоністська преса, яка ведеться жаргоном та старожи́дівською* і російською мовою, буде провадити думку, що жидам треба звернути увагу на українців та український рух і не бути обрусителями, бо український рух має майбутнє і колись настане час, коли жиди пожалують, що йшли разом з обрусителями» [10].

Загалом в період 1911–1914 рр. В. Жаботинський в своїх численних статтях висловлювався в підтримку українського національного руху, національних прагнень українців. На мій погляд, мотивацією таких дій Жаботинського є передовсім його власні переконання про схожість та спільність історичної долі українців та євреїв. Він відчував потребу обох народів у державній суверенності.

Щодо постаті Тараса Шевченка, то Жаботинський вбачав у ньому символ українства, фундатора української літератури, тим, чим для євреїв у ХХ ст. став Бялік. Жаботинський писав про Шевченка: «Шевченко є національний поет, і саме в цьому його сила... Він дав і своєму народові, і всьому світові яскравий, непохитний доказ того, що українська душа здатна до найвищих злетів самотньої культурної творчості... Шевченко залишиться тим, чим створила його природа: сліпучим прецедентом, який не дозволяє українству відхилитися від шляху національного ренесансу» [11].

---

* Жаргон — це мова їдиш, яка була поширена серед українських євреїв як мова повсякденного спілкування. В ХХ ст. була визнана світовим співтовариством як літературна і як одна з мов єврейського народу; старожи́дівська — мається на увазі стародавня біблійна мова єврейського народу — іврит. Сьогодні іврит — державна мова держави Ізраїль.

Безперечно, одним з найяскравіших прикладів особистої участі Жаботинського у сприянні позитивних українсько-єврейських взаємин є підписання ним акта, чи договору, з представником уряду УНР в еміграції.

У 1921 році Жаботинського обирають до складу керівництва Всесвітньої сіоністської організації. Він добивається створення в британській Палестині єврейських бойових загонів для оборони єврейського населення від нападів арабів та арабських погромів проти євреїв, які шаленіли на теренах англійської Палестини у 1920–1921 рр.

На 12-му Сіоністському конгресі в Карлсбаді у вересні 1921 р. Жаботинський зіткнувся з різкою критикою з боку деяких делегатів конгресу. Це поклало початок його відкритому конфлікту з керівництвом ВСО. Саме під час цього 12-го конгресу Жаботинський зустрівся в Карлсбаді з представником уряду (на той час вже емігрантського) Української Народної Республіки Максимом Славинським, з яким він товаришував ще в юнацькі роки в Одесі, й уклав з ним угоду про створення при українській армії єврейського збройного формування — жандармерії — з метою оборони єврейського населення від можливих погромів на територію підрадянської України. Ця угода викликала зливу нападів на Жаботинського з боку його політичних противників. Незабаром взаємини між Володимиром Жаботинським та ВСО погіршилися вкрай і він вийшов з організації.

Жаботинський був переконаний, що єврейська культура має захищатися власним народом, і впродовж усього життя робив все можливе для цього. Водночас він усвідомлював, розумів та готовий був відстоювати національні інтереси інших народів, особливо меншин, тому що бачив спільність історичних шляхів. Українське питання посідало в творчості та в житті Жаботинського одне з провідних місць. Це не окремих або кілька епізодів його життя — це було питання, до якого він звертався в публіцистиці та політичній діяльності впродовж тривалих років. Саме така особистість, як Володимир (Зеєв) Жаботинський, сприяла добрим відносинам обох народів.

---

1. Жаботинський В. Избранное. Рассказ «Жиденок». — Иерусалим, 1990. — С. 120.

2. Див.: Моше Бела. Мир Жаботинского. — Москва, 1993. — С. 57.

3. Материалы к истории русской контрреволюции. Отчеты сенаторов Турау и Кузминского. — С.-Петербург, 1908. — С. 5–7.
4. Израїль Клейнер. Володимир (Зеев) Жаботинський і українське питання. — Київ–Торонто–Едмонтон, 1995. — С. 220–221.
5. Див. часопис: Вестник еврейской культуры. — Рига, 1990. — Апрель.
6. Інтерв'ю, яке записав автор з п. Теодором Магдором у Кишиневі 21 січня 2007 року.
7. Див.: Т. Герцль. Еврейское государство. — Иерусалим, 1990.
8. Жаботинський В. Non multum, sed multa. — С.-Петербург, 1910. — С. 44.
9. Євген Чикаленко. Щоденник (1907–1917). — Львів, 1931. — С. 185–186.
10. Жаботинський В. Урок юбілея Шевченко // Избранное. — Иерусалим, 1990. — С. 78–79.

II. ПРАКТИЧНІ ВИМІРИ ВИВЧЕННЯ СУЧАСНИХ ЦІННОСТЕЙ

Микола Горелов, Олег Рафальський

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ПАРАДИГМА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ У ВИСВІТЛЕННІ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

*У статті аналізується феномен української цивілізації, яка виникла в козацьку добу і надалі розвивалася у складі іноземних імперій та держав. Головна увага концентрується на тлумаченні понятійних термінів та методології застосування цивілізаційного підходу в історичних дослідженнях. **Ключові слова:** історія, цивілізація, держава, методологія, дослідження.*

*Gorelov M., Rafalsky O. Civilization paradigm of Ukrainian Statehood: Some Aspects Civilizational approach in highlighting historical process. The article «Civilization paradigm of Ukrainian Statehood: Some Aspects Civilizational approach in highlighting historical process», written by Gorelov Mykola and Rafalsky Oleg examines the phenomenon of Ukrainian civilization, which arised up in the Coszack day had developed as part of foreign empires and states. The main attention is concentrated on the conceptual interpretation of terms and methodology application civilizational approach at the historical researches. **Keywords:** history, civilization, state, methodology of research.*

Цивілізаційна парадигма української державності є одним з найцікавіших і водночас недостатньо дослідженим феноменів вітчизняної історичної і політологічної науки.

Слід нагадати, що поняття «цивілізація» належить до числа надзвичайно багатозначних. Своїм виникненням воно зобов'язане XVIII ст. (зокрема, французькі філософи-просвітителі йменували «цивілізованим» таке суспільство, яке засноване на ідеалах справедливості і розуму). Істотне поширення терміна «цивілізація» було зумовлене усвідомленням тієї суспільно-визначальної обставини, що будь-який соціум — це неподільна взаємопов'язана система оригінальної культури, науки, літератури, моральних та правових норм і т. ін.

Зародження цього поняття спостерігалось в Європі в період кризи провіденціалістської парадигми, яка підпорядковувала історичний процес містичному початку. Світ людини уявлявся проєкцією церковної догми, що доводила: спасіння душі — найважливіша справа для кожного індивідуума. На цьому тлі наявність стабільних понять, які обґрунтовували розвиток і зміну суспільних відносин, тип і рівень розвитку культури, спрямованість і швидкість руху історії не сприймали за необхідні. Тільки в XVII–XVIII ст. поняття «культура», «суспільство», «прогрес», «еволюція» набувають свого сучасного значення. Це відбувалося в процесі розмежування релігії й світської культури, держави й громадянського суспільства, провіденціальної й реальної картин історії.

Однак нарізне існування цих понять не розв'язувало проблеми наукового пізнання. Кожне окремо і всі разом вони не в змозі були ефективно вирішити аксіологічне завдання. Методологію комплексного дослідження цивілізаційних процесів запропонував італійський вчений першої половини XVIII ст. Дж. Віко, який вважав, що у вивченні історії, мови, релігії, суспільства і церкви центральне місце належить поняттю «культура».

Віко виділив в історії народів те, що він назвав «планом ідеальної вічної історії», тобто стадії розвитку, які проходить культура (і перш за все мова). Він назвав їх віками Богів, Героїв та Людей і зіставив з етапами розвитку мови: періодом знакової (німій комунікації), малоартикульованої та добре артикульованої [1]. По суті, це була та ж сама, дуже поширена у наступні часи, історична схема «дикунство — варварство — цивілізація».

Поняття «культура», «суспільство», «прогрес» історикам і філософам необхідно було співвіднести з більш складним, синкретичним поняттям, яке б відображало їх взаємодію і протиріччя, а також об'єднало ці поняття з базовими цінностями світської та християнської культур. У цьому понятті треба було закріпити нову роль людини, яка в епоху Просвітництва ставала на місце Бога як творця всього сутнього й брала на себе відповідальність за недосконалість Всесвіту. Таким терміном стало поняття «цивілізація».

Поняття «цивілізація» (*politesse, civilite*), яке передувало сучасному поняттю «цивілізація», було важливим елементом у стосунках елітних прошарків населення того часу. Вміння бути або видаватися вихованим високо цінувалося у вищому світі. Уявлення про «цивілізованість» як втілення ідеалу розумної природи

людини виникли у Франції ще у XVII ст. Варіант поняття «цивілізація» використовував у своїх «Роздумах про метод» (1637 р.) Р.Декарт, який протиставляв дикунів, напівдикі народи, що згодом стають цивілізованими (police). Схожі поняття використовував в Англії Ф.Бекон. До 30–40-х років XVII ст. вони увійшли до англійської мови [2].

У середині XVIII ст. цим поняттям скористався Ф.Вольтер для порівняння культур, суспільств і країн у книзі «Все про нрави народів». Для того часу це був інтелектуальний прорив. Але нові поняття погано вирішували як ґносеологічне, так і структурне завдання. Використовуючи їх, історик опинявся на острівку «цивілізованості» серед моря «варварства» й переконував читача у слабкості людського розуму. Інші острівки «цивілізованості» також були ізольованими й не мали якихось значних спільних рис. Епохи розвинутої цивілізації, які Вольтер вбачав у «великих віках» (Олександра Македонського, Октавіана Августа та Людовика XIV), уявлялися розірваними в часі [3].

Але загалом ця методика виявилася науково ефективною й використовувалася як в історичній соціології, так і в інших дисциплінах, що вивчають цивілізаційні процеси. Зокрема, німецький соціолог Н.Еліас у своїх працях використовував її для аналізу епохи абсолютизму й Просвітництва як часу становлення суспільства, заснованого на внутрішньому контролі за поведінкою індивідів, раціональній поведінці й мисленні [4].

У сучасному розумінні поняття «цивілізація» було вперше використане у праці французького фізіократа маркіза В.Мірабо-старшого «Друг людини, або Трактат про населення» (1756 р.). «Цивілізація» розглядалася ним не стільки як результат впливу життя королівського двору, скільки як похідний чинник поширення християнства й прийняття суспільством його ідеалів. Мірабо вважав, що люди цивілізують одне одного в суспільстві, а релігія й уряд лише сприяють встановленню й закріпленню природного соціального й економічного порядку. Сутність цього порядку — в справедливості, яка є основою справжньої цивілізації, рівнозві економічних і політичних інтересів, попередженні соціальної нерівності, рівні освіти, від якої залежить майбутнє цивілізації. Її втілення він бачив у розвинутому сільському господарстві, вільній торгівлі, поширенні просвіти всередині країни та поза її кордонами, зокрема в колоніях. Поняття «цивілізація» набуло ціннісного змісту — воно стало первинним щодо поняття «висока

культура». Встановлення «справжньої» цивілізації проголошувалося ним як мета історії [5].

У деякій формі поняття «цивілізація» зумовило можливість реалізувати всі три завдання парадигмального поняття: йому вдалося набути аксіологічного значення як джерела ідеалів релігії і держави, раціональності та економічної діяльності; воно розв'язало гносеологічне завдання, зв'язавши історика з подіями минулого таким чином, що вони стали для нього предметом наукового аналізу, бо держава і релігія в різних формах завжди були основою будь-якого суспільства, яке вийшло з первісного стану; воно, нарешті, структурувало історію, дозволивши порівнювати суспільства, в житті яких домінуючу роль мали релігія або раціональність, держава чи торгівля [6].

Як справедливо відзначає І.Іонов, внаслідок такого пізнавального прориву сформувався можливість подолання характерного для Віко і Вольтера суто монологічного історичного дискурсу, за якого автор твору — фактично головна діюча особа оповідання, а взаємодія історичних явищ в тексті практично неможлива без його посередництва, без експліцитного викладу історичної теорії. Це ставлення до історії культури почало змінюватися діалогічним історичним дискурсом, який відкривав шлях до історії-драми. З переходом до діалогу роль автора у відображенні історії зменшувалась, а відкритий, експліцитний виклад історичних фактів став поступово змінюватися на прихований, імпліцитний стиль викладу, не характерний для філософії. За такого підходу історичні події і явища доволі вільно і самостійно взаємодіють між собою в рамках історичного нарративу.

Історична наука поступово перетворювалася на наукову дисципліну. «Риторичний» дискурс був тісно пов'язаний з «філософською історією» епохи Просвітництва, ядро якої становив не історичний, а філософський нарратив. «Діалогічний», а потім і «драматичний» дискурси означали перехід до розвинутого історичного нарративу ХІХ ст. Виникло джерелознавство — «внутрішня цензура» історичної науки, яка перевіряла її фактологічну базу на істинність. Раніше потреби в такій інстанції просто не було. Єдиним критерієм істинності була відповідність логіці, вимогам розуму. Джерелознавство (наука про походження текстів) розвивалося паралельно з герменевтикою (наукою про істинне значення текстів), яка допомагала з'ясувати значення стародавніх символів і міфів. Перехід до нового типу дискурсу відкрив шлях

до розвитку методології історичної науки. Сенсопороджуюча база історичних досліджень суттєво розширювалась [6, с. 52].

Вперше спробу впровадження «діалогічного» історичного дискурсу здійснив на рубежі XVIII і XIX ст. І.Г.Гердер, який в своєму понятійному апараті сполучав вживання центрального для німецької науки поняття «культура» з англо-французьким поняттям «цивілізація». Новим у його працях стало й те, що поняття «цивілізація» поєднувалося з усвідомленим поняттям «традиція». Останню він розглядав не як «пережиток», а як спадок поколінь, що пішли у вічність.

Гердер не відмовлявся від ідеї прогресу людства. Але він категорично виступав проти спроб представити історію одноманітною, бачити втілення одного й того самого ідеалу у схожих явищах. Він висміював намагання кожного з філософів встановлювати власні критерії прогресу, відповідно до яких має виходити, що все в історії «розвивається по мотузці і кожна наступна людина, і кожне наступне покоління» вдосконалюється «в найкращій прогресії», при цьому збільшуються «показники добродетності й щастя», а сам філософ, звичайно, завжди є «останньою, вищою ланкою, на якій все закінчується». В таких теоріях Гердер вбачав прояви «паперової цивілізації» епохи Просвітництва, яка може свідчити хіба що про старечий занепад у житті людства [7].

Для Гердера культура народу — не просто історичне явище, але й особлива цінність, яку можна зіставити з цінністю прогресу. Культура не є порівняльною категорією. З порівняння культур не можна скласти уявлення про єдність історичного процесу. Наслідування і нав'язаний прогрес філософ вважав антицінностями. Вони неминуче призводять до необоротного знищення культури. «Освіта, яка виходить не з власних нахилів та потреб, — зазначає Гердер, — пригнічує й нівечить або відразу ж кидає у безодню». Тому він розглядав колонізаційну політику європейських держав як «зневажання людства». Натомість, на його думку, «краще було б, якби національний дух розвивався сам з себе, безперешкодно і в чистому вигляді» [8, с. 292–293]. Таку політику, зокрема, він збирався запропонувати Катерині II й покласти її в основу поступального розвитку Росії.

«Драматичний» виклад історії став можливим тільки тоді, коли дослідники стали використовувати поняття «цивілізація» у множині. Сталося це на початку XIX ст., коли німецькі романтики, зокрема Ф.Шпегель, створили додаткову гносеологічну передумову

для порівняння різних цивілізацій. Застосовуючи принципи провіденціоналістської картини світу, вони визначили духовну базу локальних цивілізацій як різні форми одкровення, починаючи від «одкровення Слова», що було дано народам Китаю, Індії, Єгипту та Ізраїлю, до «одкровення Світу», яке отримали християни середньовічної Європи. За цією теорією, людина, опановуючи здібності, закладені у неї Богом, робить крок до створення гармонійної особистості, але кожного разу зазнає поразки через свою гріховну сутність. Це — сюжет історичної драми, основи неупередженого діалогу цивілізацій. Божественне джерело всіх цих одкровень є силою, що їх урівнює. Воно виступає як єдиний справжній суб'єкт світового історичного процесу й одночасно витискує філософа з місця єдиного спостерігача та коментатора історичної драми. До 1827 р. у Франції Ф.Гізо сформував уяву про множинність цивілізацій як в Європі (французька, англійська, німецька та ін.), так і в решті світу (китайська, індійська, персидська тощо) [8].

Велике значення для остаточного оформлення «драматичного» дискурсу мало те, що в середині XIX ст. незахідні цивілізації навчилися самі висловлювати свої погляди на західний світ. За приклад тут можуть правити слов'янофіли. Особливістю історичного дискурсу російських романтиків було те, що вони вели диспут із Заходом не від свого власного імені, а від імені традиційних цінностей християнського Сходу. Зокрема, І.Киреевський в одній зі своїх праць зівставив два принципи ставлення до релігії та церкви, до способу мислення, до законності, до держави і суспільства — західноєвропейський та російський. Він критично поставився до «старої римської освіченості» (тобто цивілізації), в якій європейці бачили своє культурне коріння, засудив раціональність їх віри, законодавства і мислення, намагання розв'язувати проблеми зовнішніми, технічними засобами, суспільні протиріччя. Натомість філософ відстоював православні візантійські традиції, внутрішнє піднесення над зовнішніми потребами, суспільну єдність росіян. Вперше в цивілізаційних дослідженнях діалог набув розгорнутої форми, наблизився до історичної драми, бо, по суті, у Киреевського йшлося про пошук шляху до спасіння людства: вибір між дійсно християнським шляхом, традиції якого зберігав православний Схід, і шляхом католицьким і реформістським, на його погляд, хибним, по якому пішов Захід [9].

У другій половині XIX ст. виникла можливість для відображення драми стосунків між цивілізаціями, кожна з яких історики

намагались трактувати в рамках її власної логіки. Вперше думку про рівність цивілізацій висловив у 1853 р. А. де Гобіно: «Через те, що зовнішність їх (решти світових культур. — *Авт.*) цивілізацій не схожа на нашу, — писав він, — ми часто схильні вважати, що вони або варвари, або нижчі за нас за чеснотами. Немає нічого більш поверхового і, отже, більш підозрілого, ніж висновок, зроблений на підставі подібних аргументів» [10]. Цю саму тезу відстоював і німецький професор Г.Рюккерт, який вперше поклав в основу своїх роздумів про інші цивілізації їх власні оцінки західної культури. Його трактування історії православних країн нагадує філософію історії слов'янофілів. Він вважав, що світ православ'я самодостатній, незалежний від світу західного християнства. Адже навіть хрестові походи не призвели до окатоличення візантійців. Унія католицтва та візантійського православ'я була вимушеною, що свідчить про «внутрішню неможливість», неорганічність цього об'єднання [11].

У Росії (йдеться і про Київську Русь, і про Російську імперію, до складу якої входила Україна. — *Авт.*) «виникла якась внутрішня спорідненість між візантійською сутністю і слов'янським духом» за повної відсутності західного впливу. Так, закликання варягів анітрішки не вплинуло на слов'янську культуру. Неорганічність впливу варягів «унеможливило те, щоб слов'янська сутність внутрішньо змінилася від цього чужого елемента». В свою чергу, чужі володарі невдовзі переродилися у слов'ян і повністю злилися з руським (ідеться про часи Київської Русі. — *Авт.*) народом [11, с. 502–504]. Навіть за Петра I, як стверджує Рюккерт, «західноєвропейська культура не натуризувалася в Росії, для чого, мабуть, ніколи і ні за яких обставин немає жодної можливості, але була залучена як засіб для певних цілей, як знаряддя державної влади й політики» [11, с. 504].

Однак для того, щоб виникла сучасна романтична форма цивілізаційного нарративу, мало було релятивізувати уявлення про цивілізацію й доповнити раціональний підхід інтуїтивним. Необхідною виявилася поява трагічного відчуття краху рідної культури, розриву зв'язку часів і домінування філософії життя, яка органічно сполучала релятивізм, ірраціоналізм та інтуїтивізм.

Такі умови склалися тільки у ХХ ст. внаслідок Першої світової війни, коли з'явилася книга О.Шпенглера «Занепад Європи». Тоді весь ціннісний зміст виявився проблематизованим, і цінності, норми, стереотипи будь-якої культури у світовій історії почали

сприйматися у вигляді згубної сили, долі, за яку людині доводиться розраховуватися життям. Суттєво ускладнився історичний нарратив.

На цьому тлі поняття «цивілізація» пережило ще одну кризу. Тепер воно стало відображати стадію деградації «високої культури», стан її духовного занепаду. Розвиток західної цивілізації розглядався як визначений долею процес падіння західного світу [12].

Рівноцінність цивілізацій, яку Рюккерт міг лише констатувати, у Шпенглера виявляється майже у всьому. Вони порівнюються як принципово однотипні явища, жодне з яких не заслуговує більш високої оцінки. Разом з тим, у кожній з них — своє обличчя, своя неповторна індивідуальність.

У кожній з культур своя мова, кожна з них породжує власне світосприйняття, яке Шпенглер намагався виявити, аналізуючи особливості різних проявів культури, від математики до права. Велич Шпенглера як мислителя полягає в тому, що він вперше переконливо довів: у західного історика перед очима зовсім інша всесвітня історія, ніж у великих арабських і китайських істориків [13]. Уперше європейцям дали зрозуміти, наскільки провінційною і незначною була їх діяльність на тлі великих звершень середньовічного Сходу. Шпенглер дав глибоку критику сучасній йому західній історіографії й вказав на велику кількість білих плям в її інтерпретації історичного процесу.

Цей філософ констатував взаємне непорозуміння між представниками різних культур з часів античності й підкреслив: «Німецьке й французьке благочестя, англійські й іспанські звичаї, німецький та англійський життєвий устрій стоять одне від одного настільки далеко, що найбільш втаємничене для будь-якої чужої нації є для пересічної людини нації ... споконвічною таємницею й джерелом помилок з дуже тяжкими наслідками» [13, с. 176, 208]. Шпенглер закликав дослідників цивілізацій перетворити мову самовираження культур у мову спілкування між ними [13, с. 116–117]. Таким чином, у нього ми маємо справу не з реальним полілогом культур (він став можливим лише у другій половині ХХ ст., коли історію своїх цивілізацій стали писати історики практично в усіх країнах світу), а з полілогом як реальною формою організації історичного матеріалу.

Шпенглер зробив переворот у теорії цивілізацій, започаткувавши її класичний період. Він модерно функціоналізував термін «цивілізація» в умовах порівняльного культурологічного аналізу

світових культур. А.Дж.Тойнбі у книзі «Осягнення історії» «переклав» теорію Шпенглера на мову західної соціальної науки, відновивши первісний сенс поняття «цивілізація». Місце деградаційної фази розвитку суспільства заступили «універсальні держави» або світові імперії. Історія цивілізацій була монументально, в кращих традиціях європейського роману-епопеї, структурована, процеси й етапи цивілізаційного розвитку були проаналізовані як наукові закони: «виклик і відповідь», «зникнення і повернення», «розкол-і-полігенез». Це не завадило Тойнбі в останньому томі своєї праці знову знизити ціннісне значення поняття «цивілізація», підпорядкувавши його поняттю «всесвітня церква» [14].

У другій половині ХХ ст. поняття «цивілізація» практично повністю відновило своє ціннісне значення й широко використовувалося в історичних, соціологічних і філософських дослідженнях. Сьогодні використовуються практично всі відтінки накопиченого сенсорного змісту, які кожного разу кристалізуються у нові сенсорні структури.

Як бачимо, процес становлення теорії цивілізацій як важливої складової історичної соціології супроводжувався складними змінами значення поняття «цивілізація». В цих змінах простежуються три тенденції. Спочатку, у ХVІІІ ст., поняття «цивілізація» вбирає у себе сенси передуючих йому, близьких за значенням понять, які персоніфікували процеси раціоналізації поведінки, становлення громадянського суспільства, вдосконалення державного управління. У ХІХ — на початку ХХ ст. його ціннісний зміст поступається місцем різнобічній за сенсом науковій складовій. Нарешті, в ХХ ст. його значення в цілому відновлюється, при цьому накопичений зміст не губиться, а переводиться у приховану, потенційну форму й, за потреби, актуалізується. Ці процеси опосередковуються переведенням поняття «цивілізація» з одного дискурсу в інший, що пов'язано з розширенням кола жанрів, які використовуються у будіванні історичного й філософсько-історичного нарративу.

Існують різні типи цивілізацій. В їх основі можуть бути соціально-економічні устрої, релігії, раси, системи цінностей, ідеології. Цивілізація може збігатися з національними кордонами, а може й істотно виходити за їх межі. Нарешті, вона може охоплювати навіть всю Землю (йдеться про світову цивілізацію).

Ми виходимо з тези, що кожна нація — це унікальна цивілізація. Наймовірніше, проте факт: дефініція терміна «нація» семантично

найпереконливіші ознаки мала ще наприкінці XVIII ст., коли застосовувалася для позначення вищих верств суспільства, які безпосередньо забезпечували державний суверенітет. Логіка була такою: який сенс у тому, щоб у категорію «нація» включити весь народ чи хоч би його домінуючу етнічну складову? В цьому, за великим рахунком, сенсу нема, оскільки соціальні маси здебільшого не ідентифікують себе з визначальними проблемами функціонування соціального організму.

Сучасна суспільна наука оперує двома основними підходами до розуміння етнічності: об'єктивістським, що розглядає етнос як деяку історично-спадкоємнісну спільноту, яка має спільних предків і єдину расово-біологічну природу, та модерністським, який витлумачує етнос в суб'єктивному розумінні — перш за все як уявну спільноту, сформовану на основі тотожності кожного її члена зі сформульованим культурною елітою національним міфом.

Цілковита моноетнічність держави на сучасну пору є рідкісним явищем. Показовим прикладом моноетнічності є хіба що Японія та Ісландія. Інакше кажучи, сучасні держави в абсолютній більшості хоча і поліетнічні, однак саме воля і згуртованість певного етносу (як правило — титульного) призводить до відповідних політичних, державотворчих трансформацій. Ігнорувати цю обставину з точки зору наукового вердикту некоректно, а з точки зору дослідницьких висновків і пропозиційності загалом небезпечно, оскільки йдеться про нехтування фундаментальним чинником державницької креативності.

Безперечно, світ структурується водночас у двох протилежних напрямках — універсалізму та націоналізму. З матеріальної точки зору економічний взаємозв'язок, ефективність комунікацій, воєнні, економічні та пропагандистські впливи дозволяють стверджувати, що світ єдиний. Якщо ж підходити з інших позицій, зокрема ефективності міжнародних інститутів, то це не відповідає істині [15]. Також не викликає сумнівів, що націоналізм у його первісному значенні не може бути надійним підґрунтям поліетнічної держави: для виконання цієї функції необхідна якась інша, надетнічна ідея. Однак, чи означає така надетнічність заперечення етнічності? В усякому разі, політична нація фактично відкидає культурне походження й значення нації, і маємо визнати: це не завжди йде на користь суспільній консолідації, сукупному благу суспільства.

Практично всі чинники культури є націогенетичними елементами. Кожен з них — мова, писемність, мистецтво й музика —

пристосований змістом і формою до життєвих потреб народу; весь світогляд, етика й побут народу є тими елементами, що поглиблюють процес національної індивідуалізації, перетворюючи його з етнографічної сировини на національно викристалізований суспільний колектив. Народ — це етнографічна, а не національна одиниця. Якщо народ — це сировина, то нація — виріб з цієї сировини [16].

У новітні часи такий погляд обґрунтував О. Прицак. Він слушно зауважував, що історія України — «це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряна лінеарним часом багатоперспективна візія минулого усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих («політичних українців»), і перейнятих ними розвинутих цивілізацій» [17].

Продовжують розробку цієї глобальної проблеми, зокрема, і російські колеги. Так, в одному з останніх підручників для вищої школи його автори стверджують, що цивілізація включає у себе окультурену історичну природу (в чистій природі існування цивілізації неможливе) й засоби такого перетворення, людину, яка засвоїла культуру й можливість жити та діяти в окультуреному середовищі свого проживання, а також сукупність суспільних відносин як форми соціальної організації культури, що забезпечують її існування. В такому трактуванні цивілізація є не чим іншим, як суспільно-економічною формацією, але охарактеризованою без звичної догматики (вип'ячування примату базису й другорядної ролі надбудови) та з орієнтацією на виявлення ролі культури. Цивілізація виявляється ідентичною навіть не формації, а скоріше її регіональній різновидності — у зв'язку з підкресленням ролі культури, різної в різних районах світу. Правда, далі автори згаданого підручника відзначають, що цивілізація є поняттям більш глобальним, ніж суспільна формація. Формаційні відмінності в суспільстві, яке вийшло з первісного стану — це відмінності всередині цивілізації. Формаційне розчленування суспільства надає цивілізації соціальної визначеності й історичної конкретності [18]. Але таке уточнення мало що міняє по суті.

У свою чергу, відомий дослідник Ю. Черняк стверджує, що цивілізація дійсно належить до формації, як ціле до частини, але не тому, що вона обіймає собою всі формаційні типи, а тому, що вона за своїм складом включає, окрім формаційних, багато інших елементів, окремих граней цих елементів та зв'язків з усіма ними.

Він дає своє трактування цьому терміну: «В широкому розумінні цивілізація — це цілісна система, що розвивається, суттєвих відносин між людьми, — мікрогрупами, великими колективами, взята із середовищем проживання й створеними матеріальними та духовними благами і особливо системою цінностей, що називається культурою (під поняттям суттєвих відносин слід розуміти відносини, котрі іменують рівень взаємозв'язків не лише між індивідуумами чи мікрогрупами, але і між великими колективами, що складаються за етнічною, національною, соціальною, професійною, конфесійною, регіональною, низкою інших ознак).

Цивілізація — система цілісна, яка має свої власні якості порівняно з сумою інгредієнтів, що її складають. Її частини, якщо використовувати термінологію загальної теорії систем, можливо розділити на елементи — елементарні структурні одиниці, подальше розщеплення яких неможливе без втрати якості, компоненти, складені із елементів, і підсистеми, утворені із компонентів. До них добавляються зв'язки між вказаними частинами цивілізаційної структури» [19].

Якщо ж розглядати зазначене явище в просторово-часовому розрізі, то можна виділити три рівні:

1) глобальна цивілізація — частина (або все людство), що досягла рівня цивілізованого розвитку, і така, що проходить певні ступені, фази життєвого циклу;

2) локальні цивілізації як найважливіші складові частини глобального співтовариства, які відрізняються за системою цивілізаційних цінностей, умовами проживання та діяльності, історичним досвідом. Вони також проходять через певні етапи історичного шляху — зміну поколінь локальних цивілізацій і фаз життєвого циклу кожної цивілізації та кожного покоління;

3) світові цивілізації як великі етапи розвитку глобальної цивілізації і цикли поколінь локальних цивілізацій, епохи розвитку людства як єдиної мегасистеми [20].

Хоча «цивілізація» і «держава» — поняття не синонімічні, вони відбивають різні боки того самого процесу, тобто переходу від первісних суспільств до ранньокласових. Важливим є і те, що в цьому питанні сходяться думками представники різних — «буржуазних», «марксистських», «західних» та інших наукових шкіл [21]. А тому маємо погодитися з твердженням, що «цивілізація — це той стан суспільства, якому притаманні державна система управління, соціальна стратифікація (елітарне суспільство на перевагу

первісному егалітарному), різні форми експлуатації» [22]. Для цієї стадії розвитку характерними ознаками є поява міст, писемності, законів тощо [23].

Розглядаючи давні і середньовічні цивілізації на теренах України, необхідно чітко усвідомлювати особливості кожної з конкретних спільнот. Сам процес переходу до соціально стратифікованих суспільств не був миттєвим, з чітко вираженими характерними ознаками. Цивілізаційний процес треба розглядати у вигляді двох основних етапів — передісторії (становлення основ цивілізації) та власне історії (цивілізаційного розвитку) [24]. Для першого з них, що дістав в останні десятиліття назву «чіфдом» або «вождівство», вже була характерною соціальна й майнова нерівність, але ще був відсутнім легалізований апарат присилування. А для другого етапу стали притаманними всі ознаки державності. Суспільства, які за своїм розвитком перебували на першому із згаданих етапів, слід характеризувати як протоцивілізації (вождівські цивілізації, чіф-цивілізації), а ті, що вже перебували на другому етапі, — власне цивілізаціями. Тому певною мірою казуїстичні формулювання зі спробами поєднати в одному явищі різний сенс лише заплутують його розуміння. Як приклад, можна навести таке трактування знаменитої трипільської культури: «З точки зору стадіального підходу до Трипілья в такому разі пасувало б поняття «протоцивілізація». В культурному ж відношенні вживання терміна «цивілізація»... є цілком логічним та виправданим» [25]. За такою логікою до цивілізацій можна відносити і розмальований комплекс з кісток мамонта (як і саму стоянку кам'яної доби) в с.Мізин на Чернігівщині [26].

І це вже робиться: «...цивілізація почалася на терені Давньої України з ДУХОВНОСТІ. Коли в XV–XIV тисячоліттях до н. е. в районі теперішнього Мізина на Десні викарбували на мамонтовій кістці МЕАНДРОВИЙ ОРНАМЕНТ як символ безкінечності буття (яка глибока й витончена філософська ідеологема! — *Авт.*). Коли утворили перший (палеолітичний!) музичний ансамбль з кісток мамонта (відкриття археолога Бібікова! — *Авт.*). Коли прадавні українці почали виготовляти реалістичні та символічні (!) статуетки жінок, тобто першобогинею давніх була жінка, що творила диво — продовжувала рід людський» [27]. Тож за такою, так би мовити, схемою, коли пізньопалеолітичні пам'ятки вже належать до цивілізаційного циклу, «рукою подати» до часів появи на сучасних українських теренах первісної людини близько 1 мільйона років тому.

Та що там в Україні. Виявляється, в глибинах кам'яного віку могла існувати суперрозвинута цивілізація, що загинула внаслідок всесвітньої катастрофи! Начебто є й інформація на підтвердження цього, але: «Археологічна інформація — одна із найзасекреченіших. Чимало відповідних даних і відомостей (артефактів, письмових джерел) зберігається в схованках тибетських монастирів, індійських храмів, Ватикану і т. д. Їхне опублікування, як вважають, могло б викликати потрясіння в суспільстві». Та: «Як виявляється, є досить впливові організації, зацікавлені в засекречуванні подібної «екстравагантної» інформації. Переважно це окультні й інші «латентні» структури, масонські ордени тощо» [28]. Тож який же є міжнародний шпигунський потенціал у авторів такої «гіпотези», якщо вони змогли, обійшовши могутні організації, добути таку «цінну й достовірну» інформацію!

Розгляд проблеми можна довести до рівня абсурду, а тому слід припинити фантазувати у цьому напрямі. Краще зупинимось більш докладніше та серйозно на понятті «держави», що є провідним інститутом політичної системи суспільства на цивілізаційному щаблі його розвитку [29]. Але спочатку слід охарактеризувати вже згадане поняття «чіфдом» (або «вождівство») — важливу фазу у стадіальному розвитку людського суспільства, останню ланку його додержавного устрою. Серед узагальнюючих розробок останніх часів, на нашу думку, однією з найбільш повних в історіографічному відношенні є монографія М.Крадїна та Т.Скринікової «Імперія Чингіс-хана»[30]. В ній подається і аналіз думок з приводу сучасного розуміння терміна «держави» та її назви як явища світового масштабу.

Теорія вождівства належить до числа найбільш фундаментальних досягнень західної політантропології. Найбільш ґрунтовно характеристики вождівства були розкриті в неоеволюційній концепції Е.Сервіса (основна робота якого вже згадувалася). Він дав визначення цьому явищу як формі соціополітичної організації з централізованим управлінням й спадковою клановою ієрархією вождів теократичного характеру та знаті, де існує соціальна майнова нерівність, але нема формального і, тим більш, легального репресивного та примусового апарату.

Т.Ерл, один із найавторитетніших спеціалістів сьогодення в царині теорії вождівства, виділяє наступні, з його погляду, найбільш суттєві ознаки цієї форми соціально-політичної організації: спільнота з кількістю населення в декілька тисяч («просте»

вождівство) або кілька десятків тисяч («складне» вождівство); наявність регіональної ієрархії поселень; політична централізація й стратифікація; зародження політичної економії для інституалізації фінансової системи.

У колишніх країнах соціалістичного табору, включаючи й СРСР, ці ідеї до 70–80-х рр. ХХ ст. не набули вагомого відгуку. Тривалий час розвиток пізньопервісних суспільств у марксистській археології та етнології було прийнято розглядати за Ф.Енгельсом і Л.Морганом, в межах концепції військової демократії. З плином часу ряд дослідників прийшли до висновку, що військова демократія в класичному вигляді не була безпосереднім попередником державності, пізніше виникали більш структуровані переддержавні форми, в яких більшість населення вже було відсторонено від управління, але ще були відсутніми ознаки держави. По суті, це означає, що марксистські дослідники самостійно прийшли до відкриття феномену вождівства.

Один час популярністю користувався термін «дофеодалне суспільство». О.Хазанов запропонував дефініцію «вождівство» як варіант перекладу з англійської мови слова *chiefdom*. Потім Л.Васильєв детально ознайомив вітчизняних спеціалістів із суттю концепції.

Якщо ж підсумовувати різні точки зору на сутність вождівства, що висловлювалися в різні роки різними дослідниками, то можливо виділити наступні основні його ознаки:

- політична ієрархія й централізація, наявність центру та залежних від нього груп (громад, племен і т. п.);
- соціальна стратифікація, обмежений доступ до ключових ресурсів, наявність тенденції до відокремлення ендогамної еліти від простих мас в замкнутий стан;
- кількість населення в кілька тисяч й десятків тисяч;
- перерозподіл додаткового продукту по вертикалі (редистрибуція);
- відсутність узаконеної влади, що має монополію на застосування сили;
- загальна ідеологія і/або спільні культи й ритуали;
- сакральний характер влади, іноді теократія [31].

Говорячи ж про термін «державна», слід відзначити, що латинське слово «*status*» вже стало використовуватися в політичних дискурсах у XIV ст. й характеризувалося багатозначністю. В Італії термін «*stato*» розумівся як правляча влада взагалі, а також як

апарат цієї влади. У Франції поняття «*etat*» означало статус, стан, об'єднання станів («генеральні штати»), державу, націю. Подібна термінологічна невизначеність була зумовлена тим, що тоді у Європі спостерігалася побудова націй, а також формування територіальних владних структур іншого типу («національні держави»). Нові інститути влади стали усвідомлюватися в існуючій термінології.

Мабуть, найбільш рельєфно новий контекст терміна «держава» сформулював Н.Макіавеллі. Кінцеве ж осмислення сутності держави припало на період європейського абсолютизму, коли вона починає сприйматися як власний, відокремлений від суспільства та його зверхників інститут (згідно з Т. Гоббсом, «Левіафан»). До середини XVIII ст. термін вже ґрунтовно увійшов у європейську науку. Однак ця ж термінологія і далі використовувалася для означення станового поділу суспільства. В Європі склалася традиція паралельно використовувати поняття «держава» для означення не лише структури суспільства, але і всього суспільства в цілому (суверенна одиниця, «держава-нація», «країна»). У російській мові етимологія поняття «держава» більш співзвучна термінам «царство, імперія», ніж поняттю «уряд».

Тож можливо говорити про два смислові значення цього поняття. В широкому розумінні — держава як країна, нація (що нерідко використовується в повсякденній мові); і у вузькому інституалізованому значенні — держава як уряд (частіше використовується в повсякденній мові, і у вузькому інституалізованому значенні).

Згідно з класичним визначенням М.Вебера, в політичній антропології прийнято вважати, що держава відрізняється від попередніх форм управління (вождівства) наявністю монополії на легітимне застосування насилля. Іншими словами, «арифметика» держави може бути викладена у формулі: «вождівство + насилля = держава». Та не безпідставно багато з дослідників висловлюють сумніви, що така ознака може вважатися надійним критерієм державності. Один із найбільш послідовних критиків цієї точки зору — Р.Кайнейро вважає, що багатьом ранньодержавним утворенням якраз і не вистачало монополії на використання сили. Для підтвердження він посилається, зокрема, на англосаксонські закони, в яких було записано, що будь-хто може сам вбити злодія, який його пограбував, і навіть отримати за це певну нагороду.

Побутує думка, що держава не завжди мала монополію на насилля. Як приклад називаються феодальні королівства середньовічної Європи, які не були проти міжусобних війн васалів, якщо

вони залишалися доляльними до свого сюзерена. Ще один приклад: Ірак початку ХХ ст. — держава не могла заборонити сутички між племенами кочівників і була вимушена обмежуватися побічним контролем. Після кожного зіткнення учасники конфлікту повинні були надавати поліцейським службам детальну інформацію про кількість потерпілих та здобутих трофеях. У той же час, монополію на використання сили можна знайти в багатьох бездержавних суспільствах. Наприклад, у гірських жителів Атласа нема апарату організованої влади й спеціальних каральних інститутів. Право на покарання та контроль за порядком накладено на громаду. З цього випливає, що ця ознака не може розглядатися як критерій для визначення держави.

Більш правильним було б робити акцент не стільки на монополії на насиллі, скільки на інститутах влади. Якщо звернутися до класичних визначень держави, то вони в першу чергу мають на увазі наявність апарату управління. Так, «Братинська енциклопедія» характеризує державу як «політичну організацію суспільства, або тіло політики: більш вузько термін належить до інститутів уряду. Термін став відомим в XVI ст. як результат його використання Макіавеллі в своєму «Государі». Практично, у всіх визначеннях держави наявна така ознака, як обов'язкова фіксація особливого апарату управління. Окрім того, дедалі більше дослідників схиляються до думки, що така ознака є єдиним універсальним критерієм для визначення державного суспільства. З найбільшою лаконічністю суть цього поняття висловив К.Вітфогель: держава — це «управління професіоналами».

Інтеграція суспільства на державному рівні припускає наявність бюрократії, єдиної релігії, судочинства й поліцейської машини, тобто особливих спеціалізованих установ, призначених для управління. Громадянські чиновники відповідальні за управління, контроль над інформаційними потоками, мобілізацію ресурсів, військові — за завоювання та оборону від ворогів, а іноді й за підтримування внутрішньої стабільності, релігія — за створення загальної ідентичності та освячення існуючого ладу.

Вищевикладене означає, що держава — це не просто сукупність людей, які управляють суспільством. Особи з управлінськими обов'язками є скрізь — в племені ірокезів, грецькому полісі, африканському вождівстві. Згадавши першу ознаку знаменитого лєнінського визначення класів і примінивши його до дефініції держави, маємо, що держава — це велика група людей, причетних

до управління. Ця група може бути розділеною на спеціалізовані підрозділи або відомства (міністерства, канцелярії і т. п.) або, в принципі, не бути інституалізованою й перебувати при дворі, ставці (за М.Вебером — в «штабі») правителя. Необхідно також враховувати, що органи управління гетерархічними спільнотами відрізняються від подібних органів у територіальних державах, які мали розвивати багаторівневі бюрократичні ієрархії.

Важливо також відзначити, що особи, які виконують управлінські обов'язки в перед- чи ранньодержавних суспільствах, можуть бути розділені на: загальних функціонерів, які виконують обов'язки лише в якійсь одній галузі управління; неформальних осіб, чия професія безпосередньо не пов'язана з управлінням, але вони внаслідок свого статусу або ж з інших причин можуть впливати на прийняття рішень (родичі, придворні, священики і т. д.). Оскільки загальні функціонери й неформальні особи можуть існувати не лише в ранніх державах, але і, наприклад, у вождівствах, лише категорія спеціальних функціонерів може слугувати критерієм для визначення державності.

Таким чином, держава — це не окремі особи, які займаються управлінською діяльністю, а цілий апарат, тобто сукупність спеціалізованих організацій і установ. Такі установи мають відповідну структуру і складаються із певної кількості співробітників, які отримують винагороду за виконання своїх обов'язків [30, с. 497–500].

Вивчаючи цивілізаційну історію України, слід пам'ятати, що: «у історії немає ані прологів, ані епілогів. Вона не ділиться на розділи, кожен зі своїми вступом і підсумками. Історія не робить перепочинків, щоб замислитися і зробити висновки з прожитого. На етапи і епохи ділимо її ми. Якщо весь плин подій вважати своєрідним текстом, то його з великими труднощами можна поділити на осмислені шматки, схожі бодай на речення, якщо не на розділи» [32]. А робляться подібні дослідження, щоб хоча б якоюсь мірою відповісти на запитання: «Чи так само неволимо тяжіє над нами, людьми, наша національна доля? Чи кожна нація або велика цивілізація — то всього лише зародок, що з нього як з незримого яйця має вилупитися щось гігантське і, можливо, путне, для чого, власне, ми живемо і страждаємо? Якщо так, то чи можна хоча б зрозуміти, куди нас несе історія? Які риси будучини вгадуються за напрямками силових ліній сьогодення?» [32, с. 849].

Знайти адекватні відповіді на ці запитання є одним з головних і найшляхетніших завдань сучасних істориків, політологів, соціологів.

1. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций. — Л., 1940. — С. 91.
2. Февр Л. Цивилизация: эволюция слова и группы идей // Бои за историю. — М., 1991. — С. 248–250.
3. Voltaire F.M. Essai sur les moeurs et l'esprit des nations. — Paris, 1963. — Vol. 1. — P. 808.
4. Elias N. Über der Process der Zivilisation. Soziogenetische und Psychogenetische Untersuchungen. — Bd. 1–2. — Zürich, 1939.
5. Mirabeau V. Philosophie rurale. — Darmstadt, 1972.
6. Ионов И.Н. Цивилизация: эволюция смыслового содержания понятия и его литературного контекста // Проблемы исторического познания. — М., 2002. — С. 51.
7. Гердер И.Г. Избранные сочинения. — М.–Л., 1959. — С. 282.
8. Ионов И.Н. Понятие и теория локальных цивилизаций: проблема историографического приоритета // Цивилизации. — М., 1997. — Вып. 4. — С. 139–140.
9. Киреевский И.В. О характере просвещения Европы и его отношения к просвещению России // Полное собрание сочинений. — М., 1861. — Т. 2. — С. 237–276.
10. Gobineau A. de. Essai sur l'inegalite les races humaines. — Paris, 1853. — Т. 1. — P. 149.
11. Ruckert H. Lehrbuch der Weltgeschichte in Organischer Darstellung. — Leipzig, 1857. — Bd. 1. — S. 479, 481–483.
12. Шпенглер О. Закат Европы. — Новосибирск, 1993. — Т. 1. — С. 6, 9, 77.
13. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — М., 1998. — Т. 2. — С. 50.
14. Тойнби А.Дж. Постижение истории. — М., 1991. — С. 515–540.
15. Wright G. Problems of Stability and Progress in International Relations. — Chicago, 1972. — P. 10–11.
16. Михальченко М., Самчук З. Українська цивілізація: логіка, закономірності та курйози становлення // Актуальні проблеми внутрішньої політики. — 2004. — № 4. — С. 29–31.
17. Прицак Омелян. Що таке історія України // Слово і час. — 1991. — № 1. — С. 60.
18. Введение в философию. — М., 1989. — Ч. II — С. 531.
19. Черняк Е. Б. Цивилиография. — М., 1996. — С. 11.

20. Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. — М., 2006. — С. 88–89.
21. Морган Л. Древнее общество. — Л., 1934; Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // К.Маркс, Ф.Энгельс. Сочинения. — 2-е изд. — Т. 21; Service E.R. Origins of the State and Civilization. — New-York, 1975.
22. Бунатян К.П. Давне населення України. — К., 1999. — С. 137–138.
23. Массон В.М. Первые цивилизации. — Л., 1989. — С. 6–11.
24. Цивилизационные модели современности. — К., 2002. — С. 5.
25. Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2003. — С. 6.
26. Бибииков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей монета. — К., 1981.
27. Плачинда С. Золота Доба Давньої України // Джерела. — 2005. — квітень. — № 1. — С. 11.
28. Канигін Ю.М., Кушерець В.І. Людина і цивілізація в контексті Біблії та інших Першокниг. — К., 2007. — С. 46.
29. Павленко Ю. В. Держава як цивілізаційний феномен // Енциклопедія історії України. — К., 2004. — Т. 2. — С. 341–348.
30. Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д. Империя Чингис-хана. — М., 2006; Див. також: Earl T. Chifdom in Archaeological and Ethnological Perspective // Annual Review of Anthropology, 1987, vd. 16; Васильев Л.С. Протогосударство — чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки. — 1981. — № 6.
31. Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. — М., 1995.
32. Попович Мирослав. Червоне століття. — К., 2005. — С. 847.

Олена Кривицька

ЦІННІСНО-ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ВІДМІННОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЄДНАННЯ

*У статті вивчаються процеси регіональної політичної ідентичності, ідеологічні цінності населення, які мають місце у сучасній Україні. Представлено погляд на масову політичну свідомість у східних та західних областях України. **Ключові слова:** політична ідентичність, ідеологічні цінності, політична свідомість.*

Krivycka O. A ideological values orientations Ukrainian society: differents and perspectives of a unity. Article «A ideological values orientations Ukrainian society: differents and perspectives of a unity», written by Krivycka Olena dedicated a regional political identity, ideological values of population which take place in Ukraine now is defined in article. The mass political consciousness in eastern and western regions of Ukraine is examined. Keywords: political identity, ideological values, political awareness.

Важливим позитивним чинником етнополітичного розвитку українського суспільства є безконфліктність ціннісних орієнтацій суб'єктів етнополітичного простору, відсутність міжцивілізаційного розколу в полікультурному просторі України з одночасною наявністю політичних, ціннісно-ідеологічних відмінностей. Однак регіональні виклики (етномовні відмінності між Сходом і Заходом України, різні світоглядні і політичні орієнтації населення тощо) поставили українське суспільство перед надзвичайно складною проблемою — збереження і реалізації демократичного потенціалу та досягнення політичної консолідації. Соціокультурна строкатість та наявність помітних міжрегіональних диспропорцій свідчить про наявність дуже істотних відмінностей як в політичних преференціях громадян, так і в їхньому ставленні до реалій економічного, соціально-політичного та культурного ґатунків.

Опитування суспільної думки свідчать, що в різних регіонах по-різному оцінюють питання мови і культури, події історичного минулого і зовнішньополітичну орієнтацію країни. Більше того, жителі різних регіонів України вважають, що між ними існують глибші культурні відмінності, ніж із громадянами сусідньої країни.

Відповідно до результатів опитування, проведеного Центром імені О.Разумкова, більшість опитаних у всіх регіонах відзначили значну схожість у культурі, традиціях і поглядах громадян України і громадян Росії (44%), а також українців в Україні і росіян в Україні (49%). Водночас, у всіх регіонах значно меншим виявився відсоток тих, хто дотримується такої самої думки щодо культури, традицій та поглядів жителів Галичини і Донбасу (9%). Більшість жителів усіх регіонів України загалом добре ставиться до жителів інших її країв (у середньому 63%). Однак у ставленні один до одного жителів Заходу, з одного боку, і Сходу та Півдня, з іншого, спостерігається певне відчуження: серед жителів Заходу позитивно ставляться до жителів Сходу та Півдня 57%, а серед останніх 50%

висловлюють позитивне ставлення до жителів західних регіонів. Водночас ставлення до іноземної держави (Росії) на Сході та Півдні є помітно кращим (73%), ніж до регіонів своєї ж держави — Центральної (62%) і Західної України (50%), Галичини (50%).

Значні відмінності спостерігаються й у ставленні жителів різних регіонів до ідентифікаційних питань (зокрема, режиму використання мов), а також до «знакових» подій історії та прозахідних чи проросійських зовнішньополітичних орієнтирів. За даними згаданого опитування, за надання російській мові статусу другої державної виступає принципово різна частка громадян: на Заході — 3%, у Центрі — 27%, на Півдні — 55%, на Сході — 58%. Натомість за збереження статусу державної мови виключно за українською та за використання російської лише на побутовому рівні на Заході виступають 79%, у Центрі — 41%, на Півдні — 12% і на Сході — 15%. «Компромісний» варіант — збереження української мови як єдиної державної із запровадженням водночас російської мови як «офіційної» на регіональному рівні обстоюють 15% на Заході, 25% у Центрі, 14% на Півдні і 21% на Сході.

Для переважної більшості жителів західних областей пріоритетним напрямом зовнішньої політики є відносини з країнами Європейського Союзу (59%), тоді як для переважної більшості жителів Сходу і Півдня — відносини з Росією (62% і 57%, відповідно). Цікаво, що і для жителів Центру країни російська перспектива видається привабливішою за європейську: за пріоритетність російського вектора зовнішньої політики виступають 32% опитаних, за пріоритетність європейського — 27%. Аналогічні відмінності зафіксовані й у відповідях на запитання стосовно членства України в різних міжнародних структурах (ЄС, НАТО): вступ до ЄС схвалюють 64,6% опитаних на Заході і 30% на Сході, вступ до НАТО — 31% і 7%, відповідно. Крім того, згадане опитування засвідчує наявність ще глибших розходжень в оцінках подій минулого. Так, простежуються такі регіональні особливості, які не вкладаються в схему «Захід + Центр проти Схід + Південь». Отже, найбільше тих, хто хотів би відновлення СРСР, — на Півдні (27%; так, 46% бажають такого відновлення навіть попри те, що усвідомлюють неможливість цього). Й у Центрі, і на Сході обидві категорії «ностальгуючих» становлять разом близько 51% (щоправда, в Центрі понад 31% респондентів розуміє, що СРСР відновити неможливо; на Сході таких 27%). У той же час на Заході обидві категорії «ностальгуючих» трохи перевищують 15% [1].

З іншого боку, на Заході лише 36% готові визнати адекватність реаліям боротьби проти фашизму назви «Велика Вітчизняна війна»; в інших регіонах цей радянський термін вважають прийнятним дві третини опитаних. Нейтральна назва «Друга світова війна» сприймається позитивно більш ніж 40% на Заході і менш ніж 30% у решті регіонів. 60% опитаних на Півдні і 54% на Сході вважають історію України невід'ємною від історії Білорусі і Росії. В Центрі таку думку поділяють 42%, на Заході — 17% опитаних. Натомість єдиними спадкоємцями історії й культури Київської Русі готові визнати себе 46% респондентів на Заході, 26% — в Центрі, 18% — на Сході; найменшою популярністю користується така думка на Півдні — 10%.

Регіональні розбіжності в оцінці знакових подій минулого і перспектив майбутнього відбилися й на оцінці сьогодення. Опитування Фонду «Демократичні ініціативи», проведене в листопаді 2005 року, виявило істотні відмінності в оцінках населенням різних регіонів України правильності напряму розвитку країни. Якщо в Західній Україні 49% опитаних були певні, що в Україні всі процеси відбуваються в правильному напрямі, то в Центрі так вважали 25%, на Північному Сході — 13%, на Південному Сході — 18%, на Півдні — 15%, а на Донбасі — лише 5% [2].

Зрештою, по-різному ставляться українці з різних регіонів і до тих інститутів, які дозволяють здійснювати безпосередній вплив на владу, насамперед до виборів. Джерела цих розходжень потребують додаткового дослідження: чи тут справа у різному ступені віри в спроможність громади вплинути на стан справ у державі, чи в недовірі до державних механізмів як таких, а чи у сприйнятті держави як своєї, а отже, вартої уваги і зусиль, чи як *чужої*, а отже, нецікавої. Як би там не було, але відповідно до даних проведеного Центром імені О. Разумкова опитування з виборчою системою України ознайомлені 42% опитаних на Заході, 38% у Центрі, але тільки 19% на Сході. Права виборців та особливості виборчих процедур «дуже добре» знають 19% на Заході і 12% на Півдні. Натомість більшість громадян у всіх регіонах (від 54% у Центрі до 63% на Заході) переконані, що знають ці права і процедури «приблизно» [3].

Змістовність експертної і громадської дискусії навколо ідентифікаційних питань дозволила би позбутися низки небезпечних стереотипів і показати громадянам можливість реалізації своїх мовних, релігійних, культурних прав у рамках чинного законодавства —

без його кардинального перегляду і створення тим самим чергових проблем.

З іншого боку, лише *спільність* порядку денного, крізь призму якого вестимуться ці дискусії, дозволить сторонам почути одна одну і погодитися на компроміси. Завданням політики консолідації є, зокрема, знаходження спільних цілей, в ім'я яких ідентифікаційні питання мають бути переведені з площини політичної в площину правову, що передбачає суворе дотримання чинного законодавства щодо відповідних прав і користування цими правами не на шкоду іншій стороні, не для підкреслення своєї окремоті чи винятковості, а для знаходження практичних шляхів утілення в життя гасла «Єдність у багатоманітності».

Політизація ідентифікаційних питань, перетворення їх на чинник політичної боротьби на підставі більшої *зручності* і *звичності* для жителів східних і південних областей спілкуватися російською загрожує не просто збереженням чи поглибленням відмінностей. Понад те, ці відмінності можуть лягти в основу ідентифікації, надаючи нового значення протиставленню «ми — вони» («Я — російськомовний, неукраїномовний» замість «Я — українець»).

Розглянемо відповіді на питання, що безпосередньо стосуються складових запропонованої концептуальної моделі політичної самоідентичності: ставлення до політичного устрою, ставлення до політико-економічного устрою, ставлення до національно-культурного та геополітичного розвитку. Емпіричним рефреном ставлення населення України до політико-економічного устрою є результати відповідей на питання «Як Ви ставитеся до економічних перетворень?» З'ясовано, що преференції детермінує не так етнічна, як регіональна належність. Зокрема, преференції західних українців та західних росіян суттєво відрізняються від преференцій східних українців та східних росіян [4]. Це зайвий раз слугує підтвердженням тези, що показник економічних преференцій виявляє ціннісно-ідеологічну ідентичність, бо саме регіонально-культурний чинник відіграє чи не найвагомішу роль у політичній соціалізації. А незначні етнічні відмінності всередині кожного регіону гіпотетично можна пояснити міграційними процесами.

Другий вимір ціннісно-ідеологічної ідентичності — це ставлення до політичного розвитку.

Ставлення населення України до політичного розвитку [5]

Не згоден	Не знаю	Згоден	Загалом
16,0	36,3	47,7	100,0

Отже, свідомості населення України досі превалює декларативна авторитарність. Цей феномен властивий не лише посткомуністичним суспільствам, його зафіксовано у багатьох країнах, які мають тривалі демократичні традиції. Утім, відмінність полягає в тому, що авторитаризм, виявлений у масовій свідомості західних суспільств, не є передвісником загибелі демократії. Інша річ — авторитарні установки у суспільствах, що кардинально трансформуються, де лише почалося становлення демократії та громадянського суспільства. Саме тут існує небезпека приходу до влади авторитарного режиму. Але, на думку Є. Головахи, «авторитарність масової свідомості є однією з необхідних, та аж ніяк не достатніх умов для тріумфу авторитаризму не лише в масовій свідомості, а й у політичній практиці», позаяк однією з умов встановлення авторитарного режиму є наявність у суспільстві віри в сильного керівника, який наведе лад у країні. Проте результати щорічних моніторингів з 2001 р. свідчать, що лише 26% «авторитаристів» бачать сьогодні в Україні політичних лідерів, здатних ефективно керувати країною, 36% не бачать їх, ще 39% не визначилися. В опитуванні, проведеному фондом «Демократичні ініціативи» спільно з компанією СОЦІС, на запитання «Чи згодні Ви, що Україні зараз потрібне авторитарне правління (на зразок Піночета)?» лише 26% респондентів відповіли позитивно, тоді як 56% — негативно.

Наступним виміром ціннісно-ідеологічної ідентичності є *зовнішньополітичні преференції*, які виявляються під час відповіді на питання «Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?».

Ставлення населення України до політичного розвитку України [6]

Варіанти відповідей	%
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	16,4
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	29,2
Встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу	13,2
Спірватися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	20,8
Різні регіони України мають обирати свій шлях	3,4

Жоден геополітичний варіант не має явного переважання. Низьким залишається ставлення до розширення зв'язків із країнами СНД, що пояснюється насамперед нездатністю цієї пострадянської організації розв'язувати торгово-економічні проблеми країн

учасниць, що далось взнаки в масовій свідомості населення України. Дуже малою є кількість прихильників інтеграції з Росією. Причинами цього, напевно, є небажання російського уряду останніми роками сприяти просуванню українських товарів на власний ринок, події в Чечні тощо. Про це також свідчить радше негативна оцінка політичної ситуації в Росії. Майже третина населення нашої країни обрала перспективу передусім зміцнювати східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь). Популярність цього варіанта пояснюється історичним минулим та близькістю і взаємною прихильністю східнослов'янських народів. Так, на запитання «Чи згодні Ви допустити представників інших національностей як членів своєї сім'ї?» найчастіше називали українців, росіян та білорусів. Орієнтація на подальший розвиток зв'язків із країнами Заходу залишається стабільно мало популярною, бо тяжіння української влади до цього шляху поки не дістає практичного втілення у співпраці із Заходом. Розуміння того, що піднесення добробуту людей є внутрішньою справою країни, теж має місце: п'ята частина респондентів бажає зміцнювати незалежність України, спираючись передусім на власні ресурси.

Слід зазначити, що соціологічні дані фіксують певні відмінності в розподілі зовнішньополітичних преференцій за регіонами України. Так, у Західному регіоні найбільше прихильників зміцнення державної незалежності (36%) та інтеграції із Заходом (26%), у Центральному регіоні переважають прихильники східнослов'янської інтеграції (24%). Союз України, Білорусі та Росії є найпопулярнішим зовнішньополітичним орієнтиром для респондентів Півдня (34%) та Сходу (44%), що, на нашу думку, зумовлено історико-культурними особливостями регіональних ціннісно-ідеологічних ідентичностей населення України.

Регіональна належність детермінує й геополітичні преференції. У західних українців та західних росіян вони суттєво відрізняються від преференцій східних українців та східних росіян, що слугує на користь тези, що саме регіонально-культурний чинник відіграє чи не найбільшу роль у політичній соціалізації. Незначні етнічні відмінності в поглядах, наявні в кожному регіоні й особливо на Заході нашої країни, можна пояснити міграційними процесами й національно-культурною близькістю етнічних росіян до геополітичних орієнтирів мешканців Сходу України.

Соціологічні опитування підтверджують: найбільшими симпатиками євроінтеграції є прихильники розвитку взаємин із Заходом

та група, яка виступає за зміцнення державної незалежності. Водночас наголосимо — що доволі багато прихильників інтеграції України з північно-східними сусідами (СНД, Росією та східнослов'янським союзом), що не заперечує вступу нашої держави до Європейського Союзу.

Зауважимо, що лише групи, які обрали пострадянські орієнтири (передусім розширювати зв'язки у межах СНД; розвивати відносини переважно з Росією; зміцнювати насамперед східнослов'янський блок), прихильно ставляться до перспективи вступу України до Союзу Росії і Білорусі (для зручності ми називатимемо ці орієнтири «євразійськими»). Прихильники встановлення найтісніших зв'язків із розвиненими країнами Заходу та зміцнення державної незалежності негативніше ставляться до такої перспективи.

Крім того, прихильники «євразійських» орієнтацій менш негативно оцінюють перспективу вступу України в Євросоюз, ніж «прозахідна» та «самостійницька» групи вступ нашої країни до східнослов'янського союзу: кількість противників євроінтеграції серед респондентів групи, що виступає за розширення зв'язків у межах СНД, — 10%, серед респондентів групи, що виступає за розвиток відносин переважно з Росією, — 10%, серед респондентів групи, налаштованої насамперед на зміцнення східнослов'янського блоку (Україна, Росія, Білорусь), — 13%. Натомість кількість противників східнослов'янської інтеграції серед «західників» 60%, серед «самостійників» 56% [6, с. 119].

Такий розподіл відповідей засвідчує, що Європейський Союз як зовнішньополітичний об'єкт є більш привабливим, ніж союз Росії і Білорусі. Обидва зовнішньополітичні об'єкти є радше вимірами середнього диспозиційного рівня — політико-ідеологічної самоідентифікації, оскільки вони як об'єктні орієнтири з'явилися в українському політичному просторі нещодавно й не могли сприйматися як зовнішньополітичні ціннісні ідентитети.

Особливість ціннісно-ідеологічних орієнтацій громадян України полягає в тому, що групи, які позитивно ставляться до вступу в Євросоюз, позитивно налаштовані на вступ України до східнослов'янського союзу. Мабуть, існує певна «геополітична» амбівалентність свідомості у прихильників «євразійських» напрямів розвитку країни. Втім, можна припустити, що прихильність цих груп до європейського вектора свідчить не про їхні національно-культурні пріоритети, а радше про бажання жити в матеріально забезпеченому світі, бажано двомовному, адже ці групи позитивно ставляться до надання російській мові статусу офіційної.

Зазначимо, головна небезпека сучасної ситуації полягає в тому, що відмінності в поглядах та уподобаннях між громадянами різних регіонів використовуються як інструменти політичної боротьби. А це може мати наслідком наростання взаємного відчуження між громадянами за регіональною ознакою, послаблення цілісності української поліетнічної нації. З іншого боку, відсутність поглиблення ціннісних відмінностей є позитивним симптомом. Це засвідчує, що українське суспільство має «запас міцності» для гармонізації стосунків між регіонами.

1. Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. — К., 2005. — С. 88

2. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України // Результати соціологічного дослідження. — К., Центр імені О.Разумкова, лютий 2006 р. — С. 10–15

3. Українська правда. — 5 грудня 2005 // www.pravda.com.ua/news/2005/12/5/36335

4. Політичні орієнтації населення України: за два місяці до виборів. — К.: КМІС, лютий 2006 р.

5. Вибори — 2006: умови, суб'єкти, наслідки / Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу «Політичні партії в Україні на старті виборчої кампанії — 2006». — К.: Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова, грудень 2005. — С. 12–13.

6. Паніна Н. Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія... — 2005. — № 4. — С. 27; Резнік О. Політична смодентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. — К., 2003. — С. 118

Олег Рудакевич

ЦІННІСНИЙ ТРИКУТНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

*У статті визначено критерії ідентифікації та класифікації політичних цінностей нації. Обґрунтована модель національної політичної культури у формі ціннісного трикутника, вершинами якого служать індивідуальні, групові та загальнонаціональні політичні цінності. **Ключові слова:** нація, політичні цінності, національна політична культура.*

Rudakevich O. Value Triangle of National political culture. Article «Value Triangle of National political culture», written by Rudakevich Oleg defined criterions of identification and classification of political values of a nation. The model of national political culture in form of a value triangle which apexes are individual, group and nationwide political values is substantiated. Keywords: nation, political values, national political culture.

Основою національного єднання та державного будівництва є загальноспільнотні потреби та інтереси і сформовані на їх основі національні цінності. Для України як молодої держави, що перебуває в стані національно-демократичного транзиту, особливо актуальним є осмислення і вкорінення в суспільній свідомості базових політичних цінностей, які, з одного боку, виражали б історичний досвід українського народу, а з іншого — відігравали б роль ідеалів, які спрямовують рух соціуму до кращих зразків світової цивілізації.

Політичні цінності, їх зміст, ієрархія, взаємозв'язок з іншими елементами культури знайшов певне висвітлення у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Зasadничі питання політичної аксіології опрацьовано такими вченими, як Г.Лотце, Г.Ріккерт, Е.Дюркгейм, М.Вебер, Т.Парсонс, П.Сорокін, Е.Фромм, Р. Інглхарт та ін. На пострадянському просторі ряд статей теоретико-методологічного характеру стосовно політичних цінностей опублікували І. Кравченко, І. Лебедев, А. Селезньова [1; 2; 3]. Серед праць вітчизняних дослідників слід відзначити монографію П. Сліпця «Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації» (2009) [4], статті С. Бойко, Є. Головахи, Н. Паніної, В. Горбатенка, Ю. Шайгородського та ін., в яких увага зосереджена на проявах пострадянської аномії, ціннісних аспектах реформування вітчизняної політичної системи, аксіологічних проблемах української національної самосвідомості тощо [5; 6; 7; 8]. Незважаючи на актуальність проблеми, теоретичні й практичні питання національних політичних цінностей досі не знайшли належного висвітлення. Ідеться, зокрема, про розкриття змісту і здійснення типології національних політичних цінностей, аналіз співвідношення політичних цінностей особи, суспільної групи та нації, дослідження політичних цінностей у контексті теорії і практики національного будівництва.

Мета нашої статті — розглянути теоретико-методологічні засади дослідження політичних цінностей національних спільнот,

що сприяло б їх осмисленню як складної системи політико-культурних чинників функціонування та розвитку політичної сфери.

Політичні цінності — це «об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби, інтереси і які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності» [9, с. 719]. Політичні цінності сприяють формуванню і реалізації потреб та інтересів нації як системного утворення. Вони належать до соцієтальних компонентів національної культури і виконують у ній важливу роль. Детермінуючі культурологічні функції політичних цінностей проявляються через ціннісні орієнтації, що надають певної спрямованості політичному мисленню, поведінці і діям у ході розв'язання назрілих політичних проблем. З цієї точки зору політичні цінності — це керівні принципи життєдіяльності нації. Їх набір та ієрархія характеризують специфіку нації як суб'єкта політики, її сутнісні риси.

Основними критеріями національного характеру та змісту політичних цінностей є: 1) зумовленість життєвими проблемами й інтересами нації як специфічного етнополітичного утворення; 2) сприяння вираженню сутнісних рис нації та її соціального призначення; 3) зосередженість на розв'язанні актуальних проблем та історичній місії нації; 4) вираження історичного досвіду нації, тенденцій її розвитку; 5) володіння етнічними властивостями, що забезпечують згуртованість нації, її відмежування від інших спільнот; 6) органічне входження в загальну систему національної культури та виконання в ній істотної ролі.

Стосовно арсеналу соцієтальних політичних цінностей національних спільнот, на наш погляд, можна стверджувати, що, по-перше, є спільний перелік позитивних цінностей будь-яких національних формувань. Вони зумовлені потребами й інтересами, які впливають із сутнісних рис нації, а ця сутність єдина для націй різного типу: політичних, громадянських та етногромадянських. По-друге, кількість універсальних цінностей обмежена структурними і функціональними параметрами нації та її культури. Всю сукупність універсальних цінностей національної політичної культури ми поділяємо на такі основні групи: базові політичні цінності; інші політичні цінності, до яких належать суб'єктні (індивідуальні, групові, інституційні, універсальні), видові (світоглядні, нормативні, процесуально-поведінкові, знакові, зовнішньополітичні), а також політизовані цінності. Наведемо їх перелік:

А. Базові політичні цінності нації:

- нація як етнополітична спільнота;
- суверенітет і незалежність нації;
- політичні права, свободи («вольності») нації;
- національна держава, її влада, суверенність;
- національна політична система;
- національна ідея, історична місія нації;
- особа як член нації і громадянин національної держави;
- національна еліта (правляча і опозиційна);
- національна комплементарність, солідарність, злагода, соборність;
- національна свідомість і самосвідомість, національна ідентичність, патріотизм;
- добробут, висока духовність, щасливе самопочуття членів нації і спільноти загалом;
- національна безпека і мир у світі.

Б. Суб'єктні політичні цінності:

а) індивідуальні:

- політичні права члена нації і громадянина держави;
- рівноправність;
- національна самосвідомість;
- почуття належності до нації;
- почуття обов'язку перед нацією;
- відповідальність перед нацією;
- свобода вибору політичної позиції;
- політична активність, ініціативність;
- законотворчість;

б) групові (класові, етнічні, конфесійні, регіональні, демографічні):

- групова самосвідомість;
- групова солідарність;
- самоорганізація групи;
- права групи у рамках нації;
- почуття належності групи до нації;
- почуття обов'язку перед нацією;
- узгодженість групових та національних інтересів;

в) інституційні:

- національний лідер;
- національний парламент;

- національний уряд;
- національна судова система;
- система місцевого та регіонального самоврядування;
- національні партії;
- національні громадські організації і рухи;
- національні збройні сили;
- засоби масової інформації;
- форма державного правління;
- форма державного устрою;
- партійна система;

г) *універсальні:*

- національний досвід;
- соціальний мир і злагода;
- соціальна довіра, толерантність;
- соціально-політичні компроміси;
- політична стабільність;
- соціальна відповідальність;
- соціальний порядок;
- громадянськість;
- національна гідність;
- національна гордість;
- віра в майбутнє нації.

В. Видові політичні цінності:

а) *світоглядні:*

- національний менталітет;
- історична пам'ять нації;
- національна картина світу;
- соціально-політична онтологія;
- національна свідомість;
- національна ідеологія;
- національна психологія;
- національний характер;
- духовність нації;
- ідеологічний плюралізм.

б) *нормативні:*

- звичаєве право народу;
- конституція держави;
- національне законодавство;
- нормативні акти державних органів;

- нормативні акти інститутів громадянського суспільства;
- правила і кодекси публічної політичної поведінки;
- національні традиції та звичаї;
- моральні норми, що регулюють політичні відносини;

в) процесуально-поведінкові:

- політична самоорганізація;
- народовладдя;
- контроль народу за владою;
- підтримка влади;
- участь у реалізації рішень влади;
- опозиційна діяльність;
- політичний режим;
- політична реформа, революція;
- політична конкуренція;
- політична участь громадян;
- поміркований стиль поведінки;
- мирні форми політичної боротьби;
- політична компетентність;
- політична ефективність;

г) символічні:

- національний прапор;
- державний герб;
- гімн держави;
- національні герої;
- знакові історичні події;
- пам'ятники;
- політичні та військові ритуали;

д) зовнішньополітичні:

- непорушність кордонів;
- боєздатність армії;
- колективна безпека;
- стратегічні союзники;
- міжнародні організації;
- імідж країни на міжнародній арені, авторитетність;
- лідерство у міжнародних відносинах.

Г. Політизовані цінності:

- людські ресурси нації;
- генофонд нації;
- національна територія;

- природні ресурси нації;
- державна мова;
- мова і культура етнічних меншин та корінних нечисельних народів;
- народне мистецтво;
- традиційна релігія;
- інші релігійні вірування, поширені в країні;
- національна соціальна система;
- національна економічна система;
- національна освітня система;
- національна наука;
- національна система охорони здоров'я;
- екологічна безпека країни.

Політичні цінності нації в широкому їх трактуванні охоплюють практично увесь арсенал політичної культури, адже, з одного боку, всі прояви політичного життя нації мають певне значення, а з іншого — сама культура, її складові, в тому числі норми, традиції, символи тощо, відіграють свою роль у функціонуванні нації.

З точки зору діяльнісного та функціонального підходів, у структурі політичних цінностей доцільно виділяти такі групи елементів: *цінності-об'єкти*, що задовольняють насущні потреби суб'єкта, *цінності-засоби* й *цінності-умови*, що не мають безпосередньої споживчої вартості для членів нації, а отже, є допоміжними. Діяльнісний статус тієї чи іншої цінності залежить від ситуації, в якій перебуває суб'єкт політики, і завдань, які він вирішує в певний момент. Наприклад, якщо як цінність-об'єкт розглядається національна держава, яка підтримує належну організацію життєдіяльності нації та її безпеку (тобто реалізує відповідні національні потреби), то цінностями-засобами формування такої держави, підтримки її належного функціонування є національна свідомість з ідеєю національної держави, політичні партії, рухи, які спрямовують політичну активність членів нації. Однак національна держава, в свою чергу, виступає засобом задоволення таких цінностей, як високий рівень добробуту, духовність народу, його безпека тощо. Необхідними політичними умовами (цінностями-умовами) успішної діяльності держави є сформованість і високий рівень патріотизму й професіоналізму (фахової підготовки) правлячої еліти, соціальний мир і злагода, єдність народу, належний рівень політичної компетентності та активність громадян. Отже, в кожній конкретній життєвій ситуації формується свій логічний ланцюг

(функціональна ієрархія) політичних цінностей нації. Проте визначальними для успішної життєдіяльності нації є базові політичні цінності.

Цілком логічно, що в сукупності засадничих політичних цінностей основною цінністю є сама нація як етнополітична спільнота і головний суб'єкт політики. Однак нація як форма самоорганізації індивідів не є самоціллю. Вона служить інструментом реалізації життєвих потреб людини. Якщо сформована на певних засадах політія не задовольняє інтереси значної кількості своїх членів, то вони або прагнуть докорінно оновити свою державу, або покидають таке політичне утворення.

Протистояння та діалектична єдність орієнтацій на націю, суспільну групу і особу, взаємодія відповідних політичних цінностей характеризують будь-яку національну спільноту, адже кожний соціальний суб'єкт має свої потреби й інтереси. У зрілих, консолідованих націях ці інтереси, в основному, збігаються, проте це не означає, що одна із сторін відмовилася від власних життєвих потреб. Ці потреби мають вчасно і сповна задовольнитися. Тому в системі «нація — група — особа» завжди є певні конфлікти інтересів. Нації відрізняються між собою вагою та інтенсивністю ціннісних орієнтацій різного рівня. В одних націях переважають загальнонаціональні орієнтації, в інших — групові, ще в інших — особистісні. Сказане наптовхує на думку, що своєрідною моделлю такого аспекту політичної культури нації може бути трикутник, вершини якого символізують загальнонаціональні (макронаціональні), групові (мезонаціональні) та особисті (мікронаціональні) політичні цінності й ціннісні орієнтації, співвідношення яких забезпечує певний спосіб життєдіяльності нації як складної, багаторівневої системи (див. рис. 1).

Точки *a*, *b*, *c*, що розташовані на сторонах трикутника, показують, в якому співвідношенні перебувають цінності, ціннісні орієнтації та оцінки в тих чи інших парах опозицій (в одному випадку — 50/50%). Точка *d* символізує співвідношення трьох ціннісних параметрів, результат їх взаємодії. Наближення точки поєднання орієнтацій до тієї чи іншої вершини трикутника вказує на домінування в національній політичній культурі відповідної ціннісної орієнтації (точки *e*, *e'*, *e''*). Якщо точка *d* наближається до однієї зі сторін трикутника (наприклад, *d'*), то значення політичної орієнтації, представленої протилежною до неї вершиною, зменшується. Точка *d'*, зокрема, засвідчує, що члени певного

соціуму більшою мірою дбають про особисті та групові інтереси, ніж загальнонаціональні. Така спільнота є квазінаціональною, вона може існувати як ціле лише завдяки державному чиннику (владному примусу). Зрозуміло, що така держава не може вважатися національною, це — персональна або групова (кланова, класова, етнічна тощо) диктатура.

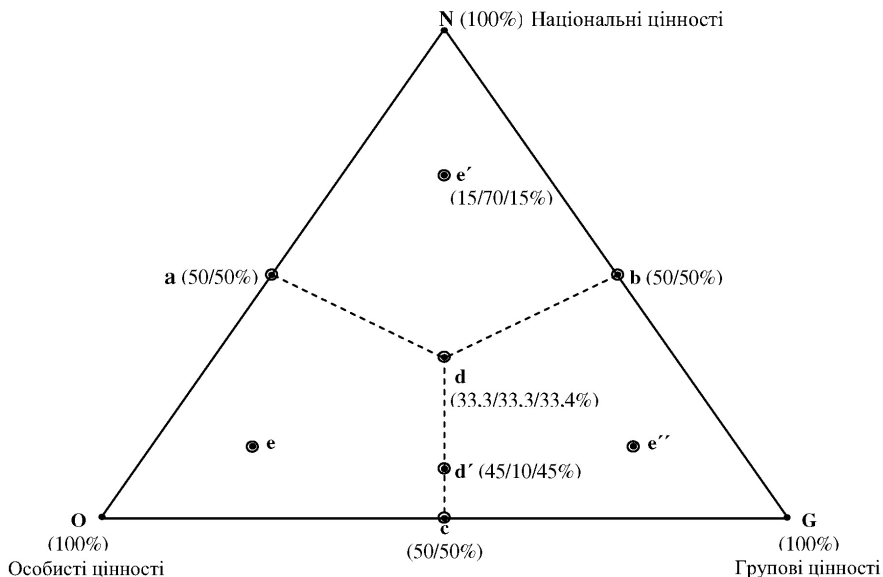

Рис. 1. Ціннісний трикутник національної політичної культури

Сказане про тринарну опозицію загальнонаціональних — групових — особистих ціннісних орієнтацій відповідає концепціям «багатомірної людини», чотирьох динамік виживання та психологічної структури особистості, які є в суспільствознавстві.

Американський філософ і психолог Л. Р. Хаббард, розмірковуючи над проблемами виживання сучасної людини, стверджує, що її життєдіяльність проявляється в чотирьох прагненнях або «динаміках»: прагненні вижити заради самої себе; прагненні вижити заради дітей, їх майбутнього добробуту; прагненні до виживання групи, до якої вона належить; прагненні до забезпечення виживання людства, збереження і розвитку його культури. Ці прагнення рівнозначні, взаємно доповнювані. «Жодна з цих динамік, — наголошує дослідник, — не сильніша за іншу. Всі вони

сильні. Це чотири шляхи, якими людина йде до виживання і котрі насправді є єдиним шляхом» [10, с. 46]. Добре, коли суспільні орієнтації, що «змагаються», обирають оптимальний варіант свого співвідношення. Критерієм правильності вибору, на думку Л. Р. Хаббарда, є таке рішення людини, «яке приносить найбільше благ найбільшій кількості людей, враховуючи саму людину, її нащадків, друзів, родини, політичні і національні групи, і, зрештою, людство» [10, с. 47].

Ще однією методологічною підставою обґрунтування діалектичної єдності особистих, групових та національних ціннісних орієнтацій у національній політичній культурі є теорія психологічної структури особистості, яка виділяє егоцентричну, групоцентричну та універсально-гуманітарну складові (рівні) психології людини.

Егоцентричний пласт психології являє собою домінуюче прагнення людини до власної вигоди і благополуччя. Тут проявляється ставлення людини до себе як до самоцінності, а до інших воно споживацьке. Якщо «інший» допомагає — він оцінюється позитивно, якщо перешкоджає — набуває образу «поганого», «чужого», «ворожого».

Групоцентризм — інший рівень психології людини, коли вона ідентифікує себе з певною групою і переносить на неї свої егоцентричні устремління. Тут ставлення до інших залежить від того, чи входять вони в його групу. На цьому рівні самоцінність людини перетворюється на «групоцентричність».

На групоцентричному рівні особистості важливо виявляти «націєцентричність», адже кожна людина належить чи може належати до певної нації як вищого сьгодні рівня етнополітичного розвитку людства. Націєцентричність акумулює его- і групоцентризми, узгоджує їх. Саме через неї можуть успішно втілюватися особисті та групові інтереси: це їх спільна основа.

Найвищим рівнем психологічної структури особистості є універсально-гуманістичний. На цьому рівні кожна людина, до якої б групи вона не належала, стає самоцінністю, гідною поваги. Її особистісна спрямованість характеризується прагненням піднятися вище в духовному плані, робити добро всім, створювати сприятливі умови життя і для «своїх», і для «чужих».

Усі названі рівні психології співіснують у кожній людині. Але, як зауважує російський етносоціолог та етнопсихолог О. Мнацаканян, по-перше, залежно від конкретної ситуації, можуть

домінувати прояви его-, групоцентризму чи універсальні ціннісні настанови, а по-друге, в психології кожної людини панують типові для неї устремління — як найбільш важливі смисли, усвідомлені і прийняті нею [11, с. 187].) Сказане підтверджує висновок, що кожній національній спільноті властиве певне співвідношення названих вище орієнтацій, що зумовлює домінуючу его-, групоцентричність загальнонаціональної психології, а отже, і політичної культури нації.

Подальше дослідження політичних цінностей у структурі та функціонуванні національної політичної культури доцільно зосередити на виробленні методик визначення питомої ваги індивідуальних, групових та загальнонаціональних політичних цінностей сучасних націй і оцінювання їх детермінуючої дії, а також дослідження взаємозв'язку і взаємодії політичних цінностей з іншими елементами політичної культури нації.

1. Кравченко И. И. Политические и другие социальные ценности / И. И. Кравченко // Вопросы философии. — 2005. — № 2. — С. 3–17.

2. Лебедев И. А. Политические ценности как сложный и многомерный объект / А. И. Лебедев // Вестн. Моск. ун-та. Сер.12. Политические науки. — 1999. — № 2. — С. 38–49.

3. Селезнева А. В. Основные подходы к исследованию политических ценностей / А. В. Селезнева // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки — № 3. — С. 110–117.

4. Сліпець П. П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації: монографія / П. П. Сліпець. — К.: Знання України, 2009. — 251 с.

5. Бойко С. М. Дослідження української національної самосвідомості: аксіологічний підхід / С. М. Бойко: [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_46/Boyko.htm

6. Головаха Е. И. Постсоветская аномия: особенности выхода из состояния аномической деморализованности в России и на Украине / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // Общественные науки и современность. — 2008. — № 6. — С. 5–10.

7. Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. — 2007. — № 3. — С. 10–12.

8. Шайгородський Ю. Ціннісна складова сучасної міфології / Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. — 2008. — Спец. вип. — С. 126–135.

9. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид. доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

10. Хаббард Л. Р. Дианетика / Л. Р. Хаббард. — М.: Воскресенье, 1993. — 566 с.

11. Мнацаканян М. О. Нации и национализм. Социология и психология национальной жизни. Учеб. пособие для вузов / М. О. Мнацаканян. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. — 367 с.

Ростислав Балабан

УКРАЇНСЬКІ СУСПІЛЬНІ ЦІННОСТІ

*У статті порушується питання про відсутність єдиного ціннісного поля українського суспільства і деформації класичних цінностей. Констатується неспроможність політичної еліти — нездатність формувати спільні ціннісні орієнтири. **Ключові слова:** суспільні цінності, демократичні цінності, європейські цінності, українські цінності, стільникове суспільство.*

***Balaban R. The Ukrainian Public Values.** The article «Ukrainian Public Values», written by Balaban Rostislav raises the question about the absence of a unified field of the value of Ukrainian society and the strait classical values. It is stated that failure of the political elite-inability to form a common value system. **Keywords:** social values, democratic values, European values, values Ukrainian, Ukrainian values, mobile society.*

Суспільні цінності є форматом функціонування суспільства. Зрозуміло, що коли йдеться про «цінності», відразу говориться про ідеальні моделі — загальноцивілізаційні цінності, гуманітарні, толерантності, релігійні. Це є першою похибкою, що принципово не відповідає реальності життєдіяльності соціуму, оскільки в суспільстві функціонують не завжди загальноприйняті уявлення про ідеал. Особливо це стосується суспільств, які переживають формаційні зміни. Вони відходять від усталених цінностей певної формації і, як часто буває, формулюють суперечливий набір нових ідеалів. Умовно кажучи, в колишніх країнах СРСР на початку дев'яностих років минулого століття стало непристично належати до інтелігенції як збіднілого і не запитаного прошарку і значимо — належати (бути знайомим) до бригад тощо. Надалі ця ціннісна база стала основою до подальшого нашарування цінностей. «Бригади»

як феномен 90-х нівелювались, а адміністративна інтелігенція (або нова інтелігенція) почали демонструвати успішність, проте фундамент став деформатором для всього конструкту.

Оголені від попудлізму цінності демонструють реальний генокод політичного, економічного і соціального укладу, функціонування еліти, взаємодії в соціумі. Ціннісна база формує мету і відповідну мотивацію у її досягненні членів соціуму. Відповідно, суспільство виправдовує або зневажає ті чи інші дії.

Адекватна оцінка того, що сьогодні є цінністю для українського суспільства, дає відповідь на низку тупикових дискусій і проблематик. Питання полягає в тому, що про деякі речі не доцільно говорити, політикам це може принести пониження рейтингу, можлива відвертість некоректна і непопулярна. Ми спробуємо максимально відверто оцінити макропараметри цінностей, які функціонують в українському суспільстві.

Так, наприклад, для шведського суспільства колись сформульована їхнім письменником ідея, що приблизно звучить «не намагайся бути розумнішим за мене», є культурним генокодом. Шведи не намагаються чимось відрізнятись, бути зверхніми над своїми співвітчизниками. Вікна в шведських будинках не мають штор. Сусід має йти і бачити, що я їм, що я такий самий. Будинки шведів однотипні навіть в елітних районах. Точніше, такої елітності немає. Не у вигляді парканів, що відгороджують від суспільства, не у вигляді архітектурних витворів. Вони не відрізняються між собою кованими виробами, мармуром, іншими витребеньками. Навіть монарший палац не відрізняється помпезністю. Поняття розкоші замінене поняттям комфорту. До речі, це цікавий показник, оскільки особисті заощадження не витрачаються на предмети розкоші, а, відповідно, ідуть саме на заощадження, що дало можливість шведам спокійно пережити кризу останніх років. Навіть зарплатна політика діє в цьому ж форматі, коли формально і неформально регламентується найвища і найнижча заробітна плата. Цінністю, яку формулює система — це формування толерантного, спокійного безажіотажного суспільства.

Шведами багато понять з дискусійного поля усунені толерантністю, щоб не збуджувати проблематику. Не можна говорити про більше, менше, про поділ суспільства, про колір шкіри, про бідніших і багатших, про відсотки. Не можна говорити навіть про успішність школярів, про те, що хтось гірший, а хтось кращий. І тільки у старшій школі з'являються оцінки успішності школярів.

В принципі сприймається це як неписана заборона, а не цензура. Як ремарку (не за темою) відзначимо, що зовнішній вигляд шведських воїнів — це однотипні образи Київських князів, а класичні шведські будинки — це прототипи українських хат, за винятком того, що вони збудовані із сучасних матеріалів і обладнані технікою, але жодного прояву розкоші або відособленості.

Культурні політичні відмінності від українських реалій такі, що критика опонента в Швеції є прямою загибеллю того, хто це висловлює. Суспільством сприймається, що ти агітуєш за себе, а не проти когось. Кульмінація виборчої кампанії за участю прем'єр-міністра країни відбувається на площі з присутністю п'яти-десяти чоловік, з яких двадцять-двадцять п'ять — члени штабу, а решта — прохожі до місцевого супермаркету. І останнє, що не можуть зрозуміти українські технологи, політики і є смішник для пересічних громадян: коли запитали працівника секретаріату однієї фракції парламенту Швеції, що роблять члени фракції, коли їх однопартійці не прийшли на засідання, а точніше, як Ви голосуєте замість тих, хто не прийшов. Питання повторювалося тричі, оскільки швед не розумів, про що йдеться. А пізніше пояснив, що коли члени фракції не прийшли на засідання, то секретар фракції передзвонює іншій фракції (по-нашому опонентам) і ті знімають з голосування стільки ж голосів, скільки не прийшло.

Цінності формуються на перетині прагнень індивідуумів, інтерпретації держави, генерування ідей (цінностей) елітою.

Що ж відбувається в українському соціально-політичному середовищі. Які «салогани» характеризують наші ціннісні орієнтири. Як не парадоксально, але власні народні описання спрацьовують. Причому вони не завжди позитивістські, скоріше навпаки. Так, серед вживаних самооцінок такі: «я нічого не знаю, моя хата скраю», «краще, щоб у сусіда корова здохла».

Що це означає? Перше — це самоусуненість, пасивність. Цінність тут у відособленості. Неколективізм і некомунікабельність. Друге — це неконкурентність — депресивність відносин і власної поведінки.

Потужною площиною, яка формує ціннісні установки, є релігія. Церква є той інститут, який неформально охоплює більшість. Що ж стосується релігійного простору в Україні, то він став специфічним.

Так, на початку дев'яностих років минулого ХХ століття у зв'язку з розпадом СРСР та падінням політичної системи втратили

значимість соціально-політичної структури, такі як комуністична партія і комсомол. З одного боку, була знята з порядку денного система виховання і система цінностей радянського політичного укладу, а з іншого — не запропоновано і не створено альтернативи. (До речі, цінність класичного радянського періоду — це патріотизм, який культивувала держава. В час розпаду СРСР цінностями стали матеріальні речі тощо).

Колись контрольоване і зайняте суспільство в умовах слабкої держави виявилось «безхозним» — вивільненим ідеологічно, культурно, організаційно. Це забезпечило вільний соціальний простір для створення соціальних мереж на релігійній основі, швидкого поширення нових церков, переважно з християнськими символами, які можуть визначатись як альтернативні, харизматичні, тоталітарні, секти тощо. Їхнє поширення відбувалося переважно латентно, з відсутністю храмових споруд, проте вони будували міцні соціальні мережі. Цей сегмент залишається де-факто невивченим і неpubлічним. Лише деякі ознаки кидають світло на наявність айсберга: як раптова поява і потім ніби зникнення «Білого братства», як «Посольство Боже» і перемога під його проводом (за неофіційним даними) мера м. Києва М. Черновецького.

Формально з 1988 до 2008 рр. кількість релігійних організацій в Україні збільшилася з 6500 до 34465. На 1 січня 2009 р. в Україні представлено 55 віросповідних напрямів [1]. Розуміючи вітчизняні реалії, можна припустити, що релігійних громад, які незареєстровані, щонайменше стільки ж, як і легалізованих. Більше того, не вивчений пласт генерування ним цінностей. Окремого дослідження потребує як поширення впливу, так і формат цінностей.

У свою чергу, те, що ми називаємо традиційною церквою (хоча сам термін «традиційна церква» може викликати окрему дискусію, тому автор визнає, що визначення досить умовне і має на увазі православну церкву). Генерує такі цінності, як (1) винність, і те, що через (2) пожертву можна спокутувати вину, і ніби як (3) аскетизм. Православ'ю не характерна пропаганда успішності тощо. «Винність» в проповідях і молитвах не стимулює прихожан до дії та благодійності, а тільки до індивідуального покаяння. Благодійність часто має специфічний формат. З одного боку, в ньому не задіяний загал як масове явище, а з іншого (прибравши риторичку) видається як намагання «домовитися» з Богом. Навіть своєрідна мода — коли кримінальні авторитети роблять значні пожертви церкві, те саме бачимо серед політиків.

Золоте убранство церков мало б демонструвати красу царства Божого, натомість багатьох підсвідомо стимулює до такого ж убранства. Причому ці цінності часто проявляються як зовнішній атрибут, без суворого внутрішнього морального і культурного самоконтролю.

В українському суспільстві наявна цінність — як зовнішні аксесуари, фетишизм речей. Інформація про швидкі розпродажі наддорогих авто вже не дивують. З одного боку, це характеристика бідного суспільства, де псевдоеліта намагається максимально вирізнятись і цим зафіксувати свій статус. Нижчі прошарки намагаються робити те саме. З іншого боку, це демонстрація наявної цінності. Культура споживання розкоші забезпечує вимивання капіталів, і цим робить ще слабкішою економіку.

До речі, українські аналітичні журнали вже, як дань моді, регулярно публікують список найбагатших. Але жодного разу — список найбільших платників податку, що було б принципово цікавіше, особливо в порівнянні цих списків, за великим рахунком, демонструвало б принципово відмінну цінність.

У свою чергу, сучасне збідніле суспільство, за яке свого часу дбала держава, схильне виявляти патерналістські настрої. Ми б назвали «розчарований патерналізм». З одного боку, недовіра і нелюбов до всіх державних органів, а з іншого — бажання, щоб держава щось гарантувала. Можна сказати, що наявна цінність держави як інституту гарантії (арбітра). Щоправда, остання не спроможна виправдати очікування. Як продовження цієї теми — наявна пасивність до самореалізації.

У суспільстві не постала цінність інституту приватної власності, що могла б бути системоутворюючою. Ваучерна приватизація не створила інституту власника. А подальша приватизація усунула більшість і була доступна винятковій меншості. Останні, в масовому сприйнятті, не стали взірцем чи локомотивом економіки. Такі власники, як селяни, що отримали паї, здебільшого не можуть створити із них (чи з ними) матеріальну цінність, не відчувають і не відносять себе до власників. Хоча, з іншого боку, в Україні завжди цінувалася земля. Проте розшифровка цієї цінності в тому, що земля не як приватна власність, а як годувальниця.

Разом з тим, в Україні вживані, інколи ставляться за взірць поняття, як «європейські цінності», «демократичні цінності».

Окрема дискусійна тема, що європейці визначають «європейськими цінностями» і якими їх бачать українці.

Що стосується розкодування «демократичних цінностей», то ця тема ще складніша, оскільки поняття демократії не має лінійного пояснення і прагматичного виміру в сприйнятті українським суспільством. Фактично інтерпретується українським суспільством в безлічі модифікацій. До речі, це ще одна характеристика українського суспільства, щоправда «у кожного своя». На такому полі дискусія, комунікація може бути абстрактна. Так, політики агітують і декларують максимально абстрактно. А суспільство так само абстрактно сприймає і вкладає своє бачення в різноманітні гасла.

Проте, звертаючись до академічного викладу, можемо сформулювати демократичні цінності: це громадянство і громадянськість; компетентність і відповідальність; свобода совісті, слова, вільні ЗМІ; людська гідність; моральна автономія; соціальний порядок [2]. Вдаючись до інтерпретацій названих ціннісних положень, потрапляємо до подальшого філософського і абстрактного дискурсу, що знову ж нас відрізняє, в тому числі і на побутовому рівні. Коли на європейській упаковці вермішелі написано готувати 7 хвилин, то для іспанця це означає саме 7 хвили і не секунди більше, і не секунди менше. То на українській упаковці буде написано — готувати до готовності, що для кожної господарки буде означати абсолютно різний час. Так само, коли ми кажемо демократія, то для кожного це означає абсолютно різне і як інститут, і як цінність.

США мають імідж як борця за демократичні цінності. Війна в Іраку і знищення режиму Саддама Хусейна проходили в США під гаслами впровадження демократичних цінностей. Проте це ще раз підкреслило, що різні суспільства сформували відмінні шкали цінностей. Нині поступове виведення військ і завершення «операції» з поширення демократії не означає, що цінності, які ніби впроваджувалися, стали адекватними цінностями для цієї спільноти. Інколи впровадження «цінностей» іззовні призводить до деформації існуючого укладу цінностей і неадекватного сприйняття насаджуваних. Так, для народів, у яких в ХХ ст. зберігся обцинно-родовий уклад з вождем племені, а їх почали «навчати» виборчій демократії, то вийшло приблизно так. Попередня система влади і управління рушилася і створювалася нова — виборна. Проте для цього суспільства лишилося незрозумілим, чому через магічні дії, коли папірці кидають в ящик, потрібно підкорюватися новій особі, а не прийнятій системі відносин. Як наслідок, стара модель не спрацьовує, а нова так само дефективно функціонує. Ми забуваємо, що виборні політичні відносини в Європі рухалися від

елітного кола виборців, яких було менше 1%, і рік за роком формувалися правила цих виборів і поступально збільшувалося коло виборців, і тривало це значно більше двох століть, щоб стати цінністю європейської цивілізації. Жертвами насадження цінностей іззовні може бути приклад Сомалі, де кілька десятиріч триває громадянська війна, наявні, але недієві виборні інститути, стара система не витримала змін і виник абсолютно неочікуваний ланцюг наслідків. Ісламські країни, яких намагалися в ХХ ст., з одного боку, американізувати, а з іншого — орадянщити, з часом залишилися ісламськими.

Недарма на порядку денному сьогодні стають доробки, які формують певний порядок, який є цінністю або може нею стати. Твір Ф.Фукуяма присвячений ідеї довіри в одноіменному рукописі [3]. Довіра і розуміння як соціальна цінність цілком слухна для українського суспільства, проте де-факто наявні недовіра і нерозуміння між різними учасниками соціального поля.

Але чи можемо ми сформулювати українські цінності. Звичайно, можлива риторика, що українські цінності — це загальноєвропейські і т.д., не вкладаючи в ці слова прагматичного виміру.

Із загальноприйнятих цінностей: життя, освіта, сім'я, свобода, патріотизм — в українському соціальному просторі деформовані. Вони не є домінуючими і однозначними.

Держава в особі політичної еліти повинна мати артикульовані ціннісні ідеали. Скажімо, «для нас цінне життя кожного громадянина.» І цій цілі підкорювати усі потуги. Проте маємо відсутність де-факто медицини, має місце влучення ракети в житловий будинок і покора піратам у Сомалі. Зрозуміло, що названої цінності немає. Що ж озвучують з політичних трибун? Останній салоган ніні правлячої партії — «ми будемо нову державу». Але що це практично означає, не зрозуміло. Який ідеал пропонується? Політична еліта не сформулювала за два десятиріччя спільної мети і цінності. Що є окремою характеристикою — так це те, що для формальної політичної еліти суспільство не є цінністю. Президент України 2006–2010 рр. В. Ющенко спробував сформулювати ціннісні орієнтири. Він декларував таке: примирення, історична пам'ять, єдина церква, Європа. Це слухна громадянська позиція, але вона не була сприйнята масовим суспільством. На чергових виборах чинний Президент не конкурував навіть за друге місце.

Тема, чого потребує наше суспільство, яких цінностей воно прагне — окрема і надзвичайно цікава. Ми не маємо публічних

замірів цього пласту. Разом з тим, функція еліти — диктувати, виховувати, насаджувати позитивні цінності, навіть в умовах, коли масові прагнення деформовані іншими впливами.

У таких умовах, без єдиного ціннісного простору, суспільство стає стільниковим, де окремих стільників формує свої правила цінності тощо. Між цими стільниками слабо налагоджені комунікації.

Без сформульованої цінності немає прагнення її досягти, немає руху — розвитку в унісон того, над чим працює все суспільство. Суспільство як організм має мати базові цінності — спільні для абсолютної більшості. При чому вони не виключають нашарування групових, вікових, кланових і так далі цінностей. Вони мають бути не тільки проголошені, але і сприйняті, генеруватись і втілюватись.

Нам бачиться, що проблема відсутності загальнонаціональних (загальнодержавних) цінностей ослаблює колективізм народу, забезпечує відсутність ідеалу і власної місії держави і народу.

Китаєць, який емігрує, лишається китаєм і, зрештою, потенційно працює на Китай, навіть якщо це відбудеться через десятки років. Українець, який емігрує, фактично зникає, бо в більшості випадків його мета — «відірватися від болота», на жаль, нашого, без ціннісного простору.

---

1. Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. — С. 354.

2. Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюкова та ін.; за заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. Проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. — К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. — С. 48.

3. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию; [пер. с англ.] — М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006. — 703 с.

УКРАЇНСЬКІ ПРЕЗИДЕНТИ: ІДЕЇ Й ІМІДЖІ

У статті аналізуються ідеї, з якими претенденти на президентську посаду домагалися обрання. Доводиться, що попри деяку відмінність в ідеях, стиль роботи та методи керівництва у всіх Президентів були однаковими. Ключові слова: президентські вибори, політичні ідеї, опозиційність.

Karmazina M. Ukrainian Presidents: Ideas and Images. The article «Ukrainian Presidents: Ideas and Images», written by Karmazina Maria examines the ideas with which the applicants had sought the presidency election. It is shown that despite some differences in the ideas, work style and methods of leadership in all the Presidents were the same. Keywords: presidential election, political ideas, opposition.

Осмислюючи українське президентство, передовсім звернемо увагу на очевидну тенденцію: під час усіх президентських перегонів, що мали місце в Україні з моменту незалежнення, кожен з кандидатів у Президенти активно експлуатував якусь одну — назовемо її *стартовою* — ідею. Ця *стартова ідея* мала чітко вирізняти саме його позицію, його світогляд від позиції й світогляду опонентів. Вона повинна була своїм способом висвітлити його «іншість», порівнянно, знову ж таки, з його конкурентами. Ту «іншість», яка б, врешті-решт, виявлялася оптимальною (з тих чи інших причин) для більшості виборців. І вони голосували за того, кому чи в кого повірили.

Зваблені й обнадієні, ми почергово віддавали свої голоси Л. Кравчуку, Л. Кучмі, В. Ющенку й, зрештою, В. Януковичу.

Чим же вони нас зваблювали? Якими були *стартові ідеї* наших Президентів?

Можна твердити, що стартові ідеї Л. Кравчука і Л. Кучми були однотипними — пріоритетною для них обох була *ідея розриву з минулим*. Так, Л. Кравчук ішов на вибори 1991 р. з програмою, суть якої концентрувалася у 5 «Д»: «Державність. Демократія. Достаток. Духовність. Довіра». Цю програму своєрідно охарактеризував В. Чорновіл, зауваживши, що Л. Кравчук украв її у нього. Різниця, на думку В. Чорновола, була лиш у тому, що його програмі було «тридцять років, а кравчуківській — тридцять днів» [1].

Інші, доповнюючи «картинку», вказували, що В. Чорновіл «за свою програму відбув пару десятків років в концтаборі, між тим, як Кравчук годувався в цековських спецрозподільниках» [1, с. 115].

Ідей державності й демократії не цурався на виборах 1994 та 1999 рр. й Л. Кучма. У 1994 р. він обіцяв гарантувати громадянам України безпеку, мир, соціальний захист, стабільність, створити умови для «культурного розвитку і достойного життя на рідній землі» [2]. Серед Кучминих пріоритетів — завдання консолідації нації, розвиток місцевого самоврядування, розширення прав і відповідальності регіонів і т. ін. [2, с. 9–10].

Показово, що основою для перемоги Л. Кучми у 1999 р. стала боротьба з «минулим» не тільки за допомогою слова, але й безпосереднього «діла», адже «минуле» проступило перед Л. Кучмою у другому турі президентських виборів у вигляді лідера комуністів П. Симоненка.

Тобто, наприкінці українського ХХ століття люди, які ставали Президентами, вигідно експлуатували ідею дистанціювання від минулого, від радянської несвободи і т. д. Тобто виступали як прихильники нового образу майбутнього, прихильники альтернативи попередньому часу.

Ідея боротьби з минулим фактично спрацювала тричі, допомагаючи не тільки Л. Кравчуку стати Президентом, але й двічі — Л. Кучмі.

Для третього українського Президента цієї ідеї було вже замало: з 1991 до 2004 р. виборець, трохи обтрусившись від радянського спадку, хотів чогось нового, нових надій і сподівань. Таким чином, В. Ющенко приміряв на себе одіж *опозиціонера*. І в такому вигляді проголосив, що на зміну *злочинній владі* має прийти представник опозиції, опозиції, яка зовсім *не така, як попередня злочинна влада*.

Як засвідчив 2004 р., *ідея опозиційності* була обрана В. Ющенком правильно. Отже, — і спрацювала. Звісно, ця Ющенкова опозиційність була *вдаваною*. Адже, він, як пам'ятаємо, довго — роками — не погоджувався примкнути до власне опозиції. Називав Л. Кучму «батьком» [3]. З «батьком» він, будучи Прем'єром, у лютому 2001 р. підписував листа проти представників тих, які піднялися на акцію «Україна без Кучми», і таврував опозиціонерів «фашистами» [4]. Опозиційність була чужою його духу. Втім, опозиційний імідж знадобився 2004-го, коли В. Ющенко віддався солодкій мрії стати Президентом. «Політичне кохання» з опозицією дало плоди — В. Ющенко був обраний на президентську посаду.

Коли ж Юлія Тимошенко спробувала йти на президентські вибори як опозиціонерка і взялася доводити свою опозиційність, як закляття повторюючи 24 жовтня 2009 р. на Майдані: «Я з ними не однакова...», «Я не однакова з ними...» [5], то цього вже, знову ж таки, виявилось замало: опозиційний образ не допоміг їй закумулявати навколо себе ту критичну масу електорату, яка б забезпечила перемогу на виборах. Таким чином, потенціалу ідеї опозиційності вистачило тільки на один раз — у випадку з В. Ющенком.

Наступному претенденту на президентську посаду — Віктору Януковичу — знадобилася вже нова ідея, нові умови для старту й перемоги. Таким чином, навіть основну конкурентку В. Януковича його команда не позиціонувала як *опозиціонерку*, але тільки як *представницю помаранчевих*, які «не змогли», «не справилися», виявилися «неспроможними», деструктивними, які «дестабілізували», «розхитали», «знищили» і т. д. *Тобто «іншість» В. Януковича вимальовувалася як специфічна «іншість» біло-блакитних, схильних до «наведення порядку», до «стабілізації».*

Ідея опозиційності до попередників хоч і озвучувалася, але не стала провідною. Тобто з набору кандидата у Президента В. Януковича вона не зникла, але мала, сказати б, допоміжний характер. На цих *допоміжних* для кандидатів у Президенти *ідеях* зупинюся докладніше.

Однією з чільних серед них, активно експлуатованою, була *ідея патріотизму*. Нею послуговувалися усі — і Кравчук, і Кучма, і — найбільше — Ющенко. На жаль, у жодному з них не вдається розгледіти тих патріотичних мужів, які напружено працювали на користь Вітчизни, не відступаючи ні на крок від раз проголошених патріотичних гасел. Неодноразово «схибив» Л. Кравчук. І не тільки, коли був очільником «Опозиційного блоку НЕ ТАК!», передвиборча програма якого місцями була швидше проросійською, ніж проукраїнською [6]; по-своєму його непатріотичність проявлялася й, приміром, і тоді, коли сили набирав «кучмізм», а Л. Кравчук мовчав. Щодо ж Л. Кучми, то хоч він чітко й усвідомлював, що «Україна — не Росія», але на Росію оглядався постійно.

Патріотичність В. Ющенка — окремий, сказати б, «важкий рядок» у політичній історії українського президентства. Чи достатньо нагороджувати і мертвих, і живих (нагороджувати з запалом, аж до *знецінення нагород*), щоб у Президентові народ бачив патріота? Чи достатньо проголошувати довжелезні монологи, інтерпретуючи історичний шлях українців, і «заговорити» тему, приміром,

Голодомору так, щоб обивателю уже хотілося іронізувати й бавитися словом, заявляючи, що Ющенко на всі лади «голодоморить»? Чи можна Президентіві, бажаючи добра своїй країні, відверто вказувати свої фобії (наприклад, русофобство)? Ющенкова позірна українськість, показна релігійність (у світській державі), криклива орієнтація на Європу (за мізерності проєвропейських зусиль) — ці факти не на користь екс-Президента. Як і його «хапання» чималих привілеїв після звільнення з президентської посади.

Ідучи на вибори, одні з кандидатів у Президенти «годили» виборцю, наголошуючи, що тільки українська має залишатися державною, а інші паразитували на ідеї «російська — друга державна». Одні вигідно на виборах «продавали» нам гасло «геть від Росії до Європи», інші приторговували любов'ю до Росії. Але у всіх випадках відбувалося своєрідне паразитування представників правлячого прошарку на тих ідеях, які нас не залишають байдужими.

І Л. Кучма, і В. Ющенко йшли на вибори та мусували на початку свого президентства ідею «бандитам — тюрми». Л. Кучма, В. Ющенко, В. Янукович, прийшовши до влади, з особливим натиском критикували свого попередника при владі, акцентуючи та закріплюючи в свідомості виборця думку-ідею про те, що саме політика Президента-попередника підвела Україну до провалля. Зокрема, Л. Кучма, не шкодуючи критичних висловлювань з приводу «здобутків держави» за часів правління Л. Кравчука, безліч разів повторював, що перші роки незалежності увійдуть в історію як «період втрачених можливостей, суттєвих помилок і не вивірених рішень, необґрунтованих декларацій» [2, с. 8].

Вищесказане підводить до висновку, що насправді представники правлячого в Україні прошарку, які ставали Президентами, за багатьма своїми якостями — абсолютно не відрізнялися між собою. Схожими були не тільки слова, але й справи, і, зокрема, — методи роботи. Наприклад, прийшовши до влади, і Л. Кучма, і В. Ющенко, і В. Янукович перші місяці свого президентства витрачали на те, щоб відмінити ті чи інші укази й розпорядження попередника; звільнити людей, ним призначених, в центрі і на місцях, заповнивши їх уже «своїми» кадрами.

Далі. Діяльність усіх попередніх трьох Президентів була досить непрозорою. Про це, з-поміж іншого, свідчить той факт, що їхні укази й розпорядження у певній частині не доводилися до виборців. Так, свого часу на сайті «Законодавство України» за 1992 р. було розміщено 603 укази Президента Л. Кравчука, при тому, що

останній указ був датований кінцем року і мав № 644. Таким чином, якщо цей указ Л. Кравчука вважати останнім у 1992 р., то виборцю був недоступним 41 документ. Підрахунки, проведені за вказаним алгоритмом, дозволяють твердити, що за 1993 р. недоступними були 18 указів українського Президента. У новому — 1994 році — зусиллями першого і новообраного другого Президента до українців не було доведено 15 документів. У 1995 і 1996 — по 21, у 1997 — 86, у 1998 — 89, у 1999 — 141, у 2000 — 134, у 2001 — 122, у 2002 — 161, у 2003 — 154 і, нарешті, у 2004 — 201. Ці цифри дозволяють твердити, що діяльність Л. Кучми була більш непрозорою, ніж діяльність Л. Кравчука. Її непрозорість посилилася під час другого президентського терміну Л. Кучми.

Стосовно діяльності В. Ющенко відзначу наступне. У 2005 р. новообраний Президент підписав щонайменше 3214 документи — 1902 укази і 1312 розпоряджень (саме під цими номерами оприлюднені останні документи за 2005 р.). З них 21 був поданий із поміткою «опублікуванню не підлягає». Але факт появи ще щонайменше 224 президентських указів та 18 розпоряджень жодним чином не був засвідчений. Таким чином, 262 документи (або майже кожен 12,2-ий документ, що становить 8,15% від загальної їх кількості) виявилися не доступними для громадськості.

У наступні ж роки президентські документи з поміткою «не для друку» взагалі перестали з'являтися на сайті «Законодавство України» — вони мовчки не оприлюднювалися. Отже, за моїми підрахунками, у 2006 р. із 1164 указів та 432 розпоряджень (документи під цими номерами — останні в базі даних) не було оприлюднено 163 документи — 155 указів та 8 розпоряджень (або кожен 9–10-й документ, що становить понад 9% від загальної кількості).

У 2007 р. із 1648 ющенківських документів (1324 указів та 324 розпоряджень) до громадськості не дійшло 143 (або кожен 11,5 документ, що становить близько 8,6% від усіх документів). У 2008 р. із 1590 документів (1226 указів та 364 розпоряджень) було утаємничено 158 (або приблизно кожен 10-й документ, чи близько 9,9%). Із 1410 документів (1125 указів та 285 розпоряджень), що вийшли з-під пера Президента у 2009 р., залишилися невідомими громадськості 135 (кожен 10,4-й, або 9,5%). Зрештою, у перші місяці 2010 р. В. Ющенко встиг підписати 289 документів (264 укази і 25 розпоряджень), з яких не був оприлюдненим кожен 8,5 документ, або близько 11,76%.

Зрозуміло, що ці цифри — досить умовні, оскільки достеменно невідомо, чи підписувалися Президентом у кожний рік перебування на посаді ще укази чи розпорядження, крім тих, останніх за номерами, які оприлюднювалися на сайті «Законодавство України» чи ж на друкованих носіях. Але навіть вони дозволяють твердити про те, що у перший — 2005-ий — рік президентства В. Ющенка його діяльність була найбільш відкритою і прозорою: не оприлюднювався приблизно кожен 12-ий документ. Досить відкритим був Президент й у 2007 р. — не оприлюднювався, як вказувалося, кожен 11,5-й документ. Найбільшою непрозорістю Ющенкова діяльність характеризувалася у 2010 р., коли Президент не доводив до громадськості кожен 8,5-й підписаний документ.

Принагідно зверну увагу на те, що протягом двох останніх років Міністерство юстиції проводить роботу зі зняття з актів Президента України, Кабінету Міністрів, деяких органів виконавчої влади не передбачених законодавством позначок обмеження доступу — «Не для друку», «Опублікуванню не підлягає», «Не для преси», «Конфіденційно» [7]. У 2008 р. з ініціативи згаданого міністерства позначку «Опублікуванню не підлягає» було знято з 36 президентських актів [7]. 24.11.2009 р. і сам В. Ющенко підписав Указ № 963 «Про зняття позначки «Опублікуванню не підлягає» з деяких актів Президента України», відповідно до якого розсекречення несекретних за своїм характером документів має тривати. Згідно з указом, специфічну позначку слід зняти з 628 указів та із 190 розпоряджень Президента України.

За даними преси, документи, які підлягають «розсекреченню», уже внесено до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів, а 79 з них — опубліковано. Інші ж готуються до оприлюднення. При цьому, що показово, Ющенковий листопадовий указ 2009 р. стосувався фактично тільки тих документів, які вийшли із-під пера Президентів-попередників — Л. Кравчука та Л. Кучми, оскільки в переліку указів і розпоряджень, які Президент погоджувався оприлюднити, міститься тільки один указ (від 12.05.2005 № 781 «Про звільнення І. Смешка з посади Голови Комітету з питань розвідки при Президентові України») та одне розпорядження (від 17.05.2006 № 82 «Про довічне грошове утримання, медичне, побутове, транспортне та інше обслуговування колишнього Голови Верховної Ради України Литвина В. М.»), підписані безпосередньо самим В. Ющенком у перші два роки перебування на президентській посаді. Якими б мотивами не керувався

В. Ющенко, але, можна твердити, непрозорість дій, рішень, вчинків (у тому числі і насамперед Президентів) у всі часи була і є основою для корупції, з якою обраний у 2005 р. український Президент нібито намагався боротися, не тільки записавши у своїй передвиборчій програмі завдання «провести рішучу боротьбу з корупцією», але й оприлюднюючи з року в рік відповідні укази та подаючи — зокрема, у 2006 р. — пакет законодавчих ініціатив до парламенту (робота над якими у Верховній Раді, як відомо, затяглася аж до 2009 р., коли 11 червня, врешті-решт, з'явилися закони «Про засади запобігання та протидії корупції в Україні», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо відповідальності за корупційні правопорушення» і «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень», які вже не вступають в дію). А наслідком Ющенкової боротьби з корупцією було те, що якщо, за даними Transparency International, у 2005 р. індекс корупції в Україні становив 2,6 (113-е місце у рейтингу 159 країн), у 2006 р. — 2,8 (99-е у рейтингу 163 країн), то у 2007 р. — 2,7 (118-е у рейтингу 179 країн), у 2008 р. — 2,5 (134-е у рейтингу 180 країн), у 2009 р. — 2,2 (146-е у рейтингу 180 країн) [8]. Порівняємо з «епохою Кучми»: у 1999 р. індекс корупції становив 2,6 (Україна посідала 77-е місце серед обстежених 99 країн), у 2000 р. — 1,5 (87-е місце серед 90 країн), у 2001 р. — 2,1 (83-е місце серед 91 країни), 2002 р. — 2,4 (85-е місце серед 102 країн), 2003 р. — 2,3 (106-е місце серед 133 країн), у 2004 р. — 2,2 (128-е місце серед 145 країн). Таким чином, своєрідний «корупційний пік» припадає на 2000 р. — на час правління Л.Кучми, коли індекс упав до 1,5, а відносно найкращою ситуація була у 2006 р. за В.Ющенка, коли індекс виріс до 2,8 (як і в 1998 р., коли Україна з'явилася серед обстежуваних Transparency International країн). Втім, В.Ющенко закінчив свій президентський термін так само, як і Л. Кучма: у 2009 р. як і в 2004 р. індекс становив 2,2. З іншого боку, коливання індексу у межах 10-бальної шкали, застосовуваної Transparency International, від 2,2 (чи навіть 1,5) до 2,8 є майже непомітним чи невідчутним для громадян: ми жили і живемо в майже тотально корумпованому суспільстві.

Скільки б не намагалися ми знайти суттєву відмінність у діяльності наших экс-Президентів, у їх поведінці, методах діяльності і т. д., думаю, що таких різючих відмінностей нам не відшукати. Непрозорість діяльності, співпраця з одними і тими самими політиками (наприклад, як пам'ятаємо, і В. Ющенку, і В. Януковичу

«поталанило» працювати з С. Гавришем, Р. Багатирьовою та тими іншими, яким вдається ставати «своїм» за будь-яких обставин; на іншому рівні — фігура В. Гришка, якому також багато що вдалося: п'ять років «співати» за В. Ющенка, а тепер — за В. Януковича; ще на іншому рівні — фігури С. Куніцина і О. Кузьмука, які «радили» і Л. Кучмі, і В. Ющенку), маніпуляція свідомістю виборця за допомогою тих чи інших ідей-інструментів — все це риси тих, кого ми обирали в Президенти.

Жоден із екс-Президентів, з якими б гаслами він не виступав, який би імідж не приміряв на себе, не «випадає» — за своїми методами роботи, сприйняттям оточуючого світу і виборців — з поки що недовгого «президентського ряду». У ХХ столітті з генофонду українців все краще вибивалося, відстрілювалося, вилущувалося. То ж чи дивуватися, що нашим Президентам бракує то мудрості, то розуму, а іноді, здається, що того й іншого разом...

Наші Президенти — своєрідне обличчя української еліти (правлячого прошарку), яка, на жаль, дуже однорідна, цілісна (з огляду на її помисли і діяння). Ця пострадянська еліта поки що не здатна виділити зі свого середовища якісно нову особистість, яка б виявилася спроможною до проведення широкомасштабних заходів, спрямованих не на «наїдання владою» (у сенсі свого часу наголошеному М. Хрущовим), а на зміцнення і розвиток української державності. Зрозуміло, що в суспільстві якась частина виборців і політиків завжди буде знаходити виправдання діям Президентів (недарма ж хтось був готовий писати на парканах «Прости, Данилыч!» чи ставити Л. Кучму в один ряд із Ф. Рузвельтом і Г. Колем [9]; а сімейство Ющенків малювати на церковних стінах [10]). Але це тільки незначна частина (наближених, «обласканих», «своїх»)...

...На зміну старим поколінням обов'язково прийдуть нові. Ті покоління, з яких виходитимуть більш достойні політики-державники, спроможні відкрити дорогу ефективному майбутньому України.

1. Див.: Кармазіна М. Президентство: український варіант. — К., 2007. — С. 115.

2. Кучма Л. Вірю в український народ. Вибрані статті, виступи. — К., 2000. — С. 8.

3. З цього приводу Л. Кравчук говорив: «Давайте відверто скажемо: Ющенко — висуванець Кучми, і, будучи Прем'єр-міністром, він добросовісно служив Президенту, навіть батьком своїм його називав. Я бачив, що він

ставився до Леоніда Даниловича з повагою: тобто, якщо Президент сказав, ми повинні виконати, у всякому разі якихось конфронтаційних дій з боку Ющенка стосовно Кучми я не підмічав. Навіть коли опозиція вийшла на вулицю і Мороз з товаришами скандував: «Кучму геть!», вони втрюх — Ющенко, Плющ і Кучма — підписали документ, у якому засудили опозицію, назвавши її фашистською» (Леонид Кравчук: «За 10 лет Кучма настолько осточертел...» // Бульвар Гордона. — 2005. — № 20. — Вересень. — С. 10).

4. Див.: Як починався «український фашизм». — <http://www.pravda.com.ua/news/2001/02/14/2981881/>

5. Див.: Ніколаєнко Г., Найєм М., Лещенко С. Юлія Тимошенко озброїлася ностальгією за Майданом. — <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/10/26/4265735/>

6. Предвыборная программа «Опозиционного блока НЕ ТАК!». — <http://www.sdpuo.com/rus/elections/2006/opozitsionnyy-block-ne-tak-/43d60bc5548d1/>

7. Мінюст пропонує розкрити секрети Кучми і Кравчука // Дзеркало тижня. — 2010. — 20 лютого. — С. 6.

8. Corruption Perceptions Index 2009. — http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2009/cpi_2009_table

9. Див.: Литвин В. Вимір історією. Інтерв'ю. Виступи. Статті. — К., 2002. — С. 70.

10. «На зводах греко-католицької церкви архістратига Михайла в селі Вірин поблизу Львова зобразили экс-Президента Віктора Ющенка з дружиною Катериною і сином Тарасом праворуч від Богородиці. Художник Микола Гаврилів пояснив, що в церквах завжди було прийнятним зображувати не тільки святих, але й, наприклад, гетьманів чи засновників церкви. «Ющенко з дружиною і молодшим сином символізує українську родину, святе сімейство», — відзначив настоятель церкви, отець Василь Говгера». (Ющенко с семьей изобразили на стене церкви. — <http://korrespondent.net/video/ukraine/1119526>).

Павел Рудяков

ГУМАНИТАРНЫЙ БАЗИС УКРАИНСКОЙ ДЕМОКРАТИИ

*В статье анализируются нынешнее положение дел в украинской гуманитарной сфере под углом зрения отказа от понимания ее как переходной, продолжающей пребывать в состоянии трансформации, с акцентом на кризисном характере этой сферы и на ущербности, гуманитарной политики государства. **Ключевые слова:** гуманитарная сфера, гуманитарная государственная политика, трансформационный этап, украинизация, региональные различия, персональные измерения.*

***Rudyakov P. Humanitarian Basic of Ukrainian Democracy.** The article «Humanitarian Basic of Ukrainian Democracy», written by Rudyakov Pavel analyzes the current situation in Ukrainian humanitarian sphere in terms of refusal to understand it as transitional, continuing to be in a state of transformation, with emphasis on the crisis character of this sphere and on the wane of humanitarian policy. **Key-words:** humanitarian sphere, humanitarian state policy, transformational stage, ukrainization, regional differences, personal dimension.*

Одним из широко распространенных и крепко укорененных постулатов (если не сказать — расхожих стереотипов) теории демократии является представление, согласно которому она — демократия, — хоть и представляет собой явление ни в коем случае не базисное, а сугубо надстроечное, теснейшим образом связана с экономикой. Принято полагать, что только в экономически развитых, стабильных обществах возможно демократическое устройство. Что касается конкретных цифровых параметров, то тут высказываются разные мнения. В соответствии с одной из точек зрения, к примеру, демократии ничто и никто не угрожает только в тех странах, уровень ВВП на душу населения в которых либо близок к 6 000 долларов, либо превышает этот уровень (З.Видоевич, И.Панков и др.).

Связь демократии и гуманитарной составляющей общественной жизни в плане выявления более-менее прямой зависимости первой от второй привлекает меньше внимания. Тем не менее гуманитарные основы демократического развития важны. Вне контекста

решения задачи «определения, создания, укрепления жизнеспособной коллективной идентичности» (К.Гирц), отличной от имевшей место на «додемократическом» этапе бытия нации, ни о каком действительном движении вперед по пути демократического развития не может быть и речи.

Мнение о том, что только в государствах и обществах со сформировавшейся, прочно утвердившейся национальной идентичностью и с развитой гуманитарной сферой демократия может быть именно демократией, а не ее имитацией, — вряд ли кто-нибудь возьмется опровергать. Хотя с его обоснованием вполне могут возникнуть определенные затруднения.

Понятие «гуманитарная составляющая» предлагается в данном случае толковать максимально широко, включая в него все то, что может быть выявлено в жизнедеятельности государства, общества, личности и что не может быть отнесено, во-первых, к государственно-политической, во-вторых, к производственной сфере, включая охрану здоровья, сферу материнства и детства, науку, образование, культуру, искусство, спорт, религию и церковь, информационное пространство, языковую сферу, охрану памятников и др.

Украинская демократия «провисает» с точки зрения и экономического, и гуманитарного базиса. В Украине в настоящее время как основные показатели экономического развития (включая те самые шесть тысяч долларов ВВП на душу населения), так и ключевые параметры состояния гуманитарной сферы далеки от тех, что принято считать достаточными для констатации успешности государства и его граждан. При этом, если в экономике хотя бы декларируется готовность к осуществлению радикальных реформ, то на плачевное положение дел в «гуманитарке» закрываются глаза.

Важнейшей предпосылкой понимания характера состояния гуманитарной сферы в современной Украине следует считать отказ от широко распространенного, приобретшего характер стереотипа, взгляда на нее как на явление трансформационного типа. Такой взгляд не отражает действительное положение дел. Переходный этап, обусловленный распадом СССР, а также особенностями постсоветского развития, в целом, завершен.

На сегодняшний день гуманитарная сфера Украины представляет собой феномен, практически полностью сформированный на новой основе, хотя при этом и сохранивший ощутимую преемственную связь с тем состоянием, которое было свойственно ему в рамках предшествующего — то есть, советского — этапа существования.

Есть все основания констатировать, что эта сфера, вместе со сферами экономической, политической, социальной и другими, уже вступила в следующий период своего развития.

Нынешнее состояние гуманитарной сферы в Украине правильнее всего было определить как кризисное. Что же касается ее специфики, то ее, в основном, определяют тенденции, позволяющие квалифицировать эту сферу как «посторанжевую», имея в виду, что преобладающая ныне гуманитарная составляющая базируется преимущественно на модели духовной культуры, предложенной либо непосредственно в рамках «оранжевого» периода украинского государственного развития, либо в той или иной связи с ним и в значительной степени в его русле.

Отбросив «оранжевый» политический проект, пришедшая к власти альтернативная «оранжевым» часть украинского политического класса и украинское общественное сознание сохранили целый ряд предложенных и устоявшихся именно в период 2004–2009 гг. идей, представлений, стереотипов, образов, мифов и в целом всего того, что определяет характер и особенности национального гуманитарного пространства.

Одним из них стало представление об исторически обусловленной неодинаковости и даже неоднородности украинской и русской гуманитарной сфер, о необходимости целенаправленного дистанцирования от всего того, что принадлежит к «русскому миру» и к русской культуре. В ряде случаев это представление приобрело характер явной или скрытой русофобии.

В русле тенденции оспаривания общности происхождения и исторической судьбы, близости языков, духовной и материальной культур русских и украинцев активно идет процесс кардинального переосмысления цивилизационной принадлежности последних с упором на, якобы, имеющих место существенных различиях украинской и русской ментальностей. При этом общая для них обеих опора на славянство и православие замалчивается.

Переоценке подвергаются, в первую очередь, три главные фактора, традиционно определявшие, а на уровне объективных реалий продолжающие определять, общность и близость украинцев и русских: принадлежность к славянству (и — уже — к кругу восточных славян), православие, а также общий для обеих наций советский этап истории в составе СССР.

В числе важнейших тенденций развития гуманитарной сферы следует упомянуть украинизацию, причем, как естественную,

объективно обусловленную, так и искусственную, навязываемую вопреки характеру и особенностям реальной жизненной ситуации и сопровождаемую элементами принуждения и насилия.

Украинизация дала определенные положительные результаты, хотя говорить о том, что она достигла того уровня, на который ориентировались ее вдохновители и организаторы из числа украинских государственных деятелей и политиков разных поколений, — вряд ли приходится.

Следует обратить внимание и на то, что украинизация сопровождалась целым рядом негативных явлений, таких, например, как падение уровня общей культуры заметной части населения, особенно молодежи, а также уровня культуры собственно языковой; существенное ослабление украинско-русского языкового взаимодействия, служившего одним из важных источников развития и обогащения украинского языка; внесение достаточно большого числа поправок и изменений в понимание исторического прошлого и основных особенностей и закономерностей его развития.

Представление о том, что современное украинское гуманитарное пространство продолжает оставаться составной частью «русского мира», до недавнего времени воспринимавшееся как нечто само собою разумеющееся, является, если не ошибочным, то весьма спорным.

За последние 8–10 лет процесс дистанцирования украинской «гуманитарки» от российской набрал обороты, дав на целом ряде направлений (в том числе тех, что входят в круг приоритетных) заметные результаты. Даже часть русскоязычной культуры в Украине (в том числе СМИ) в значительной степени автономна от «материнской» русской, не ориентирована на нее как на главный, а тем более, на единственный образец, не являясь, к тому же, пророссийской с точки зрения мировоззренческих, ценностных, эстетических основ.

Точных данных по процентному соотношению трех наиболее заметных сегментов национальной гуманитарной сферы — «пророссийской», «антироссийской», нейтральной в отношении России — на сегодняшний день нет (их получение, кстати сказать, путем социологических опросов и исследований следует считать одной из приоритетных задач). Если же верить оценкам, то в зависимости от региональной специфики количественные показатели уровня «пророссийскости» будут колебаться от 10–12% в западной части страны, до 30–40% в центре и 70–75% на Востоке и на Юге.

Государство уделяет гуманитарной сфере весьма незначительное внимание, отказываясь как от того, чтобы брать на себя ответственность за разработку и внедрение концептуальных основ национального культурного и гуманитарного развития, так и от того, чтобы на надлежащем уровне обеспечивать это развитие финансовыми, организационными и другими ресурсами. Недофинансирование практически всей «гуманитарки» приобрело хронический характер, превратившись чуть ли не в норму. Стремления к тому, чтобы изменить положение дел, не выказывал и не выказывает ни один из правящих режимов. На этом, если не принимать во внимание декларации, не сосредоточивает внимание ни одна из ведущих политических сил.

Государственная гуманитарная политика в Украине отсутствует. До сегодняшнего дня нет и сколько-нибудь внятной, четкой, последовательной концепции гуманитарного развития страны и нации. У многих наблюдателей сложилось устойчивое впечатление, согласно которому Партия регионов как ключевой и доминирующий элемент нынешней системы власти сознательно дистанцируется от проведения гуманитарной политики, пытаясь переложить ответственность за деятельность на этом направлении или на кого-то из коалиционных партнеров, или — как это ни странно — на ту часть оппозиции из круга национал-демократов и даже национал-патриотов, которая будет готова принять от ПР предложение об участии во власти.

Все или почти все происходящее в гуманитарной сфере строится на принципах и подходах, связанных с заимствованием как отдельных явлений, так и общих подходов из зарубежного опыта с той или иной степенью адаптации каждого из них к местным условиям.

В роли источника для заимствования выступает преимущественно европейское и, в целом, западное гуманитарное пространство. При этом в большинстве случаев заимствования осуществляются некритически. Этому в немалой степени способствует внедрение в массовое сознание тезиса о принадлежности украинцев к европейской цивилизационной общности, которая, кроме всего прочего, противопоставляется общности «неевропейской», «евразийской» или, иначе говоря, русской (как досоветской и советской, так и постсоветской).

Все то, что так или иначе предлагается от имени органов государственной власти, в его совокупности можно было бы квалифи-

цировать как «гуманитарный неолиберализм», на основе которого по умолчанию предлагается разрешать все без ограничений, независимо от того, что именно отдельные составляющие этого «всего» собой представляют, насколько они соотносятся с украинской национальной идеей и украинскими национальными интересами, каковыми могут быть их последствия.

Формирование общенационального гуманитарного пространства в настоящий момент сталкивается с серьезными трудностями. Есть основания констатировать, что в течение, по крайней мере, последних 10–12 лет происходит не сближение «гуманитарных физиономий» различных регионов, а, наоборот, их отдаление друг от друга, сопровождающееся, к тому же, в отдельных случаях нарастанием антагонизма в восприятии ими друг друга.

Вместо общего гуманитарного пространства наблюдается консервация стихийно сложившейся, ситуативно закрепленной совокупности отдельных макро-, микро-, минипространств, часть из которых не только не соотносится с остальными, но в ряде случаев пребывает в прямом конфликте с некоторыми из них. Фактором, еще более усугубляющим ситуацию, следует считать стремление к тому, чтобы вопреки здравому смыслу и логике культивировать конфликтность, возводя ее в ранг достоинства и даже важной особенности национального характера.

Значительно повышает уровень конфликтности и напряженности в гуманитарном пространстве неразбериха, царящая в сфере конфессиональной принадлежности и межконфессиональных отношений. С одной стороны, упорное нежелание государства определить и публично именовать основную, главную церковную организацию страны, с другой, — наличие, кроме греко-католической, римо-католической, мусульманской и др., нескольких православных церквей — УПЦ (Московского патриархата), УПЦ (Киевского патриархата), УАПЦ — создают весьма запутанную и противоречивую ситуацию, крайне негативно отражающуюся на всей гуманитарной сфере.

Не способствует гармонизации гуманитарной сферы в Украине ее политизация. По состоянию дел в настоящий момент нет практически ни одной гуманитарной темы или проблемы, которая бы в той или иной степени не находилась в зависимости от политических симпатий и антипатий.

Сдерживающее воздействие на гармонизацию гуманитарной сферы и преодоление кризисных явлений в ней оказывает все еще

остающееся аморфным состояние гражданского общества. В современной Украине его институты продолжают формироваться преимущественно «сверху», а не «снизу», то есть по распоряжению центральной и местной власти, а не по инициативе рядовых граждан.

Сеть неправительственных организаций (НПО) продолжает пребывать в стадии становления, не вполне отвечая запросам времени ни по количеству, ни, тем более, по своему «ассортименту» и качеству.

К числу основных особенностей гуманитарной ситуации в Украине следовало бы отнести:

– отсутствие внутренней как содержательной, так и формальной целостности (прежняя — украинская советская — целостность утрачена, новая — собственно украинская — не обретена), с одной стороны, порождающее разрозненность и разобщенность культурного и гуманитарного развития, с другой же, — приводящее к консервации этого отсутствия;

– культурно-историческая, языковая, конфессиональная разнородность и разрозненность регионов;

– эклектичность, проявляющаяся в том, что гуманитарную сферу составляют и определяют различные стихии-сегменты, такие как: постсоветская ностальгия, украинский этнофольклорный «фундаментализм», «новый» украинский фольклоризм, денационализированный масскульт евроамериканского образца, русофильство, «западничество» и др.;

– разделенность на отдельные составляющие, существующие и функционирующие в режиме несоотнесенности друг с другом, вне соотнесенности с национальной системой ценностных установок и поиском новой коллективной идентичности (эта разделенность проявляет себя как на общенациональном уровне, так и на уровне отдельных регионов, а также — на уровне разных поколений, различных социальных групп и пр.);

– стихийность (то есть неуправляемость и неконтролируемость, хаотичность существования и развития), усугубляемая и осложняемая отсутствием общенационального консенсуса по поводу исходных позиций;

– ограниченная субъектность, сопряженная с доминирующей объектностью — чрезмерной подверженности влиянию, преимущественном реагировании на внешнее воздействие при ограничении своих собственных интенций, добровольном подчинении их чужой воле и чужому примеру;

– политизация, проявляющаяся в наделении явлений гуманитарной сферы партийно-политической значимостью и их использовании в качестве инструмента политической борьбы, следствием чего становится деление национальной культуры и национального гуманитарного пространства на «своих» и «чужих» со всеми вытекающими отсюда последствиями;

– негативное влияние на процессы, протекающие в гуманитарной сфере, и тенденции, определяющие ее развитие, контекста, определяемого конфессиональной принадлежностью и межконфессиональными отношениями;

– присутствие эффекта «рассеянной» идентичности, то есть перевод в плоскость дискуссий представления об украинской национальной идентичности, ее исторических корнях и дальнейших перспективах;

– отсутствие общенационального консенсуса по целому ряду вопросов гуманитарного характера, усугубляемая все более отчетливо проявляющейся невозможностью его достижения;

– несформированность собственной традиции как основы для поисков оптимального пути дальнейшего развития (общепризнанным элементом национальной традиции можно считать, пожалуй, только Т.Шевченко, да и то с поправкой на то, что его творчество воспринимается предельно упрощенно, понимается весьма специфическим образом, а в ряде случаев даже откровенно искажается — осознанно или же по незнанию — и грубейшим образом адаптируется к задачам текущего политического момента);

– маргинализация национальной культуры, основанной на советской традиции, независимо от ее реального эстетического уровня и значимости, с выдвиганием во многих случаях на ведущие роли и акцентированием малозначительного, некачественного или недостаточно качественного с точки зрения эстетических критериев, второстепенного в контексте общего состояния национальной культуры и гуманитарной сферы и их отдельных сегментов (музыка, литература, кино, театр, наука и др.);

– коммерциализация и вестернизация.

Сохранили свою актуальность, остроту и общественную значимость проблемы образования и языка. Они постоянно пребывают в фокусе как публичного обсуждения, так и политической борьбы. Их активно используют в ходе предвыборных кампаний, причем, политики и партии практически из всех частей политического спектра. Ни в отношении проблемы образования, ни в отношении

языковой проблемы достичь общественного консенсуса до сих пор не представилось возможным. Оснований для того, чтобы ожидать улучшения ситуации в кратко- и среднесрочной перспективе, нет.

В независимой Украине удалось, в целом, сберечь унаследованную от Украинской ССР систему высшего образования (заметно модифицировав ее, адаптируя к изменившимся условиям), что следует считать успехом и безусловным социальным завоеванием. Несмотря на это, в общественном мнении распространено представление о неудовлетворительном положении в сфере высшего образования, а также о неконкурентности украинской системы высшего образования на европейском и мировом уровне.

Что касается языковой проблемы, то ее следовало бы отнести к числу двух-трех наиболее актуальных и, к тому же, болезненных проблем не только общественной, но и политической жизни страны, о которой все много говорят, но которой никто не хочет заниматься по сути.

Языковая ситуация в Украине остается крайне сложной и запутанной. Это объясняется двумя главными факторами. Во-первых, политизацией языковой проблемы, во-вторых же, объективной сложностью решения задачи действительного утверждения украинского языка как государственного в условиях реального украинско-русского двуязычия и закрепленной длительной традицией исторического развития включенности значительной части территории страны в рамки «русофонии», то есть зоны преимущественного распространения и использования русского языка в качестве родного и служебного, а также главного инструмента обеспечения коммуникации во всех сферах и на всех уровнях.

Дополнительную сложность этой проблеме придает наличие в украинском обществе и в политическом классе, как минимум, двух — причем, взаимоисключающих — концепций организации и структурирования языкового пространства и его дальнейшего развития, а также двух концептов государственной языковой политики.

Система образования сталкивается с непростыми проблемами и испытывает серьезные трудности, пребывая, с одной стороны, в состоянии перманентной адаптации к быстро меняющимся условиям, а также к европейским образовательным правилам и стандартам, с другой, — будучи, по сути, предоставленной сама себе, не получая ни должной материальной помощи, ни надлежащей моральной поддержки от государства.

При этом адаптация, о которой идет речь, происходит в режиме наверстывания упущенного, что в значительной степени осложняет процесс, загоняя его в рамки хронического цейтнота и фактически обрекая на неудачу.

Изменения, происшедшие в национальной системе образования за годы независимости, касаются, главным образом, сути и формы учебного процесса как в начальной и средней школе, так и высших учебных заведениях. Среди них и снижение возрастной планки для первокурсников с 7-ми до 6-ти лет, и переход средней школы с десяти- на одиннадцатилетку, и введение 12-балльной шкалы оценки знаний школьников вместо 5-балльной, и внедрение параметров, предусмотренных Болонским процессом, в частности, кредитно-модульной системы, принятого в Европе и в мире разделения студентов на бакалавров и магистров, 100-балльной шкалы вместо 5-балльной и др.

Ни одно из нововведений не было воспринято ни специалистами, ни общественным мнением как однозначно позитивное. В отношении каждого из них высказывались сомнения. Некоторые из них продолжают вызывать явное и скрытое сопротивление, создавая достаточно реальные предпосылки для того, чтобы принятые по ним в свое время позитивные решения были пересмотрены на предмет внесения коррективов и даже возможной отмены.

Серьезным источником разного рода вызовов и проблем для системы образования остаются и продолжают с каждым годом неуклонно снижаться уровень и знаний, и общей культуры выпускников как школ, лицеев, гимназий, так и ВУЗов, а также неостребованность того огромного количества специалистов различных специальностей, которое готовится в настоящее время в государственных и частных учебных заведениях Украины. Дает о себе знать несоответствие квалификационной структуры подготовки специалистов с высшим образованием конъюнктуре рынка труда.

Вопреки настойчивым, хоть и несколько хаотичным и половинчатым, попыткам реформирования системы образования с целью приведения ее в соответствие с европейскими образцами, учебные заведения Украины за годы независимости не только не приблизились по качеству обучения к лучшим образовательным центрам Европы, Америки, Азии, но даже еще больше отстали от них по сравнению с советской эпохой.

Несмотря на все это, в центр общественно-политических дискуссий, так или иначе связанных с системой образования, ее

проблемами и задачами, перед ней стоящими, были поставлены, главным образом, вопросы языка обучения. Иными словами, возможность перевода всей национальной системы образования в целом и каждого из ее сегментов в частности на украинский язык как единственный государственный, а также вероятные негативные и нежелательные последствия этого шага.

Теснейшим образом соотнесенной с кругом вопросов, очерченных проблемой как можно более полной украинизации образовательного процесса, оказалась судьба русского языка и русской литературы как самостоятельных учебных дисциплин, игравшими в советское время в украинских учебных заведениях приоритетную роль. В новых условиях произошло весьма существенное уменьшение объемов изучения этих предметов в школах и вузах. Кроме того, изменился их статус: русский язык был отнесен к «иностранным», а русская литература стала всего лишь одной из составляющих в курсах «мировой» или «зарубежной» литератур.

В связи с переходом на украинский язык практически всей системы школьного образования, а также введением системы ЕГЭ в России украинцы потеряли возможность получать высшее образование в ВУЗах России.

Институциональная модель гуманитарной сферы за годы независимости претерпела едва ли не самые значительные изменения. Ныне она выглядит совсем не так, как выглядела во времена СССР, хотя формально целый ряд институций гуманитарного профиля и назначения продолжают существовать и функционировать.

Так, например, остаются в строю творческие союзы, однако, лишённые государственной поддержки и финансирования, они практически полностью утратили общественный вес и авторитет. Что же касается альтернативных объединений деятелей литературы, культуры, искусства, то ни одному из них так и не удалось подняться на уровень задач, определяемых временем. Заметно снизилась степень влияния на общественное мнение со стороны театров и ряда других гуманитарных структур, упал интерес общества к ним.

Из унаследованных из советских времен институций, которые продолжают существовать и сохранили за собой прежние место и роль в государственной, общественной, политической жизни, следует, в первую очередь, упомянуть Национальную Академию наук Украины. Ее голос (именно как институции), как и голос ряда ее институтов, слышен, к нему внимательно прислушиваются

как общество, так и власть. Рекомендации НАН Украины влияют на принятие многих серьезных государственных решений.

Значительно возросла роль социологических служб и независимых экспертно-аналитических центров различного профиля (как украинских, так совместных украинско-американских, украинско-польских, украинско-российских и др.), особенно же тех из них, кому удалось заручиться поддержкой СМИ и кто оказался «раскручен» больше, чем другие. Они сегодня в большой степени диктуют моду, формируют общественное мнение практически по всем главным вопросам.

Одной из новаций власти в этой сфере стало создание Гуманитарного совета при Президенте Украины, которому, судя по всему, предполагается придать функцию «головной» инстанции в гуманитарной сфере.

Судя по предварительной информации, можно ожидать уже в сентябре-октябре начала реализации по линии Совета нескольких крупных и амбициозных гуманитарных проектов национального масштаба («национальные проекты», о которых как об одном из приоритетов власть устами зам. главы Администрации Президента И.Акимовой уже заявила в сфере экономики). Это обстоятельство придает особое значение и особый вес возможным двухсторонним украинско-российским гуманитарным проектам.

С точки зрения персоналий, гуманитарная сфера в Украине представляет собой *tabula rasa* («нет пророка в своем отечестве»). Даже те представители этой сферы, кто сохранил авторитет и моральное право взять на себя роль духовного наставника нации, лишены возможности это сделать по тем или иным причинам. Среди главных таких причин следует назвать разрушение системы традиционных ценностей, девальвация морали, отсутствие соответствующего социального запроса, злоупотребление гуманитарной сферой в политических целях и др.

«Новые» авторитеты, если и появляются, то в подавляющем большинстве не отвечают тем требованиям, которые должны были бы предъявляться к такого рода личностям. Они, в основном, — искусственно создаются под тот или иной политический или общественно-политический проект и насильственно навязываются то ли обществу в целом, то ли отдельным его группам. Решающее значение для таких псевдаавторитетов в любом случае имеет политическая и «цилизационная» — или европейская, евроатлантическая, или пророссийская, «евразийская» — ориентация.

Едуард Щербенко

ГЕНЕРАЦІЯ МАЙДАНУ:
ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ І ПАКТ ЕЛІТ

У статті розглядається проблема нової генерації як чинника успішної інтеграції України в Європу. Пропонується модель зв'язку національного руху і пакту еліт, де ключовим чинником є громадська гідність. **Ключові слова:** «помаранчева революція», еліти, консенсус.

*Sherbenko E. Maidan Generation: National Movement and Pact Elite. The article «Maidan Generation: National Movement and Pact Elite», written by Sherbenko Eduard deals with the problem of new generation as a factor of successful integration of Ukraine in the Europe. The model of connection of the national movement and the political pact of elite groups is proposed. **Keywords:** «Orange Revolution», the elite, consensus.*

1. Проблема генерації

Проблема генерації природно постає для кожного суспільства як в еволюційному плані — через необхідність відтворення всього масиву наявних інститутів і практик у знаннях та вміннях нових членів суспільства як їх носіїв, так і у критичні для розвитку суспільства моменти, коли виникає необхідність не лише відтворювати існуючі, але й генерувати нові, разом з тими соціокультурними кодами (закладеними в т.ч. у мотиваціях членів суспільства), які перетворюють нові інститути та практики на повсякденну реальність, — на відміну від ситуації, коли ті лишаются лише імітацією.

У цьому сенсі проблема генерації є наріжною, коли розглядаються виклики, що стоять перед суспільством: залежно від того, чи буде генеровано відповідь на ці виклики, станеться або не станеться нова генерація (промовистим у цьому сенсі є образ «втраченої генерації»). Відповідно, суспільство або станеться як сучасне, тобто таке, в якому вирішуються сучасні проблеми цивілізації; або буде займатися проблемами, які в інших суспільствах давно вирішені (для наочності, уявімо собі ситуацію, коли в тій чи іншій країні в ХХІ столітті вирішується, чи є припустимим суспільним явищем канібалізм, або кровна помста); отже, таке суспільство лишатиметься поза межами сучасної цивілізації, навіть збігаючись з нею за літочисленням.

Таким чином, термін генерації (як спільноти-творця нових суспільних реалій) відрізняється від поняття покоління як такого, що позначає суто демографічне відтворення: в суспільстві може змінитися не одне покоління, але не постати жодної генерації. В цьому сенсі проблема модернізації, яку від початку XIX ст. розв'язують спочатку переважно країни Європейського континенту, а в XX і XXI ст. уже весь світ, постає саме як проблема генерації: фактично, існування модерної нації зі складною системою культурних, економічних і політичних інститутів можливе лише за умови нового, порівняно з домодерною епохою, рівня відповідальності пересічних членів суспільства. На відміну від ситуації, коли всі управлінські функції можна було покласти на невеличкий шар «нотаблів», у той час як решта населення поколіннями лишалася поза межами прийняття рішень щодо управління суспільством, модерна ситуація передбачає саме участь кожного громадянина в підтриманні функціонування складних соціотехнологічних систем, де похибка на рівні, умовно кажучи, «механіка» може тягнути за собою катастрофічні наслідки для всього суспільного цілого (символ Чорнобилю є одним з найбільш промовистих для характеристики цієї проблеми).

З огляду на сказане, українська ситуація постає типовою для сучасного світу: запровадження нових суспільних інститутів або трансформація існуючих від перших років Незалежності (те, що набуло назви «розбудови держави») поступово все більше впиралися в один пункт — здатність громадян практикувати ці інститути; рівень довіри до них практично за всі ці роки залишався досить невеликим порівняно з модернізованими країнами, насамперед ЄС [1]. Проблема стала наріжною, що усвідомлювалося і політичним класом: принаймні у відомій книзі «Україна не Росія» (2003) [2], яку можна розглядати як компендіум його поглядів на той момент, — торкаючись цього питання, автор співчутливо цитує Кавура, першого прем'єр-міністра незалежної Італії: ми створили Італію, тепер ми маємо створити італійців.

Але в цьому ж пункті стає помітною відмінність України від решти країн регіону Центрально-Східної Європи, до якого її нерідко відносять експерти і політики. Політичний клас України (або, точніше кажучи, верства людей, яким за місцем у поділі суспільної праці відведена ця роль), регулярно демонструє невідповідність щодо викликів, які стоять перед українським суспільством.

Основою добробуту сучасних країн є мобільність і гнучкість економічних, культурних, політичних інститутів, які створюють

найбільш сприятливе поле для реалізації ініціативи всіх членів суспільства, — тож очевидно, що низькі місця в міжнародних рейтингах щодо рівня цих свобод (зокрема, 162 місце з 183 в рейтингу економічних свобод [3]) свідчать про некомпетентність і невідповідальність керівних верств українського суспільства. Оскільки завдання модернізації є комплексним, природною постає така ж відсутність у них компетентності й відповідальності щодо політичних інститутів, коли правляча верхівка робить кроки до руйнації парламенту, виборчої системи, ЗМІ як незалежних інститутів, подібно до ситуації 2004 р.; або протягом двох десятиліть не здатна забезпечити належний розвиток національної соціокультурної сфери, внаслідок чого національні кінематограф, література, телебачення заміщаються інонаціональними.

Проте аналіз не може зупинитися на засудженні (навіть справедливому) дій правлячої верхівки. За цим пунктом постає питання щодо устрою самого суспільства, поширених практик, дискурсів, в яких фіксуються в т.ч. певні мотивації членів суспільства, що стають само собою зрозумілою нормою. Тоді слід запитати: чому в українському суспільстві після здобуття Незалежності регулярно формується саме така правляча верхівка? Відповідь буде проста: саме суспільство не бере на себе відповідальності за результативну дію суспільних інститутів (або, скажемо точніше, не збирається критична маса громадян, які беруть на себе таку відповідальність), ніби покладаючись на те, що вони спрацюють «самі собою». Відповідно, верства, яка формується самим суспільством (і прямо, через вибори, і опосередковано — через установки, мотивації, що виступають як норма), неминуче фіксує фактичний рівень відповідальності суспільства.

Чи означає це, що слід констатувати суцільну безвідповідальність української громади? Ні. Об'єктивний спостерігач радше зафіксує амбівалентність суспільства в цьому пункті. Національні рухи 1989–1991 і 2004 рр. продемонстрували, що громадяни здатні брати на себе відповідальність за долю країни в той момент, коли правляча верхівка знімає з себе цю відповідальність; але водночас розвиток подій після цих суспільних піднесенень показав, що така готовність не є сталою величиною. Зіставлення даних різних соціологічних опитувань дає парадоксальну картину: громадяни виявляють загалом невисокий рівень довіри до всіх суспільно-політичних інститутів (парламенту, політичних партій, судів, громадських організацій і т.д.), водночас демонструючи високий рівень готовності до участі у суспільно-корисній діяльності (при-

чому здійснюваній безкоштовно): допомога хворим, бідним, участь в озелененні і прибиранні території і т.п. [4]. Таку суперечливу картину ми пояснюємо тим, що українське суспільство, в цілому, залишається інституційно неграмотним: над ним і далі тяжіє спадщина советського минулого, коли інституційний простір був монополізований урядом і громадська дія без ідеологічної санкції була немислима. Через це автономна взаємодія громадян здійснювалася майже виключно через т.зв. «неформальні організації»; і, незважаючи на помітні зрушення, установка на вирішення наріжних питань життя поза межами суспільних інститутів, які від початку призначені для цього (НУО, партій, судів і т.д.), і надалі залишається типовою для українських громадян.

На цьому фоні стає принципово важливим досвід двох загальнонаціональних українських рухів — 1989–1991 і 2004 рр., які на певний час міняли межі поділу відповідальності між суспільством і його представниками в політичній сфері, роблячи очевидним для всіх зв'язок між спільними діями громадян і всією інституційною будовою (яскравою ілюстрацією цього зв'язку є зафіксований в опитуваннях Центру Разумкова на межі 2004–2005 рр. сплеск рівня довіри громадян до всіх суспільно-політичних інститутів — зокрема, до парламенту і Президента у 4 і 4,5 раза, відповідно).

Таким чином, можна констатувати, що в ході згаданих національних рухів у суспільстві складався консенсус щодо невідривності нормального функціонування суспільно-політичних інститутів — і активності громадян (і відповідно до цього консенсусу зростала довіра громадян до національних суспільно-політичних інститутів). Водночас, маємо відзначити, що цей консенсус в обох випадках не набув стійкості. Таким чином, можемо зафіксувати наявність позитивного зв'язку між рівнем відповідальної активності громадян в інституційній сфері — і рівнем довіри до інститутів у суспільстві.

Фактично це означає, що громадяни, беручи активну участь у діяльності інститутів, більше довіряють самим собі. І навпаки, знижуючи свою активність в інституційному вимірі, залишаючись переважно в межах неформальних зв'язків, громадяни менше довіряють не лише одне одному, а й самим собі, менше вірять у власні сили; і легше піддаються тиску і маніпуляціям тих чи тих безвідповідальних угруповань, що отримують доступ до важелів влади — почасти санкціоновано також безвідповідальними діями громадян (наприклад, під час участі і неучасті у виборах).

Різниця між відповідальною активністю громадян в інституційній сфері — і її відсутністю — позначає пункт, який відрізняє демократичне суспільство від його імітацій, і не раз фіксувалася в кристально ясних формулах, однією з найбільш прозорих серед яких є: ціна свободи — вічна пильність. Лише коли в країні наявна критична маса громадян, які здатні взяти на себе відповідальність за підтримання дії суспільних інститутів, в суспільстві зберігається поле для вільної дії громадян, захищене від зазіхань будь-яких осіб і угруповань, якими б повноваженнями ті не були наділені (бо вихід за межі цих повноважень означає узурпацію влади, тобто вихід суспільних процесів за межі, окреслені Конституцією). Очевидно, цей пункт визначає і оцінку українського суспільства як такого, що належить або не належить до Європи.

Отже, успішність українського переходу, інтеграції до Європи визначається тим, чи витриманий цей критично важливий пункт; чи зберігається критична маса відповідальних громадян, які приймають на себе відповідальність за дію суспільних інститутів. Перехід такого масштабу, що змінює самі начала, на яких тримається суспільство, і позначає генерацію, яка на нього спромоглася, і народилася через те, що спромоглася.

З цього випливає, що моделювання процесу української модернізації неможливе без врахування цього елементу, без введення в неї складника співробітництва громадян в інституційному вимірі через відповідальні спільні дії. Перефразувавши класичну формулу: Україну створено, треба створити — з самих себе — українців.

2. Генерація Майдану і національний рух

Як національна політична система в цілому, так і політична ситуація є явищами змінними. І на ті самі виклики (зокрема, модернізації й постання нової генерації, про які йшлося) суспільство може відповідати різним шляхом, залежно від конкретної історичної ситуації, в якій знаходиться. Зокрема, низка дій нового уряду, що вдався до масштабних змін у національному законодавстві і практиках здійснення влади, вимагає уточнення аналізованої проблеми постання генерації.

Процес, який на цей момент відбувається в Україні, підпадає під дію 22 статті Конституції і суперечить їй: «у прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод».

Зупинити антиконституційний процес може тільки *національний рух*. Уже тепер відбуваються як протести з боку окремих орга-

нізацій (наприклад, проти прийняття закону 2450), так і об'єднання рухів у загальноукраїнському масштабі (рух «Стоп цензурі»).

Ці протести можуть бути ефективними лише за умови взаємодії (так у 2004 «журналістська революція» виявилася ефективною, ставши частиною «помаранчевої»).

Подібний рух має потужну інформаційну складову, і, насамперед, здійснюється в інформаційному вимірі, який у сучасних умовах є визначальним (так російська сторона програла першу чеченську кампанію в інформсередовищі; так у 2004 українська влада програла опозиції).

Якою мовою суспільство буде обговорювати процеси, що відбуваються, і які моделі будуть задіяні, — визначить вектор руху суспільства.

Отже, вирішальні події відбудуться в інформаційному просторі і хто матиме в ньому перевагу й ініціативу, отримає результат на свою користь в остаточному підсумку.

Інформаційний простір форматується в різний спосіб. Як показав досвід 2004 року, модель «мережа ЗМІ — населення», де громадяни пасивні, програє моделі, де громадяни активні (журналісти, опозиційні політики, організації третього сектору, приватні підприємці, що виступають акторами інформаційного поля і комунікують через Інтернет, мобільний зв'язок, влаштовуючи маніфестації, флеш-моби тощо).

Створення статті експертом — розміщення на сайті — самостійна роздруковка і вивішування в публічному місці — обігрування в театралізованій формі або в флеш-мобі — зйомка на мобільний — переказ знайомому — розміщення на сайті звіту про акцію — коментар експерта — інша стаття іншого експерта (розростання) — *все це точки інформаційного поля, яке децентралізовано творить ся самими громадянами.*

Децентралізоване інформаційне поле вимагає відповідної інфраструктури.

Ідеальний «заряд» інформації для подібного інформаційного поля має відзначатися трьома характеристиками: концептуальним навантаженням; оперативністю; креативністю. З цього випливає кооперація трьох спільнот: інтелектуалів, громадських активістів і (умовна назва) creative-активістів, «креативщиків» і журналістів, спільноти, що виступає комунікатором між двома першими.

По суті, це означає створення явочним порядком суспільного мовлення, але не як мовлення *для* суспільства, а як мовлення *самого суспільства*; скоріше не ЗМІ, а ЗМК (комунікації).

Як елементи такої інфраструктури, що вже реалізовані, можна розглядати сайт «Телекритики», що забезпечує комунікацію журналістської спільноти, сайт «Майдан», який можна описати як середовище комунікації громадських активістів з низьким бар'єром доступу, і сайт «Української правди» як майданчик найбільш динамічних публічних дискусій між експертами.

Порядок денний цього суспільного мовлення: *нація, яка самоорганізується в протестних акціях, утверджуючи свою гідність*. Дискусії інтелектуалів, визначення наявних і вірогідних ризиків, форуми активістів, звіти (текстові, аудіо- і відео-) про акції спротиву, театралізовані акції, флеш-моби; інтерв'ю з відомими діячами і звичайними учасниками подій і так далі.

Ключовий момент: чи виграли, чи програли учасники опору в даному моменті — вони зробили це *гідно*. Екологи і правозахисники гідно трималися в Харкові; необґрунтовано звільнений суддя не здається, а збирається відстоювати своє право у суді; високий військовий чин пішов у відставку через незгоду з антинаціональним курсом керівництва; молодіжні організації у Львові провели театралізовану акцію, що дотепно висміює уявлення влади про ідеальну» маніфестацію — все це гідно.

По суті, *відбувається відбір моделей реалізації гідності для нації*. (Популярний ролик про харківські події, де великим планом видно обличчя хлопця, який не став злізати з дерева, коли їх стали пиляти: на цьому обличчі немає страху. Не з істерики, а зі спокійного розуміння, що робиш гідну справу, і право на твоєму боці.

По Україні таких більш ніж досить — треба лише побачити одне одного).

Отже, *гідно висловлюватися — гідно поводитися — гідно жартувати*. Поділ проводиться між гідним і негідним, а не між владою/опозицією, що, серед іншого, мобілізує владу до стриманості у заходах і полегшує пошук точок дотику у домовленостях.

У соціологічному плані ключовим для модернізації нації є середній клас. З 2004 року, коли він виступив рушійною силою «помаранчевого» протесту, відбувалося не лише його кількісне зростання, а й поширення в суспільстві властивих йому горизонтальних структур, що означає визнання прав і свобод, діалогічність стосунків суспільних сил, толерантність.

Ці якості утверджувалися як загальноприйняті норми й стандарти, поступово набуваючи характеру навичок і звичок (що природно, оскільки середній клас становить основу в розвинених

європейських демократіях, на об'єднання з якими націлена Україна).

Самі представники влади, відчуваючи спротив своєму нинішньому курсу, заговорили про те, що склалася нова «помаранчева» генерація. Ця генерація, яку можна назвати *генерацією Майдану*, і є мобілізаційним ядром національного руху: вона мотивує середній клас, він мотивує суспільство.

Іншими словами, **генерація Майдану є спільність тих, хто сьогодні власними зусиллями винаходить і опрацьовує моделі гідної поведінки в публічному просторі, що задає планку, нижче за яку нація не повинна опускатися.**

Загальнонаціональний рух опору не вичерпується опором чинній владі. Він має завершитися укладенням *пакту еліт*, яким були б закріплені безперешкодний розвиток горизонтальних структур і сприяння їм з боку держави, що є визначальним для успішності модернізації і євроінтеграції України.

Відсутність такого пакту зумовила половинчастість успіху рухів 1991 і 2004 років.

Взаємодія спільнот журналістів, інтелектуалів, громадських і creative-активістів за підтримки модернізаційно налаштованих кіл бізнесу і професійних політиків, що належать до тієї ж генерації Майдану, має охоплювати весь проміжок часу — *від координації акцій протесту до укладення пакту еліт.*

Найближчими кроками в поєднанні цих зусиль може стати, поперше, інтеграція інформаційних ресурсів (у тому числі у вигляді посилань на своєму сайті на найбільш рейтингові публікації дружніх сайтів — умовно кажучи, відвідувач сайту «Телекритики» бачить колонку з посиланнями на найбільш актуальні матеріали «Майдану» і УП й навпаки), завдяки чому громадянин має можливість, вже наближені до майбутнього порталу суспільного мовлення.

По-друге, переговори між лідерами спільнот журналістів (які вже об'єдналися в рух), громадських активістів, інтелектуалів, creative-активістів для координації дій.

Мережа природним чином породжує мережі. По суті, подібний інформаційний ресурс виступає середовищем, в якому могли б утворюватися *нові малі мережі та майданчики обговорень* (як приклад, два відвідувачі з Рівного, які не знають один одного, можуть зустрітися на сайті в коментарях до матеріалу або через створення форуму з важливого для обох питання і започаткувати нову малу мережу на місцевому рівні).

Очевидно, що такі переговори між лідерами спільнот можуть незалежно проходити і на регіональному, місцевому рівні, супроводжуючись створенням майданчиків обговорень у блогосфері, таким способом творячи нові джерела громадської думки нації.

(Ключовим, на наш погляд, є, повторимо, поєднання зусиль інтелектуалів, громадських активістів, creative-активістів, журналістів. Як написано на ратуші одного європейського міста — разом ми знаємо більше, ніж окремо).

Створення такої мережі суспільного мовлення дозволить природним чином поступово переходити від першого пункту порядку денного: *самоорганізація нації в протестних акціях* до другого: *пакту еліт*.

Чинник часу є одним з принципів: на цей момент у суспільстві не забутий досвід вільного існування. Прийняті теперішньою владою закони, що суттєво обмежують права і свободи громадян, ще не стали повсякденною практикою, їх легше відмінити або забезпечити їх незастосування де-факто, через суспільний тиск.

Важливою є також близькість моменту проведення місцевих виборів, що супроводжується підвищенням уваги суспільства до ринку ідей. І за умови пропозиції конкурентоздатного продукту у вигляді артикуляції національного порядку денного суспільство здатне самоорганізуватися на цих позиціях і чинити консолідований тиск на владу, навіть за відсутності *на першому етапі* великих партій, які б обрали це за свою програму.

Висновки. Зупинити антиконституційний процес здатен лише національний рух. Вирішальні події відбуватимуться в інформаційному полі, яке децентралізовано твориться самими громадянами.

Це означає створення явочним порядком суспільного мовлення як мовлення самого суспільства, що передбачає взаємодію спільнот інтелектуалів, громадських активістів і creative-активістів («креативщиків»), комунікатором між якими виступають журналісти.

Його порядок денний: нація, яка самоорганізується в протестних акціях, утверджуючи свою гідність. Ключовий актор цього мовлення — генерація Майдану, навколо якої організується середній клас, а через нього нація в цілому.

Цей рух має завершитися укладенням пакту еліт.

Взаємодія спільнот журналістів, інтелектуалів, громадських і creative-активістів (і далі бізнес- і політичних кіл) має охоплювати весь проміжок часу — від координації дій під час протестних дій до укладення цього пакту.

Це передбачає переговори між лідерами цих спільнот, також з огляду на інтеграцію інформаційних ресурсів за моделлю порталу суспільного мовлення. Подібні переговори й кооперація можуть незалежно від національного відбуватися на регіональному рівні.

Принциповим є момент оперативності дій, а одним з проміжних критичних пунктів — момент найближчих місцевих виборів.

Таким чином, виділивши проблему генерації як принциповий чинник успішності євроінтеграції України, ми визначаємо як ключові її пункти стосовно поточного моменту суспільно-політичного процесу — загальнонаціональний рух і пакт еліт.

---

1. Див., зокрема, результати опитувань, здійснюваних Центром Разумкова, які регулярно публікуються на сайті <http://razumkov.org.ua/ukr/index.php>

2. Кучма Л.Д. Україна не Россия. — М.: Время, 2003.

3. Украина заняла 162-е место из 183 в рейтинге экономических свобод: — <http://rus.newsru.ua/finance/20jan2010/raiting.html>

4. Докладніше див.: Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. — С. 134–135.

Максим Фурманюк

ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ У ФОРМАТІ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ ЯК СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена дослідженню ролі політичних цінностей у процесі формування державницької ідеології сучасної України. Проведено теоретичний аналіз взаємозв'язку та залежності співіснування державницької ідеологій та політичних цінностей. Ключові слова: політичні цінності, політична культура, державна ідеологія, державницька ідеологія, ідеологія розвитку держави, українська національна ідея.

Furmanjuk M. Political values and national ideology in format in Strategy of Modern Ukrainian Society. The article «Political values and national ideology in format in Strategy of Modern Ukrainian Society», written by Furmanjuk Maxim studies the role of political

values in the formation of national ideology of modern Ukraine. The theoretical analysis of the relationship and coexistence depends the statist ideologies and political values. Keywords: political values, political culture, state ideology, national ideology, the ideology of the state, the Ukrainian national idea.

Народ без власної ідеології — мертвий.
Митрополит Іларіон
(XI століття)

Актуальною проблемою ідеологічного процесу сучасної України є часткове заповнення ціннісного вакууму, який виник після краху комуністичної і націоналістичної доктрин, що передбачає системне дослідження духовних основ політики, привернення уваги широких верств громадськості до ціннісних проблем розвитку нашого суспільства і людства загалом.

На сьогодні перед українським суспільством гостро стоять проблеми досягнення суспільної згоди в царині загальнодержавних, загальнонаціональних, загальноетнічних інтересів, включаючи разом зі свободою й іншими природними правами людини, забезпечення таких історично обумовлених політичних цінностей, як цілісність держави, ідеологічна спрямованість, національна безпека, економічний добробут і конституційний порядок. Успішне розв'язання цих проблем припускає наявність визначених політичних цінностей у більшості громадян. А це означає, що виникає потреба у вивченні процесу формування політичних цінностей українців.

Актуальність дослідження політичних цінностей та їх ролі в розвитку суспільства пов'язана з тим, що жодна політична система не може нормально функціонувати без такого феномену. Світ політичного неможливо уявити собі без політичних цінностей. Із самого виникнення політика і зв'язані з нею форми прояву мали потребу в обґрунтуванні, виправданні, легітимізації.

Дослідження політичних цінностей у соціальному контексті дозволить скласти уявлення про фактори, що визначають подальші зміни політичних цінностей, що безпосередньо впливають на політичний вибір особистості.

Цінності багато в чому зумовлюють специфіку людської поведінки і вибору в сфері політики. На ціннісній основі формується ставлення особистості до політики, яке знаходить своє вираження в його чітко направлених діях.

У працях сучасних науковців досить часто бачимо дослідження політичних цінностей у контексті політичної культури. На нашу думку, розгляд політичних цінностей тільки як одної зі складових політичної культури не сприяє всебічній розробці цієї проблеми. Політичні цінності вкорінені не лише в політичну культуру населення або окремої її частини (політична культура влади чи опозиції, наприклад), а й інші форми культури — економічної, правової, моральної, релігійної, естетичної тощо.

Політичні цінності перебувають у тісному взаємозв'язку з іншими видами та формами соціальних цінностей, визначаючи потреби та інтереси. Як результат, політичні цінності є інструментом удосконалення внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Відсутність ґрунтовної розробки поняття «політичні цінності» призводить до ряду негативних наслідків, що безпосередньо позначаються на розробці питання їх впливу на формування політичної свідомості, вибору ідей та цілей, виховання свідомих громадян в умовах сучасної України.

Метою нашої статті є визначення ролі політичних цінностей у форматі державницької ідеології та їх впливу на розвиток сучасного українського суспільства.

На сьогодні вивчення проблеми політичних цінностей у дослідженнях сучасних вчених (В. Бабкіна, С. Бульбенюка, Д. Леонтьєва, В. Корнієнка, М. Михальченка, А. Абишевої та ін.) набуло міждисциплінарного характеру, стверджується думка про потребу вивчення цінностей як результату духовної діяльності суспільства з урахуванням здобутків суміжних соціально-гуманітарних наук.

Проблеми ціннісної складової державної політики та її ідеологічного аспекту, розбудови громадянського суспільства досліджують такі науковці, як П. Сліпець, І. Кресіна, В. Андрущенко, О. Корнієвський, О. Бабкіна, М. Головатий, В. Бех та ін.

Саме поняття цінність вживається в мові багатозначно: і як вартість предмета, і як його значимість для суб'єкта, і як деяка властивість предмета поряд з іншими його властивостями, нарешті, як сам предмет, що має визначену значимість для особистості. Визначення цінності припускає розв'язання проблем про співвідношення цінностей і предметів, про природу цінностей, їх джерело, умови існування. М. Медведєв, аналізуючи співвідношення понять «цінність» і «предмет», припускає думку, що, з одного боку, цінності — це ті самі предмети і явища, з якими мають справу особистості у своїй практиці, але узяті не самі по собі, а в аспекті їхньої

значимості для особистості. З іншого боку, поняття «цінність» вживається для позначення деяких вищих принципів життя, поведінки, норм та ідеалів, до яких прагне суспільство [10, с. 10].

Отже, цінності поєднують у собі і матеріальну, і духовну складову. І це основне, що варто враховувати, визначаючи поняття «цінності».

Цінність — це те, що має значення для суб'єкта. Розуміння і вибір цінностей має односторонній (суб'єктивний) характер і залежить від індивіда. У центрі розуміння цінностей знаходиться ціннісне ставлення особистості до світу. Воно може визначатися або «предметними цінностями» (предмети матеріальної і духовної діяльності особистостей, суспільні відносини, природні явища і т.д.), або «суб'єктивними цінностями» (установки, оцінки, вимоги і т.д.). Однак варто визнати і те, що деякі духовні цінності є загальними для всіх і основні оцінки залишаються в принципі незмінними [4, с. 18].

Політичні цінності — це індивідуальна реальність, тому що вони ототожнюються із суб'єктивною значимістю, і їхній особливий статус задається винятково індивідуальною свідомістю, що діє. Не можна не погодитися з думкою М. Бахтіна, що «усяка загальнозначуща цінність стає дійсно значимою тільки в індивідуальному контексті» [1, с. 108].

Культурно-духовні і політичні цінності знаходять самостійне значення і незалежність від економічних розрахунків. В ієрархії цінностей різних суб'єктів усе більш на перший план виходять цінності свободи, незалежності, участі в прийнятті рішень, здібності або можливості впливати на суспільні справи, тобто питання, що мають відношення до влади. Саме відчуття можливості впливати на політичну ситуацію є дуже важливою і необхідною умовою комфортного і повноцінного існування громадянина, який відчуває себе частиною держави.

На думку російського науковця М. Ільїна, сама можливість політичної дії визначається відчуттям громадянської гідності — сприйняття себе як цінності, як благої і необхідної сили. І навпаки, саме з приниженням громадської гідності починається заперечення, відмова від політики, тому громадянин позбавлений цього відчуття — політично недієздатний, а народ приречений на тяжкі історичні випробування і приниження [5, с. 32].

Політичні цінності мотивують, направляють і обґрунтовують дію суб'єктів політики, відбивають стан, потреби і перспективи розвитку суспільства, його основних соціальних груп. Вони можуть

сприяти розвиткові в суспільстві як інтеграційних, так і дезінтеграційних процесів, допомагаючи особистостям і соціальним спільнотам здійснювати вибір своєї поведінки або ускладнюючи його.

Система політичних цінностей утворює у суспільстві стрижень політичної культури, який має зворотний вплив на соціальні інтереси і потреби, виступає найважливішим мотиватором політичної поведінки соціальних спільностей, лідерів, еліт.

У політологічному енциклопедичному словнику зазначено, що політичні цінності — це об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби, інтереси, які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності. Політичні цінності є невід'ємною частиною політичної культури суспільства і віддзеркалюються в політичній свідомості людей.

У сучасному політичному житті України можна виділити такі політичні цінності, що поділяються більшістю громадян країни. Це, насамперед, цінності загальнолюдського характеру: мир і злагода в суспільстві; чесна праця і добробут; соціальна справедливість, людська і національна гідність; права і свободи громадянина, соціальна і правова захищеність людини; громадянська відповідальність і законність; демократична державність і національний патріотизм, тобто світоглядні ідеали і моральні норми, що відображають досвід усього людства і є спільними для всіх людей, незалежно від будь-яких відмінностей [11, с. 12].

Ідеології невід'ємно пов'язані із цінностями, які є необхідною складовою і мотиватором для створення та розвитку концептуально оформлених ідей, поглядів, уявлень, об'єднаних в певну систему. Цінності закладанні в основу ідеологій, формують базовий стрижень, відсутність якого, за великим рахунком, означає відсутність функціональних можливостей, передбачених нею.

Поєднання політичних цінностей утворює політичні ідеології. У стислому визначенні політичні ідеології є ієрархічно побудованими та теоретично оформленими системами політичних цінностей. Основними функціями політичних ідеологій є функції орієнтації, інтеграції та мобілізації. Інакше кажучи, будь-яка політична ідеологія має сформулювати мету політичної практики, об'єднати прихильників досягнення цієї мети та надихнути їх на активні дії [2, с. 181].

На думку російського науковця А. Щербакова, ціннісна структура ідеології включає величезну кількість ідейно-пізнавальних

систем. Серед них особливо слід виділити етатисько-анархічний момент політичної аксіології, в якому протиставляється процес максимальної участі державних установ у сфері суспільного управління самоврядності і саморегуляції вільних від державного втручання і взагалі від державної організації суспільних структур. Тут домінують, з одного боку, ідеологія централізації і бюрократизації політичної влади, жорсткого адміністративного планування, а з іншого, — ідеї духовної, творчої солідарності, що формується на основі взаємної пошани унікальності особи кожного [6, с. 102].

Так, низка російських дослідників (А. Соловйов, В. Ільїн, А. Панарін, А. Рябов) пропонують виділяти в політичній ідеології три рівні:

– теоретико-концептуальний. На цьому рівні формуються основні положення політичної теорії, обґрунтовуються певні цінності й ідеали, які лежать в основі пропонованого типу суспільного устрою. І оскільки ідеологічна система прагне до внутрішньої не-суперечності, творці ідеологічної конструкції проводять велику роботу з відбору ідейного матеріалу, усунення протиріч між різними його аспектами і прагнуть представити їх як систему однорідних ідей, внутрішньо погоджену;

– програмно-директивний. На цьому рівні соціально-філософські принципи і ідеали переводяться в конкретні політичні програми, гасла і вимоги політичних еліт, політичних партій, формуючи таким чином стратегію і тактику політичної боротьби щодо солідарних або ворогуючих класів і соціальних групах. Тому джерелом програм і директив виступають політичні партії, а також держави в особі державного апарату;

– поведінковий. Впровадження в суспільну свідомість визначених — ідеологічних установок у вигляді програм, гасел і вимог приводить до певного типу політичної поведінки. Функціонування ідеології здійснюється за рахунок певних інституційних механізмів, створюючи ряд послідовно зростаючих (по мірі складності) рівнів. Кожен з них є віддзеркаленням базових категорій, властивостей особи і умов існування, що оточують її [7, с. 43].

Отже, як сукупність ідей, уявлень і відповідних їх установок, переживань, стереотипів, політичні цінності визначають формування цілей у політиці, вибір засобів і методів діяльності.

Ми погоджуємося з думкою вітчизняного дослідника П. Сліпця, який зазначає, що сутність об'єктивної та навіть неухильної теоретико-праксеологічної проблеми полягає в тому, що відсутність

цінностей, за великим рахунком, означає відсутність ідеології (а значить, і функціональних можливостей, передбачених нею); втім, наявність ціннісно-акцентованої ідеології здебільшого свідчить про неможливість ідеологічного компромісу, оскільки цінності є тим категоричним імперативом, що часто виключає саму можливість, ймовірність поступок. Утім, сучасна політична практика дедалі частіше та виразніше констатує взаємне зближення ідеологій, що є наслідком насамперед ціннісного зближення або істотного розмивання ціннісних розбіжностей [2, с. 188].

Ідеологія — це завжди втілення певної ціннісної чи загалом світоглядної ідеї. Питання полягає лише в тому, яка саме ідея втілюється. Кожне соціальне явище — це також результат здійснення певних ідей. Спочатку будь-яке соціальне явище існує на рівні ідей, і лише реалізувавши їх на практиці, воно набуває ознак соціального факту. Таким чином, будь-яке недосконале соціальне явище є наслідком недосконалих ідей, а значить — якщо ми намагаємося досягти суспільної досконалості, то маємо потурбуватися про досконалий ідейний (ідеологічний) супровід цієї мети.

Ідеологія є необхідною умовою кожного процесу державотворення. Міра ефективності ідеології зумовлює міру ефективності державотворення. Саме ефективність сформульованої Національної Ідеї визначає міру розквіту чи занепаду держави. Відмовитися від ідеологічного чинника чи знехтувати ним — це не просто поставити під сумнів успіх державотворення, а й фактично перекрестити перспективи державного будівництва [2, с. 190].

Насправді ідеологія є дієвим і гнучким інструментом управління, що забезпечує державі притік соціальної енергії, схиляє до думки про підтримку держави відтворюючою діяльністю. Ідеологія зберігає розколоту державність від краху, забезпечує основу для орієнтації в процесі історичних перетворень. Усе це актуалізує потребу сучасного українського суспільства в новій ідеології як дієвому, століттями перевіреному засобі уникнення суспільної дезінтеграції.

Російський філософ С. Франкл писав: «В кожному мить наше життя визначене силами і засобами, накопиченими в минулому... Сьогодні звичаї, закони, яким ми підкорюємося, влада якій ми скоряємося, весь духовний склад національного життя — все це, за загальним правилом, створено не нині існуючими людьми, а їх давно померлими предками» [9, с. 62].

Не слід цуратися ідеї повернення до власних витоків, до національних джерел; варто якомога скрупульозніше врахувати уроки

українського державотворення, відновити престиж національних цінностей. Саме з реалізацією таких завдань пов'язана надія на оздоровлення суспільства, на його згуртування, повернення в європейську сім'ю народів. Потрібно відродити та модернізувати кращі національні традиції та цінності, визначити ієрархію національних інтересів і завдань, виробити адекватну викликам сучасності загальнонаціональну ідеологію, що виявиться консолідуючим началом, консенсусом щодо напрямів і способів еволюціонування українського суспільства.

Український вчений М. Михальченко визначає державницьку ідеологію як систему економічних, політичних, правових і культурних цінностей, ідей, цілей, у світлі реалізації яких подано перспективу розвитку та норми функціонування суспільства в сьогоденні. Політичні цінності вкорінені в державницьку ідеологію і відбивають цінності, закладені в основу держави [3, с. 21].

Важливим для визначення поняття «державницька ідеологія» є розуміння нації як державно організованої спільноти людей, через що вона стає важливим суб'єктом політичних відносин. Різні суспільні групи мають відмінності в інтересах і ціннісних пріоритетах, але одночасно визнають як задовольняючу їх інтереси систему цінностей, яка слугує метою інтеграції членів спільноти в єдине ціле.

Носіями ідей і цінностей виступають також інститути та органи державної влади, лідери держави, правлячі еліти. Носієм є і кожний окремих громадянин, який ідентифікує себе з цією спільнотою, із системою її базових цінностей та її інтересами і прагненнями.

Цінності вкорінені в державницьку ідеологію, істотно визначають і водночас визначаються нею, суспільними інститутами, віруваннями та потребами. Як зазначає П. Сліпець, така подвійна корелятивна залежність співіснування ідеологій і цінностей є надзвичайно важливою під час з'ясування функціональної підпорядкованості цінностей і суміжних із ними форм суспільної свідомості та соціальних інститутів.

Необхідною умовою для сприйняття політичних ідеологій суспільством є створення системи цінностей як такої, що дійсно відповідає актуальним потребам та інтересам суспільства в певний історичний момент, адже сутність цінностей не в них самих, а в потребах і інтересах, які вони визначають.

Одна з головних проблем існування та впровадження державницької ідеології — це пошук розумного оптимального балансу

між її одержавленням та ідеологічним плюралізмом у межах конституційного поля. Державницька ідеологія не повинна обмежуватися змістом тієї чи іншої доктрини, а зобов'язана забезпечити умови їхнього співіснування.

Отже, ефективна державна політика, згуртованість соціально-політичних утворень та стабільність політичної системи демократичного суспільства передбачають розробку та створення стійкої системи пріоритетних політичних цінностей, які є невід'ємною складовою державницької ідеології, що формується на базі збігу основних інтересів та потреб більшості соціальних груп населення.

1. Бахтин М.М. Соч. В 7 т. — М.: Мысль, 1996. — Т. 5. — 731 с.
2. Сліпець П.П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації: монографія. — К.: Знання України, 2009. — 251 с.
3. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич, 2004.
4. Кулябцева В.Н. Политические ценности и их трансформация в условиях современной России: Дис. канд. полит. наук: 32.00.02. — Ставрополь, 2004.
5. Ильин М.В. Умножение идеологий, или Проблема «Переводимости» политического сознания // Политические исследования. — 1997. — № 4. — С. 31–37.
6. Щербаков А.Е. Структурная композиция идеологического процесса // Вести. Моск. госуд. ун-та. — 2004. — № 2. — С. 95–104.
7. Соловьев А.И. Политическая идеология в механизмах российского модерна // Россия в условиях трансформации: историко-политологический семинар. Материалы — М., 2001. — Вып. № 13. — С. 43
8. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М.: Прогресс, 1990. — 252 с.
9. Медведев Н.Л. Переоценка ценностей как социальный феномен. — Ставрополь: Изд-во СГУ, 1995. — 108 с.
10. Політологічний енциклопедичний словник / [Авер'янов В.Б., Алексеев І. В., Андреев С.С. та ін.; Упоряд В.П. Горбатенко]; За ред.: Ю.С. Шемшученка та ін.; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, Укр. асоц. політологів. — 2-е вид., допов. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 735 с.

Олександр Федоренко

ПРОБЛЕМНІ ТЕНДЕНЦІЇ
СТВЕРДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ
НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюються проблемні питання щодо наукового осмислення процесів формування національної політичної ідентичності в українському суспільстві на початку ХХІ століття. Окреслено основні теоретичні здобутки вітчизняних науковців у розробці цих проблемних питань. Ключові слова: політична ідентичність, нація, інтеграція, глобалізація.

Fedorenko O. Tendencies of political identity in Ukrainian society at the beginning of the XXIth century. The article «Tendencies of political identity in Ukrainian society at the beginning of the XXIth century», written by Fedorenko Olexander deals with processes of shaping national political identities of Ukrainian society at the beginning of the XXIth century. Main theoretical achievements scholars are regarded. Keywords: political identity, nation, integration, globalization.

Політична історія людства свідчить, що будь-яка політична система як сукупність державних і недержавних соціальних інститутів пов'язана з територіальним середовищем, в якому вона виникає, функціонує і розвивається. Конкретні природно-територіальні умови на певному етапі історичного розвитку зумовлюють конкретні способи, засоби і методи реалізації владних повноважень політичних суб'єктів щодо формування умов розбудови елементів соціально-політичної структури суспільства.

Політика як наука базується на законах суспільного розвитку і містить парадигми та концепції, достовірність та об'єктивність яких виявляється у знаннях про функціонування політичних інститутів і організацій, політичні норми і традиції. Вона є особливою науковою сферою вивчення специфічних відносин суб'єктів політики під впливом внутрішнього і зовнішнього природно-територіального середовища.

Після проголошення незалежності України перед її новоствореними політичними інститутами постає парадигма творення нової національної політичної спільноти, що зумовлювалася склад-

ними і суперечливими обставинами формування громадянської спільноти в УРСР, а саме — в умовах державно-політичної структури СРСР і системи комуністично-ідеологічної пропаганди. Усі мешканці України після 1991 р., незалежно від етнічного походження, соціального становища, комуністичних, патріотичних або інших політичних поглядів, виявилися певною мірою співзасновниками новітньої національної політичної спільноти.

Наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. в умовах здобуття державної незалежності та утвердження демократичної правової держави перед українським суспільством постали складні завдання світоглядно-ціннісного та морально-етичного характеру: вироблення ідейно-теоретичних засад політичної і культурно-мовної консолідації українського суспільства; захист суверенітету держави щодо питань соціально-політичної організації суспільства і зовнішньополітичного співробітництва інститутів влади; формування національної свідомості та патріотичних поглядів громадян держави; формування морально-етичної культури міжнародного і міжконфесійного спілкування представників різних суспільних груп. Такий масштабний політичний дискурс, за оцінкою сучасних вітчизняних вчених, після проголошення незалежності України у 1991 р. спричинив до переходу в політиці українського соціуму на вищий рівень суспільного розвитку: у сфері політичній — від тоталітаризму до демократії; у економічній сфері — від командної до ринкової економіки; у соціальній сфері — від людини залежної від влади до творця своєї долі; в гуманітарній — від класових до загальнолюдських цінностей; у міжнародній — від об'єкта геополітики до суб'єкта геополітики [1, с. 260].

У тодішній суспільній свідомості населення України як пострадянської держави з можливих варіантів реалізації проекту демократичної, соціальної і правової держави провідним міг бути варіант, в якому будуть враховані лімітрофні (геоцентричні) особливості території України. Саме особливості геоцентричного положення території України значною мірою зумовлювали складні обставини національного та мовного складу її населення і певні психологічно-політичні стереотипи окремих його частин, які визначають наявність проблемних питань щодо співвідношення духовних цінностей українського етносу і політичних цінностей всього населення країни, особливо явищ, які характеризують творення моделі політичної ідентичності та реалізації прав та обов'язків людини в громадянському суспільстві, які відповідають нормам міжнародного законодавства.

Процеси політичної, економічної та культурної трансформації суспільства зумовлювали становлення в Україні політичної науки як системної галузі знань, яка охоплює теоретичні засади політичних відносин, історію політичних вчень, теорію політичних систем та політичних інститутів, а також інші наукові напрями. Відбувалося виокремлення у сучасній вітчизняній політологічній науці специфічного напрямку вивчення проблематики формування моделі політичної ідентичності української нації і державних орієнтацій України як суб'єкта європейських і міжнародних відносин.

На початку XXI століття надзвичайно актуальною стає конструктивістська модель формування української політичної нації як найважливішої частини модернізаційного проекту розробки інтегративної національної ідеології функціонування соціуму. Важливою засадою розробки цієї ідеології є новітня українська національна ідентичність, сутність феномену якої полягає у проектуванні саме конструктивістської моделі творення нації на основі духовних цінностей автохтонного населення, як ідеальної або символічної спільноти, а також і спільноти, яка шукає певних матеріальних підтверджень своєї політичної ідентичності, що є виявом загального розуміння національної ідеї.

У усталеному процесі конструювання політичної ідентичності доцільно виокремити два специфічні моменти: визнання усіма громадянами існування національної держави як політичної, духовно-культурної і економічної реальності; практична реалізація громадянами соціальних і правових інтересів в залежності від конкретного комплексу суспільних умов і у політичній сфері через участь у діяльності партій і виборчих блоків. Такі обставини виявляли складні аспекти конструювання в суспільстві ідентичності, тобто виокремлення українською поліцентричною національною спільнотою сукупності специфічних особливостей свого буття від історії буття інших спільнот, а також інтерпретація цих особливостей у ціннісних, смислових та духовних категоріях.

Ефективним для української держави був період 2004–2010 рр., незважаючи на перешкоди об'єктивного характеру — недостатньо високий рівень демократичної політичної культури і нарощування конфліктного потенціалу у взаємовідносинах політичних об'єднань громадян. Саме в цей період на пострадянському просторі держави, як нові колективні політичні актори, зіштовхуються з небезпечними для національної ідентичності громадян тенденціями світового розвитку, які стосовно України виявляються

в актуалізації проблем забезпечення власної територіальної цілісності, національної єдності в суспільстві, утвердження на рівноправній основі стратегічних відносин з Російською Федерацією, Сполученими Штатами Америки, європейськими державами, іншими країнами світу.

Такі реалії світових політичних процесів зумовлювали розширення понятійного апарату зарубіжної і вітчизняної політичної науки. Крім традиційних понять території, простору, кордонів, у зміст загальнополітичного дискурсу, а також в зміст дослідних розробок проблемних аспектів формування національної політичної ідентичності включалися нові поняття: глобалізація; лімітроф; геодивілізація; історико-культурна зона; геополітична епоха тощо.

Практика аналізу проблемних тенденцій й ствердження політичної ідентичності — це конструювання етапів опрацювання максимальної кількості інформації стосовно цієї проблеми. Аналіз наукових джерел дає можливість виокремити три етапи політичного аналізу характеристик проблеми ідентичності: суспільний (визначення культурно-історичних особливостей регіонів держави, характеристик окремих соціальних груп суспільства, що є суттєвими в проявах ідентифікації населення України); аналітичний (аналіз сутнісних аспектів тенденцій фрагментарної політичної самоідентифікації населення, які заважають формуванню цілісної суспільної цивілізаційної ідентичності); інструментальний (розробка науково обґрунтованих практичних пропозицій з метою підвищення ефективності та результативності у прийнятті політичних рішень суб'єктами державної влади, розв'язання ними конкретних проблем, які стосуються прогнозування, інтелектуального та соціального проектування тенденцій суспільно-політичного розвитку).

Нові глобалізаційні тенденції і зміни у політичному житті України на початку ХХІ століття диктують нагальну потребу у ґрунтовному вивченні широкого спектра політичних ідей та поглядів вітчизняних мислителів, пов'язаних з ствердженням новітньої моделі національної політичної ідентичності, визначенням стратегічних пріоритетів держави у європейських та міжнародних взаємовідносинах, розвитком українського суспільства у загальнокультурному контексті світових цивілізаційних процесів. Такі ціннісно-сміслові орієнтири зумовлюють враховування напрацьованих вітчизняними політологами загальних методологічних підходів, передусім трансформаційного або модернізаційного, щодо становлення та функціонування українського соціуму як природно-

територіальної реальності і регіональної політичної цивілізації з усіма універсальними і своєрідними сутнісними ознаками.

Осмислення формування нової української ідентичності є можливим у контексті тлумачення ідентичності як явища, що виражає сутність, світоглядну спрямованість і соціокультурну роль української політичної нації та нової української держави. Навколо змісту проблеми ідентичності, саме як політичного явища, останнім часом у вітчизняній науковій літературі розгорнуто науковий дискурс щодо вибору в українському соціумі на початку XXI століття типу ідентичності, який може поєднувати політичні й економічні інтереси, культурні та світоглядні орієнтації населення і цінності, до яких можна віднести людину, її права і свободи, розвиток інститутів демократичного та правового суспільства, толерантність до національного розвитку інших народів, їхньої історії, культури, мови.

Однією з важливих умов пізнання явищ, пов'язаних з виявом політичної ідентичності громадян України на початку XXI ст., є дослідження вітчизняними політологами тих ідейно-теоретичних витоків, які розкривають традиційну сутність комплексу проблем, що залежать від геоцентричного положення України на європейському просторі. Вивчення провідними вітчизняними вченими процесів, пов'язаних зі сферою ідентичності в суспільстві, спирається на значущі політичні методики та практики соціальної ідентифікації.

Враховуючи обширність наукової проблематики дослідження, доцільно зазначити праці переважно провідних вчених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Теоретичні дослідження українських політологів, зокрема провідних фахівців згаданого інституту, присвячені аналізу системних змін у політичній, культурно-духовній, соціальній та економічній сферах соціуму, і певною мірою раціональній реконструкції процесів соціально-політичної консолідації суспільства, а також охоплюють коло проблем, що стосуються вивчення сутнісних особливостей парадигмальних варіантів цивілізаційного рівноправного та всебічного співробітництва України з іншими державами міжнародного співтовариства і остаточної її політико-правової акліматизації у європейському просторі.

Ключові проблеми формування інституту політичної ідентичності та закономірності його вияву у контексті суспільного життя висвітлюють значною мірою такі політологічні системні видання: Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української

суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття) (2001); Михальченко Н. І. Українское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: Институт социологии НАНУ, 2001. — 440 с.; Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи (2004). Праці провідних теоретиків української політичної науки підтверджують актуальність поширеної у вітчизняній політичній думці тези про те, що політичне знання — особливий вид соціального знання, який взаємодіє з геополітичною практикою, впливає на політичні рішення і норми [2, с. 9].

Наукові дослідження вчених, що здійснені у процесі аналізу комплексу вітчизняної соціокультурної проблематики, стосуються формування у XX — на початку XXI століття політичної ідентичності в масштабі українського соціуму та її вияву у національній й державницькій конструкціях. Такі ґрунтовні праці підготовлені і призначені для ознайомлення широких кіл суспільства з процесами творення української національної спільноти на початку XX століття згідно з етнічною, а в нинішній час політичною, моделями цивілізаційного буття.

Зазначимо, що національна ідентичність за своєю суттю багатомірна, зокрема, вона є чинником легітимації політичних інституцій, прав і обов'язків індивідів у суспільстві та громадян держави. Втілення цих концептів у суспільному житті є можливим внаслідок впровадження інститутів демократії та свободи, з урахуванням політично-правової, регіональної, соціокультурної та економічної специфіки певної країни.

Розв'язання проблеми ідентичності у суспільстві, на нашу думку, є можливим внаслідок усвідомлення громадянами себе представниками колективної політичної спільноти і водночас культурної спільноти, яка має власну специфічну історію, ідейну та культурну спадщину. Ця обставина вказує на той незаперечний факт, що осердям сучасного політичного мислення в українському суспільстві постає національна самоідентифікація, побудована на ідеї творення нинішньої політичної нації як своєрідного політико-правового і міжнародного суб'єкта взаємовідносин у світовому просторі.

Базовим принципом формування української нації, незважаючи на тривалий час перебування територій України у складі колоніальних імперій, був принцип етноцентризму, тобто окреслена в часових та просторових межах єдність міжпоколінної спільноти

людей, об'єднаних спільною культурою і самосвідомістю. Протягом ХХ століття внаслідок політичного терору влади Радянського Союзу базові цінності етнічної спільноти (мова, звичаї, обряди, народне мистецтво, ідейні та культурні традиції) як основної і важливої складової частини українського соціуму вичерпали свій легітимуючий потенціал збереження і трансформації специфічного історичного досвіду.

Сучасна українська нація сформована на підставі принципу поліцентризму, тобто поєднання цінностей автохтонного та інших етносів і цінностей громадянського суспільства. Національний суверенітет, незалежність держави, права людини є ціннісними орієнтирами усіх громадян держави.

Проблема національної політичної ідентичності в епоху глобалізму є актуальною в усіх європейських країнах, але вона спонукає суспільство в Україні та інших пострадянських державах до остаточного подолання соціального та географічно-політичного розколу між населенням різних регіонів власного простору. В Україні, як свідчить досвід соціально-політичних змін у 2004–2009 рр., в нинішній час подолані, зумовлені географічно-політичною відірваністю територій України протягом ХХ століття, суттєві розходження в соціальному досвіді та політичній культурі мешканців різних етнографічних та адміністративних регіонів.

Можна сказати, що в межах нинішнього світового інтеграційного простору національна ідентичність залишається природною формою вираження ідентичності політико-культурної спільноти, а національна держава — найоптимальнішою і найдоцільнішою сучасною формою політичного об'єднання. Виникає складне і проблемне питання щодо того, чи може в нинішній час передача національними державами певних законодавчих і виконавчих владних функцій центральним інституціям Європейського Союзу нівелювати національну ідентичність і сприяти формуванню наднаціональної колективної ідентичності.

Українська нація як своєрідна політико-культурна національна спільнота в нинішній час існує у двох проекціях «світоглядних координат» ідентичності:

а) ідеолого-теоретичній (поєднання в суспільній думці різноманітних модернізаційних проектів сьогодення і майбутнього);

б) інтеграційній (інтеграція буденного знання внаслідок міжпоколінної, міжгрупової і територіальної взаємодії у суспільстві).

Орієнтуючись на такі координати, доктор філософських наук М. Михальченко виділяє три основні завдання, які мають бути вирішені політичними та іншими інститутами соціуму;

в) забезпечення стабільності політичної системи влади;

г) прискорення системних реформ і реальна боротьба з корупцією;

д) утвердження соціальної, правової і демократичної держави [3, с. 84].

У ХХІ столітті на розвиток українського суспільства та його незалежної держави значною мірою впливають різні взаємопов'язані процеси, серед яких домінуючу роль відіграють процеси глобалізації, які характеризують посилення впливу фінансово-промислових корпорацій, іноземних держав або регіональних об'єднань на соціально-економічний і політичний розвиток суспільства та держави. За оцінкою академіка І. Кураса, глобалізація в усіх її формах, виражених в функціонуванні наднаціональних фінансових, економічних, інформаційних та інших структур, суттєво обмежує суверенітет національних держав, а співвідношення глобалізаційних процесів і процесів збереження національної самобутності народів є однією з головних проблем сучасної теорії геополітики в науковому і практичному сенсі [4, с. 67–68].

Глобалізація є масштабним явищем, що несе в собі значну кількість негативних наслідків, насамперед — руйнування економічного, політичного і соціокультурного буття національних держав, часткову або ж повну втрату духовних основ їхнього суспільного життя. З поширенням у світовому просторі такі процеси набувають спільних рис, із збільшенням яких підвищується ефективність процесів трансформації та інтеграції суб'єктів загальноцивілізаційних процесів.

Багатогранним глобалізаційним явищем є інтеграція, яка стосується всіх сторін життєдіяльності людства, а також є важливим чинником створення глобальної інформаційно-культурної та економічної інфраструктури у регіональному і світовому просторах, функціонування якої визначається не наявністю дешевої робочої сили, природних ресурсів і сприятливих особливостей клімату, а нагромадженням наукових інновацій, розвитком інформаційних і комунікативних технологій, формуванням комп'ютерних і аудіовізуальних мереж. Наслідки глобальної інтеграції для суспільств та держав, які не мають достатнього рівня політичної ідентичності, можуть бути негативними. Передусім у політичному

полі України це може мати вияв в уніфікації масової свідомості, послабленні основ національної ідентичності, втраті різними соціальними групами населення органічного зв'язку з національною культурою, внаслідок інформаційного імпорту іноземних соціокультурних символів, образів, понять.

Поширення та розвиток глобальних комунікаційних мереж та інформаційних технологій значною мірою обумовлювали формування новітніх дискурсів, специфічних для політичної реальності українського суспільства. За оцінкою дослідника проблем політичної теорії Владислава Ковалевського, новітні інформаційно-комунікативні технології створюють умови для трансформації суспільної свідомості у бік формування нових дискурсних теорій осмислення явищ політичного простору України [5, с. 215].

Розвиток глобалізаційних процесів та мережевих інформаційних структур значною мірою зумовлював трансформацію змісту політичної науки від напряму дослідження політичного життя окремих країн до напряму дослідження проблем організації і захисту політичного простору у регіональному і планетарному вимірах. За такої трансформаційної моделі в контексті процесів глобалізації у світовій політичній думці, зокрема в геополітичному її напрямі, стають актуальними такі філософські поняття, як національна ідея, національна ідентичність, цивілізація, соціокультурні фактори [6, с. 32].

На початку ХХІ століття політична структуризація простору Землі визначається сукупністю глобальних та взаємопов'язаних політичних, економічних, військово-технічних, соціальних і культурних процесів, які зумовлюють специфічні особливості співвідношення між окремими державами і новими суб'єктами світової політико-економічної організації (транснаціональні корпорації, міжнародні фінансові і політичні структури). Проте сучасна політична наука має достатній арсенал засобів дослідження цих процесів, а на думку провідних вітчизняних вчених, в Україні політична наука має змістовний потенціал прогнозування розвитку політичних процесів у світовому просторі з врахуванням соціокультурних характеристик українського суспільства та держави [7, с. 91].

Виходячи з реалій сьогодення, є підстави стверджувати, що в Україні на початку ХХІ століття інститут політичної ідентичності громадянського суспільства і правова держава діями інституцій політичного процесу, значною мірою також і наукових політологічних установ, перетворюються з ідейно-теоретичних

конструкцій на дійсність. Як наслідок удосконалення наукових досліджень у політичній сфері, провідні українські вчені розглядають відкриття нових сфер пізнання, таких як: геоэкономика, геополітика, економічна і політична соціологія, філософія політики, глобалістика [8, с. 394].

Динамічність процесів глобалізації і актуалізація проблем збереження національної, насамперед політичної ідентичності народів та ролі держав як самодостатніх суб'єктів взаємовідносин у регіональному та світовому просторах, зумовлює потребу в концептуальному і загальнотеоретичному процесі ретроспекції та інтеграції знань про різноманітні факти, які характеризують політичні явища українського націєтворення на початку ХХІ століття. Суть цієї нинішньої політичної колізії в Україні полягає не тільки в метаморфозах глобалізації, але і ускладнюється досить непростими аспектами становлення політичної нації, тобто наявним значною мірою поділом суспільної свідомості за політичними, регіональними, мовними, конфесійними та іншими ознаками.

У сучасних умовах зростання впливу на суспільне життя України транснаціональних корпорацій і міжнародних інститутів, а також наростання тенденцій глобалізації значно підвищується роль та значення політичної науки. Саме вітчизняна політична наука спроможна використати наукові методи та засоби аналізу проблем функціонування українського соціуму у локальному, регіональному і глобальному вимірах.

У вітчизняній науковій літературі досить широкий спектр праць присвячено різноманітним проблемним аспектам ідейно-теоретичних витоків та сучасних реалій формування моделі політичної ідентичності в середовищі нинішнього українського суспільства. Концептуальну та емпіричну базу її розробки окреслено у працях Ю. Левенця, М. Михальченка, Ф. Рудича, М. Кармазіної, О. Дергачова та інших провідних вчених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Здобутки провідних вітчизняних вчених є базовою основою для аналізу науковцями різноманітних проблем розвитку сучасного українського суспільства, зокрема стосовно формування політичної ідентичності його представників. Конструкція такого специфічного теоретико-методологічного матеріалу може бути фундаментальною підставою для продукування колективної громадянської ідентичності в національному суспільстві новітньої української держави.

Складовою частиною наукового дискурсу формування цього політологічного комплексу знань може бути значною мірою дискурс конструювання ідентичності, тобто виокремлення українською поліцентричною національною спільнотою сукупності специфічних особливостей свого буття від історії буття інших спільнот, а також інтерпретація цих особливостей у ціннісних та смислових категоріях.

1. Бойко О.Д. Україна в 1985–1991рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія / О.Д. Бойко. — К.: ІПіЕНД, 2002. — 306 с.

2. Ярош Б. О. Загальна теорія політики / Б.О. Ярош, О.Б. Ярош. Навч. посіб. для студ. спец. «Політологія» вищ. навч. закладів. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. — 240 с.

3. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М.І.Михальченко. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. — 488 с.

4. Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І.Ф.Курас. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

5. Ковалевський В. Інформаційна демократія як політична категорія / В.Ковалевський // Наукові записки. — К.: ІПіЕНД, 2003. — Вип. 22. — С. 214–222.

6. Василенко И. А. Геополитика современного мира: учеб. пособие / И.А. Василенко. — М.: Гардарики, 2007. — 317 с.

7. Зеленько Г.І. Становлення інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні / Г.І. Зеленько // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. — К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2009. — Т. XXIII. — С. 83–91.

8. Михальченко М.І. Суспільствознавство: методологічна криза і шляхи її подолання / М.І. Михальченко // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні/ НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАНУ; ред. кол.: Б.Є. Патон (голова), В.М. Геєць (заст. голови), Ю.А. Левенець (заст. голови), В.Ф.Солдатенко (секретар) та ін. — К.: Парламентське вид-во, 2009. — С. 388–395.

Анастасія Дегтеренко

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ ЕТНІЧНИХ ГРУП УКРАЇНСЬКОГО ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

*Проаналізовані механізми відтворення, розвитку та наступності норм поведінки, форм свідомості, історичного досвіду і культурних цінностей етнічних груп регіону Приазов'я. З'ясовано, що полікультурність як альтернатива русифікації мовного і культурного середовища прямо пов'язана з відповідно орієнтованою державною етнополітикою, розвитком різних форм національно-культурної самоорганізації етнічних українців та осіб іншої етнічної ідентичності, інтенсифікацією зв'язків урядових і неурядових організацій країн походження національних меншин Українського Північного Приазов'я з органами місцевого самоврядування, освітніми, культурними та іншими закладами регіону, з національно-культурними об'єднаннями. **Ключові слова:** громадянське суспільство, цінності, полікультурність, етнополітика, русифікація, ідентичність, національні меншини.*

***Degterenko A. Cultural Values of ethnic groups of Ukrainian Northern Azov.** The mechanisms of reproduction, development and succession of the standards of behavior, forms of consciousness, historical experience and cultural values of ethnic groups of Azov Sea region were analyzed in article *Cultural Values of ethnic groups of Ukrainian Northern Azov*», written by Anastasia Degterenko. It was found out that the multiculturalism as the alternative of language and cultural environment Russianization is directly connected with respectively oriented state ethnic policy, development of national and cultural self — organization various forms of ethnic Ukrainians and persons of other ethnic identity, cooperation intensification of governmental and non — governmental organizations of countries of origin of Ukrainian Northern Azov Sea region national minorities with self — administration organs, educational, cultural and other establishments of the region with national and cultural consolidations. **Keywords:** Civil society, values, multiculturalism, ethnic policy, Russianisation, identity, national minority.*

Громадянське суспільство виступає як сукупність притаманних суспільству відносин особистостей, сімейних, соціальних,

економічних, культурних, релігійних та інших структур та розвивається на основі демократизму, гуманізму, децентралізації й місцевого самоврядування. Поняття «громадянське суспільство» вперше з'являється в працях Т. Гоббса, Дж. Локка. Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтескьє та ін. Історичну зумовленість виникнення громадянського суспільства, принципи його функціонування досліджував Г.Гегель. Актуальною науковою проблемою сучасної світової науки є визначення ступеня і рівня поєднання національно-історичних та культурних особливостей тієї чи то іншої країни з процесом формування громадянського суспільства. В Україні і в розвинутих країнах світу існують різні умови формування громадянського суспільства, оскільки на Заході ці процеси розвивались еволюційним шляхом та на основі демократичних традицій, економічних і політичних свобод. В Україні тільки започатковується становлення громадянського суспільства. В цьому сенсі дуже актуальним виявляється аналіз впливу культурних цінностей етнічних груп на формування громадянського суспільства в нашій країні.

Визначальним фактором впливу на формування громадянського суспільства в Україні є етнонаціональний, дослідження якого потребує окремих розробок. Найбільшим поліетнічним регіоном держави з компактними поселеннями певних етнічних груп (греків, болгар, євреїв та ін.) є Північне Приазов'я. Дослідження кількісних та якісних параметрів щодо етнічної структури населення Українського Північного Приазов'я дозволяють визначити вплив етнонаціонального чинника на формування українського громадянського суспільства у політичній, соціально-економічній та в культурній життєдіяльності регіону. Одним із пріоритетних напрямів державної етнополітики на сучасному етапі є повага національних традицій та самобутності народів, які населяють Україну, що забезпечує стабільність та злагоду у відносинах між етносами.

У теоретико-методологічному сенсі близькі до теми дослідження сюжети ґрунтовно розробляли й розробляють українські фахівці в галузі етнології (В. Борисенко, В. Горленко, В. Наулко, О. Нельга, А. Орлов, А. Пономарьов), етнополітології (І. Курас, О. Картунов, Г. Касьянов, І. Кресіна, О. Майборода, Л. Нагорна, П. Надолішній, В. Нікітюк, І. Онищенко, М. Панчук, Ю. Римаренко, С. Римаренко, М. Степико, Л. Шкляр), етносоціології (Л. Аза, В. Євтух, О. Нельга, Б. Парахонський, Т. Рудницька, А. Ручка, М. Шульга), етнокulturології (Г. Баланурський, В. Горський,

С. Грабовський, І. Дзюба, М. Жулинський, В. Танчер, І. Шаблій), етнолінгвістики (Ю. Жлуктенко, В. Русанівський, О. Ткаченко); конфліктології (В. Котигоренко, В. Бекешкіна, С. Головаха, С. Макєєв, О. Маруховська, Г. Перепелиця, Л. Сохань, В. Якушик), етнодемографії (Т. Горбань, С. Пирожков, І. Прибиткова, О. Позняк), етнополітичної географії (М. Дністрянський).

Теоретико-методологічною основою дослідження є фундаментальні положення, концептуальні здобутки і пізнавальний інструментарій етнополітології, етнодержавознавства та інших соціогуманітарних наук.

Із проголошенням незалежності України і декларуванням основних принципів політики держави стосовно національних меншин з'явилися сприятливі умови для перетворення останніх на цілісні структурні одиниці поліетнічного суспільства. У цій ситуації такі функції меншин, як відтворення своєрідного етнокультурного середовища, створення умов для комфортного співіснування та взаємодії з домінуючою й іншими етнічними групами населення мали б реалізовуватися через власні організації й об'єднання, навчальні, мистецькі заклади, ЗМІ тощо. Особливе місце в цьому процесі належить саме організаціям і об'єднанням меншин, які є основними ініціаторами та організаторами діяльності щодо задоволення національно-культурних потреб.

Територією Українського Північного Приазов'я є Новоазовський, Тельманівський, Володарський, Першотравневий райони Донецької області, Бердянський, Приморський, Приазовський райони Запорізької області та міста Бердянськ і Маріуполь.

Виконавчий комітет м. Бердянська разом з вісьмома національно-культурними товариствами проводить роботу з відродження, пропаганди культур й традицій етнічних груп Українського Північного Приазов'я (УПП). Національно-культурні товариства Бердянська: бердянське грецьке товариство «Еллада», Болгарське товариство історії й культури «Родолюбіє», Товариство єврейської культури, Українсько-польське товариство «Відродження», Товариство поляків «Витоки», Німецький центр культури «Фройндшафт», Бердянське товариство німців «Віденбург», Всеукраїнське культурно-просвітницьке товариство «Руські збори».

У 2010 р. в адміністративно-територіальних одиницях УПП було зареєстровано понад 30 об'єднань національно-культурної спрямованості, що представляють інтереси своєї громади і сприяють забезпеченню прав її членів. Загальна кількість громадських

об'єднань національних спільнот у м. Маріуполі становить 12 одиниць: Федерація грецьких товариств України (ФГТУ), Маріупольська громада жінок-грекинь України, Асоціація лікарів-греків Приазов'я «Ятрос», Маріупольське єврейське культурно-просвітницьке товариство, Маріупольське міське товариство німців «Відродження», Вірменське товариство у Маріуполі «Південне Азов'є», Всеукраїнське об'єднання «Руського руху в Україні», Українське/реєстрове козацтво, Польсько-українське культурне товариство, Маріупольське грузинське товариство «Джорджія», Маріупольське товариство ромів «Новий світ», громадська організація етнографічних груп українців «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка.

Функціонують громадські національно-культурні об'єднання в багатьох сільських районах, серед них: Тельманівський (Донецька обл.) — 9 грецьких товариств (1 — районне, 8 — сільських); Першотравневий (Донецька обл.) — 1 грецьке районне товариство; Новоазовський (Донецька обл.) — 1 грецьке районне товариство; Володарський (Донецька обл.) — 5 товариств (районні: грецьке, німецьке, вірменське; 2 грецькі сільські товариства); Приазовський (Запорізька обл.) — 5 (грецьке, болгарські, албанське); Бердянський (Запорізька обл.) — 3 (болгарські та грецьке); Приморський (Запорізька обл.) — 4 (болгарські).

Сьогодні відомо близько двохсот наукових дефініцій терміна «культура». Всю їхню багатоманітність можна звести до чотирьох основних визначень: культура — це творчі здібності людини; творча діяльність людини, спеціальні зусилля людей, внаслідок чого їхні здатності й таланти перетворюються на об'єктивні матеріальні та духовні цінності; сукупність створених людиною цінностей; процес духовного збагачення людини, динаміка перетворення наявних цінностей на духовні надбання, творчі сили та здібності [1, с. 8].

Традиція в етнічній культурі — механізм відтворення, розвитку та наступності норм поведінки, форм свідомості, історичного досвіду і культурних цінностей етнічних груп.

В УПП як поліетнічному регіоні України культурні традиції збереглися в українців, росіян, болгар, греків, німців, вірмен, албанців, білорусів, поляків, ромів.

Традиційними в УПП є фестивалі мов національних меншин м. Бердянська «Мовляночка»; дні української писемності й мови; фестивалі національної культури; тижні національних культур Польщі, Німеччини, Болгарії, Російської Федерації, Ізраїлю;

дні незалежності Греції, Ізраїлю; функціонують Центри національних культур.

Важливим елементом етнокультурної складової життєдіяльності територіальних громад УПП є культурні традиції етнічних українців. Всеукраїнська громадська організація Українське реєстрове козацтво (УРК) є спадкоємцем і продовжувачем ідейних, духовних і моральних засад українських козаків, їх духовних, культурних, організаційних, військово-патріотичних і господарських традицій. Українське реєстрове козацтво об'єднує козаків, нащадків усіх гілок, напрямів і течій українського козацтва, незалежно від місця їхнього проживання, громадян України, які сповідують національну ідею й ідеологію українського козацтва, реально працюючи на її реалізацію, відновлення та розвиток козацького руху.

Українське реєстрове козацтво має свою атрибутику та символіку: прапори, бунчук, клейноди, емблеми, а також членські квитки єдиного зразка, однострої, єдині козацькі військові звання, козацькі відзнаки та нагороди, гімн, марші тощо.

На території України Українське реєстрове козацтво функціонує згідно з адміністративно-територіальним поділом України, але має історичні назви полків, куренів, сотень, що можуть не збігатися з назвами адмінтериторій. На сьогодні до УРК входять більш ніж 50 тисяч осіб. Члени Українського реєстрового козацтва утворюють за місцем проживання козацькі громади (об'єднання). Реєстрові козаки підлягають Єдиному реєстру в Головному штабі Українського реєстрового козацтва, їх діяльність регулюється Статутом Українського реєстрового козацтва (zareєстровано Міністерством юстиції України 08 липня 2002 р., свідоцтво № 1810), положеннями та нормативно-правовими актами Головного штабу. У своїй діяльності УРК керується Конституцією України, чинним законодавством України, Указами Президента України, визнаними Україною нормами міжнародного права, прогресивними українськими козацькими звичаями та традиціями, що не суперечать законам України.

Українське реєстрове козацтво взаємодіє з іншими козацькими організаціями, що стоять на державницьких позиціях і перебувають у складі Координаційної ради з питань розвитку Українського козацтва при Президентові України. Нині функціонують козацькі організації за 28 напрямками. УРК — це елітний напрям козацтва. Поширюється в усіх областях України. В УПП Українське реєстрове козацтво функціонує в Маріуполі, Новоазовському

та Тельманівському районах. У Бердянську та районах УПП Запорізької області тільки планується відкриття філіалів УРК.

Українське реєстрове козацтво історично пов'язане з українським православ'ям, виступає за співробітництво усіх церков, що щиро стоять на засадах відродження, розбудови, розвитку національної державності України та прагне створення Єдиної Помісної Української Апостольської Християнської Церкви із центром у м. Києві.

Девіз УРК — «До міцної держави й добробуту народу України через духовність і патріотизм кожної людини» [2] плідно реалізується на теренах УПП. Так, у м. Маріуполі з 2001 року зареєстровано як національно-культурне товариство — «Українське реєстрове козацтво», головою (отаманом) якого є командувач Приазовського Окремого округу ВГО УРК, виконавчий директор ЗАТ СП «Гер-Мар», генерал-полковник Муравйов Володимир Єгорович. Виконавчим органом міського козацького товариства є штаб. Маріупольське міське УРК проводить (за погодженням із командуванням) у правоохоронних органах заходи культурно-просвітницького характеру, сприяє вивченню історії українського війська, утвердженню українських військових традицій; організовує традиційні козацькі таборів збори, змагання, фестивалі тощо.

Відроджує традиційні козацькі ремесла та бойові уміння (козацька боротьба, українські спортивні бойові мистецтва, походи на конях, човнах тощо), сприяє проведенню спортивних змагань з володіння козаками історичною зброєю, сприяє освоєнню ними сучасної техніки та транспортних засобів. Відроджує та впроваджує в побут прогресивні українські козацькі традиції, обряди та звичаї, що не суперечать чинному законодавству, а також козацьку атрибутику й символіку, народну, у т.ч. козацьку, медицину та характерництво.

Проводить виховну роботу серед юнацтва та молоді, створює й організовує дитячі, юнацькі та молодіжні підрозділи Українського реєстрового козацтва: товариства, школи, інші навчальні заклади, табори; підтримує їх діяльність.

Базовою УРК є загальноосвітня школа № 58 (сmt. Талаківка). Класи складаються із куренів, яким присвоєно імена славетних українських гетьманів. В 2007/08 навчальному році планується на базі школи № 58 (сmt. Талаківка) утворити Козацьку Республіку.

Козацькі забави вже стали традиційними для УПП. Навесні 2010 року відбулися урочистості, присвячені 10-річчю козацького

руху в регіоні. УРК в Маріуполі продовжує традиції Кальміуської Паланки, що функціонувала в регіоні з 1997 до 2001 року.

Маріупольське міське УРК активно бере участь у всіх заходах міста: у Дні перемоги, Дні Конституції, Дні Незалежності, Дні міста, яке є святом національних культур. Традиційними святами УРК є: День соборності України, 9 Травня — День пам'яті Т.Г.Шевченка, Покрова Пресвятої Богородиці та інші.

Існують і деякі проблеми щодо функціонування національних українських товариств — регіональних відділень УРК. По-перше, відсутні постійні приміщення; по-друге, практично відсутнє фінансування всіх заходів.

Із національно-культурних товариств українців також в УПП представлені місцеві організації Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім.Тараса Шевченка. До урочистостей, присвячених святкуванню 100 років Маріупольської міської організації Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім.Тараса Шевченка, були приурочені громадські читання, конференції. Основними завданнями усіх осередків «Просвіти» є виховання в молоді ідей «патріотизму» та пошани до «рідної мови». В російськомовному оточенні УПП ця проблема дійсно виглядає актуальною.

Зовсім по-іншому «патріотизм» розуміють представники «Руського руху в Україні», «Руського союзу» (м. Маріуполь) та просвітницької організації «Руські збори» (м. Бердянськ). Кількість членів цих організацій дорівнює 1500 осіб в кожному осередку. Проросійські національно-культурні товариства стоять на позиціях об'єднання всього руського світу. Вони не поділяють «руський етнос» на росіян, українців.

Активно беруть участь як маріупольські так і бердянські міські та районні організації «Руського руху в Україні» в святкуванні 9 Травня, Дня Росії в Україні. День міста вже більше п'яти років в УПП є святом національних культур. Традиційними є міжнародні фестивалі «Руські узори», конференції, присвячені православній тематиці та антиглобалізації.

Як і в національно-культурних товариствах етнічних українців, так і росіян, актуальною проблемою є питання, пов'язані із фінансуванням діяльності організацій. Так, голова маріупольського осередку «Руського руху в Україні» Шидловський Станіслав Валентинович вже більше п'яти років намагається здобути дозвіл на відкриття стаціонарного офісу товариства. Взагалі, влада в УПП дуже обережно ставиться до проросійськи налаштованих

організацій національно-культурного напрямку. Практично відсутні публікації цих організацій в пресі регіону, яка видається переважно російською мовою, в теле- та радіоефірі. Здебільшого це пов'язане з тим, що національно-культурні проросійські товариства опікуються не питаннями культури, а більше політичними.

Одним з основних елементів етнокультурної складової життєдіяльності територіальних громад УПП є культурні традиції грецької спільноти.

Ініціативи грецьких організацій спрямовуються на відродження й розвиток культурної самобутності у всьому розмаїтті її форм. Ефективним засобом залучення грецького населення до надбань народної культури виявилися масові національні свята, фольклорні фестивалі. Враховуючи компактний і переважно сільський характер грецьких громад УПП, домінування в структурі етнічної самоідентифікації приазовських греків елементів традиційної народної культури, не випадковим є те, що найбільшого поширення такі фестивалі набули саме в цьому регіоні, а увага до фольклорної складової національної культури стала головним пріоритетом сільських товариств УПП і одним із важливих напрямів роботи Федерації грецьких товариств України.

З 1990-х рр. були впроваджені традиції проведення масових фольклорних свят «Мега Юрти». За період 1991–2007 рр. було проведено більше десяти фестивалів. Проведенню фестивалів передувала господарсько-організаційна робота, головний тягар якої несла на собі Федерація грецьких товариств України за участю Донецького обласного управління культури, відділу у справах національностей та міграції облдержадміністрації і за фінансової підтримки окремих спонсорів, як правило, місцевих агрофірм і промислових підприємств м. Маріуполя, зокрема ВАТ «ММК ім. Ілліча». Основні заходи фестивалю не зазнавали суттєвих змін з моменту проведення першого такого свята в 1988 р.

Особливою масштабністю та змістовною наповненістю відзначався фестиваль «Мега Юрти» 2005 р, який був присвячений 225-річчю переселення греків з Криму до Приазов'я. Саме з цього року фестиваль має ім'я Доната Патричі — засновника цього свята, поета, композитора, видатного діяча культури греків України. Уперше за всю історію фестивалю святкові урочистості пройшли не тільки у селищах УПП, а й у населених пунктах Криму. У с. Старий Крим м. Маріуполя відбулися театралізований парад учасників фестивалю з усіх куточків України, а також авіа-шоу,

гала-концерт за участю фольклорних колективів, спортивні змагання. У с. Ялта урочисто відкрили Грецьку площу, збудовану на кошти московського бізнесмена, уродженця Ялти Миколи Агурбаша [3]. Сартанський грецький народний театр продемонстрував театралізовану виставу на сюжеті переселення. Відвідуванням Свято-Успенського монастиря в Бахчисараї, урочистими зібраннями, концертами фольклорних ансамблів, виступами театральних колективів супроводжувався наступний, кримський, етап фестивалю, що відбувся у Бахчисараї, Севастополі та Феодосії [4].

Отже, сьогодні фестиваль «Мега Юрти» поступово перетворюється на масштабне свято грецької культури, що органічно поєднує професійно і яскраво поставлене сучасне шоу із самодіяльною народною творчістю і натхненням та слугує засобом згуртування грецької людності навколо цінностей і досягнень національної культури. Важливо відзначити неабияку увагу до фестивалю високих посадовців Грецької Республіки. Так, гостем «Мега Юрти — 2005» був заступник міністра закордонних справ Греції П. Скандалакіс.

З початку 1990-х рр. у грецьких селах УПП відроджувалися традиції «панаїру», що перетворився на головне свято села з розмаїттям культурно-розважальних заходів [5]. Маючи виражений релігійний контекст, панаїри не тільки сприяють відчуттю єдності односельців, але зумовлюють зростання релігійних почуттів, залучення до духовно-релігійної спадщини етносу, підвищують моральну роль церкви в середовищі сільської громади. Масові національні свята, фольклорні форми проведення відпочинку стали важливим засобом вираження етнокультурної ідентичності, фіксування на суспільному рівні національної самобутності етносу, популяризації народної культури, виявлення творчих здібностей і талантів.

Українське Північне Приазов'я — поліетнічна географічна зона, що викликає наявність локальних етнічних культурних явищ, а також породжує певні типи культурних діалогів. Важливою особливістю розвитку музичного й танцювального мистецтва регіону на сучасному етапі є активне використання народного мистецтва Греції, включення у репертуари пісень і танців історичної батьківщини, причому в регіональному розмаїтті.

Особливе місце в пісенному мистецтві греків України належить творчості Тамари Каці. На початку творчої кар'єри співачка виступала як самодіяльний виконавець у фольклорному колективі «Сартанські самоцвіти», а згодом розпочала сольну діяльність. Володіючи широким діапазоном вокалу, працюючи в широкому

спектрі жанрів: від фольклору до естради, вона у 1990-х рр. підкорила публіку Греції, ставши чи не найголовнішим символом самобутньої культури греків України. У її творчому доробку були наявні магнітоальбоми та відеокліпи, зроблені московською фірмою «Гром». У 1999 р. на фестивалі «Гостинні Салоніки» Т. Кацци представила концертну програму, складену на основі фольклору греків Приазов'я [6]. Життєвий шлях співачки трагічно обірвався у 1999 р. На її пам'ять Федерацією грецьких товариств України організований конкурс молодих виконавців грецької пісні, що покликаний сприяти виявленню молодих талантів у сфері національного музичного мистецтва [7].

Залучення молодого покоління до діяльності в галузі фольклору позитивно позначається на вихованні в нього почуттів патріотизму, національної гідності, поваги до культурних надбань свого народу і бажання їх розвивати. Слід відзначити, що серед 58 грецьких музичних колективів, 28 — дитячі чи молодіжні [8].

Розвиток національної культури забезпечується не тільки на шляху збереження її традиційних, народних форм. Перспективи її функціонування значною мірою визначаються професійним рівнем художніх колективів, творчою працею діячів літератури та мистецтва, робітників ЗМІ. Багатоаспектний характер, який намагалися надати своїй діяльності грецькі товариства, зумовив особливу увагу до професійної діяльності в галузі національної культури. Професійне мистецтво має переважно інтернаціональний характер і лише опосередковано демонструє зв'язок з народними традиціями. Тому визначальним критерієм участі національно-культурних організацій у сприянні розвитку професійного мистецтва було грецьке походження митців, більшість яких, у свою чергу, використовували у творчості національну тематику.

Тижні та Дні грецької культури надзвичайно важливі для популяризації грецької спадщини в регіонах з невеликим прошарком грецького населення. Однією із сфер професійного культурного життя, у якому представлена творчість греків УПП, є образотворче мистецтво: живопис, графіка, скульптура. Традицію самореалізації греків України в цій царині закладено пейзажистом, уродженцем Маріуполя Архипом Куїнджі, творчість якого була помітним явищем російського живопису ХІХ ст. У різних жанрах образотворчого мистецтва працюють заслужені художники України Л. Кузьмінков і В. Константинов, художники О. Фасулак, А. Пічачкі, Л. Джарти, Г. Зербі, В. Васалмакі та ін. Ряд художників грецького

походження входять до групи «Маріуполь — 1987», неформального об'єднання молодих митців, що презентує різні напрями сучасного живопису і викликає помітний резонанс у мистецьких колах регіону.

Значний спадок в медальєрному мистецтві України та символіці Маріуполя залишив скульптор, Заслужений діяч мистецтв України Єфим Харабет. У грудні 2005 р. у Центрі сучасного мистецтва і культури ім. А. Куїнджі м. Маріуполя було відкрито меморіал Є. Харабету.

Зусиллями Л. Кузьмінкова і В. Константинова питання розвитку образотворчого мистецтва, його місця в системі культурних цінностей приазовських греків регулярно обговорюються на сторінках грецької преси.

Зміни суспільно-політичних умов і духовного клімату суспільства зняли обмеження стосовно публікацій грецьких авторів рідною мовою, вибору тематики і творчих засобів, надали можливість вільного розвитку літератури поряд з іншими галузями національної культури. Безперечним є факт активізації з початку 1990-х рр. літературного процесу в середовищі приазовських греків і перш за все в контексті його організаційного аспекту. Протягом 1990-х рр. вийшло 30 книжок із творами грецьких авторів і з усіма народними зразками греків регіону. Серед них «Казки греків Приазов'я» (румейською та українською мовами), «Тисяча перлин: збірник афоризмів, приказок та прислів'їв приазовських греків», «Народне джерело: пісні греків Приазов'я» (румейською та урумською мовами), «Малютам-дошкільнятам: збірник грецького фольклору для дітей», а також збірки поетичних творів Д. Папуша «Рідне вогнище», В. Бороти «Доля», Ф. Шебанця «Знай своє коріння», Г. Патричі «Заповітне», В. Бахтарова «Дзвін» та ін. Дев'ять літераторів-греків вступили до лав письменницької організації України. Визнанням заслуг найстарішого грецького письменника Л. Кір'якова стало вручення йому у 1995 р. літературної премії ім. М. Рильського.

Особливістю культурного розвитку грецької меншини 1990-х рр. стало відновлення традицій театрального мистецтва, яке не було представлено, навіть фрагментарно, у культурі українських греків ще з кінця 1930-х рр. У такому засобі етнокультурного самовиявлення, як національний театр, слід виділити створення аматорських театральних груп при національно-культурних товариствах та інших осередках національного життя, які ставлять новогрецькою

чи російською мовами п'єси давніх і сучасних грецьких драматургів. При цьому більшість із них були дитячими чи молодіжними.

Грецькі періодичні видання «Елліни України», «Хронос» містять літературну рубрику, яка ознайомлювала читачів із творчістю грецьких поетів і письменників минулого і сучасності, публікували матеріали літературознавчого характеру. У перші роки свого існування газета «Елліни України» переживала значні матеріальні труднощі, виходячи раз на 2 місяці за умов майже повної відсутності реклами і штату журналістів [9]. Наприкінці 1990-х рр. ситуація в газеті стабілізувалася. З'явився постійний штат працівників — діячі культури, науки, учасники національно-культурного руху. З часу заснування газета чітко витримувала свою тематичну спрямованість у таких напрямках: актуальні проблеми національного руху, його організаційні питання; література і мистецтво греків України; проблеми науково-краєзнавчого характеру. З початку 2000-х рр. працівниками газети була здійснена робота з висвітлення діяльності регіональних національних товариств, підготовки інформаційно-аналітичних матеріалів про діяльність грецької діаспори України та її організацій у Всесвітній Раді греків зарубіжжя, що значно збагатило загальну інформаційну картину розвитку грецького руху в Україні.

Непересічною є роль у зміцненні авторитету та впливовості «Еллінів України» редактора видання, маріупольського журналіста А. Балджі. Важливу інформаційно-аналітичну функцію мають матеріали, що їх готує відповідальний секретар та керівник прес-служби ФГТУ М. Коссе. Вони відзначаються чіткою постановкою проблеми, змістовним аналізом поточної ситуації в національно-культурному русі та тезисним накресленням шляхів вирішення актуальних питань національного життя. У 2001 р. газета отримала підписний індекс і увійшла до всеукраїнського каталогу. Актуальною проблемою для видання на початку 2000-х рр. було намагання здобути статус національного додатку до парламентської газети «Голос України».

Серед регіональних грецьких товариств газету мають Маріупольське грецьке товариство («Хронос», виходить з 1994 р., у період 1994–1997 рр. — епізодично, під назвою «Елліни Приазов'я»).

Слід відзначити, що грецькі періодичні видання протягом усього періоду свого існування виходять виключно за рахунок спонсорів та фінансової допомоги грецької сторони.

На сторінках грецьких газет висвітлювалися культурні здобутки різних етносів України — насамперед українського і російського, зосереджувалася увага на взаємозв'язках етнокультур, на творчих контактах між митцями, на перекладацькій діяльності грецьких літераторів, які перекладали кращі зразки української та російської словесності. Водночас усі грецькі видання друкувалися не мовою національної спільноти, для задоволення духовних потреб якої вони створені, і не державною мовою, а російською. Тільки окремі матеріали грецьких газет публікувалися новогрецькою чи українською. Це зумовлено тим, що більшість приазовських греків (95%) вважають рідною мовою мову не своєї національності, а 93% є російськомовними [10].

Протягом 1990-х рр. з деякою перервою виходили в ефір радіопередачі грецькою мовою. Так, з 1992 р. до 1997 р. на регіональному «Радіо Приазов'я» двічі на тиждень виходили передачі румейською і урумською мовами. Їх вели викладачі Н. Чапні та В. Кіор. З березня 1998 р. було запроваджено радіопередачу «Каліспера», але тільки російською і новогрецькою. Передача виходила тричі на тиждень. Оперативний матеріал, озвучений В. Коноп-Ляшко, О. Хаджиновою, Л. Кузьмінковим, Л. Любанською, ознайомлював слухача з новинами Греції та грецької діаспори України. З 2001 р. вихід радіопередачі призупинився у зв'язку із згорненням фінансування з боку Генерального секретаріату у справах греків зарубіжжя. Сьогодні передачі новогрецькою мовою виходять на радіостанції «Радіо Приазов'я».

Національна Рада України з питань телебачення та радіомовлення надала телерадіоорганізаціям УПП (ТРК «Україна», мариупольські ТРК «Сигма», «Новый Донбасс», ТВ-7) ліцензії на здійснення мовлення мовами національних меншин. Однак трансляція телепередач етнічними мовами, зокрема грецькою, практично не здійснюється.

Отже, єдиним постійним засобом задоволення інформаційних потреб є грецька, переважно російськомовна, преса, а грецьке слово поки що фрагментарно присутнє в національних ЗМІ.

Обсяг ефірного часу, відведений місцевими телерадіокомпаніями для передач мовами національних меншин, у 2005 році в місті Маріуполі становив: українською мовою — 120 хвилин/ місяць, 36 годин/ рік; російською — 20 хвилин/ місяць, 240 хвилин / рік; грецькою — 15 хвилин/ місяць, 180 хвилин/ рік; єврейською — 15 хвилин/ місяць, 180 хвилин / рік; польською — 20 хвилин/ місяць, 240 хвилин / рік.

У 1990-ті рр. була створена низка аматорських музеїв у грецьких селах та при національно-культурних товариствах. Вони являли собою куточки в шкільних музеях чи клубах, де були зібрані окремі матеріали з історії греків відповідного села чи міста.

Окремим напрямом діяльності з відновлення історичної пам'яті грецького етносу є повернення історичних назв грецьким населеним пунктам, вшанування пам'яті видатних осіб. Підсумком ініціатив грецької громадськості у цій справі стало встановлення низки пам'ятних споруд: бюста Г. Костоправа у с. Малий Янісоль (1993 р.), пам'ятника митрополиту Ігнатію в Маріуполі (1998 р.).

Грецькі товариства і особливо ФГТУ ініціювали повернення історичних назв грецьким селам Приазов'я. Ця ініціатива підкріплювалася клопотанням місцевої влади, внаслідок чого протягом 1989–1999 рр. на карті Приазов'я знову з'явилися грецькі назви: Урзуф, Сартана, Малий Янісоль.

Важливим елементом духовного відродження греків стало підвищення релігійної свідомості. У статутних і програмових документах грецьких товариств чільне місце належить заходам, спрямованим на відродження духовності у формі греко-православ'я. Так, член Київського товариства греків ім. К. Іпсіланті Юрій Пряхін у концепції відродження греків Донбасу і Приазов'я акцентував увагу на необхідності повернення на територію України Грецької православної церкви, відновлення грецьких православних парафій та храмів на канонічних і організаційних засадах під управлінням Грецької православної церкви, проведення служб грецькою мовою, запрошення священників з Греції.

У 1998 р. Федерація грецьких товариств розробила програму відновлення і відбудови храмів у грецьких селах. Вона включала завдання дослідження історії грецьких церков УПП, їх відбудову та розбудову нових храмів. Практична діяльність в цьому напрямі супроводжувалась значними труднощами через великі фінансові витрати, яких потребували окреслені завдання. Тому реалізація програми набула ефективності тоді, коли були залучені меценатські кошти та фінансові ресурси різних організацій Грецької Республіки.

Саме вони відіграли вирішальну роль у відновленні та будівництві храмів у грецьких селах. Так, церкву Св. Георгія в Сартані було збудовано за фінансової підтримки Генерального секретаріату у справах греків зарубіжжя, а також на пожертви мерів міст Зографу, Александруполіс, Пірей, голови Всегрецького союзу офіцерів-понтійців генерала Нікоса Ніколаїдіса, Центру досліджен-

ня культури країн Причорномор'я (м. Салоніки), працівників Македонського радіо (м. Салоніки), Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча, мешканців селища. Значну допомогу надало Генеральне грецьке консульство в Маріуполі. Перші богослужіння в храмі розпочалися у вересні 2005 р., хоча роботи з його будівництва розпочалися ще 10 років тому, у 1995 р.

Коштами колишнього мера Москви, відомого російського суспільно-політичного діяча Г. Попова, у 2005 р. було збудовано церкву у с. Ялта.

За фінансового сприяння Всесвітньої Ради греків зарубіжжя (САЕ) розпочалися роботи з побудови нового храму у с. Мала Янісоль, а металургійні комбінати м. Маріуполя ВАТ «МК»Азовсталь» та ВАТ «ММК ім. Ілліча» стали спонсорами реставраційних робіт у старовинній православній церкві с. Урзуф, де зберігається копія ікони XI ст. «Св. Георгій — воїн із житієм». Ікона належала митрополиту Ігнатію, під її благословінням відбувалося переселення греків із Криму [11].

У Маріуполі традиційним стало проведення вечорів пам'яті митрополита Ігнатія. З початку 1990-х рр. активісти культурного руху — Ігор Налчаджі та протоієрей з Одеси Василій Мултих, який у роки Другої світової війни зберіг мощі митрополита, виступали за канонізацію цієї духовної особи. У жовтні 1997 р. рішенням Святійшого Синоду Української православної церкви митрополита Ігнатія було канонізовано.

В УПП здійснюється співробітництво з Грецькою Республікою у сфері освіти, культури, релігії тощо. Ведеться активна робота щодо сприяння культурному обміну в рамках програми прикордонного співробітництва «Чорне море». Готуються проекти угод про міжрегіональне співробітництво між досліджуваним регіоном та адміністративними одиницями Греції. Культурне співробітництво передбачено також проектом створення євро регіону «Меотида», в якому беруть участь Донецька, Луганська та Ростовська обл. (Російська Федерація).

Таким чином, культурні традиції грецької спільноти, третьою за чисельністю на теренах Українського Північного Приазов'я, представлені в повному форматі.

Четвертою за чисельністю етнічною групою в УПП є болгари. Щодо амбіцій цієї етнічної спільноти в регіоні, то вони є дуже толерантною нацією. Для них достатньо створити відповідні умови для збереження рідної культури та мови. Інших ж амбіцій ніколи не було. Історія це постійно підтверджує [12, с. 272].

З 1991 року в УПП Запорізької обл. починається факультативне вивчення болгарської мови. На сьогодні в рамках початкової освіти в запорізькій частині УПП викладання болгарської мови здійснюється як складова частина навчальних програм. У Бердянському державному педагогічному університеті як окрема дисципліна вивчається болгарська мова.

В УПП майже дванадцять років проводяться олімпіади не тільки з новогрецької, але й з болгарської мови. В Приморському районі Запорізької обл. конференції, свята проводяться трьома мовами — українською, російською та болгарською.

Вагомим внеском у розвиток творчості болгар є виставки документальної і художньої фотографії, що проходять не тільки у Всеукраїнському центрі болгарської культури (м. Одеса), але й в Бердянському, Приморському та Приазовському районах Запорізької області.

Сільські собори болгар — традиційна демократична форма самоврядування — зберегли свою актуальність і сьогодні. Так, в с. Гюнівка (Приморський район) собори проводяться з приводу важливих пам'ятних дат — переселення болгар у Бессарабію, а також — з Бессарабії у Таврію та інші.

День слов'янської писемності й болгарської просвіти і культури в сучасній Болгарії є національним державним святом. Відродження традиційних болгарських свят почалося з 1990-х рр. як в УПП, так і в Україні в цілому, серед яких чільне місце належить Дню Кирила і Мефодія.

Болгарське товариство історії і культури «Родолюбіє» (м. Бердянськ) приділяє значну увагу збереженню обрядовості болгар України. Це товариство не тільки проводить фестивалі болгарської культури в УПП, але й активно співпрацює з Болгарією — організовує курси вивчення болгарської мови та літнього відпочинку й стажування для молоді у Болгарії.

Євреї України є частиною єврейської релігійно-національної спільноти, розпорошеної у багатьох країнах світу. Спільність традицій і ритуалів євреїв, де б вони не жили, зумовлена виконанням настанов і приписів юдейської релігії, зафіксованих у Торі (П'ятикнижжя Мойсееве), Талмуді (Усний Закон) та пізніших єврейських законодавчих релігійних працях (наприклад, у книзі «Шулхан Арух»). Але умови проживання євреїв серед різних етнічних спільнот позначилися як на традиціях, так і на побуті. Зокрема, це стосується євреїв Українського Північного Приазов'я.

Товариства єврейської культури як в УПП Донецької, так і Запорізької обл. дуже активно засвідчують свою присутність у культурному полі регіону. Серед традиційних єврейських свят особливе місце посідає субота («шабат» — івритом, або «шабес» — мовою їдиш), яка згадується серед десяти заповідей. Три тисячі років євреї дотримуються суботи. Тора називає її вічним символом союзу між Богом і єврейським народом. Святкування суботи є однією з найхарактерніших ознак єврейської родини УПП. Шабат розпочинається із заходом сонця у п'ятницю і триває до заходу сонця наступного дня. Впродовж цього часу Галаха (єврейський релігійний закон) забороняє цілу низку дій, що за традицією вважаються роботою. Зокрема, запалення та гасіння вогню, використання технічних засобів тощо. Проте потрібно зазначити, що ці суворі заборони дозволяється порушувати заради спасіння життя (пікуах нефеш). По закінченні Шабату проводять спеціальний обряд прощання з суботою, що має назву Гавдала.

Єврейський рік починається восени святом Рош га-Шана, що в єврейській традиції пов'язується зі створенням світу, і з судом, який відбувається цього дня на небесах. Всі люди отримують у Рош га-Шана свій вирок: записуються в «Книгу буття» або ж засуджуються до смерті. Впродовж десяти днів (Ямім нораїм — грізні дні) вирок Всевишнього може бути змінений, але в Йом-Кіпур — День спокути — він скріплюється Божою печаткою. Ці дні — час аналізу вчинків і справ: євреї розмірковують над тим, що можливо виправити в наступному році [13, с. 277]. У Йом-Кіпур євреї нічого не їдять і не п'ють: піст триває весь день.

За п'ять днів розпочинається свято Суккот (Кущі) — пам'ять про часи, коли євреї по виході з Єгипту жили у наметах (івритом «намет» або «курінь» — сукка, звідси і назва — Суккот), головною особливістю цього свята є встановлення тимчасових наметів, у яких євреям заповідано жити впродовж тижня. Конструкція наметів строго регламентована, головним їхнім елементом є дах, ледь вкритий гілками дерев, так, щоб він пропускав денне світло та крізь нього було видно зорі.

Осінні свята вінчає Сімхат Тора — цього дня завершується річний цикл читання Тори у синагозі і розпочинається новий. Наступне свято — Ханка — урочистості в пам'ять освячення сплундрованого у II ст. до н.е. Єрусалимського Храму. Пірум — найкологічніше з усіх єврейських свят. Одна з головних страв цього свята — гоменташн — трикутні піріжки з маком. Так, жіночий

клуб м. Маріуполя «Нахес» постійно проводить збори цього клубу, програма якого передбачає не тільки лекції рабинів, фільми про єврейські синагоги, серед яких і Маріупольська синагога, але й практичну частину — приготування традиційних єврейських страв.

У місті Маріуполі традиційним вже став мітинг єврейської спільноти та покладання квітів до пам'ятника жертв Голокосту у селищі Агробаза.

Високе поцінування освіченості в системі цінностей юдаїзму спричинилося до того, що потреба в ній стала однією з найдавніших та найбільш знакових як у єврейських спільнот УПП, так і всьому єврейському суспільстві. Здобувати освіту за кордоном євреям регіону допомагає благодійний фонд «Джойнт».

У фестивалях культур національних меншин, як в УПП Донецької, так і в Запорізькій обл. традиційно представлені польські і німецькі національно-культурні товариства: Українсько-польське товариство «Відродження» (м. Бердянськ); Юнацьке та дитяче товариство поляків «Витоки» (м. Бердянськ); Польсько-українське культурне товариство (м. Маріуполь); Маріупольське товариство німців «Відродження»; Німецький центр культури «Фройндшафт» (м. Бердянськ); Бердянське товариство німців «Віденбург» та інші.

Маріупольський державний гуманітарний університет плідно співпрацює з польськими та німецькими товариствами регіону: функціонують спеціальності «Переклад (українська, російська, польська)», «Мова та література (німецька)». Приазовський державний технічний університет активно веде переговори про обмін студентами з польськими вузами.

Різдво Христове за католицьким календарем святкують німці та поляки УПП разом. Фестивалі польської класичної музики, клуби німецького кіно, День незалежності Польщі (11 листопада), Дні польської культури, Дні німецької культури, Дні пам'яток історії і культури, Всесвітній день поріднених міст (25 квітня), День польської діаспори і Конституції (5 червня), Дні німецької і польської кухні — ці свята є важливими в регіоні.

У м. Маріуполі також функціонують вірменські, грузинські та циганські товариства: Вірменське товариство «Південне Азов'є», Маріупольське грузинське товариство «Джорджія», Товариство ромів «Новий світ».

Отже, УПП, як і Україна загалом, перебуває на перехресті різних культурних світів, у тому числі й релігійних. Релігійна палітра

нашої держави нараховує понад 100 різних конфесій, церков, деномінацій, напрямів, течій і толків. Серед них — традиційні церкви (православна, греко- та римо-католицька, протестантські), нетрадиційні віросповідання (індуїзм, буддизм, даосизм), релігійні вірування національних меншин, а також нерелігійні рухи [14, с. 9].

Саме тому дослідження релігійної складової культурних традицій етнічних спільнот УПП потребує окремого дослідження.

* * *

В Українському Північному Приазов'ї загальне культурне середовище, мовне в тому числі, поступово змінює свої параметри. У недалекому минулому в цьому середовищі домінувала тенденція русифікації. Вона й досі залишається потужною: в Донецькій частині УПП — більшою мірою, в Запорізькій — дещо меншою.

Водночас помітнішими стали вияви руху до етнонаціональної полікультурності. Зокрема, поступово розширюється сфера застосування української мови. Збільшується кількість загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання. Проте російська мова усе ще переважає майже в усіх сегментах життєдіяльності багатоетнічних територіальних громад УПП. Рівень вільного володіння нею мешканцями регіону залишається найвищим, порівняно з будь-якою іншою мовою.

І все ж поступово збільшується кількість громадян з-поміж національних меншин, які виявляють бажання опанувати мову своєї національності. Передовсім це греки, болгар, німці, поляки. Задоволенню їхніх мовних запитів сприяє співпраця національно-культурних об'єднань меншин з органами місцевого самоврядування та вищими навчальними закладами регіону. Останні, за підтримки Міністерства освіти і науки України, розширили підготовку викладачів мов національних меншин, створюють умови для вивчення цих мов студентським загалом.

На відміну від російських національно-культурних товариств, в діяльності яких доволі помітною є тенденція до політизації, товариства греків, болгар, поляків, німців, євреїв більше зосереджені саме на питаннях етнокультурного відродження. Створюються національні аматорські театри, музеї.

В реставрації культурних традицій етноукраїнської громади регіону важливу роль відіграють місцеві організації всеукраїнського товариства «Просвіта», але більшою мірою — Українське реєстрове козацтво.

Відродженням етнокультурних традицій національних меншин опікуються недільні школи, загальноосвітні навчальні заклади, в яких навчаються діти різних національностей. Національно-традиційна складова дедалі більше виявляється в релігійному житті приазовських греків та болгар. Зокрема, поширюється практика богослужіння мовами цих меншин у храмах, які функціонують у місцях компактного проживання осіб названих національностей. Але найбільше віросповідна компонента характерна для культурних процесів у єврейському середовищі. Відновлюється історично властивий єврейській громаді зв'язок усіх форм її життєдіяльності з юдаїзмом.

Полікультурність як альтернатива русифікації мовного і культурного середовища розвивається не тільки під впливом відповідно орієнтованої державної етнонаціональної політики. Впливовим фактором змін є інтенсифікація зв'язків урядових і неурядових організацій країн походження національних меншин Українського Північного Приазов'я з органами місцевого самоврядування, освітніми, культурними та іншими закладами регіону і, особливо, з національно-культурними об'єднаннями. Форми цих зв'язків найрізноманітніші: фінансова допомога, співпраця в розробленні й реалізації освітніх та культурних проєктів, навчання студентів та їх стажування за кордоном тощо.

---

1. Енциклопедія етнокультурознавства / За ред. Ю.І.Римаренка. — К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2001. — Ч. I. — Кн. 2. — 522 с.

2. Українське Реєстрове Козацтво // http://kozactvo.org.ua/statut_u.php

3. Аракелян И., Балабанов М. Праздники с греческим колоритом // Эллины Украины. — 2005. — № 10.

4. Джувага В. Встречи на крымской земле // Эллины Украины. — 2005. — № 10.

5. Банк данных о культурной инфраструктуре греческих обществ // Поточний архів Федерації грецьких товариств України (ФГТУ, м. Маріуполь).

6. Міжнародний відділ МДУ. Інформація про Тамару Каці // Поточний архів Маріупольського державного університету (МДУ, м. Маріуполь).

7. Фестиваль молодых исполнителей греческой песни // Хронос. — 2000. — № 2.

8. Социальный паспорт греческого общества // Поточний архів Федерації грецьких товариств України (ФГТУ, м. Маріуполь).

9. Балджи А. Проблеми становлення журналістики еллінів Приазов'я // Україна — Греція: Досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва: Тези доп. міжнар. наук. — практ. конф., Маріуполь, 24–26 травня 1996 р. — Маріуполь, 1996. — С. 257–259.

10. Дегтеренко А.М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я. — Маріуполь, 2008. — 208 с.

11. Пряхин Ю.Д. Вопросы национально-культурного возрождения греков Донбасса и Приазовья: исторические предпосылки, современные проблемы // Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. — Мариуполь, 1993. — С. 105–109.

12. Киссе А.И. Возрождение болгар Украины. Очерки. — Одесса: Оптимум. — 2006. — 288 с.

13. Нариси з історії та культури євреїв України. — К.: Дух і літера, 2005. — 440 с.

14. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття: Монографія. — К.: Знання України, 2005. — 552 с.

Микола Кирюшко

ПОЛІВАРІАТИВНІСТЬ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ЯК СУСПІЛЬНА ЦІННІСТЬ В УКРАЇНІ ХХІ СТ.

У статті розглядаються три основні варіанти розвитку культури українського населення в ХХІ ст.: моноетнічна культура, мультикультуралізм і демократична полікультурність. Ключові слова: соціальні орієнтації, культура, мультикультуралізм, полікультурність.

Kirushko M. Multitude Development in Culture as Social Value in Ukraine XIX centuries. In article «Multitude Development in Culture as Social Value in Ukraine XIX centuries», written by Kirushko Mykola three basic variants of development of culture of the population of Ukraine in XXI century are considered: monoethnic culture, multyculturalism and democratic culture pluralism. Keywords: social orientations, culture, multyculturalism, democratic culture pluralism.

За майже 20 років державного суверенітету в Україні відновилася і загалом відбулася традиційна колись множинність культур. У своїй повноті і багатстві після століть колоніальних

обмежень постала українська культура. Культурний простір для власного розвитку в Україні здобули представники народів, що традиційно мешкають на історичній території нашої країни — болгари, греки, караїми, мадяри, поляки, татари тощо.

Однак саме поступ національних культур спричинив появу різних тверджень про множинність видів культурних практик етноконфесійних спільнот. Відповідно, розпочалася наукова і громадська дискусія стосовно форм множинності культури, які виникли й означилися в Україні. До таких форм зазвичай відносять: 1) вищезгаданий, монопольний стан однієї культури; 2) рівне становище культур; 3) багатокультурність з українською культурою як її ядром, лідером культуротворчих процесів.

Монокультурність, пов'язана з монопольним пануванням однієї культури, означає інтеграцію нею практично всієї публічної сфери існування культур. За такого підходу інші культури відсуваються на периферію публічного простору, залишаючись у маргінальному стані у побуті, в локальних інститутах культури. Держава, якщо вона реально підтримує систему монокультурності, стимулює теле- і радіоканали до переходу на одну єдину мову, що породжує напруженість у мультимовному середовищі, активно втручається в інформаційну сферу з метою фокусувати її увагу на подіях, які відбуваються лише в одному культурному полі. Активну підтримку державою лише однієї культури зі сполученою з нею церквою етноконфесійні меншини сприймають як нетолерантність до них, відчують інформаційне приниження перед більшими мовними акторами.

Політика активної підтримки монокультурності, етноцентричні прагнення входять у конфлікт з сучасними європейськими цінностями, з ідеями громадянського суспільства. Результати виборів Президента України в 2010 р. підтвердили, зокрема, що неочікувано важливою виявилася проблема відносин українського культурного поля з культурою росіян, що мешкають протягом багатьох поколінь в Україні. Реальність виявилася такою, що росіяни в Україні дуже прагнуть до інформаційної і культурної спільності з російським народом, до церковного спілкування з ним. Тому дбайливе ставлення до російської культурної спадщини в Україні, переконливе доведення переваги оволодіння нашими росіянами українською мовою і культурою знімає багато політичних і культурницьких проблем.

Поляки в Україні на виході з лещат радянської інтернаціональної культури не стали носіями високої польської культури.

За останні десятиріччя поляків в Україні з польською культурою єднав хіба що костюл. А між тим українська культура історично складалася під могутнім впливом Польщі. Українці і поляки плідно взаємодіяли в культурі.

Євреї, які мешкають в Україні вже тисячу років, також взаємодіяли з українською культурою. Українське мистецтво збагачували єврейські музиканти, письменники, науку — вчені. Внесок до скарбниці української культури зробили й представники інших народів, які діяли на іншому релігійному ґрунті. Так, у процесі тривалих історичних контактів України з ісламським світом окремі елементи мусульманської цивілізації сусідніх народів увійшли до мови українців, до їх побуту, проникли у нашу культуру. Тюркські впливи простежуються навіть на рівні ґенофонду українців.

Досвід свідчить, що варіант штучної підтримки монокультурності спричиняє напругу у поліетнічному суспільстві, призводить до поглиблення регіоналізації і не відповідає поліконфесійному станові країни. Теоретично узгоджуються з ним інші культурні системи.

Мультикультуралізм є сучасною відповіддю на зростання релігійного багатоманіття. Мультикультуралізм звичайно визначають як теорію, практику і політику неконфліктного існування в єдиному соціокультурному просторі різнорідних культурних співтовариств. Це діяльність держави і громадянського суспільства, спрямована на розвиток і збереження в окремій країні культурних відмінностей, які для суспільства вважаються визначальними. Вихідний пункт мультикультуралізму — невідчужуваність прав колективних суб'єктів: етнічних, етноконфесійних і культурних груп. Це стан культурної множинності, за якого культури всіх згаданих груп посідають *рівне становище*, існують як рівні конкуренти, що не прагнуть до поглинання або витіснення один одного. Ідея мультикультуралізму (далі — МКМ) заснована на процедурі включення (інтродукування) до загального культурного поля на правах його рівноправних елементів культур місцевих народів та іммігрантів. МКМ виник як реакція на концепцію *melting pot* (плавильного котла), яка передбачала одержання на виході монокультурності як продукту злиття всіх наявних в країні культур в одну. Новітні концепції МКМ наголошують не просто на статичній рівності культур, а на політиці заохочення сталого зростання культурного багатоманіття, внутрішньої довершеності і самодостатності культур.

Проблему МКМ давно і плідно вивчають на Заході, в СРСП вона залишалася маловідомою, оскільки ніяк не пересікалася з соціалістичною культурою. Першими почали розробляти тему МКМ американські, канадські та австралійські автори, де МКМ виник як практика реагування на змішаний склад населення. Згодом до розробки теми долучилися дослідники з європейських країн, з яких у нас найбільш знаним є Поль Рікбор. Французький дослідник Ронан ле Коадік вивчає зародження трьох хвиль поширення МКМ, остання з яких пов'язана з національними меншинами та етнорелігійними групами, які піднімаються до рівня егалітаристських вимог. Усе це він розглядає на принципах США, Канади, Австралії, Західної Європи, Південної Африки. Англомовний автор Чандрен Кукатас у книзі «Теоретичні засади мультикультуралізму» обґрунтовує цілісну концепцію ліберального МКМ, який існує на двох рівнях: класичний ліберальний МКМ і його сучасний різновид. Він наводить 5 типів реакції державних структур на стан культурного багатоманіття: ізоляціонізм; асиміляторство; м'який МКМ; жорсткий МКМ; апартеїд. Широко відомими є теоретичні розробки російських авторів Владислава Галецького «Критична апологія мультикультуралізму» [1] і Володимира Малахова «Культурний плюралізм versus мультикультуралізм» [2]. Більшість цих та інших дослідників розглядають МКМ у трикутнику «лібералізм — мультикультуралізм — глобалізація». Тому для нас найбільш цікавою є публікація В. Галецького, в якій він подає дві базові моделі ставлення державного механізму до етнічних та етнорелігійних меншин: а) реальної підтримки багатоманіття їх культур; б) формального дотримання рівності між ними. Останніми роками група українських авторів також взялася до вивчення явища МКМ. Серед них — А. Колодій, В. Заболоцький, Л. Нагорна та інші.

Малодослідженим залишається релігійний аспект МКМ. Найчастіше цей аспект розглядають побіжно, дотично, в ряду з іншими аспектами МКМ. Релігію в контексті МКМ згадують, коли розглядають релігійні свята різних соціальних груп, їх звичаї, ритуальний одяг, символічний пласт культури, освіту, посвячення у владу, поведінкові норми та спосіб життя, культові зібрання. Особливості релігійної звичаєвості зачіпають, коли розглядають випадки толерантності чи нетерпимості щодо іммігрантів. Але навіть ці уривчасті відомості дозволяють зрозуміти, що МКМ безпосередньо пов'язаний з проблемою етноконфесійних меншин,

більш широко — з проблемою приїжджих. Причому йдеться і про малі етноконфесійні групи, які вже століттями мешкають на теренах України, і про іммігрантів, які сповідують релігії, не традиційні для країни перебування.

Процес глобалізації істотно вплинув на зміну конфігурації й суті міжетнічних і міжрелігійних відносин. Світ нині стає дедалі більш прозорим і взаємопроникним, у ряді країн Європи виразно означилися лінії конфліктної взаємодії між спільнотами з різними релігійними, національними і культурними традиціями. Проявами цього стали настрої національної упередженості і релігійної нетерпимості, які стають особливо помітними в тих європейських країнах, де існують великі мусульманські громади, що складаються переважно з вихідців з Туреччини та арабського світу. Разом з тим глобальний трансформаційний процес породжує і засоби до упередження і нейтралізації подібних дестабілізуючих явищ, зокрема пропонує демократичні процедури захисту релігійних і національних прав, а також утверджує систему цінностей, серед яких важливе місце належить культурному і релігійному плюралізму.

Зазначені процеси не оминули й Україну. В Україні за останні роки спостерігається повільне, але питоме збільшення етнічної та расової нетерпимості. Тому відомі українські дослідники В.Войналович і Т.Сенюшкіна досить часто звертають увагу на наявність в українському суспільстві прихованого занепокоєння щодо можливих конфліктів на етнічному, зокрема етнорелігійному ґрунті. Живильним середовищем для цих соціально-психологічних очікувань є наслідки нерозв'язаності ряду етнічних проблем, які дісталися Україні у спадок від СРСР, активне поширення масмедіа інформації про будь-які випадки загострення міжетнічних та міжрелігійних відносин в Криму у попередні роки, публікації матеріалів з ознаками етнічної ксенофобії та релігійної нетерпимості на шпальтах деяких вітчизняних видань. Усе це відбувається на тлі загальносвітових тенденцій — примноження потенціалу етнорелігійної конфліктності внаслідок загострення давніх і виникнення нових соціальних протиріч.

Очевидно, що ці складні процеси не могли не відбитися у суспільній свідомості українців, на особливостях їх соціальних цінностей, норм та психологічних установок щодо етнічних та релігійних взаємин. Від їхнього стану багато у чому залежать мирні відносини між членами суспільства з різною етнічною і релігійною ідентичністю. Український історик Ірина Данова наводить

дані, згідно з якими в нашій країні у 2005 р. було скоєно 4 напади з підозрою расового мотиву; в 2006 р. — 11 нападів з мотивів нетерпимості до чужинців; в 2007 р. — 63 напади; в 2008 р. — 70 нападів на іноземців. Проте ймовірна їх кількість є більшою, офіційно зафіксована менша їх частина, оскільки постраждали у багатьох випадках не звертаються до правоохоронних структур. З метою протидії цим явищам в Україні створено Міжвідомчу робочу групу з питань протидії ксенофобії, міжетнічній та расовій нетерпимості, розроблений і виконується план відповідних заходів [3]. На часі поширення серед українців традицій релігійної терпимості та національної толерантності. МКМ може стати одним із засобів проведення такої політики, оскільки МКМ саме й існує як ідеологія культурних світів, котрі *терплять* один одного. Цим і унаочнюється духовно-консолідуєча роль МКМ. Він сам є одним з аспектів толерантності, оскільки наголошує на необхідності паралельного існування культур з метою їх взаємного проникнення, збагачення і розвитку. Виховання толерантності є особливо важливим для українців, оскільки в нас націєтворення ще не завершилося і цінності нації поки що тільки складаються.

В Україні МКМ може бути корисним, оскільки відстоєє права різних культур, захищає можливість існування різних поглядів, про які має знати все суспільство. Він обґрунтовує ідею *діалогу* як способу спільного існування різних культур. Це важливо, оскільки, за даними статистики, в українців спостерігається демографічний спад і для нормального функціонування економіки необхідною буде певна кількість іммігрантів з властивими їм різними етнорелігійними культурами. Відповідно, поставатиме питання: їх натуралізація відбуватиметься шляхом асиміляції чи узгодженого співіснування, яке пропонує МКМ? Український народ випробував на собі принади асиміляції і тому українці добре розуміють, що українська асиміляція мало чим відрізнятиметься від російської. МКМ в Україні є корисним і для місцевого російського і російськомовного населення, котре за 19 років так і не навчилося сприймати Українську державу як власну і часто оглядається на державу північну. Внаслідок чого один національний комплекс нашаровується на інший, одна ненависть підсилюється іншою. Однією з протиотрут цим негативним явищам є окремі ідеї МКМ. Україні він потрібний як парадигма суспільної думки про множинність поглядів, множинність укладів, багатство культур, про вміння і бажання слухати твого співгромадянина.

Безумовно, існують і контраргументи щодо МКМ в українських реаліях. Небезпідставними є побоювання, що МКМ, впроваджений в нашому національному виконанні, може спричинити руйнування віковичних підвалин традиційних культур. Та й змішування різних культурних компонентів може призвести до якогось усередненого продукту. Приведе впроваджений у нас МКМ до зниження чи підвищення загального культурного рівня населення — це також відкрите питання. Якщо Українська держава впроваджуватиме МКМ в культурне поле країни, то це стане не вигідним для вітчизняної культури у контексті сусідства з могутньою культурою близької Росії. В такому разі проголошення всезагальної рівності культур відразу поставить українську культуру у не вигідне становище, оскільки на сучасному етапі розвитку вона гостро потребує захисту і підтримки — і з боку держави, і з боку громадянського суспільства. А в умовах здійсненого українського МКМ безперечним лідером в Україні стане велика російська культура.

Висновки щодо МКМ. 1) У своєму глобалізованому, неоліберальному вигляді МКМ Україні не підходить. Його не сприймає й Українська православна церква як найбільша релігійна організація в нашій країні, яка, заперечуючи засади лібералізму, стійко стоїть за збереження національно-культурної і релігійної ідентичності народів, які живуть в Україні [4]. До того ж МКМ вимагає повної релігійної нейтральності держави, що на сучасному етапі розвитку суспільства, з врахуванням специфіки української ПК, є небажаним і навіть шкідливим. Перенесення МКМ в його цілісному вигляді на ґрунт українських реалій є непотрібним. 2) Більш доцільним видається обмежене застосування деяких принципів і елементів МКМ. Наприклад: праця держави і громадянського суспільства задля існування культур у стані рівності і рівноправ'я; відмова від порівняння культур і їхнього ранжування (культури слід пізнавати у власних категоріях і смислах шляхом рекурсії — описання об'єкта у термінах самого себе). 3) Релігійна складова МКМ нині помітно підсилюється, оскільки в розвинених країнах в умовах глобалізації роль національних держав падає, натомість зростає роль релігії як засобу збереження традиційної національної ідентифікації. Включена до секуляризованої системи культури, релігія вносить до неї ірраціональне, непізнаване науковими засобами ядро. 4) Системне розуміння релігійного способу національно-культурної ідентифікації «дозволить різноманітності і плюралізму стати силою, а не слабкістю, засобом співробітництва,

а не приводом для конфлікту. Справедливою тоді стає не вимога рівності можливостей для учасників життєвих практик, а увага до відмінностей в історії, релігії, способі життя індивідів і соціальних груп, які утворюють спільний соціальний простір» [5].

Принципи мультикультуралізму для української культури є, власне, ліками від небезпек її моноцентризму та регіоналізації. В Україні МКМ не може бути метою. Це лише інструмент для переходу до багатокультурності з безперечним домінуванням у ній української культури.

Багатокультурність з природним домінуванням. Мультикультуралізм забезпечує здійснення принципів толерантності і фактичної рівності у здобутті освіти і функціонуванні культур етнічних і етноконфесійних груп. Проте забезпечити утворення спільних для всього суспільства цінностей він не в змозі, хоча без цього неможливе становлення єдиного для всіх гуманітарного простору держави. Цій меті в сучасній Україні відповідає не виключна монополія однієї культури, а реальна багатокультурність з безумовним домінуванням української культури. Безперебійне функціонування цього комплексу забезпечуватиме держава. Державі належить: а) захищати цей цілком природний комплекс, його домінуючі й елементи; б) розвивати українську багатокультурність; в) підносити її до рівня світової за рівнем смислового спрямування; г) прищеплювати навички спільного існування колективних суб'єктів культуротворчості на одній території. Українська культура стає ядром нашої багатокультурності, її душею, смисловим стрижнем, вона забезпечить взаємодію між компонентами системи, підтримуватиме діалог між учасниками культурного процесу.

Рух до української багатокультурності розпочатий. Верховна Рада України 20 січня 2010 р. ратифікувала міжнародну Конвенцію про захист культурного розмаїття національних культур. Президент України В.Янукович у своїй промові 3 червня 2010 р. у Палаці культури «Україна» відзначив, що наша країна вже перебуває на шляху до консолідованої багатокультурної держави.

Загальні висновки. 1) ПК справляє і надалі справлятиме суперечливий вплив на процеси націє- і державотворення, чинитиме конструктивні і деструктивні впливи на життя держави, втілюватиме ідеали релігійної свободи і демократичні цінності. Вона і надалі залишатиметься полем геополітичних інтересів, що робить Україну відкритою і світовим досягненням, і глобальним небезпекам. Вона вже сьогодні є країною з наймасштабнішою в Європі

(якщо не враховувати євразійську Росію) багаторелігійністю. Це може бути підставою потерпати від різноманітних ускладнень, першовитокком яких є ПК, а може бути полігоном для набуття важливого для світу досвіду коректного впливу на складну систему багаторелігійності. Все залежатиме від якості державного управління.

2) У поліконфесійній країні держава не може обмежитися проголошенням релігійної свободи. В такій країні державі необхідна науково обґрунтована релігійна політика. Державі не може бути нецікаво — в якому напрямі розвиватиметься релігійна сфера? У чому зацікавлена держава — у стихійному морі конфесій? В розширенні ПК чи в русі країни до моноконфесійності? В асиміляції релігійних меншин православ'ям? У помісній церкві, яка об'єднає всі церкви східного обряду? На ці питання має дати відповідь зважена релігійна політика держави. Важливість такої вже визнають державні чинники [6]. За це ж виступають численні науковці.

Документ такого спрямування має містити визнання і констатацію моделі державно-церковних відносин — партнерської, патерналістської, обмежувальної. Очевидно, що в Україні вже стала реальністю партнерська модель таких відносин. Програма має бути спрямована на забезпечення уніфікованого застосування законів у всіх регіонах країни, що гарантуватиме дійсну рівність конфесій в країні, в регіонах якої існують різні, часом протилежні релігійні (церковні) симпатії або вподобання. Внаслідок фактичної нерівності на місцях особливо по-різному потерпають католики, протестанти, мусульмани. Необхідно визначитися стосовно соціальних вчень релігій, які мають свої власні державницькі концепції та юридичні системи (наприклад, іслам), стосовно сильної системної підтримки міжрелігійного діалогу. Документ має виходити не з вісі «Держава — Церква». Поліконфесійність стає фактором стабілізації, коли релігійна сфера є однією з вершин трикутника «Держава — громадянське суспільство — Церква». Відносини між державою і релігійними організаціями стають цілком стабільними і передбачуваними, коли спираються на діяльність світських інститутів громадянського суспільства. Очевидно, що в країні, яка швидко перейшла від масового атеїзму до масової релігійності, статус державних свят повинен бути наданий не одній церкві (православній) і не одній релігії, якщо в країні є динамічно зростаюча мусульманська спільнота. Досі невизначеною залишається позиція стосовно атеїстів: за повного визнання їх прав на свої переконання настав час визнати, що атеїзм не є корисним для суспільства фактором, який підтримує

тип особистості, орієнтований виключно на досягнення персональних інтересів. В умовах ПК зближення культур різних конфесій починається з визнання їх фактичної рівності і продовжується шляхом їх толерантного діалогу і співпраці. За ПК культури різних конфесій не повинні бути ізольовані по своїх храмах, всі вони важливі для українського суспільства, і тому держава забезпечуватиме їх необхідні комунікаційні та організаційні можливості.

3. Використання конфесійного плюралізму на користь українського суспільства має бути забезпечене новою редакцією Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації», який повинен забезпечити **фактичну рівність усіх релігійних течій**, яка у практичному житті досить часто порушується працівниками місцевих органів влади, залежно від регіону і пануючих там релігійних традицій. Від релігійних уподобань місцевих чиновників вирішальною мірою залежить *землевідведення* для «своїх» та «чужих» релігійних організацій, надсилання чи не надсилання запрошень релігійним лідерам в офіційних урочистостях і прийомах, подання документів стосовно державних нагород. Норма нової редакції Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» має *запобігати відкритій демонстрації державними посадовцями своїх конфесійних орієнтацій і симпатій*, прихильності до обраних ними або традиційно звичним для їхнього родинного побуту церков. **Публічно демонструвати вищі посадовці мають лише рівне ставлення до всіх церков і релігійних організацій**, які мають державну реєстрацію. Надання переваги службовцями місцевих органів влади окремим конфесіям містить у собі загрозу регіоналізації.

4. Запобіжники антисуспільного використання конфесійного плюралізму можуть бути віднайдені лише **на основі твердих і чітких знань** про латентні, приховані процеси у релігійному середовищі, одержаних шляхом **наукового моніторингу**. Зокрема, державні чинники ще не усвідомили **всесвітнього, глобального, потужного впливу ісламського світу**, через що не звертають уваги українських науковців до максимально уважного вивчення явища радикалізації ісламського середовища. Україна залишається останньою чи, можливо, передостанньою країною Європи, яка ще не має наукових програм або інституцій, які б зосередили свої зусилля на поглибленому вивченні ісламу як найбільш динамічної складової у сучасних світових процесах.

5. Зміцненню атмосфери конфесійного плюралізму сприятиме урядова підтримка **святкування Всесвітнього Дня релігій**, за-

провадженого ООН ще в 1952 р. Від владних інституцій залежить вирівнювання диспропорцій у сфері **визнаних державою релігійних свят**. На сьогодні до рангу таких віднесено *лише свята православ'я*. Піднесення до такого рангу хоча б одного свята католиків і мусульман стане серйозним кроком держави до зрілого конфесійного плюралізму.

6. Державні службовці будь-яких рангів надалі мають **утримуватися від будь-яких кроків щодо прискорення становлення помісної Церкви в Україні**. Христос не творив Свою Церкву як організацію або установу, яку можна реорганізувати, перейменувати, скоротити тощо. Церква — це не інституція типу міністерства. Вона має боголюдський характер, її главою є не призначений урядом керівник, а сам Господь Ісус Христос. Ця ситуація виключає нині, у XXI ст., можливість державних чинників здійснювати щодо Церкви звичні управлінські дії та рішення. Об'єднання православних церков в Україні нині є нереальним, адже ґрунт для цього на сьогодні відсутній, як би того не хотіли владні структури та широка громадськість. Єдине, що може і повинна зробити держава: розпочати **тривалий процес зближення мирян**, орієнтованих на різні юрисдикції. У цій справі державі необхідна експертна допомога науковців — знавців Східного канонічного права — та наукових громадських організацій. Важливо також утриматися від помилкових рішень на кшталт утворення «єдиної української Церкви».

7. Потребує розробки правове забезпечення процесу **реституції**, надто у складних випадках, коли держава не забезпечує умов для повернення майна певній релігійній організації, як то відбувається нині щодо будівель Римсько-католицької церкви у Києві, Львові, в деяких інших містах.

8. З боку релігійних організацій важливо підтримувати громадські організації мирян як інструмент їх соціальної дії, а також висування активних мирян для участі у мажоритарній частині місцевих виборів 2010 р.

Зростання кількості християнських течій за дотримання зазначених умов надалі призводитиме не до протистояння між ними, а до зміцнення толерантного ставлення один до одного на основі зацікавлених зв'язків і діалогів, бажаним наслідком чого буде зміцнення стабільності у суспільстві і визнання кожною людиною права іншої на пошук свого шляху до Бога.

---

1. Галецький В. Критическая апология мультикультурализма // Дружба народов. — 2006. — № 2.

2. Малахов В. Культурный плюрализм versus мультикультурализма // Малахов В. Скромное обаяние расизма и другие статьи. — М.: Дом интеллектуальной книги, 2001.

3. Жданова І. Культурне розмаїття: багатство чи небезпека? // Урядовий кур'єр. — 2009. — 10 лютого.

4. Архиепископ Львовский и Галицкий Августин. Мультикультурализм, глобализация и неолиберализм // Пресс-служба Украинской православной церкви. Офіційний сайт Української православної церкви. www.pravoslavuye.org.ua

5. Кирабаев Н.С. Мультикультурализм // Глобалистика. Международный энциклопедический словарь / Гл. редакторы И.И. Мазур, А.Н. Чумаков. — Москва — Санкт-Петербург — Нью-Йорк: Изд. центр «Елима», Изд. дом «Питер», 2008. — С. 580–581.

6. Любчик В.П. Стратегія сучасної державної етноконфесійної політики: правові засади // Державно-конфесійні відносини в Україні: вітчизняний та європейський досвід. — К., 2009. — С. 71–76.

Орест Грицина

РЕЛІГІЙНО-ІСТОРИЧНІ КОРЕНІ ПРОЯВІВ ВІКТИМНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ

*У статті досліджується політологічний аспект історії комплексу культових споруд Соловецьких островів, поєднаність останніх з проявами віктимності в сучасній політичній свідомості. Виникнення цих споруд та їх подальші функції первісно були зумовлені духовними, культурними та господарчими потребами населення регіону. Згодом культові споруди цих островів було використано державно-політичними інституціями Російської імперії. У ХХ ст. використання приміщень та території Соловецького монастиря репресивним апаратом Радянського Союзу перетворило острови на місце ув'язнення та загибелі тисяч українців. Історична еволюція культових споруд Соловецького архіпелагу пов'язала їх з трагічними сторінками історії українського народу. **Ключові слова:** культ предків, культ мертвих, магія, монастир, поховання, сакральне, святилище, тюрма, християнство, язичництво.*

Grizina O. Religious historical roots Victimnistry in Ukrainian social consciousness. In article «Religious historical roots Victimnistry

*in Ukrainian social consciousness», written by Grizina Orest the political aspect of a history of cult constructions of islands Solovetskih, their connection with displays of victimnity in modern political consciousness is investigated. Their occurrence and functions have originally been caused by spiritual, cultural and economic needs of the population of region. In due course cult constructions of these islands have been used by state-political institutions of Russian empire. Using of premises and territories of the Solovky monastery by the repressive device of Soviet Union has transformed islands into a jail and destructions of thousand of the Ukrainians. Historical evolution of cult constructions of the Solovky archipelago has connected them with tragically pages of a history of Ukrainian people. **Keywords:** cult of ancestors, cult of mortals, magic, monastery, interment, sanctum, sanctuary, prison, Christianity, paganism.*

Важка — часом героїчна, часом трагічна — історія українського народу дуже складно відбивається у сучасній політичній свідомості. Пам'ять про важкі голодні часи — 1933 і 1946 роки, про примусове вилучення владою найбільш господарчо-ефективних груп в українському селі за роки колективізації, болісне відчуття тяжкої втрати українських митців та інтелектуалів у 1920–1930 рр. міцно вкорінені у масовій свідомості українців. Колективне переживання цих втрат виявляється подекуди у відсутності харизматичних лідерів, у схильності до поширення панічних настроїв серед населення, пов'язаних з загрозами продовольчій безпеці. Переживання трагічності історичного буття українського народу спричиняє також досить стійке існування поглядів віктимного характеру щодо історичної долі українців. Одним з психологічних коренів цієї віктимності є релігійно-сакральна передісторія Соловків — місця ув'язнення і трагічної загибелі багатьох українських інтелігентів, спогад про що міцно вкорінений у колективну пам'ять народу.

Розташований у Білому морі, архіпелаг Соловецьких островів попри свою географічну віддаленість тісно пов'язаний з Україною, з її історією, з долею багатьох синів українського народу. Йдеться не лише про духовний зв'язок православних з північною духовною святинею — Соловецьким монастирем, який виник ще у 1429 р. Сполученість цього монастиря з історією українського народу зумовлена насамперед активним використанням його фортифікаційних споруд, культових та господарчих будівель державно-політичними інституціями Російської імперії та Радянського Союзу як

місця ув'язнення і знищення своїх політичних опонентів (справжніх або уявних), інтелігентів та духовенства. Після насильницького закриття за ініціативою В. Ульянова (Леніна) Соловецького монастиря у 1922 р. і короткочасного існування тут радгоспу на базі приміщень цього монастиря комуністичною тоталітарною владою було організовано Соловецький табір особливого призначення (далі СТОП), який й став місцем примусового утримання і трагічної загибелі багатьох тисяч українців та представників інших національностей.

Напрочуд міцні мури, інші середньовічні фортифікаційні споруди, підземні приміщення здавна використовувалися церковною владою як своєрідна тюрма для кліриків, які порушили закон, та психічних хворих. Одними з перших ув'язнених церковнослужителів протягом 1708?1712 рр. були полтавський священик І. Святайло з сином і чернець Никанор. Чи не найславетнішим в'язнем підземель Соловецького монастиря з 1776 р. був останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський, який після звільнення вже старим скінчив тут своє життя ченцем у 1801 р. У ХІХ ст. тут відбував покарання член Кирило-Мефодіївського товариства Ю. Андрузький.

У 20-ті роки минулого століття тоталітарна держава утримувала у Соловецькому таборі особливого призначення частину учасників українських визвольних змагань, окремих діячів УНР, отаманів та рядових вояків повстанських загонів, які діяли в Україні протягом 1920–1922 рр., чинячи опір комуністичному урядові, а також багатьох українських автокефальних священиків, ченців, членів нечисленних греко-католицьких громад, які ще діяли на той час на території Росії. Після завершення процесів над звинуваченими у справі СВУ до Соловецького табору було заслано багатьох визначних діячів української науки та культури: академіка М. Слабченка, професорів А. Барбара, Й. Гермайзе, В. Чехівського, письменника К. Поліщука та чимало інших. Після 1932 р. в'язнями Соловків були політичні діячі О. Шумський, М. Любченко, С. Семко. З Соловками пов'язане безжальне винищення тоталітарною владою багатьох мислителів — квіту української інтелігенції. Сюди були заслані академіки С. Рудницький, М. Яворський, митці М. Зеров, П. Филипович, М. Куліш, Л. Курбас, Є. Плужник, М. Вороний, Г. Епик, А. Крушельницький та багато інших. Однак уже з 1937 р. розпочалися масові страти в'язнів, для цього СТОП було перетворено на «Соловецьку тюрму

особливого призначення Головного управління держбезпеки СРСР» (проіснувала до 1938 р.) з перебудованими корпусами закритих ізоляторів, звідки й відправляли тисячі приречених на страту.

Трагічну долю цих людей, життя і смерть яких навіки пов'язали історію українського народу з далекими північними островами у Білому морі, у XXI ст. у незалежній вже Україні глибоко дослідили Ю. Шаповал — укладач першого спеціального видання «Остання адреса. Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках» [7] і автори фундаментальної монографії «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси» [8]. Проблемі вивчення віктимності серед окремих груп українських громадян присвячена дисертація О. Велешко. Наявність причинно-наслідкового зв'язку між релігійно-сакральною передісторією Соловецького монастиря та його трагічною політичною історією вперше обґрунтував М. Кирюшко [2].

Вивчення цих матеріалів дозволило авторові сформулювати **мету цієї статті**: визначити особливості, історичні стадії та головні ланки причинно-наслідкового ланцюжка подій, які призвели до появи і загибелі тут численних українців — в'язнів і жертв імперського та тоталітарного режимів. Адже невмолима логіка історичних подій, якщо поглянути на них ретроспективно, свідчить про те, що створення Соловецької тюрми особливого призначення не випадково відбулося саме у стінах Соловецького ставропігіального чоловічого монастиря, будівлі якого у попередні віки було з ряду причин зведено на місці розташування комплексу стародавніх язичницьких святилиць та своєрідного некрополя фінномовних народів, що мешкали на узбережжі та островах Білого моря і мали тут значні господарчо-економічні інтереси. Обидві ці причини й змушували місцевих жителів протягом тривалого часу постійно конфліктувати з ченцями, через що останні змушені були поступово перетворити Соловецький монастир на справжню фортецю, підземні та надземні приміщення якої були використані владними інституціями як тюрма. Біля культурно-історичних витоків цього процесу, на початку його історичної топографії, перебувають маловідомі в нашій країні соловецькі кам'яні лабіринти, які належали до комплексу стародавніх святилиць, що їх зазвичай відносять до пізніх стадій неолітичного періоду, частина матеріальних залишків якого на островах Білого моря належить до I ст. н.е. Саме географічне розташування кам'яних лабіринтів, їх сакральне призначення та їх стале функціонування як поганських

святилищ за часів піднесення Російської феодальної держави стали першопоштоvhом розгортання ланцюга подій, які призвели до втрат багатьох кращих синів українського народу. Попри очевидність і достовірність такого зв'язку подій він довго залишався непоміченим у нашій літературі. Єдина публікація, яку нам вдалося відшукати в Україні, автор якої вказує на першу частину проблеми — на зв'язок між створенням Соловецького монастиря й існуванням на островах кам'яних лабіринтів та інших елементів язичницького культового комплексу, здійснена М. Кирюшком, хоча й видрукувана вона була у досить малотиражному і тому маловідомому збірнику [2].

Кам'яні лабіринти Соловків збереглися на архіпелазі до нашого часу переважно на Великому Соловецькому, Великому Заяцькому островах та на о. Анзер. Вони являють собою наземні споруди у вигляді спіралей (подвійних чи одинарних), викладених з каменю. Спіралі або поступово підводять до центру або ж, навпаки, не дають змоги наблизитися до нього. Діаметр цих споруд — від 6 до 30 метрів. Частина лабіринтів має в центрі ретельно складену пірамідку з каменя. У багатьох випадках лабіринти межують з подовженими кам'яними грядками або високими купами з природного або обробленого каменю. Лабіринти часто розташовані неподалік від узбережжя, своїм входом вони майже завжди обернені до материка. Зазвичай їхній вік оцінюють приблизно у 2 тисячі років. Моделювання лабіринтів доводить, що у їх спорудженні було використано метод «шнурового циркуля» [3]. Первісна назва споруд нині невідома, за назвою «лабіринт» їх досліджують у науці. Відомий російський археолог, дослідник соловецьких лабіринтів А. Куратов розробив їхню типологію, яка передбачає існування чотирьох типів лабіринтів: підковоподібних, кільцевоспіральних, брунькоподібних і колово-концентричних [4].

Кам'яні лабіринти Соловецького архіпелагу вчені науковими методами вивчають з 1877 р., хоча перші літературні відомості про них зафіксовано на століття раніше, зокрема в опису Соловецького монастиря, зробленому архімандритом Досіфеєм, виданому в 1833 р. Здійснені відтоді вибіркові й досить епізодичні дослідження соловецьких старожитностей (систематичних і досі бракує) А. Мартинов розподіляє на 3 періоди: 1) 1877–1906 рр., 2) 1926–1953 рр., 3) 1960–1980 рр. [5]. Перші ґрунтовні, комплексні археологічні дослідження лабіринтів розпочато російськими археологами лише у літній сезон 2007 р., результати цих польових

досліджень ще не оприлюднені. Перший період відзначають початкові описи лабіринтів і супутніх об'єктів, їх фіксація у просторі, збирання фольклорних свідчень про них. Другий період пов'язаний з пошуком нових споруд цього типу, зі створенням їхніх класифікацій та типологій і з формулюванням перших гіпотез щодо їх призначення, серед яких союзною владою були особливо підтримані ті, що пов'язані з утилітарно-господарчими функціями. Для третього періоду властивим є пошук відповідей на питання щодо датування та етнокультурної належності лабіринтів. Дослідники нинішнього, сучасного періоду мають змогу висвітлити ті аспекти «лабіринтознавства», вивчення яких не заохочувалося за радянських часів, зокрема релігійно-сакральне призначення розглядуваних об'єктів. Найбільший внесок у їх вивчення у різні часи зробили А. Єлісеєв, М. Виноградов, А. Брюсов, А. Куратов. Однак досі ніким не здійснено повне обстеження надмогильних споруд неолітичних святилищ, не запропоновано періодизацію їх спорудження та методологію визначення всієї сукупності їх релігійно-культурних функцій.

Більшість сучасних дослідників погоджується у тому, що лабіринти Соловецького архіпелагу являють собою безперечно стародавні святилища (капища) язичників басейну Білого моря або ж вони є частиною (елементом) таких святилищ. Соловецькі лабіринти за часів свого розквіту належали до розгалуженої системи язичницьких культових споруд у басейні Білого моря і зберігали значною мірою цю функцію практично протягом XV ст., коли було засновано монастир. Достовірним є твердження, що соловецькі святилища протягом тривалого часу були головним релігійним центром язичництва в регіоні [6]. Існує також чимало доказів того, що навіть після запровадження тут християнства в його православному варіанті окремі елементи традиції вшанування цих святилищ зберігалися кількома поколіннями місцевих племен.

Однією з визначальних рис цих лабіринтів є пряма їхня причетність до поховальних обрядів. Першим це довів А. Куратов під час розкопок ряду кам'яних куп, розташованих довкола лабіринтів на Великому Заяцькому острові та о. Анзер. Під час розбирання кам'яних куп ним було виявлено шар попелу, незгорілого вугілля та залишків напівспалених людських кісток. Поряд з ними було покладено кварцеві знаряддя праці. Поховальний інвентар доповнювався кістками тварин (оленя, лося, тюленя) та риб (вірогідно, поховальних жертвоприношень). У сукупності це доводило

поховальний характер (трупоспалювального типу) кам'яних куп та гряд, супутніх лабіринтам.

Уперше пояснення лабіринтів як матеріального втілення анімістичних уявлень — як шляху душ до сфери загробного існування — було запропоноване класиком «лабіринтознавства» М. Виноградовим. Він охарактеризував лабіринти як властиві уявленням анімістів «священні гори, де живуть душі померлих, насолоджуючись блаженством» [1]. У цих горах душі предків, з погляду аніміста, мають знаходитися постійно, не повертаючись до живих. Втримати їх й покликані заплутані, часом карколомні ходи лабіринту — «знаряддя для вловлювання душ» померлих. Створенню своєрідного замкненого на себе мікрокосму для цих душ мали слугувати жертвоприношення на кам'яних купках-жертovníках, розташованих довкола лабіринтів. Цим М. Виноградов аргументував свій висновок про те, що «лабіринти — це релігійні споруди, присвячені культурі предків» [1].

Інші дослідники того ж часу пов'язували соловецькі лабіринти з магією, насамперед промисловою, тобто виловом риби та полюванням на звірів. Пов'язані з культом мертвих, ці споруди дійсно могли бути місцем колективних зібрань для сезонного виконання магічних обрядів примноження риби та звіра. Про суспільну важливість подібних зібрань свідчать близькість трьох головних соловецьких святилиць до зручного для причалювання берега, а також існування навіть у наші дні на Великому Заяцькому острові, поруч з яким пролягали сезонні шляхи міграції риби, найбільшої кількості лабіринтів, що вціліли у плинні часу. Проте не варто спрощувати розуміння спіральних лабіринтів до утилітарного моделювання знарядь лову риби.

Обидві означені версії не суперечать одна одній, навпаки — вони чудово узгоджуються в межах однієї цілісної анімістичної культури давнього дохристиянського неслов'янського населення Біломор'я. Фольклорні й окремі літописні свідчення вказують на те, що святилиця лабіринтного типу вшановувалися тією чи іншою мірою автохтонним населенням і на момент приходу сюди засновників Соловецького монастиря — ченців Германа і Савватія, і значний проміжок часу після цього.

У 1429 р. на Соловки дісталися зазначені православні ченці, які й заснували тут скит. На той час на материковому березі та островах довкола архіпелагу мешкали численні фінно-угорські племена, племена карело-вепського типу та навіть відгалуження

варязько-норвезьких родів — мурома. Соловки розташовувалися на самому перетині господарчих та релігійно-культурних міграцій їх численних груп. Монастир було фактично засновано на місці концентрації їх економічних інтересів (дійсно сприятливому за кліматичними умовами для сезонного господарювання), який збігався з розташуванням центрів проведення традиційних релігійно-культових дій, що надавало в очах язичників-анімістів цій місцевості особливого сакрального значення.

Тому з моменту свого виникнення Соловецький монастир подавався постійному тискові місцевих племен, які прагнули змусити прибульців піти з місць, де було розташоване їхнє високошановане святилище, присвячене культу предків, а також містилися сезонні високопродуктивні риболовні та мисливські угіддя.

Однак монастир як форпост більш розвиненої цивілізації встояв під цим тиском і беззастережно закріпився на північних островах. Спираючись на величезну економічну міць Новгороду, ченці та «трудніки» (добровільні працівники за обітницею на спокутування гріхів) з віку у вік зводили дедалі могутніші укріплення, перетворивши з часом Соловецький монастир на могутню фортецю. Першу огорожу, вірогідно навіть з оборонними вежами і міцними ворітьми, довкола монастиря було споруджено вже у 1489 р. [9]. Навала місцевих племен та пожежі 1485 і 1538 рр. змусили ченців побудувати кам'яний Преображенський собор, стіни якого були здатні слугувати також і обороні під час облоги ворога.

Воєнні акції фінських і карельських племен у 1579 і 1580 рр. підштовхнули настоятелів монастиря звертатися по допомогу до центрального уряду. Внаслідок цього протягом 1584–1594 рр. шляхом концентрації величезних людських і фінансових ресурсів на Великому Соловецькому острові було зведено величезні башти, мури та інші фортифікаційні споруди. Монастир перетворився на неприступну фортецю з автономним водопостачанням, з укріпленими форпостами, з маяком як спостережною вежею, з системою каналів і кам'яними шляхами, придатними для перекидання воєнних вантажів та їжі протягом усього року, з дамбами та зручними захищеними причалами.

Ці реформи стосувалися насамперед центрального острова архіпелагу, внаслідок чого місцеві жителі продовжували відвідувати острови більш віддалені, передусім о. Анзер та Великий Заяцький, де монахи спершу постійно не перебували. Саме на віддалених островах значно кращою мірою збереглися лабіринти, де їх

й надалі відвідували прибічники язичництва. На о. Анзер ченці остаточно облаштувалися лише у 1620 р. Фахівці з практики місійної діяльності Православної церкви не раз наголошували, що її представники часто свідомо обирали для поширення настанов християнства саме місця традиційних зібрань язичників, де вони збиралися заради задоволення своїх чи то господарчих, чи то релігійних потреб. На таких звичних для язичників місцях часто будували церкви (як в Києві і Новгороді), тут засновувалися скити і монастирі. Так було і на Соловках, де монастир володів територіями, де зберігалися традиційні святилища місцевих племен. Навіть обітні та подячні хрести часто встановлювалися монахами саме на кам'яних купах, де раніше стояли жертовні стовпи і до яких за звичкою навідувалися інколи навіть й охрещені не-офіти з-поміж лопарів. Свідчення такого своєрідного паломництва лопарів до місцевостей з кам'яними лабіринтами були одержані навіть на початку 20-х років ХХ ст.

З втратою Соловецьким монастирем функцій фортеці зі зручною для оборони місцевістю дедалі більш помітною тут за часів Російській імперії ставала функція тюремного утримання державних злочинців і колишніх кліриків, засуджених церковним судом. Пенітенціарна функція (церковного покаяння і виправлення), яка якоюсь мірою здійснювалася монастирем у стінах колишньої фортеці, повністю й остаточно зникла, коли будівлі ліквідованого і закритого Соловецького монастиря було використано керівниками комуністичної тоталітарної держави для облаштування тут першого з найжорстокіших концентраційних таборів ХХ ст., який й став місцем «Української Голгофи». Питання про те, що саме підштовхнуло комуністичних лідерів до їх рішення про організації тут СТОП'у — ізольоване географічне розташування островів, нездоланність фортечних мурів чи тяглість традиції психологічно асоціювати тамтешні місця зі стародавнім культом мертвих, залишається й досі відкритим. Коректне розв'язання цієї проблеми потребує додаткових зусиль дослідників, пошуків та узагальнень нових архівних та археологічних матеріалів.

Новітніх підходів потребує також дослідження культурно-символічної природи спіральних зображень, властивих сакральному мистецтву багатьох народів. Зокрема, одинарні та подвійні спіральні символи є властивим й староукраїнському мистецтву. Спірале-подібні фігури мають глибокий філософський, світоглядний та психологічний зміст, вони мають свої паралелі у найновітніших моделях світоустрою — наприклад, концепції Мультиверсуму.

Проведений аналіз дозволяє зробити декілька **висновків**.

1. Суспільні цінності сучасного населення України мають складну природу і своїм походженням відбивають явища позитивного і негативного характеру, в тому числі гуманного й антигуманного спрямування.

2. Переживання трагічних сторінок історії українського народу не завершилося й донині, призводячи до складних колізій суспільної свідомості. Відчуття жертвовності з боку кращих представників народу призводить нині до виникнення подвійних, амбівалентних настроїв — героїчного і протилежного йому віктимного.

3. Дотичним до формування подібних суспільних настроїв є політична історія жахливого місця репресій над українськими митцями та інтелектуалами — Соловецьких таборів, виникнення яких у радянський час було частково зумовлене складною релігійно-сакральною передісторією відповідного монастирського комплексу.

---

1. Виноградов Н. Соловецкие лабиринты. — Соловки: Соловецкая топография, 1927. — С. 57.

2. Кирюшко Н.И. Социально-культурные истоки формирования жития святых Зосимы и Савватия Соловецких // Материалы теоретического семинара «Отечественная средневековая философия и культура. Международный контекст». — Луцк: ВГУ, 1989. — 189 с.

3. Куратов А.А. К вопросу о каменных лабиринтах Северной Европы // Советская археология. — 1970. — № 1. — С. 67.

4. Куратов А.А. Каменные лабиринты Северной Европы // Наука и жизнь. — 1971. — № 3. — С. 139.

5. Мартынов А.Я. К истории исследования соловецких древностей // Археология и археография Беломорья. — Петрозаводск: СГИАПМЗ, 1984. — С. 88.

6. Никитин А. Загадка древнего Беломорья // Знание — сила. — 1970. — № 2. — С. 25.

7. Остання адреса. Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках. / Упорядник Ю.І.Шаповал. — Т. 1. — Київ: Сфера, 2003. — 470 с.; Т. 2. — Київ: Сфера, 2003. — 624 с.

8. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та інші. Відповідальний редактор В.А.Смолій. — Київ: Наукова думка, 2002. — 952 с.

9. Сидорова Т. Реалистические черты в архитектурных изображениях древнерусских миниатюр // Архитектурное наследство. — Т. 10. — Москва: Наука, 1958. — С. 180.

Надія Єфимич

МОВНОКУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЦІННІСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ РЕГІОНІВ РОСІЇ (НА ПРИКЛАДІ МОРДОВІЇ)

У статті розглянуті проблеми етнополітичного відродження мордовського народу, що складається з двох субетнічних груп — ерзі та мокші, у загальному контексті розвитку відносин між суб'єктами федерації і центром у Росії. **Ключові слова:** етнічна мобілізація, громадсько-політичні організації, ерзя та мокша, поліетнічний регіон.

*Iefymyshch Nadia. Language-cultural environment as a value in political discourse regions of Russia (On the Mordovia). In the article «Language-cultural environment as a value in political discourse regions of Russia (On the Mordovia)», written by Efimish Nadia deals with ethnopolitical situation of the Mordvins, which consist of two subethnic groups Erzya and Moksha, within General context of development relations between Federal Centre and regions in Russia. **Keywords:** ethnic public and political organizations, Erzya and Moksha, poliethnic region.*

Проблематика етнічної мобілізації серед фінно-угорських народів Росії досі не знайшла адекватної презентації у працях дослідників України, на відміну від країн Заходу, де ця тематика представлена у ґрунтовних працях П. Фраєра, С. Лаллукі, Р. Таагепери та інших. Цей недолік важко зрозуміти, враховуючи необхідність глибинної орієнтації у перебігу етнополітичних процесів у сусідній державі, формуванні інститутів влади її регіонів, питань мовної політики, ставлення опозиційних груп до органів центральної влади. Слід підкреслити, що реальний аналіз відповідних процесів необхідно провести в історичній ретроспективі з початку 1990-х років. Характерно, що на цей період припадає також діяльність представників української наукової інтелігенції, які взяли участь у відродженні фінно-угорських народів. Найбільшим яскравим виявом їхньої громадської позиції стала діяльність професора І. Мацієвського (С.-Петербург) та професора О.Ткаченка (Київ).

І.Мацієвський, завідувач кафедри Інституту мистецтв і один з найбільш активних діячів української діаспори в Росії, виступив одним із засновників Фінно-угорської академії у Петрозаводську

(аналог консерваторії), що відіграла велику роль у підготовці національних кадрів для фінно-угорських народів Росії.

О.Ткаченко, відомий мовознавець, виклав своє бачення проблеми мовної політики у фінно-угорських республіках Росії, зокрема у Мордовії. Есе О.Ткаченка двічі видавалися окремою книгою — у Саранську та у Києві. Особливий інтерес становить той факт, що професор Інституту мовознавства НАН України виклав свої погляди та оцінку мовнополітичної ситуації у зіставленні з українською. Причому його есе було надруковано у формі листів до одного з лідерів національного руху в Мордовії поетеси Марізь Кемаль (Раїси Кемайкіної). Листи було надруковано у радикальному виданні «Ерзянь Матор» і, судячи з коментарів науковців та діячів національного руху Мордовії, вони мали вплив на перебіг дискусії з питань мовної політики у середовищі національної інтелігенції Мордовії. Ця роль в історичній ретроспективі має певну традицію, яку започаткували В.Короленко та М. Скрипник, що виявили небайдужість до проблем фінно-угорських народів.

Мордва найчисельніша серед фінно-угорських народів Росії. Специфікою мордви є те, що у своїй автономній республіці вона становить приблизно третину населення, у той час як приблизно 75% етносу мешкає в інших регіонах Росії. Дисперсність розселення мордви зумовлює її швидку асиміляцію, що викликає занепокоєння національно заангажованих кіл у республіці і спонукає до розробки різноманітних проектів для стабілізації ситуації і консолідації етносу у діаспорі.

Іншою характерною рисою мордви є її дуалізм. Мордва складається з двох основних субетнічних спільнот — ерзі і мокші, які в той же час утворюють нероздільну єдність. Не дивно, що обидві субетнічні групи мордви часом характеризують як сіамських близнюків [1].

Упродовж історичної еволюції мордовського народу дві субетнічні групи розвивалися, по суті, незалежно одна від одної. Іноді вони отримували імпульси, які сприяли розвитку внутрішніх ресурсів кожної групи, що зумовлювало розвиток тенденцій до створення споріднених, але окремих етнічних спільнот. Однак інші тенденції сприяли протилежним процесам консолідації на загальномордовському рівні. Відповідно, у історичній ретроспективі можна говорити про циклічний розвиток. За деякими оцінками, ерзя становлять приблизно 2/3, а мокша — приблизно 1/3 від загальної кількості мордви у Росії, при тому, що у Республіці

Мордовії проживає приблизно однакова кількість обох субетнічних груп [1; 2].

Притаманний народу мордви дуалізм та проживання великої діаспори за межами автономії — є факторами, які вплинули на формування національно-громадських об'єднань з кінця 1980-х рр. Але, на жаль, національне відродження створило передумови для подальшої диференціації між двома субгрупами — ерзі та мокші. Одним з таких об'єднань у Мордовії стала Маторава.

Від самого початку діяльність і декларації об'єднаного національного руху Маторави (Батьківщина) відображали окремі інтереси двох спільнот, що сприяло значній політизації та більш очевидному розходженню ерзі і мокші [3].

Перший етап: Маторави.

Формування Маторави належить до періоду дебатів восени 1989 року з приводу програми КППС «Національна політика партії за нових умов». Під час перебігу дискусій оформилася позиція мордовської національної інтелігенції. Найбільш відкрито ці постулати виклав професор Д. Надькін. Він визнав потребу національно-громадських об'єднань, де на першому етапі йшлося про створення Мордовського громадського центру. Надькін також сформулював одну з основних засад руху — владні органи Мордовії повинні відповідати за збереження мордовського народу та розвиток його культури, і не лише в автономії, а також в інших районах СРСР. У той же час він намагався бути дипломатом і наголошував, що програма КППС з національного питання давала шанс успішно розв'язати складні проблеми, з якими стикалася мордва. Однак ці компромісні заяви не могли зарадити конфронтації Мордовського обкому КППС, який побачив елементи націоналізму у позиції національних лідерів і намагався запобігти офіційній реєстрації Маторави [4].

У боротьбі з партійним істеблiшментом у період I половини 1990-х років у національно-громадському русі посилювалися тенденції руху до політизації. Перший всесоюзний Конгрес Маторави був проведений в 1990 р. у Саранську. Теми, що обговорювалися, мали суто політичне забарвлення. Серед них були такі питання:

- створення автономних адміністративно-територіальних одиниць різних рівнів у регіонах, компактно заселених мордвою;
- відновлення постійного представництва Мордовії на загальнодержавному урядовому рівні;

– висування осіб мордовської національності на керівні посади в республіці.

Тенденція до перетворення національно-культурного товариства Маторави на політичну організацію стала очевидною після зазначеного Конгресу. Дискутуючи з приводу результатів Конгресу, Іван Єфимов — один з лідерів Маторави, став висувати ідею пріоритету мордовського народу над іншими етнічними спільнотами у республіці. Цим кроком у напрямі розвитку політичного руху були дебати наприкінці 1990 року з приводу суверенітету Мордовії. Маторава запропонувала свій проект — «Декларацію державного суверенітету». Ідея документа полягала у наданні мордві привілеїв у рамках Республіки. У більшості статей проекту ця теза була більш-менш відкрито виражена. Прикладом може бути перша стаття: «Радянська республіка мокші і ерзі є суверенною державою, створеною для реалізації ерзя-мокшанської нації права на самовизначення і на провідну роль народу у визначенні власної долі».

Друга стаття проголошувала обов'язок Республіки захищати ерзю і мокшу на території всього СРСР. Вона також надавала їм право громадянства Мордовії і представництво у Верховній Раді. В четвертій статті закріплювався пріоритет мордві у законодавчих органах Республіки. В наступній статті визначався пріоритет законів та Конституції Республіки на території Мордовії. Одинадцята стаття визначала дві мови — ерзянську та мокшанську — державними мовами [5].

Прагнення до суверенітету не привело до перемоги Маторави. Як наслідок, національні лідери змушені були змінити свою тактику. Більшість з них тимчасово припинили політичну боротьбу, однак можна вважати одним з їхніх успіхів — готовність новообраного президента В. Гуслянникова піти на поступки національному руху у кадровій та соціальній політиці. Іншим успіхом було затвердження Верховною Радою Республіки у першому читанні проекту «Акта про мови у Мордовській Республіці». Попри деякі успіхи Маторави залишилася слабкою організацією. Основний недолік полягав у тому, що вона не мала широкої соціальної бази.

Поміркована течія.

Розкол у Матораві вивів на політичну арену організаційні структури, що раніше були тіншовими. Серед них слід виділити Виконавчий Комітет Ради Конгресу Мордовського Народу (ВКРКМН).

Питання про потребу у виконавчому органі було поставлено на I Конгресі мордовського народу. Фактично функції Ради Конгресу мордовського народу перейшли до ВКРКМН. Його керівником став Михайло Мосін.

ВКРКМН виступив з кількома законодавчими ініціативами у 1993–1994 рр. Зокрема, республіканські законодавчі органи виступили з ініціативами щодо статусу Конгресу мордовського народу, національної політики в сільській місцевості та збереження культурної спадщини.

Однак головним напрямом діяльності ВКРКМН було здобуття статусу державних мов для ерзі та мокши. Відповідно, ВКРКМН наполягав на ратифікації «Акта про державні мови» і підкреслив потребу розширення функціональних сфер мов у Мордовії від розмовного рівня до використання у діловодстві та бізнесі.

Прагнення ВКРКМН забезпечити статус мовам ерзі та мокши викликало опір. У своїй промові на II Конгресі мордовського народу у 1995 році М. Мосін намагався пояснити причини відстрочки прийнятого Акта про мови. На його думку, головна причина — негативне ставлення Комісії з національної політики при Верховній Раді до цього питання [6]. Однак відомі й інші причини. Більшість населення була проти перетворення мов ерзі та мокши на обов'язковий предмет вивчення у всіх освітніх закладах республіки, лише 17% населення підтримало цю пропозицію.

Позиція ВКРКМН викликала жорстку критику серед деяких учасників руху. Напередодні II Конгресу мордовського народу газета «Ерзянь Мастор» зневажливо висловилася щодо змін у підходах М. Мосіна, якого пізніше було названо «пішаком» у політичних іграх провладних структур.

Іншим прикладом запеклої полеміки з приводу діяльності ВКРКМН була заява Р. Кемайкіної — лідера ерзянського жіночого руху Ерзява: «Мені гірко визнати, що високоосвічені вчені — сини ерзянського народу виявилися слабкодушкими і піклуються лише про збереження теплих крісел» [7].

Конфронтація у Мордовії тривала і в період підготовки до III Конгресу мордовського народу.

Однак сам Конгрес, який було проведено у жовтні 1999 р., у політичному аспекті не був таким неоднозначним, як попередні. Зокрема, уперше спроби розділити мордовський народ було відверто засуджено у резолюціях Конгресу. Було заявлено, що такі спроби не мають жодного наукового обґрунтування та є не чим ін-

шим, як політичною спекуляцією з очевидною метою перетворити Республіку Мордовія на Саранську область, що включала б три автономні райони, які призначатимуться для татар, ерзі та мокші [8].

Національний радикалізм: Ерзянь Матор.

Однією з організацій, що вийшли з Маторави, є Ерзянь Матор (Країна Ерзя). На I Конгресі мордовського народу сепаратизм не набув широкої підтримки, що викликало подальшу радикалізацію частини ерзянських активістів. У грудні 1992 р. під час Всесвітнього Конгресу фінно-угорських народів мокша та ерзя брали участь як незалежні делегації. Майже відразу після Конгресу ерзянське відділення Маторави, яким керували Валентин Дев'яткін та Раїса Кемайкіна, вирішило створити незалежну організацію зі своєю власною програмою та хартією. Установча конференція нової організації Ерзянь Матор була проведена у квітні 1993 р. Вона проголосила своєю основною метою — створення Ерзянського національного району у Мордовії. Це мало відбутися на основі волевиявлення усіх громадян, що проживають разом з ерзя у Східній Мордовії.

Програма Ерзянь Матор була найбільш радикальною з усіх документів, прийнятих національними організаціями в Мордовії. Це спровокувало відкритий конфлікт між поміркованим і радикальним крилом у мордовському національному русі. Програма наголошує, що громадянство Республіки Мордовії має надаватися також ерзянам, що живуть за межами Мордовії. Більш того, вона закликала до створення «Інекужо» («Великого кола») ерзянського народу з легальним статусом постійно функціонуючої інституції з правом на вирішальний голос у питаннях, що безпосередньо торкаються інтересів ерзя. Також програма закликала до того, щоб мова ерзя набула статусу державної. Вона також ставила вимоги, щоб у тих районах республіки, де ерзя становлять більшість населення, мова ерзі була єдиною державною. Це мотивовано тезою, що у разі функціонування на одній території російської та ерзя — остання не зможе повернути свої втрачені позиції [9].

Конфлікт з державою почався відтоді, як Ерзянь Матор утвердила свою програму. Російська держава звинувачувалася у насильницькій русифікації ерзі, проведенні політики етноциду, а також перетворенні ерзянського народу на колоніальних слуг панівної російської нації. Як контрзаходи Ерзянь Матор вважає за потрібне підтримувати будь-які форми співпраці з неросійськими

народами у Волзьсько-Уральському регіоні. Організація заявляла, що національну державність мордві фактично знищено. У цьому контексті важливим є аналіз реакції російського керівництва та пов'язаного з ним наукового офіціозу на перебіг етнічної мобілізації у Мордовії. З одного боку, робляться певні символічні жести з метою продемонструвати повагу до національних цінностей фінно-угорських народів, зокрема мордовського. Це засвідчив візит до Саранська у 2007 році лідерів Росії, Фінляндії та Угорщини. З іншого боку, науковий істеблішмент Росії активізував зусилля з метою делегітимізувати етнічні рухи у Середньому Поволжі, протиставити їм нове бачення російського федералізму, де на першому плані виступатиме територіальна одиниця — поліетнічний регіон.

Загальноросійські дискусії щодо федералізму і ролі національних регіонів у Росії, у тому числі і Мордовії, щодо моделі федеральних відносин у Росії та їхньої можливої модифікації становлять певний науковий інтерес як з точки зору пошуку теоретико-концептуальних засад, так і вироблення практичного політичного курсу.

Можна погодитися з поглядом В. Пастухова, що російський федералізм більшою мірою, ніж на Заході, характеризують формалізм та утилітаризм. Перший акцентує увагу на організаційно-правовій формі федералізму, тоді як його соціальна суть і реальний політичний зміст недооцінюються; другий базується на традиції інструменталістського ставлення до федералізму як до способу розв'язання політичних проблем, що стоять перед владою.

В. Пастухов розвиває думку про те, що федералізм у Росії був ідеєю, яка, з одного боку, була покликана допомогти у призупиненні розпаду імперії за рахунок введення елементів формальної децентралізації, з другого боку, пом'якшити гостроту етнічних відмінностей всередині соціуму. Тобто, з формального погляду, федералізм у Росії є незаперечною даністю, тоді як зі змістовного — (соціального та політичного) він є лише можливістю, яка не стане дійсністю. Створення справді федеративної держави, за формою і за суттю, — безальтернативна умова виживання російської державності, але це буде у багатьох аспектах — інша модель, майже та, з якою Росія вступила у XXI сторіччя [10].

Як це часто буває в історії Росії, слушні думки про регіон, територію — як основу суб'єктності федеративної держави — є запозиченням із Заходу. Як відомо, радянська концепція етнічності, що домінувала впродовж десятиріч, була також предметом ідеологічного імпорту. Інновації мали забезпечувати ефективність

конкретного політичного курсу відповідної кон'юнктури. У Росії після Єльцина «деетнізація» федералізму стала новим гаслом. У редакційній статті часопису «Жизнь национальностей», наприклад, стверджується: «Етнічність закріплювалася. Вона набула шановного статусу «корінна нація» з усіма елементами відмінностей між корінним та некорінним, що звідси впливали, з усіма пільгами «корінних» — у підборі, розстановці кадрів; в освіті; у культурному розвитку. (...) Декларативність щодо національної самостійності була лише приманкою для розпалювання міжнаціональних конфліктів. Ось саме ця «національна політика та її «величезні успіхи, успіхи у розквіті націй» і стали причинами міжетнічних конфліктів» [11].

Після того, як джерело зла було знайдено, розпочалися пошуки конкретних шляхів «деетнізації», принаймні на теоретико-методологічному рівні.

В. Тишков та його послідовники нарікають, що у сучасному російському дискурсі домінують ізоляціоністські та сепаратистські версії, які стали продовженням відповідних концептів — спочатку польських та фінляндських, згодом прибалтійських (у 1920–1930 рр.) і, нарешті, після 1991 р., — нових незалежних держав (зокрема України). Націоналізм «підкорених народів» Російської імперії залишається однією з головних тем у царині світової історіографії. Водночас державний громадянський націоналізм з його постулатами народного суверенітету, націоналізм як ідеологія російської ідентичності та й сам феномен російського народу, частину якого впродовж тривалого часу становили не лише нечисельні «іногородці», але й поляки, фіни — цей феномен перебуває поза науковою проблематикою.

Паралельно вогонь критики російський етнополітичний офіціоз зосередив на «позитивістсько-примордіалістських» парадигмах ідентичностей, насамперед у національних автономіях [12].

У цьому відношенні акценти на мовних пріоритетах, концептуалізації проблематики «загрожених культур», звернення до історичної міфології, прадавніх вірувань і особливо пошуків нових ідентичностей — для фінно-угорських народів Росії, зокрема спільного простору з країнами-членами ЄС — Фінляндією, Угорщиною, Естонією, — викликає вкрай нервову реакцію як на рівні теоретиків етнополітичної думки в Росії, так і на рівні практичної політики.

Нарікання ідеологів національного руху фінно-угорських республік, а особливо таких радикальних течій, як Ерзянь Матор,

на трагедію асиміляції, втрату рідної мови, бажання створити етнополітичні структури у діаспорі (тобто в інших регіонах Росії) і набули статусу «культури, що зникає», у тому числі через апеляцію до західних структур, викликають звинувачення в екстремізмі. Ідеологія «фінно-угорської» єдності оголошується штучною, а політичні актори, що позиціонують себе як поборники відродження мордовського народу, постають у ролі мало не агентів іноземного впливу [13].

Несправедливість подібних звинувачень відчувається тим сильніше, що мордва, на відміну від росіян, українців, чи навіть білорусів, не має за межами СРСР потужних діаспор, що могли зберегти канон національної культури і після краху радянської влади пересадити збережені традиції на рідний ґрунт. Тому спогади О.Ткаченка про репресії щодо української інтелігенції після закінчення коренізації супроводжуються коментарем редакції «Ерзянь Матор»: «Такої ж долі зазнав ерзянський професор Анатолій Рябов, що знав сім мов, і сотні інших, розстріляних у Саранську наприкінці 1930-х років. Мозок нації було повністю знищено» [14].

Не може порадувати російських теоретиків «деетнізації», які провіщають розквіт поліетнічних регіонів у новітній Росії, і таке кредо «Ерзянь Матор»: «Ерзянь Матор — документ, що розвінчує лицемірство, аморальність та цинізм властей доби «реставрації демократії» (з початку 1990-х років) щодо неросійських народів, які перебувають під юрисдикцією Росії. Ані за сталінської доби, ані за постсталінізму офіційна політика не була настільки цинічною і брехливою. Майже все, що декларується властями, слід розуміти з точністю до навпаки» [14].

Висновки.

У Мордовії нові соціополітичні умови 1990-х років спричинилися до значного поживавлення національного руху. У той же час виявився брак єдності у мордовському національному русі і значною мірою розкол відбувся по лінії біетнічного розділу серед мордві. Слід зауважити, що в основному ці процеси спостерігалися у різних організаціях, що не мають широкої соціальної бази. Не відбулося загальномордовської мобілізації, і ми є свідками конфліктів між активістами національних рухів, яких відносно небагато.

Аналіз діяльності основних мордовських національних об'єднань показує, що Маторова, з якої почався національний рух, був лише протопартією. Внаслідок розколу з'явився ВКРКМН,

який може характеризуватися як нестійка коаліція для загальномордовської співпраці, що дотримується поміркованої лінії і веде діалог з республіканськими владними структурами. Другим спадкоємцем Маторави є Ерзянь Матор, який представляє протопартію радикального крила ерзянських активістів. Однак жодна з організацій не представлена у законодавчих органах і тому фінансова підтримка для них є обмеженою. Більше того, вплив обох цих організацій на політичне життя Мордовії залишається скоріше маргінальним явищем. Головна причина полягає у відсутності єдності та співпраці. Серед зовнішніх чинників, що зумовлюють маргінальність мордовського національного руху, слід виділити притаманну Росії, особливо після приходу до влади В. Путіна, тенденцію до зміцнення владної вертикалі, деєтнізації регіонів та перетворення поліетнічних регіонів на центр тяжіння нового російського федералізму. За цих умов етноцентристські рухи, на кшталт «Ерзянь Матор», змушені діяти у достатньо конфліктогенному середовищі. Перспективи стабілізації чисельності мордві і майбутнє ерзянської та мокшанської мов у цьому контексті не викликають великого оптимізму.

1. Taagepera Rein. The Finno-Ugric Republics and the Russian State. — London Hurst, 1999. — P. 147.

2. Щодо етнічної історії мордві див.: Мокшин Н.Ф. Этническая история мордвы XIX — XX вв. (Саранск: Мордовское книжное издательство, 1977). — С. 39–57; Kappeler A. Russlands erste Nationalitdten. Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert (Cologne: Böhlman, 1982. — S. 19, 37–38; Лаллука С. Востоко-финские народы России. — СПб: Европейский дом, 1897. — С. 88–108.

3. Юрченков В.А. Маторава. Основные тенденции развития // ЭО. — № 1. — 1994. — С. 15–22.

4. Надькин Д.Т. Будем ли собирать камни? // Встречи — 89. Публицистика. — Саранск, 1989. — С. 114

5. Декларация о государственном суверенитете Мокшанской и Эрзянской Советской Республики (МЭСР) // Советская Мордовия. — 1990 г. — 11 октября.

6. Мосин М. Состояние и перспективы возрождения мордовского (мокшанского и эрзянского) народов // Мокшень правда. — 1995. — 25 марта.

7. Маризь Кемаль: Я тоже была нигилистка... // Эрзянь матор. — 1996. — 14 марта.

8. Див.: Маторава. — 1996. — 26 ноября.

9. Общественные движения в Мордовии. Документы. Материалы. — М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1993. — С. 71–72, 234.

10. Пастухов В. Российский федерализм: политическая и правовая практика // ОНС. — М., 2003. — № 3. — С. 60–65.

11. Бокор Х. Самоопределение наций или народа? // Жизнь национальностей. — М., 2009. — № 2. — С. 9.

12. Тишков В. Образ страны и национальная идентичность // Вестник Российской нации. Общественно-политический журнал. — 2009. — № 1(3). — С. 108–109; Про погляди науковців Мордовії на етнополітичний контекст розвитку мордві у різні періоди історії Росії та СРСР з урахуванням радянських і пострадянських парадигм у науковій мордвіністиці, що переживає період становлення, див., зокрема: Букин М. Становление мордовской советской национальной государственности. — Саранск: Мордовское книжное издательство, 1990; Абрамов В. Мордовский народ (1897–1939). — Саранск: Изд-во Мордовского государственного университета, 1996; Арсентьев Н., Доленко Д., Юрченков В. Центр и периферия: история России или множества Россией? // Финно-угорский мир: история и современность // Материалы II Всероссийской научной конференции финно-угроведов (исторические и педагогические науки). — Саранск, 2000. — С. 16–25.

13. Див.: Шабаев Ю., Шилов Н., Садохин А. «Финно-угорский мир»: идеология и реальность // Свободная мысль. — 2008. — № 12 (1595). — С. 79–95.

14. Ткаченко О. Письма далекого друга. Васолъялгань сёрмат. — Саранск — К., 2008. — С. 42.

Ірина Погребинська

МЕХАНІЗМИ І ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ІНТЕРАКЦІЙ У ПЕРІОД ЗУНР)

*Основним механізмом реалізації інтересів у процесі інтеракцій була мобілізація владного ресурсу з українського боку і ресурсу політичного рухів — з єврейського. Для української сторони залучення консолідованого єврейського ресурсу означало збільшення питомої ваги владного ресурсу держави. Для єврейської спільноти українська підтримка на державному рівні була найкоротшим шляхом до реалізації власного політичного інтересу — культурно-національної автономії. **Ключові слова:** Східна Галичина, культурно-національна автономія, Західноукраїнська Народна Республіка, Єврейська національна культурна автономія, політичні інтереси.*

*Pogrebinska I. Mechanism and Forms of Political Interest (on the Ukrainian-Jewish interactions during ZUNR). This article «Mechanism and Forms of Political Interest (on the Ukrainian-Jewish interactions during ZUNR)», written by Pogrebinska Iryna examines one facet of Ukrainian-Jewish relations, namely the political aspects of Jewish national-cultural autonomy during the period of Western Ukrainian Republic. The subjects of analyses are political interests of mentioned ethnic groups as well as methods and forms of their achievement. The author comes to the conclusion that the point of intersection of political interests of both ethnic segments was nation-cultural autonomy. With the idea of national-cultural autonomy the Jewish minority led by Zionistic organization aimed at gaining its place in the multi-ethnic context of Eastern Galicia. Ukrainian government in its part supported Jewish aspirations reasoning from political expediency rooted in Ukrainian nation democratic tradition. **Keywords:** Eastern Galicia, nation-cultural autonomy, Ukrainian-Jewish relations, political interests, Western Ukrainian Republic, political expediency.*

Створення ЗУНР було закономірним результатом розвитку українського визвольного руху, його боротьби за незалежну національну державу. За часів існування ЗУНР (де-факто і де-юре) соціально-політичні процеси на теренах Східної Галичини проходили під знаком боротьби за національно-державні цінності і пріоритети. У сфері українсько-польських стосунків ця боротьба набула форми збройного протистояння. Позиція, артикульована чільниками єврейської спільноти, а також конкретні дії єврейських політичних акторів оцінювалися українською і польською сторонами з точки зору релевантності їхнім територіальним вимогам як в ході конфлікту, так і по його завершенні.

Релевантність, одначе, є поняття суб'єктивне. Тому не дивно, що у постверсальському західноукраїнському і польському національних дискурсах в оцінках ролі євреїв були присутні відверто негативні конотації* [1]. Рефлектуючи над українсько-єврейськими взаєминами в Галичині періоду ЗУНР, відомий єврейський діяч, учасник українського державотворення на Наддніпрянщині С.Гольдельман стверджував: «Шкідливі наслідки об'яви нейтралітету майже

---

* І. Лисяк-Рудницький, посилаючись на свідчення учасника листопадових подій у Львові поляка Ф. Крисяка, констатує, що українські «...лідери кинули їм (євреям — І.П.) на принаду те, про що завжди мріяли сіоністи, право відрубного, самовизначеного народу».

не піддаються підрахунку. Вони помітні у всіх сферах життя, при всіх стосунках українців з жидами» [2]. Спрямованість аргументації сучасних дослідників* [3], що аналізують цю тему в етноісторичній перспективі, зазвичай, залежить від ступеня політичної коректності і широти наукової ерудиції. Уявляється, що в обох випадках, за всієї їх зовнішньої несхожості, спосіб інтерпретації має спільну рису — вільно чи мимоволі перетинаються межі між різними галузями знання, а також між офіційною, повсякденною і академічною мовами. Як наслідок — в текстах, побудованих з «уламків» різних словників, порушуються внутрішні зв'язки понятійних систем. «Само переміщення понять з меж однієї дискурсивної формації до другої, яка характеризується зовсім іншим понятійним середовищем, не може не змінювати зміст цих понять, ... соціокультурний контекст спроможний змінювати і зміст понять, і сукупність практик, що обслуговується цими поняттями» [4].

Враховуючи сказане, зазначимо, що *політичну* специфіку і логіку українсько-єврейських інтеракцій у контексті загальної теми дослідження — єврейської національно-культурної автономії — можна проаналізувати за допомогою понятійного апарату теоретичної і практичної політології, а саме — залучити до аналізу таке поняття, як *політичні інтереси*. Категорія *інтерес* є своєрідним смисловим маркером, який підкреслює і висвітлює різні грані наративу, що вивчається. Тут під політичним інтересом розуміється виборче відношення інституціональних і соціальних об'єктів політики до суспільно-політичних процесів, реальна причина їх політичної активності, заснована на певних світоглядних принципах і установках. Інакше кажучи, це є внутрішнє усвідомлене джерело політичної поведінки, яке спонукає суб'єкти політики до постановки певних політичних цілей і здійснення конкретних

* Окремі вчені, як, наприклад, Г.Абрамсон, вважають, що делеговані до ЄНРади сіоністи (Л. Райх, М. Рінгель, д-р Шрейбер, д-р Вашці, Я. Ейслер та Г. Розмарін) були полонізовані, що й визначало, очевидно, їхні політичні симпатії. Водночас, зауважує вчений, на формування їхньої позиції суттєво впливали демократичні засади національної політики українського уряду. Як наслідок — проголошення позиції невтручання в польсько-українське протиборство. Інше бачення подій подає представник української діаспори М. Стахів. Він стверджує, що протягом кінця жовтня — початку листопада 1918 р. позиція ЄНРади Східної Галичини еволюціонувала від підтримки Української держави до нейтралітету. Датою зміни позиції ЄНРади М. Стахів вважає 11 листопада 1918 р. Слід зазначити, що найбільш повно зміст українсько-єврейських стосунків як відображення політичних інтересів розкрито у роботах М. Гона, а також у статтях І. Монолатія.

політичних дій для їх досягнення. Політичному інтересу належить важливе місце у свідомій регуляції соціальних процесів у виборі і забезпеченні пріоритетів [5]. «Необхідність, потреба, інтерес є рушійними факторами матеріальної і духовної діяльності людей у всіх формах, детермінують виникнення і розвиток національної ідеї, форми і способу мислення і дій класів, націй, соціальних груп і особистостей, які реалізують національну ідею» [6].

Доцільність залучення цієї категорії пояснюється тим, що за її допомогою можна структурувати владні відношення у поліетнічному суспільстві, прояви здійснення політичної влади, діяльність національної політичної еліти, партій і рухів. Варте уваги і те, що політичний інтерес фокусує всю сукупність політичних процесів і подій. Вони сприймаються і оцінюються суб'єктами політики з точки зору корисності і можливості для досягнення своїх цілей. «Уважний розгляд історії, — писав Гегель, — впевнює нас у тому, що дії людей випливають з їх інтересів, і лише вони відіграють головну роль» [7]. Про те, що саме національним інтересом визначалася логіка подій на теренах Центрально-Східної Європи наприкінці Першої світової війни, свідчать і конкретно-історичні факти, і колективна «історична» і «політична» свідомість. Об'єктом дослідження є механізми і форми реалізації політичного інтересу, розглянуті у рамках основних тенденцій західноукраїнського політичного простору. Предметом дослідження — єврейська культурно-національна автономія як політичний інтерес єврейського етнонаціонального сегмента західноукраїнської держави.

Після створення ЗУНР політичні відносини між українцями і євреями набувають нової якості. Насамперед ідеться про зміну формальних ознак політичних акторів. До листопада 1918 р. українсько-єврейські політичні відносини проходили у одній, горизонтальній, площині: це були стосунки між політичними групами, які здебільшого актуалізувалися в періоди електоральної активності. Виникнення української держави переформатувало міжпартійні відносини. Відтоді вирішального значення набуває вертикальний вектор, який чітко підкреслює ієрархію взаємодії: держава (державні інститути) — єврейські політичні партії і рухи, єврейські громадські інститути.

Суттєвих змін набули і змістовні, зокрема функціональні характеристики інтеракцій, які визначалися політичним інтересом їх учасників. Відомо, що реалізація політичного інтересу завжди пов'язана зі здійсненням двох протилежних, але не взаємовиключних

тенденцій: тенденції на політичне самоутвердження і тенденції на історичну творчість, яка виражає виборчу орієнтованість суб'єкта на реалізацію цієї чи іншої об'єктивної можливості [8]. Ці дві тенденції створюють діалектичне протиріччя в реалізації політичного інтересу. Їх взаємне заперечення проявляється в тому, що вони не тотожні, оскільки створюють два взаємно протилежні напрями і результати.

Восени 1918 р. головною тенденцією українського національного інтересу стає політичне самоутвердження, спрямоване на розвиток суб'єкта влади. Результатом процесу політичного самоутвердження мав стати розвиток самого суб'єкта — носія політичного інтересу. Кажучи про єврейський національний інтерес, зазначимо, що йому на той час була властива головним чином тенденція на історичну творчість. Її пріоритетність визначалася як внутрішніми чинниками (відсутністю єврейського політичного представництва), так і специфікою цільових установок сіоністського руху і сіоністських партій, сукупність яких становила сталу більшість у єврейському політичному просторі Східної Галичини. Принципову важливість має спостереження про те, що обидві тенденції не є взаємовиключними. Учасники політичного процесу, залежно від своїх внутрішніх установок, спроможні винайти точки зіткнення і для поєднання інтересів. Далі розглянемо, чи відбулося це суміщення у політичному просторі ЗУНР.

Основним об'єктом політичного інтересу є влада і владні відносини у суспільстві. Головним завданням української влади на той час було утримання і використання політичної влади на теренах Східної Галичини. У листопаді 1918 р. УНРада утворила коаліційний уряд — Тимчасовий державний секретаріат у складі 14 державних секретарів на чолі з К. Левицьким, до якого увійшли представники майже всього українського політичного спектра. Утворення уряду дозволило ввести до дії основний механізм реалізації українського політичного інтересу — діяльність владних структур, насамперед — виконавчого органу влади. За свідченням, визнанням повного громадянського і національного рівноправ'я євреїв у ЗУНР стало запрошення їхніх представників обійняти посади віце-прем'єра судочинства та віце-міністра закордонних справ в українському уряді [9].

Складні воєнно-політичні обставини, в яких проходило становлення Західноукраїнської держави, актуалізували проблему внутрішньої консолідації суспільства, згуртованого навколо принципу

української державності. У контексті імперативу внутрішньої консолідації на порядок денний висувалися питання про залучення політичного ресурсу з етнонаціональної сфери. З-поміж двох етнічних спільнот, що становили майже 25 відсотків неукраїнського населення новоутвореної держави, потенціалом підтримки володіли лише євреї, оскільки поляки відповіли на українську незалежність відкритим збройним протистоянням. Уявляється, однак, що прагматичний фактор був не єдиним у системі детермінант стратегії формування політичної системи ЗУНР. Створення якісно нової сукупності політичних інститутів, норм, цінностей і відносин було глибоко мотивоване ідеологічно. До складових ліберально-демократичної ідеології чільників українського національного руху належали і уявлення про необхідність і можливість українсько-єврейського співробітництва, а також про соціально-політичний дизайн єврейської спільноти в рамках української держави. Безумовно, під час гострої фази українсько-польського протистояння «арифметичні» підрахунки мали місце (до речі, вони не є табу у політичній практиці) і визначали тактику українського уряду. В той же час, в основі його стратегії лежав принцип національного самовизначення, екстраполяція якого на єврейську спільноту означала за цих умов визнання права на нетериторіальну автономію.

Незважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію, були здійснені важливі кроки для розвитку національно-культурної сфери та організації народної освіти, ухвалено низку законів, які послужили основою організації і демократизації української національної системи освіти [10]. В середині квітня був ухвалений виборчий закон, в якому регламентувався порядок висунення кандидатів, формування виборчих комісій, проведення виборів [11]. Окрім безпосередньої діяльності владних структур як механізмів реалізації інтересів виступали засоби масової інформації. 10 листопада офіційний орган української адміністрації на Покутті заявив: «Українці утворили свою державу на тих землях, де український народ живе в більшості. Побіч Українців живуть в меншості Поляки і Жиди, і їм належить ся ті самі горожанські права, що і Українцям. (...)» [12].

З точки зору загальної теми дослідження важливо відзначити, що більшість законодавчих актів ЗУНР містили окремі статті, де поряд з громадянськими визначалися національні права. Таким чином, чільники українського національного руху послідовно дотримувалися політичного курсу, основи якого були закладені

духовними лідера національного відродження. Владна риторика — визнання євреїв нацією (19 жовтня 1918 р.), закликання до складу УНРади, визнання права на утворення національної ради [13], підкріплена символічними актами (друкування декларацій нової влади не тільки українською та польською, а й мовою їдиш) — збігалася з конкретними діями влади у законодавчому полі. Принцип захисту меншин зі складової політичної програми українського національного руху перетворився на основу риторичного і інституціонального включення не-українських етнічних груп до політичного співтовариства, створивши тим самим захисні механізми адаптації до політичної і культурної сфери «титульної» нації.

Рішення уряду окреслювали імпульси і мотиви основного українського політичного актора, який впевнено і послідовно виконував роль ідеолога, законодавця і виконавця реформи політичної системи. Реалізація стратегічних і тактичних цілей українського національно-визвольного руху здійснювалася в дусі інтеграції потреб і інтересів не лише українського, але й інших національних сегментів. Новий формат взаємодії, пов'язаний з легітимізацією політичної влади, значно збільшив ресурсні можливості української сторони. Слід звернути увагу і на протилежні — сутнісні і формальні — сторони зростання владного потенціалу. Статус законодавця збільшував правову відповідальність суб'єкта законотворчості, одночасно обмежуючи політичну діяльність правовими рамками.

У цьому відношенні активність єврейської сторони, спрямована на реалізацію власного інтересу, *теоретично* мала значно більш опцій для політичного маневру. По-перше, існувало менш формальних обмежень для легітимного політичного «амплуа» цього гравця. По-друге, той факт, що його актуальний інтерес був спрямований до сфери політичних відносин, а не до владних претензій на певну територію, створював умови для проведення гнучкої тактики, швидкого реагування і перерозподілу ресурсів мірою зміни політичної кон'юнктури. *На практиці* успішна реалізація цих опцій залежала від спроможності усвідомити своє становище у суспільстві на основі порівняння зі становищем, ресурсом інших груп і сформулювати адекватні ідеальному інтересу і реальному політичному моменту політичні пріоритети і лозунги.

На початковому етапі основним механізмом реалізації політичного інтересу єврейського сегменту стає політичний вплив єврейських громадських діячів, партій і рухів, які активно використовували засоби масової інформації, а також артикулювали свою позицію

у письмових зверненнях до вищих органів влади та впливових міжнародних організацій. Мобілізація політичного ресурсу єврейських партій та їх об'єднання навколо пріоритетів моменту обумовила коаліційний формат майбутнього представницького органу.

18–20 грудня у Станіславі розпочав роботу установчий з'їзд ЄНРад тієї частини Галичини, що контролювалася українськими військами. Участь у з'їзді брали представники 22 місцевих національних рад [14]. Головними питаннями порядку денного були: утворення ЄНРади Східної Галичини, розробка і узгодження нових форм організації єврейства краю, створення єврейської освітньої системи та вироблення політичної платформи [14, с. 39]. Головою Національної Ради був обраний д-р Рувен Йонас. 25 грудня Рада звернулася до українського уряду з письмовим усвідомленням. У ньому зазначалося, що євреї Галичини мають намір і готові організувати свою общинну, освітню і соціальну діяльність у формі автономії. 6 січня 1919 р. під час візиту до заступника прем'єр-міністра Л. Гачинського представники ЄНРади Гальперн та Йонас, підтвердивши нейтральну позицію в українсько-єврейському протиборстві, разом з тим наголосили, що євреї братимуть участь в адміністративній діяльності держави на основі проголошеного урядом права національних меншин на рівність і національну автономію [15].

Початок фази реалізації власного політичного інтересу має принципове значення для аналізу українсько-єврейських інтеракцій. Важливість моменту полягала насамперед в тому, що саме на цьому етапі спрацьовує діалектика тенденцій, властивих політичному інтересу взагалі. Утворення ЄНРад змінює якісне наповнення єврейського політичного інтересу, збільшуючи питому вагу тенденції до «самоутвердження». Збіг тенденцій політичних інтересів обох народів стає каталізатором взаємодії, посилюючи її внутрішній позитивний потенціал. Саме на цьому етапі ідеали миттєво збігаються з реальністю. Конкретним проявом цього процесу стають не лише кількісні характеристики українсько-єврейської політичної взаємодії, але і зміна загального вектора дії єврейських політичних сил.

Реальними проявами зміни вектора стають репрезентації поглядів єврейської політичної еліти. Вже на конференції, що відбулася у Відні на початку 1919 р., низка делегатів зі Східної Галичини виступила за співпрацю з українцями. Наприклад, Вальдман та Векслер визнали бажаною роботу євреїв у будівництві української держави. М. Рінгель вважав, що євреї повинні служити

в українській армії (ЗУНР у той час не рекрутувала євреїв) за умови їхнього використання на будь-якому фронті, окрім антипольського [9, с. 122–123]. Тенденції до зближення національних інтересів позначилися і на формах взаємодії на більш широкому соціальному рівні. У першій половині 1919 р. частішають факти українсько-єврейської співпраці не лише на рівні еліт, а і у громадянському секторі соціальної активності. Єврейська громадськість активно висувала своїх представників до участі у місцевих органах влади.

Збіг тенденцій до самоутвердження зміцнив мотивувальні аспекти українсько-єврейських інтеракцій і актуалізував питання про використання спільного політичного ресурсу кожною зі сторін. Ішлося, по суті, про оптимізацію існуючих форм політичної взаємодії для просування загальних і власних — «національних» — інтересів. Ситуація, яка склалася на теренах Східної Галичини на початку 1919 р. («Вовчухівська операція», припинення воєнних дій [16] і перенесення центру впливу до міжнародних інстанцій), вимагала від українського уряду заходів, спрямованих на посилення позицій ЗУНР (ЗОУНР) на міжнародній арені. У цьому контексті зростала роль «єврейського чинника». Спроби залучити політичний ресурс сіоністських організацій для виконання функцій у рамках української політичної системи спостерігалися в січні 1919 р. у Відні....» [17].

Кульмінацією єврейської культурно-національної автономії, вищою точкою її «політичної долі» було залучення представника єврейської спільноти до роботи уряду. Навесні 1919 р. ЕНРади розпочала переговори про встановлення відділу (децерненту) з єврейських справ при президії Державного секретаріату (уряду). Рішення про встановлення урядової посади для єврейського представництва було ухвалено 2 квітня 1919 р. Встановлювалося, що до кола компетенції децерненту входитимуть питання з захисту прав і культурного розвитку єврейського населення як національної меншини в складі української держави; що децерненту мав призначати прем'єр-міністр українського уряду; за згоди членів уряду децернент мав би брати участь у його засіданнях з правом дорадчого голосу. До кола обов'язків децерненту входили всі справи, пов'язані з єврейською автономією. Він мав право консультувати уряд з питань тих наказів, розпоряджень і законопроектів, які мали пряме чи непряме відношення до євреїв. До кола його повноважень входило також право висловлювати рекомендації і вносити

поправки до документів, які торкаються інтересів єврейського населення. Представник ЄНРади в уряді курирував всі єврейські соціальні і економічні організації, здійснюючи загальний нагляд за збереженням всього обсягу громадянських і національних прав. Бюджет, наданий в розпорядження децернаменту, покривався за рахунок державного казначейства.

Утворення ключової ланки в структурі взаємодії єврейської автономії з урядом наповнило новим змістом таку форму реалізації політичного інтересу, як виконання політичних функцій у рамках інститутів, що входять до політичної системи. Новація мала два рівні: формальний і змістовний. Сутність формального рівня в тому, що до механізму реалізації політичних інтересів був підключений додатковий елемент у вигляді посади представника єврейської автономної структури при уряді. Сутність змістовного рівня містилася у двоїстості політико-правової природи посади децернаменту. Транслюючи розпорядження єврейського представницького органу в українському уряді, він виступав як носій колективної правосуб'єктності. Суб'єктні властивості зберігалися за ним і при зворотному процесі. В той же час, відповідно до *політичного* рішення він не мав права репрезентувати власні політичні уподобання і тому залишався лише об'єктом політичного впливу як кожної сторони окремо, так і обопільної політичної взаємодії.

Не маючи власних політичних функцій, він, тим не менш, був фігурою політичною, діяв за політичним призначенням і відповідно до політичної програми тієї сили, яка в період 1918 — першої половини 1919 р. перебрала на себе функції лідера політичного процесу єврейства Східної Галичини. Створення децернаменту свідчило про блискучу перемогу сіоністського руху, підтверджувало правильність обраної ним тактики, результативність лозунгів його лідерів, які у надзвичайно складних умовах спромоглися монополізувати владу на єврейському політичному полі і створити якісно новий інструмент просування власних політичних інтересів.

Варто уваги те, що за зовнішньої легітимності новий механізм просування політичних інтересів був напівлегітимним з погляду української сторони, яка не встигла ухвалити закон і розробити механізми реалізації культурно-національної автономії. Остання, за повідомленням українського пресового бюро, лише в середині квітня визнала за ЄНРадами право представництва єврейського населення та визнала обсяг податків, що мали сплачувати на користь держави [14, с. 55]. Те, що призначення децернаменту

передувало виборам до Єврейської Національної Ради, робило посаду представника нелегітимною з точки зору єврейського політичного простору.

Слід визнати, що «внутрішня» легітимація автономії відбулася невдовзі після її формування. Выборчий процес до Єврейської Національної Ради розпочався ще під час переговорного процесу навколо принципових засад децеременту. Вибори до ЄНРади відбулися 18 травня 1919 р. за високої активності електорату. Ознакою часу було надання права голосу жінкам. Факт проведення демократичних виборів і формування представницького органу єврейської культурно-національної автономії, також як і результати виборів, були завершальними подіями періоду формування єврейської спільноти Східної Галичини як політичної нації. Відтоді мав розпочатися новий етап її розвитку — як повноправного легітимного учасника політичного процесу з якісно новими механізмами політичного впливу і чималим політичним ресурсом. Виявилось, однак, що за часів геополітичних зрушень політичного ресурсу не вистачає. Вирішальним є ресурс економічний, зокрема військовий. Саме він визначає політичні вектори дії і протидії, правила гри і розставляє політичних гравців на політичному полі.

За тиждень після закінчення виборів до ЄНРади розпочався широкомасштабний наступ польських військ по всій лінії польсько-українського фронту. 25 червня 1919 р. «Рада десяти» на Паризькій мирній конференції надала дозвіл Польщі продовжувати воєнні операції аж до річки Збруч [18]. Воєнна і дипломатична перемога Другої Речі Посполитої означала фактичну ліквідацію ЗУНР, перетворення її на об'єкт міжнародного права. Безпосереднім наслідком тих подій для єврейської автономії була ліквідація автономії як структури і як принципу державної політики ЗУНР.

З погляду українських і єврейських політичних інтересів цей період був не безперечним, але й не даремним. Під час існування ЗУНР, а в її рамках — єврейської культурно-національної автономії, носії політичних інтересів, як в особі політичних еліт, так і політичних акторів широкого соціального спектра спромоглися досягнути політичних цілей і приступили до розробки механізмів утримання і використання політичної влади. В світлі поставлених у цьому підрозділі проблем зробимо висновки щодо основних механізмів і форм реалізації політичних інтересів та їх адекватності національним стратегіям і політичним процесам Західно-української Народної Республіки.

У центрі політичних інтересів українського національного руху в той період було завоювання і утримання політичної влади. Головним механізмом реалізації цього інтересу стає діяльність владних структур в особі його представницького органу — Української Народної Ради і виконавчого органу — Державного секретаріату. Коаліційний формат уряду на початковому етапі існування ЗУНР обумовив значно менше використання таких механізмів, як політичний вплив партій, засобів масової інформації і тиск політичних сил. Основною формою реалізації інтересів стає виконання політичних функцій у рамках інститутів, які входять по політичній системі: уряду, УНРади і місцевих рад. Завдяки обраній стратегії політичного менеджменту вдалося «уникнути правової порожнечі, не допустити хаосу і поступово розбудувати дійсно правову, демократичну державу» [11, с. 254]. Сучасні дослідники одностайно відзначають, що «західноукраїнській державі вдалося забезпечити на своїй території стабільність і порядок. Надзвичайно швидке й ефективно створення адміністративного апарату являло собою досягнення, що його могли повторити рідко які з нових східноєвропейських держав...» [19]. Життєво важливою для досягнення національного інтересу була і така форма його реалізації, як участь у військово-політичній сфері. Національні інтереси обумовили тактику основного політичного актора, яка полягала у якнайшвидшій консолідації всіх соціально-політичних сегментів суспільства.

У рамках цієї тактики вирішувалися і питання, пов'язані з етнічністю. Слід підкреслити, що чільники української держави розглядали ці питання в дусі своєї епохи — з есенціалістських позицій. Інакше кажучи, український інтерес до єврейського питання знаходився в сфері адаптації цього питання до квазідержавного інституту культурно-національної автономії. Швидкі і вчасні дії основного політичного актора у символічному і правовому просторі в напрямі єврейського інтересу створили сприятливі умови для позитивної реакції з боку єврейської спільноти, яка на той час наближалася до досягнення власного політичного інтересу — легітимізації себе як політичної нації в діаспорі. Роль утримувача балансу в єврейському політичному сегменті і українсько-єврейської політичної взаємодії взяли на себе галицькі сіоністські організації і партії центристського спрямування. Саме вони визначали в рамках спільного на той час національного інтересу політичну стратегію, яка в очах оточуючого неєврейського світу однозначно трактувалася як стратегія єврейської спільноти.

До речі, на той час таке сприйняття, за невеликим винятком, відповідало дійсності (зрозуміло, що йдеться саме про політичних акторів), бо під впливом революційних подій єврейські партії і рухи виступали відносно консолідовано. Основним механізмом реалізації політичного інтересу єврейських політичних сил, їхньої стратегії і тактики стає політичний вплив партій. Артикуляція позицій здійснюється через засоби масової інформації. Слід зауважити, що на відміну від українських політичних сил, які перетворилися на суб'єкта політичної дії, єврейські рухи мали суб'єкт-об'єктні характеристики. З точки зору основного українського політичного гравця, вони були об'єктом, а з точки зору власної стратегії — їхня політична суб'єктність мала яскраво виражену тенденцію до зростання. Позиція на політичному полі зумовила і форми політичної дії. Основними формами реалізації політичного інтересу стають: у міжнаціональних інтеракціях — реакція на імпульси, що виходили з політичної системи, на власному етнічному просторі — діяльність у політичних партіях і організаціях політичної спрямованості. Тактика нейтралітету зумовила символічну відмову від такої активної форми діяльності (у державному просторі), як виконання політичних функцій у рамках політичних інститутів і воєнно-політичної сфери. Однак на практиці, як доведено у дослідженнях сучасних етнополітологів і істориків, були численні приклади прямої і непрямой участі. В цілому, за шкалою ієрархії форм політичної діяльності, єврейська спільнота на державному рівні *брала участь*, а на рівні власного політичного простору — *діяла* (створення ЄНРад).

Більш предметною темою є узагальнення українсько-єврейських політичних інтеракцій, зокрема з приводу культурно-національної автономії. Аналізуючи їх, доходимо висновку, що рамковий і мотивувальний контекст українсько-єврейського діалогу, спрямованого на реалізацію національних інтересів, задала законодавча діяльність української влади. Основним механізмом реалізації інтересів у процесі інтеракцій була мобілізація владного ресурсу з українського боку і ресурсу політичних рухів — з єврейського. Для української сторони залучення консолідованого єврейського ресурсу означало збільшення питомої ваги владного ресурсу держави. Для єврейської спільноти українська підтримка на державному рівні була найкоротшим шляхом до реалізації власного політичного інтересу — культурно-національної автономії.

Таким чином, автономія ставала центральною точкою, в якій перетиналися національні інтереси обох сторін. Зруйнування держави приводило до наступної ланцюгової реакції:

- 1) усунення основного каналу взаємодії;
- 2) віддалення «реалізованої» національної мети на невизначений термін внаслідок зменшення сукупного ресурсу;
- 3) приведення механізмів реалізації національних інтересів і векторів їх дії до відповідності з новою моделлю політичної системи. На жаль, вибір моделей на той час був не великим, бо ті режими, які витримали «тиск Версаля», свій головний національний інтерес бачили не в підтримці національних меншин, а у використанні владного ресурсу в інтересах моноетнічного націоналізму. Ідеологічну альтернативу їм, крім недосяжних старих демократій, становили тоталітаризм і фашизм, кожен з яких пропонував свій «найкращий» шлях до здійснення національної мрії.

---

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 128.

2. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції. — Відень, 1921. — С. 28.

3. Abramson H. Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. — Cambridge, 1999. — P. 153.

4. Соколовский С.В. Образы «других» в российской науке, политике и праве. — М.: Путь, 2001. — С. 135.

5. Див.: Общая и прикладная политология: Учебное пособие / Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова. — М.: МГСУ; Изд-во «Союз», 1997. — С. 645, 649.

6. Михальченко М.І. Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавному і регіональному масштабах // Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. — Київ, 2005. — С. 15.

7. Гегель Г. Собр. соч. в 14 т. — М. — Л., 1935. — Т. 8. — С. 20.

8. Див.: Ханипов А.Т. Интересы как форма общественных отношений. — Новосибирск, 1987. — С. 70–82.

9. Стахів М. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр.: У 4-х т. — Скрантон, 1960. — Т. IV. — С. 122.

10. Вістник Державного Секретаріату освіти і віросповідань. — Станиславів, 1919. — 1 березня. — Ч. 1. — С. 3.

11. Див.: Український вибір. Політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — С. 259.
12. Цит. за: Монолатій Іван. До початків українсько-єврейського діалогу на Покутті у контексті становлення ЗУНР / <http://kolomyya.org/historypub/historypub3.htm>
13. Див.: Велика історія України від найдавніших часів до 1923 року. — Львів, 1935. — С. 791–792.
14. Погребинська Ірина, Гон Максим. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці. — Київ, 1997. — С. 39.
15. Лазинський Михаїл. Галичина, З.Р. 1918–1920. — Відень, 1922. — С. 42.
16. Див.: Краківський Орест. Українсько-польські взаємини 1917–1923. — С. 174–176.
17. Украинский скиталец. — 1924. — № 7. — С. 23.
18. Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały. — Warszawa, 1967. — Т. II. — S. 353.
19. Субтельний О. Україна: історія. — К., 1991. — С. 323.

ІІІ. СТУДІЇ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Маріарита Чабанна

ЗАСТОСУВАННЯ МОДЕЛІ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКОГО ЦИКЛУ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ПРИЙНЯТТЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ

У статті розглянуто особливості процесуально-циклічного підходу до дослідження процесу прийняття рішень у межах різних наук, зокрема особливості застосування моделі політико-управлінського циклу. Акцент зроблено на підходах до розгляду функціонування вказаної моделі та її перевагах у дослідженні процесу прийняття політичних рішень. **Ключові слова:** політичне рішення, політико-управлінський цикл, теорія прийняття політичних рішень, політичний порядок денний, політичне оцінювання.

*Chabanna M. Shaping the policy cycle model in the context of political decisions analysis. This article «Shaping the policy cycle model in the context of political decisions analysis» written Chabanna Margarita examined the main peculiarities of the cycle model in the policy making process in the article. In this context the author pays attention to shaping policy cycle model for political decisions analysis with the consideration of this model's advantages. **Keywords:** political decision, policy cycle, political decisions theory, policy agenda, policy evaluation.*

Процес прийняття політичних рішень є комплексною багатоступеневою діяльністю політичних суб'єктів, уповноважених здійснювати відповідні функції. При цьому політичні рішення насамперед пов'язані з діяльністю представницьких та непередставницьких органів влади, окремих об'єднань громадян. Ідеться про рішення, які стосуються форм проявів громадянської ініціативи, здійснення законодавчого процесу, передвиборчих кампаній, у тому числі партійної діяльності, дій у межах компетенції органів виконавчої влади тощо. В цілому, політичне рішення є процесом, який охоплює період від виникнення ситуації, яка потребує розв'язання, до її вирішення. При цьому власне рішення є вибором певної альтернативи дій, спрямованих на розв'язання ситуації.

Політичне рішення відіграє ключову роль у перетворенні суспільних вимог, вимог окремих груп або осіб на механізм регулювання суспільних, міжгрупових відносин та загалом — управління суспільними процесами і тому є важливим об'єктом політичного аналізу.

Актуальність вивчення вказаного процесу зумовлює різноманітність підходів до його дослідження. Зокрема, йдеться про теорію прийняття політичних рішень, сформульовану ще у I половині ХХ ст., у межах якої (послідовно або паралельно) відбувається розвиток теорій обмеженої раціональності, всеохоплюючої раціональності, біхевіоралістського, інкременталістського, системного, мережевого та інших підходів.

Представники розроблених у межах теорії прийняття політичних рішень, підходів пропонують певні алгоритми процесу прийняття рішень із відображенням їх етапів, кількість яких варіюється, залежно від моделі. Наприклад, Г. Лассвелл, який виступає представником біхевіоралістського підходу, виокремив такі етапи: 1) формулювання питання, яке потребує вирішення, та пошук інформації про нього; 2) пошук альтернативних шляхів вирішення цього питання; 3) вибір найкращої альтернативи; 4) попереднє переконання тих, на кого спрямовано рішення, у його правильності; 5) оцінка ефективності рішення; 6) оновлення, перегляд або скасування рішення [3, с. 233]. Г. Саймон, пропонуючи модель обмеженої раціональності, виокремив як етапи прийняття рішень: 1) пошук причин необхідності прийняття рішення; 2) формулювання, розвиток та аналіз можливих напрямів діяльності, пошук альтернатив, шляхів вироблення рішень, аналіз їх наслідків із врахуванням чинників, які зумовлюють вибір; 3) вибір варіанта рішення [5, с. 420]. Такі представники раціонального підходу, як К. Паттон та Д. Савікі окреслили схему, яка містить такі етапи: 1) виявлення, визначення та деталізація питання, яке потрібно вирішити; 2) встановлення критеріїв оцінки; 3) розробка альтернативних варіантів вирішення питання; 4) оцінка альтернатив; 5) вибір найкращої альтернативи; 6) втілення прийнятого рішення [10, с. 2]. Інші автори вказаного підходу Д. Веймер та А. Вайнінг розглянули наступну схему прийняття політичних рішень: 1) розуміння ситуації, яку потрібно розв'язати; 2) вибір та пояснення цілей; 3) вибір методу розв'язання ситуації; 4) вибір критеріїв оцінки; 5) виокремлення альтернативних варіантів вирішення питання; 6) оцінка рішення, яка містить прогноз наслідків реалізації

альтернатив, оцінка наслідків відповідно до відібраних критеріїв; 7) рекомендація стосовно дій. При цьому враховано такий чинник, як збір інформації, — йдеться про визначення даних, теорій, інформації про наслідки поточної та альтернативної політики [11, с. 205].

Один з варіантів здійснення найбільш комплексного дослідження процесу прийняття рішень запропоновано із використанням моделі політико-управлінського циклу [9, с. 651–652; 1], сформульованої такими вченими, як: У. Дженкінс, Б. Хогвуд, Л. Ганн, У. Данн, Дж. Андерсон, А. Брайсон, Ф. Кросбі, Дж. Мей, А. Вільдавські тощо. Іноді використовують поняття процесуально-циклічної або динамічної моделі. Ця модель містить певну кількість етапів (або фаз) процесу прийняття рішень, які становлять певний цикл — від формування порядку денного із врахуванням питання, яке потребує вирішення, до оцінки реалізації (та, за потреби, коригування) ухваленого рішення.

Коли йдеться про модель політико-управлінського циклу, насамперед потрібно вказати, що її формування спостерігається у межах процесуально-циклічного підходу до дослідження особливостей прийняття рішень, використовуюваного не лише у політичній науці. Виникнення та розвиток цього підходу до дослідження процесу прийняття рішень, враховуючи його універсальність, протягом II половини ХХ ст. відбулися у межах різних наук, зокрема йдеться про економіку, психологію, правознавство, політико-управлінські науки. І саме у сфері політико-управлінської діяльності для розгляду етапів вказаного процесу використовують поняття моделі політико-управлінського циклу.

Паралельне вивчення відповідних особливостей процесу прийняття рішень у різних галузях науки виступає, на нашу думку, переконливим аргументом на користь застосування моделі політико-управлінського циклу для вивчення особливостей процесу прийняття політичних рішень. Водночас існують зумовлені особливостями процесу прийняття політичних та неполітичних рішень відмінності у пропонованих авторами підходу алгоритмах.

В основі формування моделі політико-управлінського циклу — системно-функціональний підхід до розгляду політичного процесу, сформульований Д. Істоном та Г. Алмондом, теорії раціональності Дж. Дьюї та Г. Саймона, біхевіоралістський підхід Г. Лассвелла.

Для політичної науки важливими у розглядуваному контексті є праці Дж. Мея і А. Вільдавські («Політико-управлінський цикл», 1978), У.Дженкінса («Політичний аналіз», 1978), Б. Хогвуда і

Л. Ганна («Політичний аналіз для реального світу», 1984), Дж. Андерсона («Прийняття політичних рішень», 2003), У. Данна («Публічний політичний аналіз», 2004), а також П. Мюллера, І. Сюреля, Є. Дрора та інших. Праці цих дослідників містять дещо відмінні один від одного алгоритми прийняття рішень, проте загальні принципи їх побудови є спільними. Залежно від акценту на тих чи інших ключових точках процесу, дослідники виокремлюють різну кількість етапів. Наприклад, У. Дженкінс пропонує розглядати 7 фаз політико-управлінського циклу: ініціювання рішення, обробка інформації, висновок, прийняття рішення, реалізація рішення, оцінка його результатів, завершення циклу [7, с. 17], Б. Хогвуд та Л. Ганн — 9 фаз: вирішення необхідності прийняття рішення, вирішення щодо способу прийняття рішення, визначення питання, яке потребує розв'язання, здійснення прогнозування, формулювання цілей та пріоритетів, розгляд альтернатив рішення, реалізація відповідної політики, здійснення моніторингу та контролю, оцінка рішення, затвердження результатів та завершення циклу [8, с. 4], Дж. Андерсон та У. Данн — 5 фаз: формування порядку денного, вироблення альтернатив рішення, затвердження рішення, його реалізація та оцінка процесу реалізації [4, с. 28; 6].

Отже, для окреслення переваг процесуально-циклічної моделі розглянемо особливості її етапів. Як приклад, використаємо модель Дж. Андерсона (яка є однією із найпоширеніших у застосуванні) із врахуванням чинників, які можуть впливати на їх здійснення. Етапами або фазами у цій моделі є: формування порядку денного, вироблення альтернатив рішення, затвердження рішення, його реалізація та оцінка процесу реалізації із врахуванням досягнення поставлених цілей, використаних засобів та видатків, які супроводжують вказаний процес. Ця модель є базовою, тому її використання, відповідне дослідження процесу прийняття конкретного рішення потребує доповнення, розгляду субетапів, особливостей взаємодії суб'єктів на кожному з цих етапів, чинників впливу на вибір альтернативи та реалізацію рішення (зокрема таких чинників, як: наявні ресурсні обмеження, технологічні та трансакційні видатки, мотивації та поведінка політичних акторів тощо).

Формування порядку денного як початковий етап процесу прийняття політичних рішень орієнтовано на формулювання питання, яке потребує розв'язання, та його розгляд на офіційному рівні (або можемо казати про ініціювання розгляду цього питання зацікавленими суб'єктами), коли йдеться про збирання відповідної

інформації, необхідної для формування можливих шляхів розв'язання ситуації, розробки альтернативних проектів політичного рішення, вивчення та узгодження вимог, інтересів, прагнень різних сторін. У такому контексті розглядуваний етап передбачає офіційне визнання вказаного питання, його розгляд та обговорення. Тобто, політичний порядок денний є сукупністю актуальних соціальних питань, які відбивають потреби суспільства або його окремих груп та на які політики та управлінці здатні і вважають за потрібне реагувати. Йдеться про прийняття відповідних рішень, їх ухвалення та реалізацію [1]. Важливими чинниками формування порядку денного є інтереси, цілі, пріоритети суб'єктів, наявні ресурси (фінансові, часові, інформаційні, технічні тощо), діяльність груп тиску та інших суспільних суб'єктів.

Потрібно враховувати, що ситуація, яка потребує розв'язання, може бути спричинена показниками у певних сферах (політичній, економічній тощо), які ілюструють їх розвиток та функціонування; пов'язана з невдоволенням певних суспільних груп, виникненням конфліктів, недовірою населення або певних суспільних груп до влади тощо. Тому, враховуючи об'єктивні та суб'єктивні чинники процесу, сформульовані цілі повинні відображати інтереси як тих суб'єктів, на які їх спрямовано, так і суб'єктів прийняття рішення. Відповідно до визначеної мети, відбувається формування проектів її реалізації з подальшим вибором найкращого.

Потрібно акцентувати увагу на тому, що у формулюванні цілей існує певна сукупність ресурсних обмежень, яка впливає на створення т. зв. царини допустимих рішень, у межах якої спостерігається пошук альтернативних варіантів політичного рішення, які буде розглянуто на наступних етапах процесу.

Тут важливо підкреслити роль інформації, яка дозволяє формулювати цілі, альтернативні варіанти рішення та здійснювати вибір політичного рішення. Суттєву роль відіграє як якість, так і кількість інформації, при цьому не лише обмеження, але й надлишок інформації може негативно впливати на здійснення вказаних етапів. Тому для отримання релевантної інформації необхідно здійснювати т. зв. фільтрацію отриманих даних (критерії такої фільтрації, залежно від особливостей ситуації, яка потребує розв'язання, визначають відповідні учасники процесу прийняття рішень).

Розробка проектів рішення, його альтернативних варіантів та вибір прийнятної (або, як ідеальний варіант, оптимальної) альтернативи є найвідповідальнішим етапом алгоритму. Від коректності

його здійснення та визначення всіх аспектів (суб'єктів реалізації рішення, показників її контролю, врахування видатків тощо) залежить процес його реалізації. На формування альтернативних варіантів, яке здійснюють учасники процесу прийняття політичного рішення, як і на формування порядку денного, впливає доволі велика кількість чинників. Потрібно врахувати, що нераціональним є пошук та подальше зіставлення всіх можливих альтернатив політичного рішення, оскільки цей процес потребує великих витрат. Тому, як правило, обмежуються формуванням та розглядом альтернатив доти, доки не віднайдено прийнятний (який дозволяє максимально покращити або розв'язати ситуацію та який потребує використання лише наявних ресурсів). Потрібно зауважити, що запропоновані альтернативи для здійснення ефективного вибору мають суттєво відрізнятися одна від одної (за такими параметрами, як: часові межі реалізації рішення, ресурсні витрати, видатки, суб'єкти реалізації, результати реалізації рішення, можливості його корекції і т. д.). Параметри, використовувані для зіставлення альтернативних проектів розв'язання питання, мають бути визначені та розставлені за пріоритетами у процесі прогнозування та моделювання ситуації.

Здійснення процедури вибору альтернативи не є суто технічною роботою і зазвичай не виступає процесом вибору оптимального рішення, оскільки повну відповідність альтернативи певним з перерахованих вище параметрам може бути поєднано з невідповідністю іншим. Тобто, рішення може бути найкращим лише за певними показниками. І, враховуючи можливість наявності альтернатив, які лише частково розв'язують питання, спостерігається вплив суб'єктивних чинників впливу на вибір певного варіанту.

Отже, вибір альтернативи має відбуватися із врахуванням наявних ресурсів, видатків (як технологічних, так і видатків взаємодії учасників у процесі реалізації рішення), ситуації, у якій відбуватиметься реалізація рішення (тут важливим є як ситуаційний аналіз, так і політичне прогнозування). Проте не можемо нехтувати таким важливим чинником, як мотивації суб'єктів, які не завжди спрямовано на пошук рішення, оптимального для розв'язання ситуації. Потрібно враховувати ті мотивації, які стосуються реалізації особистих (матеріальних, ідеологічних, інших) інтересів учасників процесу. Отже, у процесі обговорення та вибору варіанта рішення необхідно враховувати потенціал проекту рішення для розв'язання ситуації, наявність фінансових, кадрових, тех-

нічних, інформаційних, інших ресурсів, видатки, пов'язані як з об'єктивними чинниками впливу на процес, так і з особливостями взаємодії учасників, мотивації суб'єктів прийняття рішення. Іншими словами, на процес формування та вибору альтернативи впливає потреба пошуку прийняттого (не обов'язково оптимального) рішення, яке розв'язує (не обов'язково максимально дієво) питання; та наявність суб'єктивних чинників, таких як: інтереси, прагнення учасників процесу прийняття рішень, суспільних груп, які прагнуть реалізації власного проекту, та невизначеність (яка супроводжує і подальші етапи процесу). Тому підкреслимо ще раз, що потреба узгодження інтересів є особливо важливою у процесі прийняття політичних рішень.

Потрібно зважати на те, що у виборі та затвердженні альтернативи політичного рішення обов'язковою є його юридична, економічна, політична та соціальна експертиза, яку здійснюють уповноважені суб'єкти.

Отже, ухвалення, легітимація політичного рішення є наступним етапом досліджуваного процесу. Саме на цьому етапі спостерігається певна формалізованість процедур, зумовлена потребою офіційного розгляду, обговорення, узгодження. Документальне закріплення рішення залежить від суб'єкта його прийняття, мети та особливостей реалізації.

Реалізація політичного рішення, як етап алгоритму, становить певний результат попередніх дій. Саме на попередніх двох етапах відбувається визначення суб'єктів процесу реалізації. При цьому реалізація рішення передбачає відповідальність за його виконання; наявність джерел забезпечення виконання рішення; координацію процесу виконання рішення з іншими політичними процесами; контроль за виконанням політичного рішення [2, с. 847–848]. Цей етап є цікавим внаслідок наявності різноманітних методів впровадження рішення. Серед них: як прямий примус, переконання, агітація, так і непрямі засоби впливу, до яких відносимо психологічне маніпулювання. Важливим є вказаний вище ресурсний чинник, невизначеність, яка стосується інформаційних обмежень, а саме: наявності неповної або недостовірної інформації у виборі альтернативи та реалізації рішень. Окрім того, управління реалізацією ухваленого рішення можемо виокремлювати як певний субетап процесу його реалізації.

До того ж, фаза реалізації також включає контроль за виконанням політичного рішення. Тут, на нашу думку, можливим

є виділення контролю як окремого етапу (або субетапу цієї фази). При цьому варто акцентувати увагу на необхідності неперервного здійснення контролю за процесом реалізації рішення для уможливлення вчасної його корекції. Контроль стосується не лише досягнення мети, поставленої під час вибору альтернативи політичного рішення та його ухвалення, але і супроводжуючих чинників реалізації рішення, використання ресурсів (у тому числі кадрових) тощо. Ефективне здійснення контролю великою мірою залежить від правильного вибору індикаторів, за якими його здійснюють. Тому із функцією контролю тісно пов'язано процес оцінювання.

Оцінювання політичного рішення є одним з найважливіших етапів політико-управлінського циклу. У широкому контексті йдеться про оцінку результатів рішення, його ефективності. Втім, питання оцінювання є складнішим, відповідний процес є комплексним та супроводжує процес прийняття рішення на різних його етапах. Насамперед виокремлюють внутрішнє та зовнішнє оцінювання. Внутрішнє здійснює суб'єкт реалізації політичного рішення за потреби постійного отримання інформації про змінювану ситуацію. Проведенню цього оцінювання притаманною може бути певна необ'єктивність експертів, їх прихильність до суб'єкта оцінювання, особиста зацікавленість у результатах оцінювання тощо. Натомість зовнішнє оцінювання є об'єктивнішим, проте і більш капіталомістким. Загалом, етапами оцінювання є попереднє оцінювання, оцінювання, яке супроводжує процес реалізації рішення, та підсумкове оцінювання. Попереднє оцінювання стосується ситуаційного аналізу, оцінки альтернатив рішення, запланованих результатів та видатків. Супровідне оцінювання спрямоване на здійснення моніторингу ситуації у процесі реалізації рішення та оцінку самого процесу реалізації із врахуванням прогнозів. Підсумкове оцінювання здійснюють з метою з'ясування результатів реалізованого рішення.

Особливістю аналізу результатів прийняття політичного рішення є те, що він повинен містити розгляд політичних, юридичних, соціальних, а також економічних та інших наслідків. Із врахуванням результатів оцінки можливою є корекція політичного рішення, яка є важливим етапом у процесі його прийняття. Насправді корекція рішення після його ухвалення може спостерігатися на різних етапах. Можливості відповідної дії, як і контролю та оцінки, пов'язані з прогнозами реалізації рішення, визначенням його суб'єкта та залежать від документального закріплення цього рішення. Таким чином, на нашу думку, можливим є виокремлен-

ня у моделі політико-управлінського циклу окремого етапу корекції (якому передують оцінювання рішення, та наступним після якого може бути прийняття нового рішення).

Загалом розширення циклічної моделі прийняття політичних рішень є потрібним та відкриває широкі можливості для дослідження процесу із врахуванням максимальної кількості чинників. Проте кількість фаз варто визначати залежно від конкретного розглядуваного рішення, оскільки ситуація, яка потребує розв'язання, наявні ресурси та видатки зумовлюють потребу у приділенні уваги різним етапам.

Отже, як і вказані вище деякі інші підходи, циклічно-процесуальний підхід пропонує досліджувати послідовні етапи процесу прийняття рішень, але, порівняно з ними, має певні переваги. Насамперед, важливою є зумовлена реаліями політичного процесу можливість доповнення моделі із додаванням окремих етапів (наприклад, ресурсної підтримки рішення, його корекції) або субетапів (для вивчення, наприклад, особливостей формування альтернатив рішення, здійснення контролю за його реалізацією). Приділення уваги так званим внутрішнім етапам процесу прийняття рішень дозволяє окреслити особливості взаємодії учасників політико-управлінського циклу. Модель також передбачає врахування ролі окремих учасників процесу, їх мотивацій, поведінки.

Загалом, враховуючи використовувані у політичній науці підходи до дослідження процесу прийняття політичних рішень, вважаємо, що застосування процесуально-циклічного підходу дозволяє комплексно розглянути політико-управлінський процес із врахуванням як максимальної кількості його фаз, так і чинників впливу на його здійснення.

Для цього розроблена у межах процесуально-циклічного підходу модель політико-управлінського циклу, незважаючи на численні переваги, потребує врахування у базовій структурі субетапів, які повніше розкривають процес прийняття політичних рішень, а також врахування таких чинників, як: поведінка, мотивації, взаємодія учасників вказаного процесу. Відповідна деталізація запропонованих у моделі фаз уможливить максимально повний розгляд динаміки процесу прийняття рішень та підсилить акценти, необхідні для здійснення аналізу конкретних політичних рішень.

---

1. Дегтярев А. А. Процесс принятия и осуществления решений в публично-государственной политике: динамический цикл и его основные фазы / А. Дегтярев. — Режим доступу: iorp.ru/pub/D_Cycle.doc. — Назва з екрану.

2. Общая и прикладная политология. / Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова. — М.: МГСУ; Изд-во «Союз», 1997. — 992 с.
3. Технологии политической власти: зарубежный опыт / В.И. Иванов, В.Я. Матвиенко, В.И. Патрушев, И.В. Молодых. — Киев: Выща школа, 1994. — 263 с.
4. Anderson J. Public Policymaking: An Introduction. / James E. Anderson. 2nd ed. — Boston: Houghton Mifflin, 1994. — 322 p.
5. Augier M. Models of Herbert A. Simon / M. Augier // Perspectives on Science. — Winter 2000. — Vol. 8. Issue 4. — P. 407–443.
6. Dunn W. Public Policy Analysis: An Introduction. / William N. Dunn. 3rd ed. — Upper Saddle River N. J.: Pearson Prentice Hall, 2004. — 510 p.
7. Jenkins W. Policy Analysis: a political and organizational perspective / W. I. Jenkins. — New York: St. Martin's Press, 1978. — 278 p.
8. Hogwood B., Gunn L. Policy Analysis for the Real World. / Brian W. Hogwood and Lewis A. Gunn. — Oxford, New York: Oxford University Press, 1984. — 289 p.
9. Kelly R., Palumbo D. Theories of Policy Making. / R. Kelly, D. Palumbo // Encyclopedia of Government and Politics. Vol. 2 (ed.) — N.Y.: Hawkesworth M., Kogan M. L., 1992. — P. 651–652.
10. Patton C. V., Sawicki D. S. Basic methods of policy analysis and planning. / C. V. Patton, D. S. Sawicki. — Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, INC, 1986. — 450 p.
11. Weimer D. L., Vining A. R. Policy analysis. Concepts and practice. / D. L. Weimer, A. R. Vining — Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, INC, 1992. — 424 p.

Мирон Курилич

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТА ПОЛІТИЗАЦІЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ПІД ВПЛИВОМ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті йдеться про зміни масштабів та важливих характеристик міжнародних міграцій під впливом глобалізації. В центрі уваги політичні наслідки цих трансформацій, які мають за результат підвищення значення міграційної політики як елементу національної політики окремих держав, а також дедалі ширший міжнародний діалог щодо спільного регулювання переміщень населення в глобальному масштабі. Зроблено висновок про необхідність забезпечення науково-обґрунтованого підходу

до удосконалення міграційної політики України з урахуванням сучасних закономірностей міграційних процесів. **Ключові слова:** міграція, глобалізація, міграційна політика.

*Kurilich M. Transformation and migration politicization process under the Impact of Globalization. The article «Transformation and migration politicization process under the Impact of Globalization», written by Kurilich Myron describes changes brought by globalization to the scope and important characteristics of international migrations. It focuses on the political implications of such transformations that result in growing importance of migration policy as an element of the national policies of individual states as well as in the broader international dialogue on joint regulation of the population movements on the global scale. The author concludes on the need in provision of the scientifically justified approach to the improvement of the migration policy of Ukraine that would take into account contemporary trends in the international migration processes. **Keywords:** migration, globalization, migration policy.*

Постановка проблеми. Глобальні економічні та політичні процеси, у т.ч. міграційні, мають значний вплив на розвиток сучасної України внаслідок її відкритості до світу, курсу на інтеграцію у світове, передовсім європейське, співтовариство. Це виявляється, зокрема, у щораз більшому залученні громадян держави до міжнародних переміщень населення, прибутті численних іноземних іммігрантів. Водночас, розвиток міграційної політики та законодавства України відбувається зі значним запізненням, досі не вироблено концептуальних підходів до управління міграціями, не створено належних органів управління. Удосконалення міграційної політики держави неможливе без глибокого наукового розуміння швидких трансформацій міграційних процесів, що спостерігаються в умовах глобалізації, а також їх політичних наслідків.

Стан вивченості проблеми. Взаємозв'язок між міжнародними міграціями і процесами глобалізації був предметом досліджень численних зарубіжних та вітчизняних науковців. Серед українських авторів варто назвати Е.Лібанову, О.Малиновську, О.Позняка, М.Романюка, М.Юськіва та інших. Проте в більшості опублікованих робіт глобальні зміни в царині міграції вивчалися в соціально-економічному контексті, їх політичні наслідки розглядалися лише побіжно.

Мета та завдання. Враховуючи актуальність та недостатнє вивчення висунутої проблеми, автор ставить за мету дослідити в цій статті вплив глобалізації на розвиток міжнародної міграції, його відображення у політичній сфері.

Виклад основного матеріалу. Глобалізація світової економіки, що виявляється в розвитку вільної торгівлі, формуванні транснаціонального бізнесу та міжнародного ринку праці, інтернаціоналізації науки, освіти, інформації, небаченому розвитку комунікацій, мала вирішальне значення для динаміки переміщень населення в світовому масштабі. Чисельність міжнародних мігрантів, за даними Організації Об'єднаних Націй, зростає випереджаючими, порівняно зі збільшенням населення планети, темпами. На 2009 р. у світі нараховувалося 214 млн осіб, які проживали в інших, ніж ті, де вони народилися, державах. Вони становили понад 3,1% населення Землі [1]. У 1990 р. кількість мігрантів оцінювалася у 155 млн, тобто, лише за 20 років вона зросла більш, ніж на третину (табл. 1).

Таблиця 1

**Чисельність міжнародних мігрантів у регіонах світу
у 1990–2010 рр. за даними ООН, табл. осіб**

Регіон	1990	1995	2000	2005	2010
Весь світ	155,518	165,969	178,499	195,245	213,944
Азія	50,876	48,768	51,915	55,128	61,324
Африка	15,973	17,921	17,062	17,735	19,263
Європа	49,401	54,718	57,639	64,399	69,819
Латинська Америка та Кариби	7,130	6,234	6,471	6,869	7,480
Північна Америка	27,774	33,595	40,395	45,597	50,042
Океанія	4,365	4,732	5,015	5,516	6,014

Джерело: International Migration Stock. The 2008 Revision / United Nations Population Division. <http://esa.un.org/migration/p2K0data.asp>

Як і раніше, основною причиною міжнародних міграцій залишається нерівномірність розвитку різних країн і, як наслідок, диспропорції у величині заробітку та рівнях життя населення. Проте глобалізація надає міграційним процесам додаткової динаміки. Поляризація влади і багатства під її впливом посилюється. Якщо, за даними Всесвітнього банку, різниця співвідношення

ВВП на душу населення між групою найбагатших та найбідніших країн у 1995 р. становила 41 раз, то у 2000 — уже 66 [1]. Просування ринкових відносин у доринкові і неринкові (мається на увазі країни колишньої соціалістичної системи) суспільства руйнує традиційні економічні відносини, вивільняючи при цьому численну робочу силу, що шукає собі застосування не лише на батьківщині, а й за кордоном. Навіть у тих випадках, коли вдома безробіття не загрожує, глобалізація спонукає людей до міграції, привносячи нові запити і потреби, попит на раніше небачені товари і послуги, задовольнити які в місцях проживання складно [2].

З другого боку, внаслідок формування міжнародного ринку праці все більше працедавців в індустріально розвинутих країнах забезпечують попит на працівників не лише з-поміж корінного населення, а й іноземців. Потреба в залученні робочої сили ззовні зумовлена кількома причинами: 1) демографічна криза в розвинутих країнах, що виявляється в скороченні кількості працездатних і збільшенні людей похилого віку; 2) потреба у висококваліфікованих працівниках для високотехнологічних виробництв, що є основою конкурентоздатності економік розвинутих держав, яку не можна задовольнити лише за рахунок власного населення; 3) наявність великої кількості непрестижних робочих місць у сфері послуг, охороні здоров'я, будівництві, сільському господарстві тощо, на які корінні жителі йдуть неохоче.

Дедалі помітнішою формою міжнародних міграцій стає переміщення працівників у рамках транснаціональних корпорацій, де територіальна мобільність застосовується як одна зі складових менеджменту персоналу. Якщо в 1970 р. в світі нараховувалося 7 тис. транснаціональних компаній, а на початку 1990-х — уже 37 тис., то на 2004 р. їх чисельність зросла до 70 тис. Кількість зарубіжних філій цих компаній збільшилася після 1990 р. з 170 тис. до 690 тис., а кількість працівників — з 24 до 57 млн [3]. Розширення діяльності ТНК приводить до посилення переміщень керівного складу та спеціалістів компаній, міграція яких зазвичай відбувається без будь-яких перешкод з боку урядів країн, куди вони прибувають, оскільки від цих осіб очікується вагомий внесок в економічний розвиток. Кількість іммігрантів, які в'їхали до США в рамках внутрішньо фірмових переміщень у 2001 р., становила 318,5 тис., тоді як у 1996 р. — лише 140 тис. [4].

Глобалізація сфери науки і освіти має за наслідок не лише інформаційний обмін та науково-технічне співробітництво, але

й активізацію так званої інтелектуальної та навчальної міграції. Наприклад, Болонський процес, що є основним інструментом інтеграції у сфері освіти в Європі, покликаний створити єдиний простір, на якому діятимуть спільні підходи до змісту та організації навчання, визнаватимуться документи про освіту. Формування інтегральних освітніх просторів спостерігається не лише в Європі. Зокрема, в Азійсько-Тихоокеанському регіоні у цьому напрямі активно працює Австралія, навчальні заклади якої уклали сотні угод із вишами Китаю, Кореї, Японії, США. Кількість мобільних студентів, тобто громадян одних країн, які навчаються в інших, невинно зростає. Паралельно збільшується міграція науковців та викладачів. За даними опитувань, понад третина західноєвропейських, як і російських, вчених беруть участь у виконанні наукових проєктів разом із зарубіжними колегами [5]. У свою чергу, це пов'язано із інтенсифікацією циркулярних, тобто обортових та неодноразово повторюваних міграцій фахівців.

Інтенсифікації міграції сприяють також такі риси глобалізації, як стрімкий розвиток транспорту та комунікацій. Так, за даними відомої міжнародної дослідницької компанії «Forrester Research», в світі нараховується 1,5 млрд користувачів Інтернет, а до 2013 року їхня кількість зросте на 45% і сягне 2,2 млрд [6]. Дослідження, проведене компанією Еріксон, показало, що понад 5 млрд осіб на планеті є користувачами мобільних телефонів. У 2006 р. таких було 2 млрд, а 10 років тому — лише 720 тис. [7]. Утворення глобальних комунікативних мереж, з одного боку, забезпечує в усіх куточках світу доступ до інформації про можливості працевлаштування та навчання за кордоном, порядок отримання віз та необхідних дозволів, транспортні послуги тощо, що значно полегшує здійснення переїздів. З другого боку, мобільний зв'язок, супутникове телебачення, Інтернет створюють для мігранта можливості віртуальної присутності на батьківщині, в той час коли фізично він знаходиться за кордоном, зменшують таким чином психологічні навантаження та небажані соціальні наслідки міграції, роблять її більш доступною.

Розглядаючи розвиток комунікацій, транспортних перевезень, їхнє здешевлення та збільшення швидкостей (лише за період з 1970 по 2000 рр. вартість авіаперевезень скоротилася на 3/5 [8]). Як фактори інтенсифікації міграції необхідно пам'ятати, що компанії, які їх надають, є комерційними організаціями, дохід яких безпосередньо залежить від кількості клієнтів. За таких умов, на

думку деяких дослідників, міграції доби глобалізації — це розгалужений бізнес, який, як і будь-який бізнес, зацікавлений у розширенні і збільшенні прибутків, тобто інтенсифікації міжнародних міграцій [9]. До міграційного бізнесу треба зарахувати не лише транспортні, але й туристичні компанії, агентства з працевлаштування за кордоном, юридичні контори, що допомагають мігрантам оформлювати документи, представляють їх інтереси перед державними органами і т.д. Міграційний бізнес включає й нелегальну складову, тобто кримінальні структури, які займаються незаконним переправленням мігрантів через кордони, а також торгівлею людьми. За оцінками міжнародних експертів, дохід від цієї протиправної діяльності становить 10 млрд доларів на рік [10].

Злочинний міграційний бізнес, поряд з об'єктивними причинами міграції, що спонукають людей шукати кращих життєвих перспектив за кордоном, а також перепонами на шляху міграційних потоків, які встановлюються державами, призводять до значного збільшення нелегальної міграції, що також стало однією з важливих рис міграційної ситуації доби глобалізації. За підрахунками вчених, нелегальні мігранти становлять 10–15% всього міграційного потоку. За оцінками Єврокомісії кількість нелегальних мігрантів в ЄС становить 4–8 млн осіб, у США нараховують до 12 млн нелегальних мігрантів. Кількість нелегальних мігрантів у країнах, що розвиваються, і відносна, і абсолютна вища. Вона становить 30 млн осіб [8, с. 23].

Інтенсифікації міграцій сприяють також деякі соціальні наслідки глобалізації. Справа в тім, що внаслідок глобалізаційних процесів, у т.ч. переміщень населення, збільшення та поглиблення різноманітних транскордонних зв'язків формується транснаціональний соціальний простір, міждержавна соціальна мережа, яка поєднує як країни походження, так і призначення мігрантів. Завдяки цьому міграція набуває ланцюгового характеру шляхом об'єднання за кордоном дедалі ширшого кола родичів та земляків, її інтенсивність зростає.

Ця ж обставина має значний вплив на зміну характеру міграційних переміщень. Вони все частіше не обмежуються традиційним переселенням для постійного проживання з однієї країни до іншої, а набувають двостороннього характеру, тобто перетворюються на переміщення в обох напрямках, неодноразові (маятникові, циркулярні) переїзди людей між двома або й більше країнами. Цю рису сучасних міграцій дослідники назвали «глобалізаційною»,

тобто міграцією, яка відбувається на транснаціональному, не поділеному державними кордонами соціальному просторі [11]. З одного боку, глобалізаційність є продуктом глобалізації, проте з іншого — вона перетворюється на фактор глобалізаційних процесів, оскільки сприяє посиленню взаємозв'язків та взаємозалежностей між країнами.

Вкрай важливо для прийняття адекватних політичних рішень у сфері міграції врахування й такого важливого наслідку глобалізації, як розширення і урізноманітнення географії міжнародних переміщень населення. Якщо раніше міжнародні міграції мали чітке спрямування з країн, що розвиваються, до розвинутих держав, а географічно — з Півдня на Північ чи зі Сходу на Захід, на сьогодні це абсолютно неоднозначно. Лише третина світового міграційного потоку рухається за цієї схемою. Натомість третина мігрантів переміщуються між країнами що розвиваються, ще третина — між розвинутими країнами. Приблизно 3% мігрантів прямують з розвинутих країн до таких, що розвиваються [8, с. 21]. Крім того, поділ країн на донорів та реципієнтів населення також втратив свою чіткість. У світі все більше держав, які одночасно і віддають, і приймають населення, а також служать для транзиту численних мігрантів. Що ж до країн, населення яких не бере участь у міжнародних міграціях, то таких, власне, не залишилося. Серед країн із найбільшою кількістю іноземних мігрантів як традиційні іммігрантські країни, розвинуті держави, так і країни, що розвиваються (табл. 2).

Міграція не розвивається лише тоді, коли вона стримується відверто тоталітарними режимами, такими, наприклад, як північно-корейський. Таким чином, політичні реалії доби глобалізації також впливають на інтенсивність міграційних потоків. Серед них, безумовно, ширша відкритість переважної більшості держав до світу, більша повага до прав людини, у т.ч. і до права на свободу пересування, діяльність правозахисних та інших міжнародних організацій. С другого боку, геополітичні зміни на кшталт розвалу СРСР та Югославії, міжнародні конфлікти, такі, наприклад, як Палестинський, іноземна агресія, зокрема, війна в Іраку, а також внутрішня напруженість та збройні конфлікти в різних країнах світу породжують хвилі вимушених мігрантів, біженців, що, у свою чергу, посилює інтенсивність міжнародних переміщень: за оцінками біженці становлять до 10% міграційних потоків [8, с. 32].

Таблиця 2

Країни із найбільшою кількістю міжнародних мігрантів та найбільшою часткою мігрантів в населенні у 2010 р. за даними ООН

Країни із найбільшою кількістю міжнародних мігрантів		Країни із найбільшою часткою мігрантів серед населення	
Країна	млн осіб	Країна	%
США	42,8	Катар	70
Російська Федерація	12,3	ОАЕ	69
Німеччина	10,8	Кувейт	69
Саудівська Аравія	7,3	Йорданія	46
Канада	7,2	Палестина (окуповані території)	44
Франція	6,7	Сінгапур	41
Великобританія	6,5	Ізраїль	40
Іспанія	6,4	Гонконг (КНР)	39
Індія	5,4	Оман	28
Україна	5,3	Саудівська Аравія	28

Джерело: International Migration Stock. The 2008 Revision / United Nations Population Division. <http://esa.un.org/migration/p2K0data.asp>

Збільшення обсягів та урізноманітнення напрямів, складу, характеристик міжнародних міграцій доби глобалізації супроводжувалося значним підвищенням їх значення в політичному житті як окремих країн, так і міжнародного співтовариства. По-перше, з міграціями, як і з іншими складовими глобалізації, пов'язані серйозні суспільні виклики. По-друге, завдання державного та міжнародного регулювання міграційних проблем внаслідок змін у масштабах та характеристиках міграцій значно ускладнилося. Хоча традиційно міграції розглядалися в соціально-економічному контексті, на сьогодні немає сумнівів, що вони перетворилися на важливий чинник внутрішньополітичної ситуації багатьох держав, а також їх міжнародних відносин. Міграції в політологічному розумінні, як писав російський дослідник Ю.Єфімов, є зміною політичної реальності держави під впливом переміщень населення [12].

Якщо в попередній період держави практично не мали оформленої міграційної політики, а питання міграції займали цілком незначне місце в контактах між ними, в добу глобалізації міграційна політика перетворилася на важливу і неодмінну складову держав-

них політик національних держав, а врегулювання міграційних переміщень займає вагоме місце в міжнародному співробітництві.

Політизація міграцій полягає у все більшій увазі урядів до встановлення правил перетину кордонів іноземцями та їх правового статусу всередині країни, допуску іноземних громадян на внутрішній ринок праці. Значні зусилля та кошти, що спрямовуються на запобігання нелегальній міграції, крім іншого, пояснюються тим, що неконтрольоване проникнення іноземців є викликом суверенному праву держав визначати, хто може, а хто не може перебувати на їх території. На окрему і вкрай важливу політичну проблему перетворився захист прав людини стосовно мігрантів, у т.ч. нелегальних, вирішення суперечності між декларованими демократичними суспільствами цінностями та правом і обов'язком держави захищати свої кордони та безпеку громадян. Дедалі частіше простежується очевидний зв'язок між міграцією та зовнішньою політикою, коли зовнішньополітичні інтереси стають визначальним аргументом на користь допуску мігрантів на територію, як це відбувається між традиційними союзниками чи метрополіями та колишніми колоніями. В інших випадках обмеження міграції може бути засобом тиску однієї країни на іншу, як це було, наприклад, із введенням Російською Федерацією візового режиму поїздок для громадян Грузії. В останні роки, особливо після терористичної атаки на США 2001 р., постійно артикулюється зв'язок міграційної політики з політикою національної безпеки.

Незаперечним є вплив міграції на внутрішньополітичну ситуацію в країні, питання суспільної єдності та політичної боротьби: дуже часто ставлення до міграції виявляється серед основних розподільчих ліній між політичними опонентами. За словами Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна, «делікатна тема міграції нерідко політизується в контексті бурхливих дебатів і клином вбивається з метою провокації соціальної напруги, активізації політичного екстремізму, розпалювання дискримінації та ненависті» [13]. Загострення політичної боротьби навколо міграційних процесів ускладнюється ще й тому, що їх вплив на внутрішньополітичну ситуацію є амбівалентним. З одного боку, забезпечуючи потребу економіки в робочій силі і поступальному розвитку господарства, міграція сприяє зняттю соціально-політичної напруги в суспільстві. Проте, з другого, — етнокультурна та релігійна розмаїтість, яка привноситься в суспільство міграцією, є додатковим і досить серйозним викликом гомогенності суспільства.

Особливо наочно політизація міграції під впливом глобалізації спостерігається на рівні міждержавних відносин. Зокрема, формування міжнародного ринку праці супроводжується швидким розвитком політичних інструментів його регулювання. Держави-постачальники та реципієнти робочої сили укладають між собою відповідні двосторонні угоди, якими регулюють чисельність іноземних працівників, порядок їхнього працевлаштування, трудові права, питання соціального страхування тощо.

Наступна група міждержавних угод стосується режиму кордонів, запобіганню нелегальній міграції та передачі осіб — порушників правил в'їзду та перебування через державний кордон (так звані угоди про реадмісію). Лише упродовж 1990–2000 рр. кількість двосторонніх угод, сторонами яких є країни ОЕСР, збільшилася вдвічі і досягла 173. За цей же період в Латинській Америці було підписано 83 угоди у сфері міграції, з яких 35 між країнами регіону, а 49 — з іншими державами [14].

Однак двосторонні домовленості виявилися недостатніми для регулювання міграційних процесів. Тому дедалі частіше рух населення не скеровується багатосторонніми угодами на регіональному рівні. Найбільш відомим прикладом є Євросоюз. Ще в Римських договорах про створення об'єднання європейських країн містилася норма про свободу пересування працівників. Надалі принцип вільного пересування між країнами-членами розвивався та втілювався в життя завдяки прийняттю відповідного законодавства, розробки та реалізації спеціальних заходів, спрямованих на підвищення мобільності населення [15]. Внаслідок цього половина мігрантів в державах ЄС є вихідцями з інших країн-членів. Це переважно економічно-активні особи, а також учні та студенти, пенсіонери, які обирають для проживання більш комфортні за кліматичними умовами місця.

Регіональні домовленості щодо пересування працівників існують не лише в рамках об'єднаної Європи. В СНД пошуки відповідних рішень мали за результат підписання домовленостей про безвізовий режим, про взаємне працевлаштування працівників та гарантії їхніх прав. Північноамериканська угода про вільну торгівлю між США, Канадою та Мексикою (NAFTA), хоча й не містить норм про свободу пересування, однак допускає прибуття працівників певних категорій, передовсім кваліфікованих. Не в останню чергу завдяки їй мексиканці перетворилися на найчисельнішу групу іммігрантів до США: кожний п'ятий прибулий до Сполучених

Штатів є громадянином Мексики [16]. Приклади регіональних домовленостей щодо робочої сили є й в інших регіонах світу.

Наростання масштабів міграції в умовах глобалізації, а також гострота міграційних проблем зумовила значне посилення уваги до їх врегулювання у всесвітньому масштабі. Хоча розробка універсальних міжнародно-правових механізмів у сфері переміщень населення мала місце й раніше (достатньо назвати Конвенцію ООН 1951 р. та Протокол до неї 1967 р. про статус біженців, Конвенції Міжнародної організації праці стосовно трудової міграції), в останні десятиліття зусилля міжнародної спільноти, спрямовані на віднайдення спільних політичних рішень в цій царині, значно посилилися. 1990 р. було відкрито для підписання Конвенцію ООН «Про захист прав всіх працівників-мігрантів та членів їхніх сімей» (набула чинності 2003 р.), що є на сьогодні квінтесенцією світової політичної думки щодо регулювання трудової міграції та правових гарантій мігрантів. 2000 р. Конвенція ООН проти організованої транснаціональної злочинності була доповнена Палермськими протоколами, що стосувалися протидії торгівлі людьми та незаконному транспортуванню мігрантів. Це засвідчило стурбованість міжнародної спільноти особливо небезпечними з гуманітарної та правової точок зору негативними наслідками міжнародної міграції, тобто сучасним рабством, в яке передовсім потрапляють жінки та діти, та нелегальною міграцією, а також рішучість намірів протидіяти цим явищам.

Ще 1994 р. під час Всесвітньої конференції з народонаселення в Каїрі проблема міграції вперше обговорювалася як глобальна проблема. Була висунута ініціатива скликання освітнього форуму з відповідного питання [14]. Проте на той час більшість країн світу вважали, що така масштабна зустріч не на часі. В основі висловлюваних застережень — амбівалентність політичного впливу міграції, яка проявляється не лише на національному, але й на міжнародному рівні. Адже, зрозуміло, країни походження мігрантів, їхнього призначення та транзиту мають цілком відмінні інтереси і наміри, тому віднайти спільні підходи, надійну платформу для продуктивного співробітництва непросто.

Проте наприкінці минулого — на початку нового століття все глибше усвідомлення глобалізації міграційних процесів виявилось у ініціативах численних міжнародних акторів щодо розвитку ширшої співпраці в цій сфері, яка, за політичною логікою, в майбутньому має призвести до формування глобального режиму ре-

гулювання міграцій, як це вже відбулося щодо регулювання світової торгівлі.

Особливу активність виявили міжнародні організації, до мандатів яких належать питання міграції. Так, у зв'язку з відзначенням п'ятдесятиліття підписання конвенції щодо біженців (1951 р.) глобальні консультації щодо надання притулку були організовані Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). Міжнародна організація праці (МОП) включила питання трудової міграції у свій порядок денний. Широку аналітичну, пропагандистку, організаційну роботу розгорнула Міжнародна організація з міграцій (МОМ), яка на своїй ювілейній сесії у 2001 р. започаткувала міжнародний діалог з питань міграції.

У 2001 р. уряд Швейцарія започаткував так званий Бернський процес, тобто глобальні консультації урядів, міжнародних та неурядових організацій, науковців з метою аналізу та визначення спільних інтересів у регулюванні міграціями [17]. Важливим наслідком цих консультацій було досягнення згоди їх учасників, що незалежно від того, чи є країна донором, реципієнтом, чи її територія використовується мігрантами для транзиту, існують спільні інтереси, які полягають у збереженні дружніх міждержавних стосунків, укріпленні національної та міжнародної стабільності та безпеки, забезпеченні спільного управління кордонами, заохоченні економічного зростання та збереженні фінансової стабільності, запобіганні незаконному переправленню мігрантів та торгівлі людьми, забезпеченні захисту прав мігрантів, управління міграціями на основі суверенітету та верховенства права, заохоченні культурного збагачення, що спричиняє міграція.

Звідси, міжнародне співробітництво у царині міграції є взаємовигідним. Воно дає змогу поєднати потреби у робочій силі в країнах призначення і її пропозицію в країнах-донорах, дещо урівноважити демографічний розвиток у світовому масштабі, виробити взаємовигідну політику інтеграції мігрантів в країнах призначення та їхнього повернення до країн походження, максимізувати ефект від використання грошових переказів мігрантів на батьківщину. Крім того, воно може сприяти співпраці з метою розвитку та подолання бідності в країнах, що розвиваються, прямим іноземним інвестиціям, ліквідації бар'єрів для міжнародної торгівлі. Взаємодія держав у сфері міграції підвищить ефективність боротьби з нелегальною міграцією, у тому числі торгівлею людьми.

Результати консультацій в рамках Бернського процесу були оформлені документом, який дістав назву «Міжнародний порядок денний у галузі регулювання міграції» [18], розісланий міжнародним організаціям та національним урядам, що став платформою для подальших консультацій і пошуків спільних рішень.

Втіленням зростаючого інтересу міжнародної громадськості до міграційної проблематики стало утворення у 2003 р. Глобальної комісії з питань міграції. Вона складалася з 19 провідних експертів у сфері міграції і підтримувалася Генеральним секретарем ООН та низкою національних урядів. Члени комісії отримали мандат сформулювати політичні підходи для адекватних політичних відповідей на виклики міграції. Підсумковим результатом діяльності комісії було опублікування її доповіді, де сформульовано принципи та надано конкретні рекомендації для використання у формуванні міграційної політики на національному, регіональному та глобальному рівнях [10].

За результатами своєї діяльності Глобальна комісія дійшла висновку, що для сучасної практики регулювання міграції типовими є: недостатня співпраця між країнами-постачальниками та країнами-реципієнтами мігрантів; загальний низький рівень кооперації між державами; розрив між внутрішньополітичною практикою та основоположними принципами міжнародного права; гострий дефіцит національних та міжнародних механізмів поширення знань і обміну інформацією про міграцію; недостатня інституційна гнучкість державних структур, що перешкоджає оперативному реагуванню на виклики міграції.

Для більшої координації зусиль цих та інших міжнародних організацій у сфері міжнародного регулювання міграційних процесів під егідою ООН було створено Глобальну групу з міграції, до складу якої увійшли керівники Міжнародної організації праці (МОП), Фонду ООН з народонаселення, Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Управління ООН з питань контролю за наркотиками і запобігання злочинності, Програми ООН з розвитку (ПРООН), інших програм, органів та спеціалізованих установ ООН, які працюють у сфері міграції, а також регіональних комісій ООН. Членам глобальної групи є також представники Міжнародної організації з міграції (МОМ) та Всесвітнього банку. Регулярні зустрічі керівників цих відомств мали сприяти координації міжнародної політики та практичної діяльності в сфері міграції.

Широкі міжнародні дискусії з питань міграції дали змогу вивести проблему на найвищий рівень. Уперше в історії обговорення міграційних питань у такому форматі відбулося у вересні 2006 р. в рамках 61 сесії Генеральної Асамблеї ООН. За його результатами прийнято Резолюцію № 61/208 «Міжнародна міграція і розвиток», в якій Генеральна Асамблея підкреслювала користь міжнародної міграції для глобального співтовариства, проте визнавала, що вона ставить перед ним нові проблеми, і закликала продовжувати діалог та поглиблювати міжнародну співпрацю з метою їх розв'язання. Враховуючи значний потенціал міжнародної міграції, який має бути використаний в інтересах розвитку і країн походження, і країн призначення, а також самих мігрантів, відповідно до рішення Генеральної Асамблеї було започатковано проведення щорічних глобальних форумів з міграції та розвитку, широких зібрань, де відповідні питання обговорюються представниками урядів, ділових кіл, неурядових організацій.

Уже проведено три такі форуми, перший з яких відбувся в 2007 р. в Брюсселі (Бельгія). У ньому взяли участь делегації 156 країн світу. Основну увагу під час обговорення було приділено підвищенню ефективності використання переказів мігрантів на батьківщину в інтересах розвитку країн походження, досвіду розробки політики стимулювання повернення мігрантів шляхом заохочення дрібного підприємництва, технічні та організаційні питання підвищення доступності, зменшення вартості систем переказів грошей.

У наступному Глобальному форумі з питань міграції та розвитку, який зібрався у 2008 р. в Манілі (Філіппіни), взяли участь уже 163 країни. Його девізом було «Захист та підтримка мігрантів задля розвитку». Перший день роботи Форуму цілковито був присвячений виступам неурядових організацій. Їхні представники були досить критичними в своїх оцінках міграційної політики розвинутих держав. У виступах неодноразово підкреслювалося, що в умовах глобалізації рух товарів та капіталів постійно лібералізується і все більше регулюється на глобальному рівні, що ж до переміщень населення, він все ще залишається переважно в компетенції національних держав. Пропонувалося визнати необхідність формування глобальної системи управління міграцією і перетворити Глобальний форум на структуру, яка б давала змогу приймати обов'язкові рішення щодо регулювання міграції.

У листопаді 2009 р. Форум приймали Афіни (Греція). Він підтвердив значний інтерес до глобального обговорення міграційних

проблем, а також їх загострення в умовах фінансово-економічної кризи. Цілком логічно, що наслідки кризи для міграції та становища мігрантів опинилися в центрі уваги учасників. Захист прав мігрантів у кризових умовах був у центрі виступів та підсумкових документів.

У наступні три роки організаторами Форуму зголосилися бути Мексика, Іспанія та Марокко.

Участь у Глобальному форумі є добровільною, а його рішення не несуть жодних зобов'язань. Форум відкритий не лише для держав та міжнародних організацій, але й для акторів громадянського суспільства. Його неформальний характер забезпечує надзвичайно зручні умови для вільного спілкування, обміну корисним досвідом, розгляду не лише загальних, але й цілком конкретних питань, ініціатив, проектів. Переоцінити значення Форуму важко, адже завдяки йому поширюється вдалий досвід розв'язання міграційних проблем, тим самим готується спільна платформа для подальшого формування глобальної системи управління міграціями.

Висновки. Таким чином, в умовах глобалізації міжнародна міграція зростає і урізноманітнюється, її значення не лише для соціально-економічного, але й політичного розвитку окремих держав та всього світу постійно посилюється. Причому чинник міграції справляє настільки неоднозначний та багатоаспектний вплив на політичну ситуацію всередині окремих держав та їх міжнародні стосунки, що потреби в регулюванні міжнародних переміщень виявляються значно масштабніші, ніж можливості. За таких умов застосування політологічного підходу до вивчення міжнародних міграцій, їх сучасних трансформацій набуває незаперечної науково-практичної ваги. По-перше, воно є необхідним для формування науково-обґрунтованого підходу до вироблення державної міграційної політики, по-друге, — для врахування в зовнішній політиці. На сьогодні вже цілком зрозуміло, що міграційні переміщення об'єктивно наростатимуть, а також, що поряд з серйозними викликами міграція несе й значні можливості. Використати позитивний потенціал міжнародної міграції можливо лише за наявності належних політичних механізмів всередині держави та розвитку всебічного міжнародного співробітництва.

---

1. ООН. Меры предупреждения преступности и уголовного правосудия в борьбе с насилием в отношении мигрантов, рабочих-мигрантов и их семей. Рабочий документ A/CONF.213/11. http://unodc.org/documents/crime-congress/12-Crime-Congress/Documents/A_Conf.213._11/V1050770r.pdf

2. Массей Д. На пути к всеобъемлющей модели международной миграции // Мир в зеркале международной миграции / Гл. ред. В.А.Ионцев. — М.: МАКС-Пресс, 2002. — (Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир; Вып. 10). — С. 146.

3. Цапенко И. Управление миграцией: опыт развитых стран / Ин-т мировой экономики и международных отношений РАН. — М.: АCADEMIA, 2009. — Монографическое исследование: Миграция населения. — С. 34.

4. Ионцев В., Алешковский И. Международная миграция, глобализация и развитие // Миграция и развитие: Доклады и статьи ведущих секций и докладчиков международной конференции «Миграция и развитие», Москва, 13–15 сентября 2007 г. Сб. ст./ Гл. ред. В.А. Ионцев. — М.: Би Эль Принт, 2007. — (Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир; Вып. 20). — С. 61.

5. Юревич А.В., Цапенко И.П. Глобализация российской науки // Вестник РАН. — 2005. — № 12. — С. 1102.

6. Global Online Population Forecast // http://forester.com/rb/Research/global_online_population-forecast

7. Число абонентов мобильных сетей в мире превысило 5 млрд // <http://versii.com/news/210258/>

8. Доклад о развитии человека 2009. Преодолевая барьеры: человеческая мобильность и развитие/ ПРОООН. — М.: Весь Мир, 2009. — С. 33.

9. Salt J., Stein J. Migration as a business: the case of trafficking // International migration. — 1998. — № 4. — Vol. 35. — P. 468.

10. Migration in an interconnected world: New directions for action. Report of the Global Commission on International Migration. <http://gim.org/eng/finalreport/html>

11. Юськів Б.М. Концепція політичності і політизації міжнародної міграції // Грані. — 2009. — № 3. — С. 152.

12. Ефимов Ю.Г. Политическая мигрантология: миграционные проблемы в контексте политологических проблем. — М.: АНМИ, 2005. — С. 62.

13. Пан Ги Мун, Генеральный секретарь Организации Объединенных Наций, выступление по случаю открытия третьего Глобального форума по миграции и развитию 4 ноября 2009 года в Афинах, Греция. http://un.org/esa/population/migration/Opening_remarks_SG_Athens.pdf.

14. Куклина И. Международный диалог по проблемам миграции: тенденции и перспективы http://perspectivy.info/oikumena/politika/mezhdunarodnyj_dialog_po_probleмам_migracii_tendencii_i_perspectivy_2010-03-26.htm

15. Малиновська О. Формування спільної міграційної політики Європейського Союзу // Стратегічна панорама. — 2006. — № 2. — С. 143.

16. World Migration 2008: Managing labour mobility in the evolving global economy. — IOM, 2008. — (IOM World Migration Report Series; Vol. 4) — P. 456.

17. Малиновська О. Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. — К.: Бланк-Прес, 2004. — С. 81.

18. The Berne Initiative: A Global Consultative Process for Inter-State Cooperation on Migration Management <http://www.iom.int/jahia/Jahia/cache/offonce/pid/1491>.

Анатолій Малюська

ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПОХОДЖЕННЯМ З ПРИКОРДОННИХ З УКРАЇНОЮ ДЕРЖАВ НА ФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОЇ І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

*У рамках дослідження проаналізовані основні аспекти зовнішньої політики Російської Федерації, Республіки Білорусь, Республіки Молдова, Румунії, Угорської Республіки, Республіки Польща та Словацької Республіки у напрямі забезпечення та захисту прав представників діаспор вказаних держав в Україні, а також досліджені можливі напрями здійснення за їх допомогою впливу на формування Україною власної внутрішньої та зовнішньої політики. Базуючись на сучасних матеріалах стосовно ролі національних меншин, що мешкають на території України, в налагодженні міжнародних відносин України з прикордонними державами, результати дослідження підтверджують необхідність протидії проявам здійснення безпосереднього впливу на формування національної політики України з боку прикордонних держав, створюючи при цьому передумови для проведення подальших досліджень у зазначеній сфері. **Ключові слова:** забезпечення та захист прав людини; національні меншини; внутрішня та зовнішня політика України; прикордонні держави; ЄС; СНД; зовнішня політика прикордонних держав щодо України.*

Maliuska A. Influence of National Minorities Originating from the Bordering with Ukraine States upon Development of Internal and Foreign Policy of Ukraine. The article «Influence of National Minorities Originating from the Bordering with Ukraine States upon Development of Internal and Foreign Policy of Ukraine», written by Maliushka Anatolii analyzes main aspects of national minority policy

*of such countries as the Russian Federation, Republic of Belarus, Republic of Moldova, Romania, Republic of Hungary, Republic of Poland and Slovak Republic as well as examines possibility to exercise substantial sometimes illegal influence upon internal and foreign policy-making in Ukraine through their national minority communities. Building on a growing body of modern literature analyzing the role of national minorities residing in Ukraine in international relations with its bordering countries, the article also affirms the importance of limiting the ability of a direct influence upon national policy of Ukraine from their kin states and encourages further research along these lines. **Keywords:** promotion and protection of human rights; national minorities; internal and foreign policy of Ukraine; bordering states; the EU; the CIS; foreign policy of bordering states towards Ukraine.*

Динамічність розвитку сучасного світу стала передумовою для концентрації значної уваги питанням трансформації геополітичного простору, а також прогнозу основних тенденцій його розвитку. Вже друге десятиліття поспіль світ перебуває у стані безпекової турбулентності, пов'язаної, в першу чергу, із загостренням міжнародних та міжетнічних відносин. Саме результати протистояння на національному підґрунті на території Балканського півострова, військова операція НАТО проти Сербії у 1999 році, загострення ситуації на Близькому Сході, часткове визнання світовим співтовариством Республіки Косово як незалежної держави, російсько-грузинська війна 2008 року і подальше часткове визнання незалежності вже Абхазії та Південної Осетії зумовили суттєву зміну сучасної ситуації у світі. Він став абсолютно іншим, оскільки було зруйновано міф про наявність певних зон безпеки, яким ніщо не загрожує, та створено дуже небезпечний прецедент, коли сила стала мати пріоритетне право. Таким чином, на наших очах відбувається не лише зміна світоустрою, а й перехід до нової епохи, що на практиці означає завершення встановленого у 1975 році так званого «Гельсінкського режиму» — принципу непорушності державних кордонів у Європі. Саме ці події змушують нас дивитися на проблематику міжнародної безпеки по-іншому, оцінювати її як в загальному контексті, так і в площині українських безпекових перспектив, в першу чергу в контексті міжетнічних відносин України з її прикордонними державами.

Міжнародні стосунки є однією з найскладніших проблем у міжнародних відносинах, а питання прогнозування та запобігання

зародженням конфліктів на етнічному підґрунті та територіальних спорів безумовно залишаються актуальними для будь-якої багатонаціональної держави. Адже тільки за офіційними даними Верховного комісара ООН з прав людини, наведеними у доповіді на тему «Права осіб, що належать до національних чи етнічних, релігійних та мовних меншостей» від 24 лютого 2004 року № E/CN.4/2004/75, у світі нараховується близько 1 млрд людей, які належать до національних меншостей, що становить 15–20% населення усєї планети [1]. Не винятком у цьому контексті є й Україна, територія якої знаходиться на кордоні поміж двох найпотужніших у світі систем колективної безпеки — НАТО та ОДКБ, а також двох міжнародних об'єднань: ЄС та СНД.

Переважає більшість прикордонних з Україною держав відмовилася, принаймні на офіційному рівні, від територіальних претензій до нашої країни, вкотре визнавши таким чином «status quo» наявних на сьогодні кордонів, офіційно не декларуючи надмірного бажання впливати на формування внутрішньої та зовнішньої політики суверенної України. Водночас, як вказує практика міжнародної діяльності, окремі з них продовжують формувати підґрунтя для використання етнічного фактора з метою створення передумов для прихованого втручання у внутрішні справи України, зокрема під виглядом захисту закордонних росіян, поляків, румунів, угорців тощо із певною стратегічною метою, в тому числі й можливістю майбутньої «мирної» анексії українських земель.

Зважаючи на це, метою нашого дослідження є розгляд окремих аспектів зовнішньої етнонаціональної політики прикордонних з Україною держав та вивчення можливості формування ними передумов для опосередкованого впливу на внутрішню і зовнішню політику нашої країни, що потенційно може призвести до появи нових викликів та загроз суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України. Окремі аспекти зазначених проблемних питань розглядалися сучасними українськими та іноземними дослідниками, зокрема О. Андреевою (питання гарантування національної безпеки України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією), Н. Лазар (інституційно-правові та політичні аспекти політики Словацької Республіки щодо національних меншин), Г. Луцишиним (національні меншини у політичному житті України), В. Мициком (міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин), І. Поповою (регіональні аспекти механізму реалізації державної

етнонаціональної політики щодо національних меншин), К. Руш-ковською (вітчизняний та міжнародний досвід визначення статусу національних меншин), О. Стадніченко (проблеми забезпечення прав національних меншин у міждержавних відносинах України і Російської Федерації), М. Товтом (міжнародно-правовий захист національних меншин), а також Л. Андріченко (регулювання та захист прав національних меншин та корінних нечисленних народів в Російській Федерації), В. Кочаряном (міжнародне право та національні меншини), М. Б'єрнас (утвердження національних меншин у Польщі на прикладі українців, білорусів та вірмен), М. Стівеном (етнічність, націоналізм та права меншин), А. Спіліопулом (забезпечення прав національних меншин у міжнародному праві), М. Рієн (вплив механізмів забезпечення прав національних меншин) А. Тарром, Р. Уільямсом, Дж. Марком (федералізм, субнаціональні конституції та права національних меншин) та цілою низкою інших іноземних дослідників. Водночас, як вбачається, вищезгадані дослідження здебільшого торкалися питань теоретико-методологічного підходу та міжнародно-правових засад захисту прав національних меншин, що робить дослідження практичних аспектів відносин між прикордонними державами в контексті забезпечення прав національних меншин надзвичайно актуальним для наукових та політологічних розвідок.

Загальновідомим фактом є те, що однією з особливостей населення України є його багатонаціональність. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року на території нашої держави проживали представники понад 130 національностей і народностей, частка яких у загальній чисельності населення України становила 22% (11 млн осіб) [2]. За тими ж відомостями, 85% із зазначених 11 млн громадян України визначили себе представниками національностей походженням з прикордонних з Україною держав, в першу чергу країн-членів СНД: Російської Федерації (8,3 млн громадян України), Республіки Білорусь (276 тис.) та Республіки Молдова (259 тис.), а також країн-членів ЄС: Угорської Республіки (157 тис.), Румунії (151 тис.), Республіки Польща (144 тис.) та Словацької Республіки (6 тис.). Таким чином, на території України станом на 2001 рік проживало близько 9,3 млн осіб, які належать до національних меншин походженням з прикордонних з Україною держав, що становить 19% від усього населення нашої країни.

На думку фахівців впливової британської дослідницької групи «Justice, Minorities, and Kin-States Research Group», компетенція

суверенних держав у переважній більшості випадків мають обмежуватися їх кордонами. Вказане торкається й питань захисту представників власної діаспори на території іноземних країн, права та свободи яких повинні, відповідно до усталеної практики, забезпечуватися та захищатися урядами країн їх мешкання та уповноваженими на те міжнародними організаціями [3]. Водночас, зазначений «status quo» було порушено цілою низкою країн, зокрема Німеччиною, Італією, Словенією, Румунією, Грецією, Словаччиною, Болгарією, Польщею, Росією, Туреччиною та Угорщиною, які, починаючи з 90-х рр. минулого століття, запровадили відповідне нормативно-правове підґрунтя для забезпечення захисту прав близьких за етнічним походженням громадян прикордонних з ними держав, у тому числі й з передбаченням можливості застосування військової сили для цього.

Проведений аналіз свідчить, що питання захисту, надання державної підтримки та допомоги представникам власної діаспори за кордоном досить часто регулюються положеннями конституцій іноземних держав, зокрема країн-членів ЄС, що є беззаперечним свідченням надзвичайної важливості, яка приділяється вказаному питанню західними сусідами України. Так, відповідно до положення п. 2 ст. 6 Конституції Республіки Польща (*Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*) від 1997 року, офіційна Варшава зобов'язана надавати допомогу полякам, які проживають за кордоном, з метою забезпечення підтримки останнім зв'язку з національним культурним надбанням [4]. Положеннями ст. 7 Конституції Румунії (*Constitutia Romaniei*) від 1991 року підкреслюється, що держава повинна підтримувати та посилювати зв'язки з румунами, що проживають за кордоном, та повинна відповідним чином сприяти забезпеченню їх захисту, розвитку та сповідування етнічної, культурної, лінгвістичної та релігійної самобутності з урахуванням положень законодавства країн їх громадянства [5]. В п. 3 ст. 6 Конституції Угорської Республіки (*Magyar Kéztársaság Alkotmánya*) від 1949 року також ідеться про те, що держава несе відповідальність за долю угорців, що проживають за кордоном, і повинна підтримувати та посилювати їх зв'язки з Угорщиною [6].

У той же час, слід зазначити, що положення конституцій прикордонних з Україною країн-членів СНД здебільшого не містять положень, які б регулювали питання захисту, надання державної підтримки та допомоги представникам власних діаспор за кордоном. Вказані питання врегульовані ними на законодавчому рівні.

Так, зокрема, хоча й російське національне законодавство не дає чіткого визначення поняттю «росіянин, що проживає за кордоном», його положення дають конкретні визначення поняттям «співвітчизник» та «співвітчизник за кордоном». Так, відповідно до ст. 1 федерального закону Російської Федерації «Про державну політику Російської Федерації стосовно співвітчизників за кордоном» («О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом») від 24 травня 1999 року № 99-ФЗ співвітчизниками є особи, які народилися в одній державі та мешкали або ж мешкають у ній, мають ознаки спільності мови, релігії, культурного спадку, традицій та звичаїв, а також нащадки зазначених осіб по прямій низхідній лінії [7]. При цьому, до поняття «співвітчизники за кордоном» російським законодавством віднесені такі категорії осіб:

- громадяни Російської Федерації, які постійно мешкають за межами Російської Федерації;
- особи, що перебували в громадянстві СРСР, проживають в державах, що входили до складу СРСР, отримали громадянство цих держав або ж отримали статус осіб без громадянства;
- вихідці (емігранти) з Російської держави, РРФСР, СРСР чи Російської Федерації, які мали відповідну громадянську належність та стали громадянами іноземної держави, чи мають вид на проживання, чи стали особами без громадянства;
- нащадки осіб, що належать до вищезазначених груп, за винятком нащадків осіб титульних націй іноземних держав [7].

Таким чином, можливо констатувати, що для офіційної Москви співвітчизниками, наряду з іншими, є й православні громадяни України, що народилися на території колишнього СРСР, перебували в громадянстві СРСР та які володіють російською мовою, мають певний радянський культурний спадок, традиції та звичаї, а також нащадки зазначених осіб по прямій низхідній лінії. Відповідно до результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 року таких «співвітчизників» Російської Федерації серед населення сучасної України, які станом на 1991 рік перебували у громадянстві СРСР, можливо нарахувати понад 61% від загальної кількості громадян України [2]. А це вже, за певних обставин, можливість реального впливу на формування внутрішньої та зовнішньої політики України у вигідному для Російської Федерації руслі, зокрема шляхом участі представників зазначеної категорії громадян України у референдумах та виборчому процесі, їх участі в органах державної влади та місцевого самоврядування нашої держави.

Для збереження об'єктивності дослідження слід водночас вказати й на те, що, відповідно до положень ст. 3 російського закону «Про державну політику Російської Федерації стосовно співвітчизників за кордоном», визнання своєї належності до співвітчизників особами, які перебували у громадянстві СРСР, має бути актом вільного їх вибору [7].

Подібним чином, зокрема надзвичайно широким трактуванням визначення терміна іноземних громадян власного етнічного походження, відзначається й законодавство ряду інших прикордонних з Україною держав, зокрема тих, що є членами ЄС.

Так, відповідно до ст. 1 Закону Угорської Республіки від 19 червня 2001 року № LXII «Про угорців, що проживають у прикордонних державах» («Torveny a szomszedos allamokban elb magyarokrol») угорцями за етнічним походженням є особи, які не мають угорського громадянства та мешкають на територіях Хорватії, Румунії, Сербії, Чорногорії, Словенії, Словаччини та України, а також, коли це не суперечить міжнародному законодавству, їх подружжя та діти, які проживають разом з ними, навіть у випадку, коли вони не визнають себе угорцями за етнічним походженням [8]. Водночас, положення зазначеного закону не торкаються осіб, які втратили угорське громадянство за власною ініціативою або ж внаслідок незаконного його отримання, а також осіб, які отримали дозвіл на еміграцію або ж посвідку на проживання на території Угорської Республіки, або ж статус біженця в країні.

Відповідно до положень Закону Республіки Польща від 7 вересня 2007 року № 180/1280 «Про карту поляка» (Ustawa «O Karcie Polaka»), карта етнічного поляка може видаватися лише особі, яка не має громадянства Республіки Польща або ж дозволу на проживання на території держави і яка є громадянином України, або ж Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Естонії, Казахстану, Киргизії, Литви, Латвії, Молдови, Російської Федерації, Таджикистану, Туркменистану чи Узбекистану [9]. При цьому, згідно з положеннями закону зазначеної країни від 9 листопада 2000 року № 53/532 «Про репатріацію» (Ustawa «O Repatriacji»), польське походження осіб повинно підтверджуватися відповідно до встановленого на законодавчому рівні порядку [10]. Так, етнічним поляком може бути особа, яка відносить себе до польського народу і водночас:

- знає польську мову хоча би на початковому рівні і вважає її своєю рідною мовою;
- знає і зберігає польські традиції та звичаї;

– у присутності консула Республіки Польщі чи вповноваженої ним особи представить письмову декларацію своєї належності до польського народу;

– доведе, що принаймні один з батьків (батько або мати), дідусь чи бабуся або ж прадід та прабабуся (обоє) були польської національності або ж мали в минулому польське громадянство.

Визнання громадянина України етнічним поляком є можливим також і у разі отримання ним письмової довідки від польської організації щодо активної участі у діяльності, спрямованої на розвиток польської мови та культури, або ж підтримку функціонування польської національної меншини в Україні протягом щонайменше трьох останніх років.

У свою чергу, відповідно до п. 2 ст. 1 Закону Словацької Республіки від 23.09.2005 року № 474 «Про словаків, що проживають за кордоном, та зміни і доповнення до окремих законів» («O slovákoch hŕijúcich v zahranií a o zmene a doplnení niektorých zákonov») під визначенням «словак, що проживає за кордоном» розуміється, по-перше, особа, яка є громадянином Словацької Республіки, але постійно не проживає на території держави; або ж, по-друге, особа, яка не має такого громадянства, але є словаком за національністю; або ж особа, яка має прямих предків словацького етнічного походження. Крім цього, вона має бути національно свідомою людиною, активно демонструвати власну належність до словацької нації та визнавати цінності, пов'язані зі словацькою мовою, словацьким культурним надбанням та традиціями [11].

Положення відповідних нормативно-правових актів усіх без винятку прикордонних з Україною країн передбачають цілу низку пільг та привілеїв громадянам України — представникам національних меншин походженням з вказаних країн у різноманітних сферах їх життєдіяльності. Так, зокрема, відповідно до положень Закону Республіки Польща «Про карту поляка», громадянин України, який є власником вказаної «карти», має право на:

– безкоштовне отримання візи на довготермінове перебування на території Республіки Польща з можливістю багаторазового перетину кордону;

– легальне працевлаштування на території Республіки Польща без отримання необхідного офіційного дозволу на працевлаштування;

– підприємницьку діяльність на території Республіки Польща на таких самих умовах, як і польські громадяни;

- безкоштовне здобуття освіти на початковому, середньому та вищому рівнях на тих самих умовах, що й громадяни Республіки Польща, і, водночас, надавати клопотання про допомогу та призначення стипендії для іноземців, які навчаються у Польщі;

- отримання безкоштовної медичної допомоги у разі нещасних випадків на аналогічних засадах, що і польські громадяни;

- користування на всій території Республіки Польщі 37% знижкою на залізничні квитки;

- безкоштовне відвідання державних музеїв Республіки Польща, а також на отримання фінансової допомоги полякам з-за кордону з державного бюджету або ж з бюджетів місцевих органів самоврядування країни на рівні гміни [9].

Можливість отримання додаткових привілеїв та пільг передбачена також й положеннями Закону Угорської Республіки «Про угорців, що проживають в прикордонних державах», згідно з якими громадяни України угорського походження мають право на:

- вільний доступ до державних культурницьких інституцій Угорщини;

- доступ науковців до матеріалів з історії угорської культури, користування надбанням музеїв та культурницьких інституцій, безперешкодний доступ до історичних архівних документів країни;

- безкоштовне відвідання державних бібліотек Угорщини та користування їх каталогами;

- отримання пільг в освітній сфері, в тому числі й здобуття освіти на безоплатній основі та отримання стипендій на навчання в освітніх закладах країни;

- отримання пільг у користуванні залізничним транспортом на території всієї Угорщини, зокрема можливість отримання 90% знижки на подорожі по країні залізничним транспортом (чотири рази на рік), а також безкоштовні подорожі дітей віком до 6 років та людей похилого віку (понад 65 років);

- участь у підвищенні кваліфікації на території Угорщини вчителів та викладачів українських закладів освіти;

- отриманні грантів на розвиток діяльності організацій угорської національної меншини в Україні, а також закладів освіти, в яких викладається угорська мова [8].

Можливість державної підтримки та всебічного сприяння громадянам України словацького походження в сферах освіти, науки, проведення досліджень, культури, інформації та доступу до засобів масової інформації шляхом, зокрема, забезпечення державного

фінансування їх діяльності, а також захисту на міжнародному рівні їх прав та свобод передбачена й положеннями Закону Словацької Республіки «Про словаків, що проживають за кордоном та зміни і доповнення до окремих законів» [11].

Державна політика Російської Федерації стосовно своїх співвітчизників, відповідно до положень Закону Росії «Про державну політику Російської Федерації стосовно співвітчизників за кордоном», також є одним з основних напрямів зовнішньої політики країни, що являє собою сукупність правових, дипломатичних, соціальних, економічних, інформаційних, освітніх та організаційних заходів, які здійснюються президентом країни та органами державної влади. Зазначені заходи можливо класифікувати за наступними напрямками: підтримка співвітчизників у сфері забезпечення їх основних прав та свобод; підтримка співвітчизників в економічній та соціальній сферах; підтримка співвітчизників у галузі культури, мови та освіти та підтримка співвітчизників в інформаційній сфері [7].

Особливої уваги заслуговують положення п. 1 ст. 8 вищезгаданого закону, відповідно до яких відносини з особами, які раніше перебували у громадянстві СРСР, включаючи й громадян України, мають пріоритетне значення для Російської Федерації.

Питання надання державної допомоги та підтримки представників власних національних меншин в Україні регулюються й молдовськими та білоруськими внутрішньодержавними нормативно-правовими актами. Так, зокрема, вони регулюються положеннями указу президента Республіки Молдова «Про підтримку та співробітництво з вихідцями з Республіки Молдова, що проживають за кордоном» від 30 серпня 2000 року № 1638-II, постановою уряду Республіки Молдова «Про деякі заходи з підтримки вихідців з Республіки Молдова, що проживають за кордоном» від 29 грудня 2000 року № 1322, постановою уряду Республіки Молдова «Про Координаційну раду вихідців з Республіки Молдова, що проживають за кордоном» від 24 лютого 2005 року № 228, а також постановою уряду Республіки Молдова «Про затвердження «Положення про фінансову підтримку діяльності щодо збереження національно-культурної ідентичності вихідців з Республіки Молдова, що проживають за кордоном (молдавської діаспори)» від 29 грудня 2007 року № 1521. В той же час, відповідно до ст. 12 Конституції Республіки Білорусь (Конституцыя Рэспублікі Беларусь) від 1994 року зазначена країна може надавати право

притулку особам, що зазнають переслідування в інших державах, у тому числі й з питань національної належності [12].

Нявністю передбачених іноземним законодавством вищезгаданих додаткових пільг та привілеїв для громадян України, які є представниками національних меншин походженням з прикордонних з Україною країн, не лише є свідченням дискримінації по відношенню до інших громадян нашої держави. Цим, на переконання автора, досить часто створюються передумови для можливого, у разі такої необхідності, іноземного втручання у внутрішні справи України під виглядом захисту прав та свобод національних меншин або ж шляхом активної безпосередньої участі іноземних держав у формуванні внутрішньої та зовнішньої політики нашої держави з використанням їх можливостей як повноправних громадян України.

Підтвердженням вищевказаного є, зокрема, непоодинокі заяви керівництва окремих держав та лідерів об'єднань їх «співвітчизників» в Україні. Так, в одному з інтерв'ю українським ЗМІ головою російської общини в Україні К.Шуровим було підкреслено: «Ми себе меншиною не вважаємо. Росіяни — державоутворюючий народ» [13]. Неодноразовими впродовж останнього часу були й висловлювання міністра закордонних справ Російської Федерації С.Лаврова стосовно стурбованості Російської Федерації «погіршенням ситуації з дотриманням прав російських співвітчизників на Україні, зокрема в сфері доступу до освіти російською мовою та отримання на цій мові інформації» [14]. Президент Російської Федерації Д.Медведев у своєму посланні у 2009 році до чинного на той час Президента України В.Ющенко також підкреслював те, що в Україні «продовжується витіснення російської мови із суспільного життя, науки, освіти, культури, засобів масової інформації» [15]. І це незважаючи на те, що згідно з «Висновками і рекомендаціями Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин стосовно проблеми освіти російськомовних меншин в Україні» від 2009 року «...зобов'язання, взяті в рамках ОБСЄ (зокрема, Копенгагенський документ 1990 р.), а також Рамкова конвенція щодо захисту національних меншин чітко визначають, що особи, які належать до національних меншин, зобов'язані інтегруватися в ширшу національну громаду шляхом належного знання державної мови» [16].

У цьому ж контексті не відрізняються за характером від вищезгаданих й заяви та діяльність західних країн-сусідів України.

Так, депутат європейського парламенту від Румунії та одночасно донька президента зазначеної країни О.Бесеску на початку 2010 року заявила про те, що в Україні мешкає більш ніж півмільйона етнічних румун, забезпеченню прав яких українською владою приділяється недостатньо уваги. Така позиція румунського європарламентаря, звичайно ж, не відрізняється від основного напрямку зовнішньої політики президента Румунії Т.Бесеску, який у 2009 році вже висловлював власне переконання в тому, що: «Румунія нікому не завдає шкоди внаслідок надання румунського громадянства етнічним румунам, які проживають в прикордонних країнах... Можливо, — продовжував він, — найближчим часом одним з головних пріоритетів румунської зовнішньої політики стане саме захист прав представників румунських меншин, що проживають в прикордонних країнах» [17]. Гучними антиукраїнськими заявами на кшталт того, що «в Україні заохочується політика дискримінації за ознакою румунофобії та насильницької асиміляції румуномовного населення» відзначаються й лідери ультраправої румунської організації «Нова правиця» («Noia Dreapta») [18]. Більш того, від провокаційних політичних заяв Румунія поступово переходить до більш активних дій: 29 березня 2007 року Бухарестський суд вже визнав законною окупацію у 1941 році Румунією Бессарабії і Північної Буковини (нинішня територія Республіки Молдова та Чернівецької і частини Одеської областей України). Суд також проголосив, що введення радянських військ до вищезгаданих територій було «незаконним, оскільки порушувало норми міжнародного права» [19].

Приховані територіальні претензії також мають місце й з боку керівництва Республіки Польща. Так, у своєму зверненні до поляків України, поширеному через мережу консульств та посольства Республіки Польща в нашій державі, колишній президент країни Л.Качинський підкреслював: «Я з власного досвіду знаю, що означає бути жертвою несправедливих історичних рішень. 1 вересня 1939 року мої батьки переїхали у щойно придбаний дім у місті Брест над Бугом. Через три тижні туди увірвалися злочинні радянські війська, і мої батьки, рятуючись від їхнього розбою, переселились у свою рідну Варшаву, де пережили німецьку окупацію. Частина моєї сім'ї походить з колишніх східних окраїн Речі Посполитої, тому для мене надзвичайно близькою є доля моїх співвітчизників зі Сходу, тих, хто не зрікся своєї Батьківщини, але які внаслідок зміни кордонів перестали бути її громадянами» [20].

Тиск на українську владу в контексті необхідності більш активного забезпечення прав та свобод національних меншин відчувається й з боку Угорської Республіки. Так, в одному з останніх інтерв'ю угорському виданню «Мадяр Немзет» голова товариства угорських педагогів Закарпаття Ілдіко Орос підкреслив, що «протягом останнього навчального року в Україні не тільки не припинилися, але ще й посилюються процеси, які загрожують подальшому існуванню системи освіти національних меншин, у тому числі й угорської меншини Закарпаття» [21]. І таких прикладів чимало.

Водночас, безпрецедентним за характером стало прийняття 26 травня 2010 року парламентом Угорщини доповнень до закону країни «Про угорське громадянство» (Act LV «On Hungarian Citizenship») від 1993 року, відповідно до якого етнічні угорці, що проживають на територіях прикордонних з Угорською Республікою країн, у тому числі й України, матимуть право на отримання громадянства Угорщини на спрощених підставах: лише внаслідок доведення ними власного угорського походження та володіння угорською мовою. Доповнення до вказаного закону, які підтримали 344 депутати угорського парламенту (лише троє депутатів проголосували «проти», в той час як інші п'ять «утримались»), вже викликали неабиякий резонанс з боку керівництва Словацької Республіки та окремих інших країн, незважаючи навіть на те, що вони повинні набрати чинності лише починаючи з січня 2011 року.

Особливої уваги з боку компетентних українських структур потребує також і значна активізація останнім часом процесу наділення Румунією своїм громадянством окремих категорій громадян України румунського етнічного походження, які проживають на території Чернівецької, Вінницької та Одеської областей нашої держави, на підставі положень п. 2 ст. 5 Конституції Румунії, згідно з якими «не може бути втрачене громадянство Румунії, яке було набуто за народженням» [5]. Офіційно вказаний процес характеризується Румунією як «поновлення у громадянстві окремих категорій осіб», про що, зокрема, було заявлено Надзвичайним і Повноважним Послом Румунії в Україні Траяном Лауренціу-Христею під час проведення ним у травні 2009 р. зустрічі зі слухачами та співробітниками Дипломатичної академії України при МЗС України.

За певних зовнішніх умов саме вказані проблеми, на думку автора, здатні перерости в потенційні зовнішні та внутрішні загрози Україні, тим більше тоді, коли в державі остаточно ще не сформо-

вана модель суспільних трансформацій та не завершено процес консолідації нації.

Зважаючи на вищевикладене, можливо зробити такі висновки:

1. На сучасному етапі процес національної самоідентифікації в регіоні все ще триває: переважною більшістю прикордонних з Україною держав він розглядається як стрижень політичного життя.

2. Етнічний чинник залишається визначальним у сфері розвитку міжнаціональних та міжнародних відносин країн регіону. Найбільшу потенційну небезпеку виникнення конфліктів при цьому все ще становлять етнічні ареали, що межують з територією держав, в яких цей етнос присутній або є титульним. Головна загроза їй надалі полягатиме в надмірній підтримці представників конкретної національної меншини близькою етнічною групою в сусідньому ареалі або державі.

3. Наявність територіальних претензій та реанімація питань кордонів залишатиметься одним із найголовніших чинників нестабільності. Вказана проблематика, яка чи не завжди була нервовим вузлом міждержавних відносин, цілком здатна перетворитися на царину новаторства для подальших перетворень і оптимізації націє-державних проєктів.

4. Міжнародна договірно-правова база, основу якої було закладено ще у минулому столітті, вже не відповідає сучасним умовам і інтересам провідних країн континенту, через що її основи розмиваються, а сутність досить часто трактується переважною більшістю країн суб'єктивно, з використанням так званих «подвійних стандартів».

5. Членство в ООН, ОБСЄ, Раді Європи, партнерські відносини з НАТО та ЄС в умовах сьогодення не можуть належним чином забезпечити Україну надійними механізмами запобігання загрозам її національній безпеці в сфері міжнаціональних відносин.

6. Активізація зовнішнього тиску в сфері міжнаціональних відносин, загострення проблем захисту прав і свобод національних меншин у нашій країні, в першу чергу з боку окремих прикордонних з Україною держав, можуть призвести до стрімкого зростання загальної кількості громадян України з так званою «подвійною лояльністю».

7. Запроваджені окремими прикордонними з Україною державами, зокрема Румунією, Угорською Республікою, Республікою Польща та Російською Федерацією, заходи в сфері захисту прав та свобод національних меншин України і надалі носять дискриміна-

ційний щодо інших громадян нашої держави характер, створюючи передумови для прямого іноземного втручання у внутрішні справи України.

8. Одностороннє наділення окремими прикордонними з Україною державами громадянством представників національних меншин, що проживають в Україні, або ж їх поновлення в іноземному громадянстві, суперечить положенням Конституції та національному законодавству України, потребує негайної адекватної реакції з боку компетентних органів державної влади України.

9. Формування і вдосконалення політико-правових, соціально-економічних та духовно-культурних засад етнонаціональної стабільності, відпрацювання ефективних механізмів узгодження інтересів етнічних спільнот та розв'язання міжнаціональних суперечностей мають стати одними з основних напрямів державної політики з питань національної безпеки України.

---

1. Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities [Електронний ресурс] / UN Commission on Human Rights // Report of the High Commissioner — 2004 no.: E/CN.4/2004/75. — Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G04/111/54/PDF/G0411154.pdf?OpenElement>.

2. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. — Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality>.

3. Justice, Minorities, and Kin-States Research Group [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ucl.ac.uk/spp/research/research-projects/jmks>.

4. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej [Електронний ресурс] / Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. — Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/konst.htm>.

5. Constitutia Romaniei [Електронний ресурс] / Camera Deputaților. — Режим доступу: <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=339>.

6. Magyar Köztársaság Alkotmánya [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mek.niif.hu/00000/00056/html/143.htm>.

7. Федеральный закон РФ «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом» от 24 мая 1999 року № 99-ФЗ. [Електронний ресурс] / Правовой портал в сфере культуры. — Режим доступу: <http://pravo.roskultura.ru/law/federalstatute/24/05/1999/1/text/363.html>.

8. Torveny a szomszedos allamokban elő magyarokrol [Електронний ресурс] / Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.hu/NR/rdonlyres/B4DC5840-C972-40C1-ABEB-6F358E849FC5/0/2001trv.pdf>.

9. Ustawa «O Karcie Polaka» z dnia 7 września 2007 r. [Електронний ресурс] / Opracowano na podstawie: Dz.U. z 2007 r. Nr 180, poz. 1280, z 2008 r. Nr 52, poz. 305, Nr 214, poz. 1348, Nr 216, poz. 1367 // Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej. — Режим доступу: http://www.msz.gov.pl/files/Akty%20prawne/ustawy/ustawa_karta_polaka.pdf.

10. Ustawa «O Repatriacji» z dnia 9 listopada 2000 r. [Електронний ресурс] / tekst jednolity: Dz.U. z 2004 r. Nr 53, poz. 532 // Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej. — Режим доступу: <http://www.moskwa.polemb.net/files/Ustawa%200%20repatriacji.pdf>.

11. Zakon «O Slovákoch žijúcich v zahraničn a o zmene a doplnení niektorých zákonov» z 23. septembra 2005 474/2005 Z.z. [Електронний ресурс] / Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí. — Режим доступу: <http://www.uszz.sk/index.php?ID=868&l=sk>.

12. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://zakanadaustva.narod.ru/zakony/Kanstyutycaja_Respubliki_Belarus_ad_1994_hoda.htm.

13. Шуров К. Мы себя меньшинством не считаем [Електронний ресурс] / Электронна сторінка Російської общини України. — Режим доступу: <http://russian.kiev.ua/news/etnopolitics/etnopolitics.shtml>.

14. О встрече Министра иностранных дел России С.В.Лаврова с Верховным комиссаром ОБСЕ по делам национальных меньшинств К.Воллебеком [Електронний ресурс] / Сообщение МИД РФ для СМИ № 1967-05-12-2008 от 05.12.2008 года // Электронна сторінка МЗС РФ. — Режим доступу: http://www.mid.ru/hrp_4.nsf/0/ССВ4С9ВВ2В90ДА79С3257516004ВДВ68.

15. Обращение к Президенту Украины Виктору Ющенко [Електронний ресурс] / Электронна сторінка Президента РФ. — Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/text/docs/2009/08/220743.shtml>.

16. Кудрявцева Л.А., Теркулов В.И. Снова о языке! [Електронний ресурс] / Газета 2000 від 16.11.2009 року. — Режим доступу: <http://2000.net.ua/2000/svoboda-slova/realii/48233>.

17. Бесеску Т. Інтерв'ю електронному виданню «Новини Румунії». [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.roumanie.com/romania-news-1001575.html>.

18. Электронна сторінка організації «Noua Dreapta» [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.nouadreapta.org/actiuni_prezentare.php?idx=209.

19. Бухарестський суд визнав законною окупацію України маршалом Антонеску у 1941 році [Електронний ресурс] / Інформаційна агенція «ЗІК». — Режим доступу: <http://zik.com.ua/ua/news/2007/03/29/69492>.

20. Звернення президента Республіки Польща Л.Качинського [Електронний ресурс] / Карта поляка. Нові правила для поляків на Сході. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.pl/files/karta%20polaka/KPRosja.pdf>.

21. Угорське друковане видання «Мадяр Немзет» від 18.06.2009 року [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.mno.hu>.

Олена Панаріна

БАГАТОСТОРОННІЙ ВИМІР ПОЛЬСЬКО-НІМЕЦЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В РАМКАХ «ВЕЙМАРСЬКОГО ТРИКУТНИКА»

*Досліджено передумови започаткування співробітництва трьох країн-учасниць Польщі — Німеччини — Франції у форматі «Веймарського трикутника»; проаналізовано роль та значення взаємодії в рамках «Веймарського трикутника» для польсько-німецьких відносин, а також для розширеного ЄС загалом. **Ключові слова:** багатостороннє співробітництво, Веймарський трикутник, Польща, Німеччина.*

Panarina O. Multilateral dimension of the Polish-German cooperation within the framework of the Weimar Triangle. The article «Multilateral dimension of the Polish-German cooperation within the framework of the Weimar Triangle», written by Panarina Olena examines the backgrounds of the partnership formation of the three member-states Poland-Germany-France in the frame of the Weimar Triangle; it analyses the role and significance of cooperation within the framework of the Weimar Triangle for the Polish-German relations and for the enlarged EU in whole. **Keywords:** multilateral cooperation, Weimar Triangle, Poland, Germany.

Актуальність дослідження визначається потребою науково-практичного осмислення концептуальних основ, особливостей та досвіду взаємодії Польщі та Німеччини в контексті європейської інтеграції.

Феномен партнерства між Німеччиною та Польщею в процесі європейської інтеграції останньої, а також важливе значення ФРН

у розвитку європейських інтеграційних процесів та ключова роль Польщі, яку вона може відіграти в євроінтеграційній політиці України, зумовлюють необхідність політологічного аналізу і концептуалізації досвіду формування польсько-німецьких відносин у контексті багатостороннього виміру співробітництва в рамках «Веймарського трикутника».

Така оцінка актуальності зумовила авторський підхід до визначення наукової проблеми, яка розв'язується в цій статті — визначити роль та значення багатостороннього виміру взаємодії Польщі та Німеччини в рамках європейської інтеграції.

Концептуальні проблеми та практичні аспекти дослідження розвитку польсько-німецької співпраці в рамках «Веймарського трикутника» є доволі актуальними в західній політологічній думці та представлені у працях таких європейських дослідників, як: С.Пажимес [1], Б.Норберт [2], К.Міщак [3], Ф.Драус [4], К.Скубішевський [5].

В українській політологічній науці приділяється мало значення дослідженню питань польсько-німецького співробітництва в процесі європейської інтеграції загалом, та в рамках «Веймарського трикутника» зокрема. Однак слід відзначити, що у вітчизняній історіографії, де наукова проблема дослідження ще не знайшла комплексної розробки, можна знайти висвітлення лише окремих її аспектів. Серед вітчизняних науковців, які досліджували окремі аспекти французько-німецько-польського співробітництва в рамках «Веймарського трикутника», необхідно відзначити І.-А. Добровольську [6; 7], О.Мітрофанову [8] та ін.

Таким чином, огляд наукової літератури дає підстави констатувати, що проблема дослідження польсько-німецького співробітництва в рамках «Веймарського трикутника» не стала об'єктом спеціального дослідження у вітчизняній політичній науці, в українських наукових джерелах відчутною є недостатність висвітлення цієї проблематики.

Метою нашої статті є цілісний аналіз передумов започаткування взаємодії у форматі «Веймарського трикутника», а також визначення місця і ролі «Веймарського трикутника» у розширеному ЄС.

По закінченні «холодної» війни набули поширення різні концептуальні та практичні спроби організації нового простору Європи. До інноваційних теорій, які формувалися на початку дев'яностих років, належить концепція «Веймарського трикутника». Разом з тим, «Веймарський трикутник» є безумовно лише однією

з багатьох спроб зміцнення єдності нової Європи, у чому, зокрема, полягало і полягає його важливе завдання.

Це мала бути тісна співпраця трьох держав, яка б сприяла європейській та євроатлантичній інтеграції Центральної Європи та запобігла б підозрам щодо прагнення Німеччини до європейської гегемонії. «Веймарський трикутник» на тривалий час став елементом європейської політики. Проте слід наголосити на обмеженому зацікавленні Францією центральноєвропейським регіоном, в тому числі Польщею.

Вихідною ідеєю «Веймарського трикутника» було розуміння як необхідності, так і можливості визначення спільних основоположних інтересів між Польщею, Німеччиною та Францією в сфері майбутнього розвитку Європи. З початком дев'яностих років ці три партнерські країни зближувалися, виходячи з цілковито різних засад [1].

Польща після падіння комуністичного режиму бачила в Німеччині союзника для реалізації своєї мети входження в усі західні структури. Водночас ця країна шукала додаткового союзника для реалізації своєї євроінтеграційної мети. В той час як США могли надати Польщі підтримку для набуття членства в НАТО, вступ до ЄС, якого прагнула Польща, вимагав з її боку пошуку в особі Франції найважливішого німецького партнера в процесі приєднання Польщі до ЄС. В цьому контексті маємо зазначити, що «Веймарський трикутник» виявився цінним інструментом для підтримки польських прагнень приєднатися до ЄС [2, с. 3]. Разом з тим, на думку політолога Францішека Драуса, підхід, за якого успішність євроінтеграційної політики Польщі ставилася в пряму залежність від «Веймарського трикутника», є кон'юнктурним та поверховим. В цьому зв'язку він наголошував на тому, що підхід Польщі до Трикутника має бути стратегічним, а не інструментальним і що тристороння співпраця має бути, насамперед, самоціллю для всіх партнерів [4]. Можемо стверджувати, що завдяки участі в цій тристоронній ініціативі Польща набула можливостей активного співробітництва з державами безпосередньо зацікавленими процесом європейської інтеграції, які водночас були рушійною силою цього процесу. Як зазначив колишній міністр закордонних справ К.Скубішевський, співробітництво з французько-німецьким тандемом, використане у відповідний спосіб, посилювало позицію Польщі в Європі та відкривало перед польською політикою нові перспективи [5, с. 131].

Німеччина невдовзі після завершення «холодної» війни та падіння комуністичних режимів визначила розширення на схід як пріоритетну мету європейської політики і наголошувала на важливому значенні, яке, з німецької точки зору, мало членство Польщі в ЄС. Разом з тим, Німеччина від самого початку була надзвичайно зацікавлена в тому, аби залучити до процесу розробки спільних ідей щодо значення розширення ЄС на схід свого найважливішого партнера в європейській політиці — Францію. За допомогою Трикутника Німеччина прагнула розвіяти потенційні та реальні побоювання щодо характеру своєї зовнішньої політики стосовно Центрально-Східної Європи після об'єднання двох німецьких держав, а також розпочати процес польсько-німецького примирення, спираючись на німецько-французький досвід [3].

Франція відчувала необхідність нового визначення засад німецько-французьких відносин з огляду на об'єднання Німеччини, яке у Франції подекуди сприймалося як певна втрата власного статусу в Європі. Участь Франції у «Веймарському трикутнику» була, між іншим, продиктована її прагненням не допустити маргіналізації своєї позиції як на європейському континенті в цілому, так і в Центрально-Східній Європі зокрема. Разом з тим, ця країна розробляла власні ідеї в сфері європейської політики, головною тезою яких був пріоритет необхідності подальшого поглиблення європейського інтеграційного процесу, і полягали вони на гармонізації зі стратегічними інтересами Німеччини з огляду на загальний пошук нового порядку для всієї Європи.

Саме на цих засадах у трьох країн-партнерів з'явилося прагнення до конвергенції окремих підходів у сфері європейської політики, а також до розвитку спільних прагматичних інтересів у цій сфері.

Цей процес визначав перший етап у розвитку «Веймарського трикутника», який тривав від 1991 року до прийняття Амстердамського договору і рішень Європейської ради в Люксембурзі від 12–13 грудня 1997 року. 28 серпня 1991р. у Веймарі відбулася перша зустріч тодішніх міністрів закордонних справ Кшиштофа Скубішевського (Польща), Ганса-Дітріха Геншера (Німеччина) та Ролана Дюма (Франція).

З набуттям Польщею статусу офіційного кандидата на членство в ЄС розпочався другий етап у розвитку «Веймарського трикутника». Про третій етап у розвитку цієї організації можна говорити після вступу Польщі до ЄС, коли всі держави-учасниці

«Веймарського трикутника» опинилися в рамках одного інтеграційного утворення. Беручи до уваги геополітичне значення Польщі, а також те, що ФРН та Франція підтримують ідею більш тісної співпраці у сфері оборони в рамках ЄС, вважаємо, що тристороннє партнерство по вісі Варшава — Берлін — Париж має стійкі тенденції до посилення після розширення ЄС на схід.

На думку американського політолога доктора Збігнева Бжезінського, «Веймарський трикутник» створив на європейському континенті геополітичну «вісь», яка має потенційно велике значення і охоплює близько 180 млн осіб, що належать до трьох націй з яскраво вираженим почуттям національної самотності. З одного боку, це ще більше зміцнило провідну роль Німеччини в Центральній Європі, але, з іншого боку, ця роль дещо врівноважувалась участю Франції і Польщі в тристоронньому діалозі [9, с. 89].

Суттєвим випробуванням для «Веймарського трикутника» з огляду на трансатлантичні відносини та світову безпеку стала іракська криза. Приклад значних розбіжностей між Польщею, Німеччиною та Францією в оцінці розвитку ситуації під час іракської кризи свідчить, з одного боку, про те, що «Веймарський трикутник» не виконав одну з головних своїх функцій — так звану функцію превентивного запобігання подібним ситуаціям та непорозумінням. Разом з тим, з другого боку, це стало свідченням того, що в майбутньому «Веймарський трикутник» потенційно відіграватиме важливу роль. Адже ці три великі держави — Німеччина, Польща, Франція — репрезентують в ЄС різний досвід та політичні традиції і кожне досягнуте ними порозуміння в кризових ситуаціях безумовно матиме важливий вплив на позицію інших держав-членів ЄС.

На нашу думку, якщо ініціатива «Веймарського трикутника» має стати важливим внеском у розбудову єдності об'єднаної Європи в майбутньому, то умовою *sine qua non* цього процесу повинно бути далекоюсяжне визначення спільних, насамперед основних інтересів між Францією, Німеччиною та Польщею в питанні розвитку континенту в умовах нової системи міжнародної безпеки XXI століття.

Інтерес становить питання щодо можливості залучення до ініціативи «Веймарського трикутника» інших держав. Позиції з цього предмета різняться як щодо самої доречності такого розширення, так і щодо потенційних кандидатів на приєднання до Трикутника. Деякі дослідники висловлюють думку про те, що з погляду

інтересів континентальних держав, охоплених ініціативою «Веймарського трикутника», його розширення є недоречним. Пропозиція про включення до Трикутника Великобританії, висловлена свого часу німецьким політиком з грона ХДС/ХСС Вольфгангом Шойбле, не лише маргіалізувала би позицію Польщі в цій структурі, але також створила би враження про появу своєрідного зародку концерту держав, поділяючи Європу на тверде ядро та політичну периферію. В цьому контексті висловлюється переконання, що сила та значення Польщі в Європі полягає в європейській єдності, а не в поділі Європі, до якого, безумовно, призвело би розширення «Веймарського трикутника» за рахунок Великобританії [3].

Доречно зазначити, що в 1995 році з боку України висувалася пропозиція про можливість її прийняття до «Веймарського трикутника» [10, с. 44–45]. Втім, Польща в першій половині дев'яностих років ХХ століття ігнорувала подібні сигнали з боку України, зважаючи на свої прагнення до членства в структурах НАТО та ЄС. Як зазначив український науковець Роман Кривонос, Республіка Польща свого часу вкрай ревниво ставилася до спроб своїх східних сусідів, зокрема України, самотійно без її посередництва розвивати контакти з ФРН [11, с. 16]. Втім, протягом останніх років ставлення Польщі до зазначеного питання зазнало змін. Згадати хоча б ідею про перетворення «Веймарського трикутника» на «ядро чотирьох» за рахунок приєднання до нього України, висловлену професором Здіславом Найдером під час Другого міжнародного форуму «Євроатлантичне майбутнє України», який відбувся 2–4 червня 2008 року в Києві. З.Найдер підкреслив, що Україна може ефективно доповнити процес спілкування між державами «Веймарського трикутника», оскільки яскраво представляє країни Східної Європи.

Можемо стверджувати, що залучення України в 2009 році до співпраці у форматі «Веймарський трикутник плюс» стало конкретним індикатором зростання прагматичного інтересу, зокрема ФРН, до України як важливого партнера в Східній Європі.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що «Веймарський трикутний» повинен формулювати як власні інтереси, так і цілі загальноєвропейської політики. Прикладом може бути досвід німецько-французької співпраці, яка, незважаючи на відмінності в сприйнятті власних інтересів, характеризувалася динамікою, що була рушійною силою процесу європейської інтеграції. «Веймарський трикутник» може стати подібною рушійною силою

для розширеного ЄС, адже кожне порозуміння, досягнуте країнами-учасницями Трикутника в кризових ситуаціях, безумовно матиме суттєвий вплив на позиції інших держав-членів ЄС. Не прагнучи прийти на зміну комунітарному процесу прийняття рішень, таке угруповання виступає як сила, що вносить корисні пропозиції через власну змогу випрацювувати більшість думок та просувати процес євробудівництва в його основних напрямках.

Не претендуючи на дублювання існуючих на союзному рівні інтеграційних функцій, «Веймарський трикутник» має стати свого роду амортизатором та рушійною силою концепцій, що реалізуються в рамках європейських інтеграційних процесів. Першочерговою метою має бути подальша розбудова тристороннього ініціативного та ефективного кооперативно-консультативного механізму. Разом з тим, аби «Веймарський трикутник» міг ефективно функціонувати в ЄС, Польща має сприйматися як повноправний партнер двох інших членів структури. Такий Трикутник має бути рівнобедним, а не асиметричним, якщо послуговуватися визначенням з тригонометрії. Тільки такий «Веймарський трикутник» може виконувати функцію допоміжного інструменту в європейських інтеграційних процесах.

---

1. Parzymies S. Interesy partnerów współpracy weimarskiej. / S. Parzymies // Przegląd Środkowoeuropejski. — 1998. — nr. 20–21. — Режим доступу до публікації: <http://przegladsse.pl/archiwum/numer21/06.htm>.

2. Norbert B. The Weimar Triangle. / B. Norbert // Transatlantic Internationale Politik. — 2000. — Vol.1. — P. 2–6.

3. Miszczak K. Przyszłość Trójkąta Weimarskiego po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. / K. Miszczak // Przegląd Środkowoeuropejski. — 2004. — nr. 37. — Режим доступу до публікації: <http://przegladsse.pl/archiwum/numer37/3.htm>.

4. Draus F. Trójkąt Weimarski: w poszukiwaniu sensu. / F. Draus // Przegląd Środkowoeuropejski. — 1998. — nr. 20–21. — Режим доступу до публікації: <http://przegladsse.pl/archiwum/numer21/08.htm>.

5. Skubiszewski K. Podstawy stosunków polsko-niemieckich. / K. Skubiszewski // Przegląd powszechny. — 2007. — nr. 9. — S. 126–133.

6. Добровольська І.-А. Б. Французько-німецьке партнерство в європейських інтеграційних процесах (1989–2006 рр.): автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.04 / Добровольська Іоланта-Анна Борисівна; Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. — К., 2008. — 21 с.

7. Добровольська І.-А. Точки зіткнення Веймарського трикутника / І.-А. Добровольська // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. — К.: Інститут міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, 2005. — Вип. № 55. — Ч. І. — С. 45–47.

8. Мітрофанова О. Французький підхід до українського і польського чинників в європейському стратегічному просторі / О.О. Мітрофанова // Людина і політика. — 2001. — № 1. — С. 69–74.

9. Бжезинский З. Великая шахматная доска: (Господство Америки и его геостратегические императивы); [Пер. с англ. О. Ю. Уральской]. / З. Бжезинский — М.: Международные отношения, 1998. — 256 с.

10. Kamiński A.Z., Kozakiewicz J. Stosunki polsko-ukraińskie 1992–1996. Raport. / A.Z. Kamiński, J. Kozakiewicz — Warszawa: Centrum stosunków międzynarodowych. — 1997. — 55 s.

11. Кривонос Р. Польсько-німецькі відносини у 90-ті роки / Р.А. Кривонос // Універсум. — 1999. — № 3–4. — С. 12–16.

Роман Коцан

ГЕОПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ

*На розвиток транскордонного співробітництва в українсько-польському прикордонні значний вплив мають геополітичні чинники, які пов'язані з розвитком території, політичним ладом країни, напрямами зовнішньополітичних стратегій країни в різні історичні періоди. У статті проаналізовано геостратегічне і геополітичне положення українсько-польського прикордоння; охарактеризовано політико-, економіко-, транспортно-географічне положення цієї території та показано вплив цих чинників на розбудову власних кордонів і міжнародних транспортних коридорів; оцінено геополітичну ситуацію в українсько-польському прикордонні. **Ключові слова:** геополітика, державні інтереси, державні кордони.*

Kozan R. Geopolitical determinants of development of the Ukrainian-Polish transborder cooperation. Article «Geopolitical determinants of development of the Ukrainian-Polish transborder cooperation», written Kozan Roman examines the geopolitical factors have a significant impact upon the Ukrainian-Polish transborder cooperation.

These factors include territorial development, state political organization, priorities of national external strategies in different historical periods. Geopolitical and geostrategical location of the Ukrainian-Polish borderland is analysed in the article as well as political, economic and transport geographical locations of this territory are characterized. The impact of the location factor upon the development of the border and international transport corridors is demonstrated. Geopolitical situation in the Ukrainian-Polish borderland is estimated. Keywords: geopolitics, national interests, state borders.

Постановка проблеми та її наукове значення. Історичний досвід виникнення та здійснення різноманітних зв'язків між Україною і Польщею та їх прикордонними територіями свідчить про наявність певних об'єктивних геополітичних, правових, природних, соціально-економічних, екологічних та інших передумов і чинників цього процесу. Геополітичні чинники тісно пов'язані з розвитком територій, політичним ладом країни, напрямками зовнішньополітичних стратегій держав у різні історичні періоди.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблематики свідчить, що теоретична та прикладна оцінка геополітичних чинників загалом та геополітичного положення держав з його складовими, геополітичної ситуації ґрунтовно представлена у працях представників різних наук. Так, у публікаціях політологічного та історичного спрямувань увага передусім звертається на політичні або ж геополітичні передумови формування зовнішньополітичного курсу держав, виникнення між ними різного роду зв'язків. Прикладами праць такого роду можуть слугувати наукові доробки З. Бжезінського [1], В. Дергачова [2], А. Зленка [3], А. Гвішілі, К. Гаджієва, Ю. Тихонравова, В. Колосова та інших. У працях географічного напрямку оцінка геополітичного положення держави, і зокрема України, ґрунтовно представлена у наукових доробках М. Паламарчука [4], М. Пістуна [5], О. Паламарчука [6], О. Шаблія [7] та інших. Спеціальними виданнями з питань геополітики є, наприклад, зарубіжний часописи: «Журнал геополітики» (Німеччина), та «Геродот» (Франція). Проте у науковій літературі дотепер недостатньо висвітленими залишаються питання впливу геополітичних чинників на розвиток транскордонної співпраці між прикордонними територіями суміжних держав.

Мета і завдання. Метою запропонованого матеріалу є спроба проаналізувати геополітичні чинники виникнення і розвитку

транскордонного співробітництва в українсько-польському прикордонні.

Для вирішення поставленої мети потрібно вирішити наступні завдання: проаналізувати геостратегічне і геополітичне положення українсько-польського прикордоння; охарактеризувати політико-, економіко-, транспортно-географічне положення цієї території та показати вплив цих чинників на розбудову власних кордонів і міжнародних транспортних коридорів; оцінити геополітичну ситуацію в українсько-польському прикордонні.

Виклад основного матеріалу. На розвиток транскордонного співробітництва в українсько-польському прикордонні значний вплив здійснюють геополітичні чинники, які не є стабільними, а змінними і динамічними, оскільки вони тісно пов'язані з історичним розвитком територій, політичним ладом держави та напрямами зовнішньополітичних стратегій країн в різні історичні періоди.

Серед геополітичних чинників розвитку транскордонної співпраці можна виділити особливості геополітичного положення українсько-польського прикордоння, специфічні риси геополітичних умов розвитку досліджуваного регіону, а також геополітичну ситуацію, що склалася на сучасному етапі.

Геополітичне положення території є складовою частиною геополітичного розвитку, геополітичної ситуації та певною мірою визначає геополітичні інтереси. Виступаючи одночасно як ресурс і як об'єктивне обмеження розвитку держави, геополітичне положення має велике самостійне значення, впливає на розв'язання численних економічних, соціальних, політичних і дипломатичних проблем державного та регіонального рівня. Геополітичне положення визначається як відношення певного об'єкта до інших, що лежать поза ним і справляють чи можуть справити на нього суттєвий вплив. З теоретико-пізнавальної точки зору геополітичне положення конкретизується в оцінці політико-, економіко-, транспортно-територіального положення в розбудові власних кордонів і міжнародних транспортних коридорів з метою посилення інтеграційних процесів і поглиблення транскордонної співпраці. Геополітична ситуація визначається як існуючий на конкретну дату або протягом певного проміжку часу стан геополітичних положень, геополітичних інтересів і взаємодій країн регіону (світу), а також угруповань країн, місць збройних конфліктів тощо. Поступові зміни у геополітичній ситуації відображаються поняттям геополітичного розвитку. Останній спостерігається у змінах економічного

і політичного статусу країн та характеру їх взаємодії, у розпаді й утворенні країн та їх угруповань, у змінах складу угруповань, у появі або зникненні внутрішньодержавних та міждержавних військових конфліктів.

Особливе геостратегічне і геополітичне положення українсько-польського прикордоння на стику міждержавних кордонів обох країн, положення в зоні стику православ'я і католицизму, своєрідна політична ситуація і співвідношення політичних сил в регіоні роблять цю територію специфічним транскордонним регіоном. Визначальною рисою геополітичного положення українсько-польського прикордоння є розміщення між двома геополітичними силами світу — Західною Європою (ЄС) і Росією, а близькість до першої зумовлює європейську орієнтацію суспільства транскордонного регіону. Звідси випливає розвиток транскордонного співробітництва між прикордонними територіями України та Польщі. Крім того, значний вплив на транскордонні процеси співпраці є факт входження Західної України в минулому до складу Речі Посполитої, що визначило господарське та культурне зближення територій обох країн.

Політико-географічне положення (ППП) прикордоння — це його геопросторове відношення до історичної дійсності у системі державних територій (країни, державні структури, державні кордони), що перебувають поза ним і мають на нього суттєвий вплив, особливо в контексті розвитку транскордонної співпраці [8]. Воно має історичну тяглість, оскільки залежить від змін соціально-економічного і політичного потенціалу території та змін геополітичної обстановки. З топологічного боку, ППП західноукраїнських областей є периферійним в державі, але характеризується центральністю в Європі. Вони розміщені між двома центрами світової потуги: Західною Європою і Росією. Позитивною стороною політико-географічного положення Волинської, Львівської та Закарпатської областей є сусідство з Польщею як країною ЄС і яка є своєрідними «воротами» України в Західну Європу. Через названі області проходять найкоротші шляхи СНД та України до країн Західної Європи, а також між країнами Балтійського і Чорноморського регіонів. Центральне положення в європейській геополітичній системі є вигідним для налагодження економічних і культурних стосунків України з Польщею в рамках транскордонної співпраці. Особливостями сусідського ППП західних областей України є: 1) територія Волинської та Львівської областей

певний час, з перервами, входила до складу Польської держави, що вплинуло на формування економічних відносин і духовного світу населення; 2) в областях проживає близько 144 тис. поляків, а з польського боку кордону — значна кількість українців, згодом переселених з українських етнічних земель. Це сприяє налагодженню суспільних контактів між прикордонними територіями і, відповідно, сторони зацікавлені у транскордонному співробітництві.

Державний кордон створює різницю суспільно-політичних та соціально-економічних потенціалів і виконує роль не тільки гальмівного фактора розвитку прикордонних територій України та Польщі, а й активізує соціально-економічний розвиток цих територій на основі компенсаційності територіального положення прикордонних регіонів. Кордон починає все більше відігравати контактну функцію, зменшуючи значення бар'єрної. Хоча на сучасному етапі розвитку кордон з польського боку є східним кордоном ЄС і НАТО, що значно впливає і в подальшому буде впливати на особливості транскордонного співробітництва між суміжними державами. Можливою є активізація вказаного вище виду співпраці завдяки виділенню коштів ЄС на реалізацію різноманітних програм соціально-економічного розвитку та облаштування кордону в польсько-українському прикордонні. У цьому контексті важливим є новий бюджетний цикл ЄС на 2007–2013 рр. Фінансова підтримка буде надаватися країнам-сусідам ЄС на впровадження Європейської політики сусідства через новий Європейський Інструмент Сусідства і Партнерства та проект ЄС «Східне партнерство», який покликаний сприяти покращанню співробітництва шляхом забезпечення інтегрованого та зрівноваженого регіонального розвитку.

Економіко-географічне положення (ЕГП) українських та польських прикордонних територій характеризується положенням в зоні контактної взаємодії і стику територіально-господарських структур України і Польщі, близькістю до західноєвропейського ринку товарів і послуг. Тут здійснюється тісна взаємодія господарств сусідніх територій у різних формах зовнішньоекономічної діяльності — прикордонна торгівля, інвестиційна діяльність, трудова міграція та ін. Характерною рисою ЕГП є відносно однакове розташування українського прикордоння по відношенню до основних економічних центрів України — Києва та Польщі — Варшави, а також відносна близькість до польських регіональних економічних центрів — Любліна, Замістя, Холма, Ряшова.

ЕГП польського прикордоння відзначається відносною близькістю розташування до столиці своєї країни, а також українських економічних центрів — Львова, Луцька, Ковеля, Ужгорода. Відносна віддаленість від основних промислових і науково-технічних центрів держави та периферійність території впливають на рівень соціально-економічного розвитку і ступінь сформованості територіальної структури господарства західноукраїнських областей і значно стримують економічний розвиток регіону. Тому для пошуків економічного розвитку об'єктивним є налагодження транскордонного співробітництва з розвинутішими регіонами суміжної держави. Крім того, прикордонне положення областей може позитивно сприяти активній участі їх в міжнародному і міжрегіональному поділі праці, у транзитному транспортному обслуговуванні експортно-імпортних перевезень. Особливості ЕГП цієї території визначають її як транскордонний регіон, де відбувається тісна взаємодія господарських структур прикордонних територій держав-сусідів. Використання зручностей і вигідних сторін ЕГП, таких як компліментарність і компенсаційність, на регіональному і локальному рівнях повинні служити основою для розробки концепції транскордонного співробітництва [8, с. 17].

Крім того, важливим моментом є відносна близькість українсько-польського прикордоння до центрів сировини, зокрема Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну, Люблінського вугільного басейну, нафтогазоносних районів Карпат і Підкарпатського воєводства та інших родовищ мінеральних ресурсів, що значно впливає на спеціалізацію їхнього господарства, відповідно визначаючи провідні галузі економічної співпраці у транскордонному співробітництві. Тут можливим є створення міжнародних господарських об'єктів, розвиток експортних та імпортозаміщуючих виробництв на основі спеціалізації виробництва і кооперування з сусідніми територіями, розвиток прикордонної торгівлі та інфраструктури. Для українського прикордоння позитивним є близькість розташування до європейського ринку товарів і послуг. Однак цей факт не реалізовується повністю через відміну лібералізованого режиму перетину кордону і запровадження візового режиму. Тому інтенсивний розвиток транскордонного співробітництва є важливим для прикордонних районів України. Для польського прикордоння український ринок не є настільки містким, як західноєвропейський, але одночасно не таким вимогливим з боку споживачів. Тому цей факт впливає на налагодження

транскордонного співробітництва між прикордонними територіями як один з аспектів завоювання українського ринку.

Транспортно-географічне положення українсько-польського прикордоння характеризується вигідним транзитним становищем на чорноморсько-балтійському шляху. У прикордонних районах транзитні магістралі і транспортні вузли є господарськими фокусами, лініями і вузлами опорного каркасу територіальних господарських структур, оскільки вздовж них найчастіше формуються вузлові та ареальні елементи територіальної структури господарства. Прикордонні райони України та Польщі виконують транзитні функції для багатьох районів своїх держав. Тому розвиненість та вдосконалення їхньої транспортної мережі становить важливий елемент транскордонного співробітництва. Зокрема, дорога № 19 Підляське Межиріччя — Люблін — Красник — Янів-Люблінський — Ніско — Ряшів становить фрагмент транспортного коридору з Санкт-Петербурга через столиці і головні центри прибалтійських країн, Білосток — Люблін — Ряшів через кордон зі Словаччини у Барвнику і далі в балканському напрямі до Бухареста. Дорога № 44 з Любліна через Пулави — Радом — Лодзь — Познань є продовженням київського шляху. Найважливіші автостради у польській частині: дорога № 17 Варшава — Люблін — Замістя — Гребінне — Львів, дорога № 82 з Любліна через Холм — Дорогуськ — Ковель — Луцьк — Рівне в напрямку Києва; дорога № 83 з Білої Підляски через Володаву — Холм — Рейовець — Красностав; дорога № 74 з Красника через Анополь — Опатів до Кельц, дорога № 84 Стальова Воля — Тарнобжег, дорога № 9 з Радома через Опатів — Мхув — Нову Дембу до Ряшова. Регіональні дороги відіграють важливу роль в обслуговуванні невеликих міських центрів, промислових і рекреаційних територій і можуть використовуватися у локальному транскордонному русі (наприклад, дорога № 831 Люблін — Ленча — Володава, № 844 Холм — Грубешов — Зосін до Устилугу)[9].

З українського боку, важливе значення мають такі транспортні артерії, як: Київ — Луцьк — Ковель — Брест, Ковель — Луцьк — Львів, Рівне — Луцьк — Устилуг, Коростень — Сарни — Луцьк — Варшава, Варшава — Перемишль — Львів — Бухарест, Київ — Львів — Прага (Будапешт). Важливе географічне розташування прикордонних переходів Закарпатської області визначає особливу, ключову роль регіону у забезпеченні євразійських транспортно-торгівельних зв'язків. Наявність на території області одного

з найбільших прикордонних транспортних комплексів, шести міжнародних та чотирьох міждержавних залізничних та автомобільних переходів, міжнародного аеропорту та можливостей для розвитку ще й річкового транспорту об'єктивно визначає Закарпаття як природний транзитний міст між Європою й Азією.

Роль українсько-польського прикордоння буде зростати у міжнародному обміні зі спорудженням транспортних магістралей Північ — Південь. Тут йдеться про найкоротше сполучення портів Балтійського і Чорного морів. Альтернативним варіантом основної автомагістралі через Гданськ — Лодзь — Львів — Хмельницький — Одеса є автомобільне сполучення Гданськ — Варшава — Люблін — Рава — Руська — Львів — Хмельницький — Одеса.

Щодо важливості розвитку інфраструктури у загальноєвропейському вимірі слід виокремити міжнародний транспортний коридор E 40, що з'єднує Європу вздовж Судетів і Карпат з територією України біля українсько-польського кордону як міжнародного багатofункціонального комунікаційного вузла Медика — Шегині та Перемишль — Мостиська [10]. Транспортний коридор Via Intermare — це комунікаційний коридор Балтійське море — Чорне море, що проходить по трасі Гданськ — Варшава — Люблін — Замость — Львів — Тернопіль — Одеса. Він може відіграти важливу економічну та регіонотворчу роль для польських воєводств і українських областей. Таке транспортно-географічне положення українсько-польського прикордоння об'єктивно зумовлює розвиток транскордонного співробітництва прикордонних територій у транспортній сфері: посилення транспортної проникності кордону і створення транзитних транспортних коридорів, а також спільне використання зручностей транспортно-географічного положення.

Особливо важливого значення для розвитку транскордонного співробітництва є наявність пунктів пропуску через державний кордон. Українсько-польський кордон оснащений 12 пунктами пропуску (без урахування пішохідних) [11]. На сьогодні це є не оптимальною кількістю, яка б сприяла прискоренню пасажиропотоку та вантажообороту через державний кордон. Для порівняння наведемо наступні показники. На польсько-німецькому кордоні наприкінці 90-х рр. XX ст. функціонувало 6 залізничних і 21 автомобільний пункт пропуску, на польсько-чеському, відповідно, 5 і 75, на польсько-словацькому 3 і 21 [12]. Згідно з міжнародними нормами пункти пропуску на державному кордоні мають розташовуватися через кожних 25–30 км кордону. Станом

на сьогодні ця відстань на українсько-польському кордоні є значно більшою. Крім того, пропускна спроможність існуючих пунктів пропуску не є оптимальною. Сьогодні через них проходить в 4–5 разів більше транспортних засобів і пішоходів від можливостей пунктів пропуску.

Найважливішими на українсько-польському кордоні є такі пункти пропуску: автомобільні: Ягодин — Дорогуськ, Краковець — Корчова, Устилуг — Зосін, Рава-Руська — Гребенне, Шегині — Медика, Смільниця — Кросненко; залізничні: Ягодин — Дорогуськ, Ізов — Грубешів, серед пішохідних відмітимо Шегині — Медика.

Найпотужнішим у Східній Європі вважається міжнародний автомобільний пункт пропуску Краковець, розрахований одночасно на 16 смуг руху. Міжнародний транспортно-митний перехід Краковець — Корчова призначений для вантажного автотранспорту. Автопорт Краковець — Глонік із пропускною здатністю 5 тис. автомобілів на добу (у тому числі обслуговує понад тисячу великовантажних трейлерів) є складовою частиною спеціальної економічної зони «Яворів». Краковець значно скоротив шлях зі Львова до Кракова і Варшави. Тут спрощено режим митних процедур та здешевлено на 30% митне оформлення.

Пункт пропуску Ягодин — Дорогуськ до 30 вересня 1990 р. мав статус місцевого значення. З 1 жовтня 1991 р. на основі двосторонніх угод між Польщею і СРСР через цей перехід став можливим рух легкового і вантажного транспорту. 1 жовтня 1992 р. перехід став міжнародним. Нині це — міжнародний автомобільний вантажно-пасажирський пункт пропуску, що працює цілодобово. Загальна площа — 12,2 га, в тому числі під забудовою — 3,16 га.

Пункт пропуску Устилуг — Зосін функціонує з 10 жовтня 1995 р. на основі двосторонніх договорів. Сьогодні це міжнародний автомобільний пасажирський пункт пропуску, який працює в цілодобовому режимі. Загальна площа: 1,78 га, з твердим покриттям — 1, 20 га.

Пункт пропуску Рава-Руська — Гребенне функціонує з жовтня 1990 р. Нині це міжнародний автомобільний пасажирсько-вантажний пункт пропуску, який працює в цілодобовому режимі. Загальна площа переходу 3,02 га, в тому числі з твердим покриттям — 2 га. Пропускна спроможність — 4 тис. транспортних засобів на добу. Триває розбудова пункту пропуску, яка спільно фінансується з засобів PHARE у рамках контрактів: PL 01.03.05 (завершений),

PL 2002/000-605-03.02 (завершений), PL 2003/005-710.03 (завершений в листопаді 2006 р.). Цей пункт пропуску розбудовується, модернізується за фінансування з програми PHARE та засобів Фонду «Шенген», внаслідок чого пропускна його спроможність збільшилась у 2 рази і становить понад 3 тис. легкових автомобілів та 100 автобусів впродовж доби. Закуплено обладнання для огляду вантажів. На реконструкцію пункту пропуску Рава-Руська — Гребенне ЄС виділив 8,5 млн євро [13].

До 2012 р. планується відкриття ще 6 пунктів пропуску на українсько-польському кордоні: Угринів — Долобичі, Грушів — Будоміж, Белз — Будинин, Нижанковичі — Мальховіцци, Мшанець — Бистре, Боберка — Смільник. Введення в дію цих пунктів пропуску дозволить збільшити пропускну здатність до 20% порівняно з теперішньою. Із цих проектів два вже мають міждержавні домовленості (Угринів — Долобичі, Грушів — Будоміж). На будівництво пункту пропуску Грушів — Будоміж Польща виділить щонайменше 190 млн злотих (понад 50 млн дол. США). Введення в експлуатацію цього пункту пропуску планується до початку фінальної частини чемпіонату Європи з футболу «Євро — 2012». Проект розрахований на обслуговування автомобілів вагою до 3,5 т., однак інфраструктура на кордоні буде готова приймати і важчі автомобілі вагою до 7,5 т. Тендер на спорудження інфраструктури у цьому пункті пропуску виграла польська фірма Warbud SA. На побудову пункту пропуску Угринів — Долобичів у бюджеті Польщі заплановано 40 млн злотих (більш 11 млн дол. США). Цей пункт пропуску розташовуватиметься посередині 139 кілометрової ділянки кордону, де сьогодні немає жодної можливості перетину кордону. Пункт пропуску Угринів — Долобичів обслуговуватиме до 50 тис. легкових автомобілів та автобусів за добу. Згодом тут зможуть перетинати кордон автомобілі вагою до 7 т. Термінал цього пункту пропуску матиме 5 смуг руху у кожному напрямку. Інфраструктуру будуватиме польська сторона, українська — модернізуватиме під'їзні шляхи і займатиметься підготовкою територій для створення паркінгів, санітарних зон та магазинів [14]. Відкриття пункту пропуску Угринів — Долобичів розвантажить єдиний у цьому регіоні пункт пропуску Ягодин — Дорогуськ, перетин кордону через який вважається найбільш ускладненим через велику кількість транспортних засобів. Розбудова українсько-польського кордону позитивно вплине не тільки на скорочення черг на кордоні, прискорення паса-

жиро- та вантажопотоків, а й сприятиме транскордонному співробітництву.

Геополітичне положення українсько-польського прикордоння можна вважати сприятливим як для вирішення наявних політичних, економічних, інфраструктурних, соціальних, екологічних та інших питань (регіонального і держаного рівнів), так і для налагодження і розвитку транскордонної співпраці. Специфічне геополітичне положення українсько-польського прикордоння справляє вплив на геополітичну ситуацію, яка в зазначеному транскордонному регіоні змінювалася неодноразово. Докорінна зміна геополітичної ситуації спостерігалася тут на початку 1990-х рр. XX ст. Це було пов'язано з розпадом СРСР і соціалістичного табору, утворенням незалежної держави України та трансформаційними процесами в політичній та економічній сферах обох країн-сусідів. До цього прикордонні регіони України налагоджували міжрегіональне співробітництво і розвивали різні види взаємин, у тому числі прикордонне співробітництво. Внаслідок змін у внутрішньополітичній системі України та пріоритетах у зовнішній політиці українська сторона долучилася до транскордонного співробітництва в Східній Європі, а також розпочала формування правової бази такого співробітництва. Сучасна геополітична ситуація, пов'язана зі вступом Польщі до ЄС, має прямий вплив на розвиток транскордонного співробітництва в українсько-польському прикордонні. З одного боку, утворені євро регіони за участю обох держав можуть сподіватися на збільшення можливостей фінансування проектів транскордонного співробітництва з боку європейських інституцій. Але, з іншого боку, спрощені перетини кордону були закриті у 2003 р. і діють лише ті, які відповідають критеріям міжнародних стандартів, і це за умови, коли пропускна спроможність українсько-польських прикордонних пунктів пропуску вимагає покращання. Це завдало значної шкоди транскордонному економічному співробітництву — транскордонній торгівлі, включаючи човниковий бізнес та трудову міграцію. Відбулося зменшення обсягів прикордонної торгівлі, зменшення масштабів та обсягів човникового бізнесу і у зв'язку з цим збільшення кількості безробітних на прикордонні України, посилення асиметрії у соціально-економічному розвитку прикордонних районів та держав в цілому [10, с. 55–59]. Цю ж проблему посилив вступ Польщі до Шенгенської зони 21.12. 2007 р. [15]. Так, наприклад, поїздки українців до Польщі у січні 2008 р. скоротилися у 2,8 раза,

порівняно з січнем 2006 р., і у 3,5 раза, порівняно з січнем 2007 р. [16]. Частковим розв'язанням такої ситуації в Польщі та Україні вбачалося підписання Угоди про малий прикордонних рух, завдяки якому мешканці 50-кілометрової зони прикордонної території України могли б перетинати кордон Польщі без віз [17]. Підписання вищезгаданої угоди відбулось 28 лютого 2008 р., а набула вона чинності 1 липня 2009 р. Проте в ній визначено територію, мешканці якої зможуть на пільгових умовах перетинати українсько-польський кордон не на відстані 50 км від кордону, а лише 30 км. До такої зони входить 1500 населених пунктів, де проживає 1,5 млн громадян. Мешканці цієї території отримують спеціальну карту терміном на два роки, з якою можуть безперешкодно перетинати кордон. Якщо у цих осіб протягом терміну дії карти не буде зафіксовано жодних порушень, вони матимуть змогу отримати таку ж карту повторно, але вже терміном на п'ять років.

Вище викладена геополітична ситуація в транскордонному регіоні впливає на розробку нового механізму транскордонної співпраці прикордонних регіонів за європейськими принципами. Польща та ЄС формують нову систему взаємовідносин з Україною, насамперед щодо розвитку транскордонного співробітництва. І тому Україні слід ефективніше використати всі переваги від участі у спільних європейських проектах стосовно транскордонного співробітництва.

Висновки. Таким чином, геополітичні чинники є важливою передумовою розгортання транскордонного процесу між прикордонними регіонами України і Польщі. Ці території визначаються як такі, що мають відповідати взаємним інтересам, мати певні взаємозв'язки в гарантуванні безпеки країн і регіонів, у регулюванні функцій державних кордонів. Позитивний аспект несе розширення ЄС на схід, входження Польщі до ЄС. У зв'язку з цим виник новий формат сусідства Польщі й України, який має як позитивні, так і негативні наслідки для прикордонних територій цього регіону. Сусідство з ЄС є шансом для українського прикордоння покращити соціально-економічну ситуацію, розширює можливості залучення до загальноєвропейських процесів, поширення європейських стандартів, зростання присутності на ринках ЄС, розширення напрямів транскордонного співробітництва. Серед негативних наслідків дії геополітичних чинників відмітимо загрозу зменшення кількості та якості прикордонних зв'язків, втрату традиційних ринків, можливе відставання в розвитку прикор-

донних територій, відірваність від загальних процесів. Проте у цілому геополітичні передумови стали тим підґрунтям, на якому виникли і розвиваються транскордонні процеси в українсько-польському прикордонні.

1. Бжезинський З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинський. — М.: Международные отношения, 1998. — С. 61–107.

2. Дергачов В.А. Геополитика / В.А. Дергачов. — К.: Вира, 2000. — С. 398.

3. Зленко А. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен / А. Зленко. — Х.: Фолио, 2004. — С. 466–475.

4. Паламарчук М.М. Геополітичне положення / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук // Економічна і соціальна географія України з основами теорії. — К.: Знання, 1998. — С. 117–123.

5. Пістун М.Д. Геополітичні вектори територій України / М.Д. Пістун, Я. Б. Олійник // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. / [Ред. кол.: С. І. Іщук (відп. ред.) та ін.] — 2010. — Вип. 60. — С. 3–12.

6. Паламарчук О. Нові категорії геополітики і досвід аналізу геополітичного положення країни / О. Паламарчук // Незалежний культурологічний часопис. Україна, Росія, Білорусь: три проекти. — 2000. — № 18. — С. 16–31.

7. Соціально-економічна географія України: навч. посібник / За ред. проф. О. І. Шаблія. — Львів: Світ, 1994. — р. II. — С. 22–146.

8. Євро регіон Буг: Волинська область / За ред. Б.П. Клімчука, П.В. Луцишина, В.Й. Лажніка. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1997. — С. 15.

9. Groclin Karpaty [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.groclin.com.pl.

10. Кіш Є. Українсько-польський кордон у контексті розширення Європейського Союзу / Є. Кіш // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — 2003. — Вип. 42 (Ч.1). — С. 55–59.

11. Впорядкування пунктів пропуску вантажів через державний кордон [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://della.ua/news/2006/06/path_20060623.html

12. Ебергард П. Результати суспільно-економічних перетворень в РП та Україні / П. Ебергард // Економіка України. — 1999. — № 4. — С. 80–86.

13. Lista rejestracyjna projektów // Sekretariat Stowarzyszenia Samorządów Euroregionu Bug w Chełmie, Zespół do Spraw Wdrażania Programów Unii Europejskiej. — PHARE — SIPF. — 2002.

14. Будівництво двох нових пунктів пропуску на українсько-польському кордоні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://evro.2012.ukr-inform.ua/news/4/p/5589/>

15. Czapska M. Rola strefy Schengen w zacieśnianiu integracji europejskiej / M. Czapska // Європейська та Євроатлантична інтеграція і транскордонне співробітництво: Тези доп. V Міжнар. наук.-практ. конф. студ., асп. і молодих науковців, Луцьк, 15–16 травня 2008 р.: В 2-х т. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. — Т. 1. — С. 60–64; Kurczewska J., Wojar H. Konsekwencje wprowadzenia układy z Schengen-Wyniki badań społeczności pogranicza wschodniego / J. Kurczewska, H. Wojar. — Warszawa, 2002. — S. 30–39; Polska droga do Schengen. Opinie ekspertów / Red. J. S. Miś. — Warszawa, 2000. — S. 134–135.

16. Європейський простір — портал європейського громадянського суспільства України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/233902.html?print>

17. Gospodarka Polski [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gospodarka.gazeta.pl/gospodarka/1,33208,4975200.html> (inf. z 29.02.2008 r.)

Іван Мишак

СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У ПОВОЄННІ РОКИ: ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті проаналізовано висвітлення в радянській і сучасній українській історіографії соціальних перетворень на західноукраїнських землях у другій половині 40-х — на початку 50-х років ХХ століття. Ключові слова: геополітичні чинники, геополітична ситуація, транскордонна співпраця.

Mishak I. Social Transformation in Western Ukraine in the Postwar years: Historiography. Article «Social Transformation in Western Ukraine in the Postwar years: Historiography», written by Mishak Ivan examines historiography of Social History of Western Ukraine. Illumination in soviet and modern Ukrainian historiography of social transformations in the West-Ukrainian territories in the second half of 40th — beginning 50th XX of age is analysed in the article. Keywords: geopolitical factors, geopolitical situation, cross-border cooperation.

Звільнення території Західної України від гітлерівців і остаточне приєднання західноукраїнських земель до складу Українсь-

кої РСР привели до об'єднання українських земель в єдиній, хоч і Радянській, державі, що відповідало віковичним прагненням українського народу. Подібні зміни загалом позитивно сприймалися місцевим населенням, яке століттями боролось за об'єднання українських земель і створення власної незалежної держави. Водночас жорсткий тоталітарний режим і прискорена радянізація західних областей, потужний політичний, економічний і соціальний примус викликали рішучий спротив.

Соціальне перетворення в Західній Україні в повоєнні роки були предметом активного дослідження радянських істориків, які протягом кількох десятиліть намагалися довести турботу влади про місцевих мешканців і різке зростання соціального забезпечення й добробуту останніх. Ця тема розглянута в працях І. Богодиста, Л. Корнійця, К. Скрипника та ін. [1–3].

Водночас, численні архівні документи, які раніше зберігалися в спецфондах і введені до наукового обігу протягом двох останніх десятиліть, дозволяють по-новому підійти до вивчення повоєнних перетворень у Західній Україні. Відповідно, протягом останнього часу з'явилося чимало праць, автори яких на основі нових даних розкривають невідомі раніше сторінки історії та спростовують низку міфів і переконачень, притаманних попередній епосі.

Так, за словами О. Ленартовича, декларовані сталінською Конституцією права та свободи залишалися на папері, а реаліями життя в повоєнний період стали масові арешти, розстріли, грабунок, повна безправність селянства, переслідування за релігійні та політичні переконання. Крім того, введена родинна відповідальність за дії одного з членів сім'ї взагалі мало чим відрізнялася від колективної, що була свого часу запроваджена нацистськими окупантами. Підсумовуючи, історик слушно вказує на те, що соціального напруження не могла зняти і створена ілюзія «незалежної української держави — УРСР» [4, с. 27].

У радянській історіографії суспільні перетворення в Західній Україні подавалися виключно як значні позитивні зрушення. При цьому велика увага приділялася пропаганді переваг радянського ладу, соціальному захисту трудящих тощо. Особливу увагу радянські історики відводили порівнянню соціального становища українців у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії в довоєнний період та відповідному їх забезпеченню в Українській РСР. Як зазначали В. Задорожний та М. Паламарчук, «говорючи про рівень реальних доходів робітників та селян, крім гарантованої

зарплати та доходів від сільського господарства, потрібно врахувати одержання трудящими цілого ряду виплат і пілг за рахунок державного бюджету». Автори також наголошували на безоплатній медичній допомозі і санаторному лікуванні, наявності пенсій для людей похилого віку і стипендій для студентів, грошової допомоги для інвалідів і малозахищених категорій населення тощо [5, с. 162]. У свою чергу, К. Скрипник відзначав прорив у боротьбі з епідеміями, зведення до мінімуму інфекційних і заразних захворювань, значне зниження смертності населення завдяки профілактичним заходам і створенню широкої системи медичного обслуговування [6, с. 19–20]. На підтвердження здобутків радянського періоду наводилися статистичні дані, які начоно демонстрували кількісні і якісні зміни.

Подібні твердження загалом відповідають дійсності і приймаються сучасними істориками. Так, О. Мальярчук акцентує увагу на поширенні масових епідемій у західноукраїнських селах у повоєнний період, що призвело до складної демографічної ситуації і перевищенні смертності над народжуваністю. Автор визнає, що радянська влада вела активну боротьбу з цим лихом, спрямувавши весь наявний у краї медичний персонал, однак брак медичних кадрів відчувався досить гостро [7, с. 33]. У свою чергу, Д. Веденєєв та О. Лисенко вказують на ряд заходів радянського уряду, спрямованих на соціальний захист тих категорій населення, які найбільше постраждали від війни: воїнів-інвалідів, дітей-сиріт і напівсиріт, родин військовослужбовців, що втратили годувальника, багатодітних сімей тощо. Такі дії влади, справедливо відзначають історики, не могли не викликати симпатій місцевого населення [8, с. 745]. Водночас вони наголошують, що недостатньо продумані заходи, які спрямовувалися на тотальну радянізацію західних областей, штучно прискорені темпи і насадження чужих місцевому менталітету ідеології, норм поведінки, управлінських принципів, широке застосування репресій викликали в багатьох людей неприйняття новацій, активний і пасивний щодо них спротив [8, с. 745].

При цьому більшість дослідників акцентують увагу на дуже низькому відсотку керівників різного рівня з місцевого населення. Так, В. Гулай переконаний, що комплектування апарату управління кадрами зі східних областей та місцевими висуванцями, головними критеріями для яких були соціальне походження та лояльність до влади, стало ще одним свідченням зміни соціального

складу інтелігенції за рахунок зниження її якісного рівня. Водночас така кадрова політика, на думку історика, виступала однією з важливих умов прискореної інтеграції регіону в радянську систему [9, с. 205–206].

Радянська історіографія намагалася пов'язувати перетворення у соціальної сфері із докорінною зміною суспільного ладу, соціальної структури населення, підвищенням його освітнього і культурного рівня тощо. Так, автори фундаментального академічного видання «Історія Української РСР» відзначали різке зростання чисельності робітників у Західній Україні порівняно з довоєнним періодом. Вказуючи на успіхи радянської влади в процесі підготовки кваліфікованих працівників з-поміж місцевих мешканців, вони все ж визнали, що найбільш поширеним видом підготовки було індивідуальне і бригадне навчання безпосередньо на робочих місцях з використанням короткострокових курсів, шкіл передового досвіду, занять у гуртках технічного мінімуму та ін. [10, с. 121].

Соціальним змінам у західноукраїнських областях радянські вчені завдячували перш за все ефективній політиці Комуністичної партії і уряду. Разом з тим, Ю. Шаповал прикметною рисою цього часу слушно називає досить незначну питому вагу членів партії і керівників різних рівнів з місцевого населення. За його словами, кадровий потенціал нарощувався значною мірою за рахунок приїжджих з інших регіонів України та СРСР, які в переважній більшості не знали мови, звичаїв, традицій та й не намагалися пристосуватися до місцевих умов і поважати місцевих мешканців [11, с. 186]. Подібного погляду дотримується Ю. Сорока, який вважав за необхідне підкреслити, що переважна більшість із майже сотисячної армії приїжджих партійних, радянських, господарських, прокурорсько-судочинських, культурно-освітніх працівників вважала себе в тимчасовому відрядженні й поводитися відповідним чином [12, с. 20]. До того ж історики аргументовано стверджують, що в досліджуваній період продовжувалася ще передвоєнна практика, коли до західного регіону надсилалися далеко не найкращі номенклатурні працівники [13, с. 110].

Про подібне безпідставне засилля приїжджих «спеціалістів» наголошував єврейський письменник Нафтали-Герц Серф-Кон у своєму «Звіті про поїздку в Чернівці». Відвідавши місто в 1944 р., він звернув увагу на те, що «сюди радянська влада переселяє з найвіддаленіших куточків країни людей, які часто не є членами партії чи спеціалістами, водночас нерідко кращих робітників, фахівців

легкої промисловості, а також людей з вищою освітою відправляють на чорні роботи на схід» [14, с. 107]. Волонтаристські заходи радянської адміністрації призвели до масового виїзду за кордон у повоєнний період інтелігенції, у першу чергу євреїв, які не бажали змінювати професію та усталений спосіб життя. Подібні свідчення певною мірою спростовують тези радянської історіографії про відсутність у Західній Україні фахівців, які могли працювати у промисловості, а також низьку кваліфікацію і нечисленність місцевих лікарів, учених, вчителів, представників творчих професій.

Крім того, В. Юрчук вказує [15, с. 20, 33] на неоднозначність та непослідовність радянської політики в західних областях України, що проявлялося в грубих порушеннях законності — тут засвідчувалися численні факти неправильного обкладання податками, випадки примусового розміщення державних позик та інші зловживання, які лише погіршували соціальне становище місцевих мешканців.

Кроком держави щодо завоювання симпатій у жителів західного регіону України О. Гаврилюк називає надання в кредит певної матеріальної допомоги, організацію земельних громад тощо. Водночас, позитивно розцінюючи діяльність земельних громад, які за розпорядженням Раднаркому Української РСР були створені в усіх західних областях республіки, автор на підставі раніше секретних документів ЦК КП(б)У доводить, що їх робота часто спрямовувалася не на виконання робіт відповідно до власного статуту і підвищення добробуту населення, а на здійснення поточних господарських і політичних кампаній, ініційованих партійно-державними структурами [13, с. 112].

Оскільки переважну більшість жителів Західної України становило сільське населення, то саме соціальним перетворенням на селі радянська історіографія приділяла помітну увагу. Загалом для тогочасних праць було характерним пропагування здобутків влади у галузі сільського господарства, позитивів колгоспної системи господарювання, підвищення добробуту селян тощо. Можна певною мірою погодитися з твердженням К. Скрипника [6, с. 13] про підвищення життєвого рівня населення краю завдяки впровадженню безкоштовної освіти, соціальному забезпеченню, відсутністю витрат на засоби виробництва. Однак практично всі автори замовчували складності й прорахунки, використання соціального примусу, нав'язування економічно не обґрунтованих відпускних цін, приміром, на техніку, та закупівельних на сіль-

ськогогосподарську продукцію. І хоча І. Блага та В. Яночко правильно вказували, що радянська земельна реформа спричинила докорінні соціальні зміни на селі, їхня теза про те, що «малоземельних селян було наділено землею, а безземелля ліквідовано» [16, с. 166], справедливо спростовується сучасними істориками, які проливають світло на особливості колективізації й ліквідацію потужних селянських господарств краю, що, знову ж таки, негативно позначилося на сільському населенні краю загалом.

Характерно, що радянські історики всіляко намагалися підкреслити переваги радянського способу господарювання, часом зовсім не вдаючись до хоча б якогось аргументування. За словами Б. Бабія [17, с. 159], «на основі колгоспного ладу ... рік у рік зростають грошові прибутки колгоспників, розквітає заможне і культурне колгоспне життя». Подібні твердження бачимо в численних працях радянського періоду. Водночас монографічні дослідження та статистичні дані про щорічну допомогу колгоспам технікою й посівним матеріалом, надання багатомільйонних кредитів тощо, які мали, на думку авторів [18–21], наочно продемонструвати турботу партії та уряду про західноукраїнських селян, фактично стали свідченням низької виробничої ефективності місцевих колгоспів та радгоспів, їх неспроможності виживати без державних дотацій та, відповідно, розвивати соціальну сферу.

Можна цілком погодитися зі словами П. Когути про те, що колективізація в Західній Україні розглядалася не як кінцева мета процесу перебудови села, а як засіб взяття під контроль сільського господарства цього регіону для вирішення, у першу чергу, життєво важливих для себе соціальних, економічних і політичних завдань: забезпечення державі необхідної товарності сільськогосподарського виробництва, зміни соціального статусу і класової структури селянства, його моралі, ліквідація соціальної та матеріальної баз формування ОУН і УПА тощо. Тому з самого початку, наголошує автор, у процесі колективізації були проігноровані об'єктивні економічні закони, західноукраїнська сільська традиція, а ставка зроблена на командно-адміністративні методи, що призвело до масових зловживань та насильства. Беззаконня і зумовило в кінцевому підсумку стагнацію, кризовість, занепад на шляху розвитку сільського господарства регіону в майбутньому [22, с. 70].

І. Кунець звертає увагу на те, що податковий прес був чи не найбільш дійовим стимулом для зростання кількості колгоспників,

оскільки для них податки було істотно знижено або взагалі скасовано, а для індивідуальних господарств вони підвищувалися на 50%. Крім того, підкреслює автор, особливо тяжким був податковий прес для тих, кого віднесли до категорії куркулів, хоча чітких критеріїв для їх виокремлення не було. При цьому для «куркульських» господарств податок був ще більшим, ніж для інших індивідуальних господарств [23, с. 203–204]. Отже, переконані сучасні дослідники, незважаючи на значно вищу економічну ефективність індивідуальних селянських господарств Західної України, порівняно з колгоспами, у такому способі господарювання влада не була зацікавлена.

Н. Жулканич безпосередньо пов'язує важкі умови життя селян Західної України, як і радянських селян взагалі, з існуванням колгоспів. За її словами, функціонування та розвиток соціальної сфери на селі підтримували, в основному, суб'єкти господарювання агропромислового комплексу. Однак слабкий фінансовий стан колгоспів та радгоспів західноукраїнських областей не сприяв розбудові соціально-культурної сфери села [24]. І. Сушик також вважає, що ставка на відновлення роботи важкої промисловості, економію й накопичення фінансів та ресурсів за рахунок сільського господарства, легкої промисловості та соціальної сфери зумовили стагнацію сфери обслуговування та постачання, а в підсумку — низький життєвий рівень населення [25, с. 6]. Варто зазначити, що радянські історики, як правило, висловлювали цілком протилежну точку зору. Так, І. Кошарний наголошував, що «соціалістична індустріалізація і колективізація сільського господарства, подальший підйом народного господарства і добробуту трудящих створювали необхідні умови для культурних перетворень, а успіхи культурної революції, у свою чергу, активно впливали на розвиток економіки, успішне вирішення всіх завдань соціалістичного будівництва» [26, с. 39–40]. Однак оприлюднені протягом останніх років документальні матеріали та новітні здобутки української історіографії досить скептично розцінюють подібні твердження.

Загалом у новітніх дослідженнях переважно акцентується увага на складному становищі селян-колгоспників не лише Західної України, а й всього Радянського Союзу. Так, Л. Місінкевич доводить, що в повоєнний відбудовчий період для колгоспників було підвищено норми виробітку, збільшено мінімум вироблених трудоднів і одночасно зменшено за них оплату, урізано розміри присадибних ділянок та збільшено на них податки. Отже, підсу-

мовує автор, натуральні, грошові податки, примусова державна позика, страховки, самообкладання — усе це лягло непосильним тягарем на плечі селян [27, с. 110]. Однак соціальне становище сільських жителів у Західній Україні, де прискорені методи колективізації і боротьба з національно-визвольним рухом призводили до численних порушень навіть за визнанням радянських органів, було ще складнішим.

Таким чином, українська радянська та новітня історіографія по-різному розцінюють соціальні перетворення в Західній Україні в повоєнні роки. Радянські історики бачили в цих змінах лише позитивні моменти, акцентуючи увагу на поліпшенні соціального забезпечення і зростанні добробуту населення порівняно з довоєнним періодом. У свою чергу, більшість сучасних істориків хоча і визнає позитивні здобутки, проте вказує на нехтування владою звичаїв і традицій місцевих мешканців, насильницьке руйнування усталеного способу життя й потужний соціальний примус, що негативно позначилося на становищі жителів краю в цілому.

---

1. Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР / Іван Богодист. — К.: Видавництво Київського університету, 1961. — 176 с.

2. Корнієць Л. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР / Леонід Корнієць. — К.: Держполітвидав України, 1950. — 31 с.

3. Скрипник К. І. Підвищення матеріального добробуту і культурного рівня колгоспного селянства західних областей України (1945–1955 рр.): дис. ... канд. іст. наук / К. І. Скрипник. — Дрогобич. — 1970. — 321 арк.

4. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / О. Ю. Ленартович. — Луцьк, 1998. — 152 с.

5. Задорожний В. Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР / В. Задорожний, М. Паламарчук. — К.: Держполітвидав УРСР, 1960. — 175 с.

6. Скрипник К. И. Повышение материального благосостояния и культурного уровня колхозного крестьянства западных областей Украины (1945–1955 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук / К. И. Скрипник. — Львов, 1970. — 23 с.

7. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. Малярчук. — Івано-Франківськ: МістоНВ, 2008. — 228 с.

8. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. — К.: Наукова думка, 2002. — 952 с.

9. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України в перші повоєнні роки / В. Гулай // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. — Львів, 2001. — С. 205–208.

10. История Украинской ССР. В десяти томах. Том девятый: Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 — начало 60-х годов). — К.: Наукова думка, 1985. — 582 с.

11. Шаповал Ю. Війна після війни / Ю. Шаповал // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). — Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. — С. 184–200.

12. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939–1950 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук: 09.00.12 «Українознавство» / Ю. М. Сорока. — К., 2009. — 33 с.

13. Гаврилюк О. Політика радянзації в західному регіоні України наприкінці Другої світової війни / О. Гаврилюк // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л. Винар, Ю. Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Т. 2. — С. 109–114.

14. Суровцев О. Соціальна та психологічна адаптація буковинського єврейства після подій Голокосту до умов радянського ладу (1944–1946 рр.) / О. Суровцев // Питання історії України. Збірник наукових праць. — Чернівці: Технодрук, 2008. — Т. 11. — С. 105–111.

15. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / Василь Юрчук. — К.: Асоціація «Україно», 1995. — 80 с.

16. Блага І. П. Зростання продуктивних сил закарпатського села за роки радянської влади / І. П. Блага, В. Ф. Яночко // Возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі — торжество ленінської національної політики КПРС (Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 30-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. 17–18 квітня 1975 р.) / Ред. кол. О. В. Хланта (відп. ред.) та ін. — Ужгород, 1976. — С. 165–169.

17. Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР / Борис Бабій. — К., 1954. — 196 с.

18. Варецький В. Л. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР / Василь Варецький. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 298 с.

19. Сирочинський К. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР / Костянтин Сирочинський. — К.: Держполітвидав УРСР, 1953. — 96 с.

20. Столяренко В. П. Ленінським шляхом. Діяльність Комуністичної партії по організаційно-господарському зміцненню колгоспів західних областей Української РСР. 1951–1958 рр. / Василь Столяренко. — К.: Вид-во Київського університету, 1968. — 239 с.

21. Черниш Й. Д. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939–1958 рр.) / Йосип Черниш. — Львів: Видавництво Львівського університету, 1963. — 267 с.

22. Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі / Петро Когут. — Л., 2000. — 80 с.

23. Кунець І. Адаптація депортованих з Польщі українців у Тернопільській області в 1944–1948 рр. / І. Кунець // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. — Чернівці: Рута, 2009. — Т. 19–20. — С. 203–207.

24. Жулканич Н. М. Сільське господарство Закарпаття: соціально-економічний аспект (друга половина 40-х — 80 роки ХХ століття): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Жулканич. — Л., 2004. — 20 с.

25. Сушик І. В. Соціально-економічні та культурні процеси на Волині (1944–1953 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / І. В. Сушик. — Львів, 2004. — 17 с.

26. Кошарный И. Я. Культурное строительство в западных областях Украинской ССР (1939–1958 гг.): автореф. дисс. д-ра ист. наук: 07.00.02 / И. Я. Кошарный. — Львов, 1972. — 74 с.

27. Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ — початок ХХІ століття) / Леонід Місінкевич. — К.; Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2009. — 424 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балабан Р. — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

Бушанський В. — доктор політичних наук, головний науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

Горелов М. — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Грицина О. — кандидат політичних наук, старший викладач Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка.

Дегтеренко А. — кандидат політичних наук, доцент Маріупольського державного гуманітарного університету

Сфимищ Н. — здобувач ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, Голова Київського товариства культури народів фінно-пермської групи.

Кармазіна М. — доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кирюшко М. — кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник відділу етнополітології ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ковалевський В. — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

Козерод О. — доктор історичних наук, науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Коцан Р. — аспірант Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

Кривицька О. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Курилич М. — пошукач ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Куц Г. — кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Лозовицький О. — кандидат політичних наук, президент Інтернаціонального Фонду «Велика політика».

Малюська А. — здобувач кафедри дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при МЗС України, помічник з міжнародних питань ректора Дипломатичної академії України при МЗС України.

Михальченко М. — доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Мишчак І. — кандидат історичних наук, завідувач інформаційно-аналітичного сектору Інституту законодавства Верховної Ради України.

Опанасенко Ю. — пошукач кафедри політології Національного університету ім. М. П. Драгоманова.

Панаріна О. — аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Погребинська І. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Подольський А. — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Поєдинок В. — молодший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Полтораєк Н. — аспірантка КНТУ, м. Кіровоград.

Рафальський О. — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Рудакевич О. — доцент Тернопільського національного економічного університету.

Рудяков П. — доктор філологічних наук, професор КНУ ім. Тараса Шевченка.

Самчук З. — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України.

Ткаченко В. — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України.

Федоренко О. — науковий співробітник сектору геополітичних досліджень ННДІУ МОН України.

Фурманюк М. — аспірант відділу теорії та історії політичної науки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Цепенда І. — доктор політичних наук, проректор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ).

Чабанна М. — кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська Академія».

Шайгородський Ю. — доктор політичних наук, президент Українського центру політичного менеджменту.

Шевченко О. — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Щербенко Е. — кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Яковлева О. — кандидат філософських наук, доцент Київського інституту бізнесу та технологій.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 5 (49)
вересень–жовтень, 2010

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 25,11. Обл.-вид. арк. 24,75.
Підписано до друку 14.10.2010. Зам. №
Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net

